

Neuspelo bekstvo

jevrejski «Kladovo – transport»
na putu za Palestinu 1939–42.

Gabriele Anderl / Walter Manoschek
predgovor Simon Wiesenthal

Gabriele Anderl/Valter Manošek

Propalo bekstvo

Autori
Gabriele Anderl i Valter Manošek

Prevod sa nemačkog jezika
Eva Timar

Lektura i redaktura
Anđelka Kovačević

Korice
Mia David

Tehnički urednik, slog i prelom
Željko Hrček

Izdavač
Jevrejski istorijski muzej, Beograd
www.jim-bg.org
Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore

Štampa
LION, Beograd

Štampanje knjige je omogućio Nacionalni fond Austrije za žrtve nacionalsocijalizma, Beč

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

323.12 (=411.16) (497.1) "1941/1942" (093.3)
341.485 (=411.16) "1939/1945"
929 (=411.16) "19"

АНДЕРЛ, Габриеле

Propalo bekstvo : jevrejski transport "Kladovo" na putu za Palestinu 1939-1942 / Gabriele Anderl, Valter Manošek ; [prevod sa nemačkog jezika Eva Timar]. – Beograd : Jevrejski istorijski muzej, 2004 (Beograd : Lion). – 326 str. : ilustr. ; 24 cm

Prevod dela: Gescheiterte Flucht / Gabriele Anderl, Walter Manoschek. – Tiraž 700 . – Str. 7-9: Predgovor / Simon Vizental. – Glosar – značenje termina: str. 305-310. – Autori: str. 322 . – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija: str. 315-321.

ISBN 86-903751-0-4

1. Manošek, Valter

a) Јевреји – Прогони – Југославија –
1941-1942 b) Избеглице, јеврејске – Србија
– 1939-1942 – Историјска грађа c)

Холокауст

COBISS.SR-ID 115512844

Ovu knjigu prevela je sa nemačkog na srpski jezik Eva Timar. Ona, bivši logoraš iz Aušvica, sa puno saosećanja prihvatila se da bez nadoknade prevede ovu knjigu.

Jevrejski istorijski muzej najtoplije zahvaljuje.

Knjiga se objavljuje u okviru projekta Jevrejskog istorijskog muzeja iz Beograda, *Kladovo –transport*, koji je većim delom bio realizovan u oktobru 2002.

godine:

- podignut je spomenik u Kladovu
- priređena je izložba fotografija o *Kladovo -transportu* Jevrejskog muzeja iz Beča u prostorijama Narodnog muzeja u Beogradu
- priređena je izložba dokumenata Jevrejskog istorijskog muzeja iz Beograda u Centru za Kladovo
- Jevrejski istorijski muzej iz Beograda je postavio web site na temu *Kladovo – transport*, koji je bio dostupan godinu dana,
- organizovan je međunarodni Okrugli sto na temu *Kladovo – transport*
- priređena je komemoracija uz učešće preživelih učesnika i potomaka učesnika *Kladovo – Transporta*, i položeno je cveće na svim mestima gde su stradali učesnici tog transporta.

Ova događanja su omogućili:

- Nacionalni fond Austrije za žrtve nacionalsocijalizma
- Austrijski kulturni forum, Beograd
- Ambasada Nemačke, Beograd
- Fond za otvoreno društvo, Beograd
- Savez jevrejskih opština Srbije i Crne gore
- Skupština opštine Kladovo.

Propalo bekstvo

Jevrejski transport "Kladovo"
na putu za Palestinu
1939–1942.

Gabriele Anderl
Valter Manošek

Predgovor

Knjiga Gabriele Anderl i Valtera Manoška opisuje tragediju preko hiljadu Jevreja koji su pokušali da izmaknu nacističkom progonu. Autori su kroz razgovore sa preživelim a i sa nekadašnjim okupatorima, kao i proučavanjem dokumenata i pisama, prikazali u svim pojedinostima atmosferu dvogodišnje odiseje – počevši od priprema za beg i polaska dunavskim brodovima, do ubijanja najvećeg dela izbeglih u Jugoslaviji.

Mnogi od tih do sitnica prikazanih detalja nisu bili poznati ne samo meni, već sigurno i mnogim istoričarima koji se bave tematikom propasti evropskih Jevreja. Stoga ova knjiga predstavlja važnu dopunu našeg poznavanja istorije.

Pošto je usledilo priključenje Austrije Nemačkoj, Ajhman, referent za jevrejska pitanja, uredio je svoj biro u palati Rotšild u Beču. Do tog vremena kao načelo odnosa prema Jevrejima maksimum je bilo njihovo proterivanje i to pošto su prethodno bili opljačkani. Akcije proterivanja bile su s vremena na vreme pooštrene daljnjim maltretiranjem kao što je boravak u koncentracionim logorima, “prinudno iseljavanje”, ariziranje. Hitler je pre svega hteo da u Beču ne bude više Jevreja. Tom cilju su služili i transporti u takođe okupiranu Poljsku, koju su Nemačka i Sovjetski Savez podelili među sobom.

Cionističke organizacije i “Mosad” pokušali su u ovoj situaciji da omoguće što većem broju mladih ljudi bekstvo u Palestinu. Do Palestine je trebalo da stignu putujući niz Dunav, pa preko Crnog mora. Ajhman je znao o tim naporima ali ništa nije učinio radi sprečavanja iseljavanja, jer je njemu bilo važno samo da što je moguće brže sprovede svoj plan – da se oslobodi Jevreja. “Propalo bekstvo” govori o tragediji Jevreja, pretežno bečkih, koji su pokušali da preko Dunava pobegnu od nacista. Putovanje je počelo novembra 1939. god. Do Budimpešte su stigli 15. decembra, zatim su putovali niz Dunav. Stalno su se pojavljivale nove prepreke i zadržavanja, rano je nastupila zima i velika hladnoća. Zbog teškoća sa zemljama kroz koje se prolazilo brod je zaustavljen u Prahovu. Morao je malo i da se vrati i ukotvi u Kladovu, malom dunavskom pristaništu. Tada je dalje putovanje bilo onemogućeno i zbog plovidbe zaleđenim Dunavom. Posle nekoliko meseci izbeglice se premeštaju u grad Šabac. Svetla tačka u očajničkom položaju bila je da je nešto više od

200 iseljenika uspjelo da nabavi isprave koje su im omogućile legalno useljavanje u Palestinu. U posljednjem momentu, pre nego što su nacisti okupirali Jugoslaviju i pregazili izbeglice u Šapcu, uspjelo je ovoj grupi da preko Grčke i Turske stigne do Palestine.

Prilikom partizanskih borbi muškarci iz transporta izbeglica u Šapcu streljani su od strane Vermahta kao taoci, iako između partizana i njih nije bilo nikakvih kontakata. Žene i deca dovedeni su u logor Sajmište, nekoliko kilometara udaljen od Beograda. Tu su izbeglice srele jevrejske žene i decu iz Srbije i zajedno sa njima ubijane su u gasnom automobilu u proleće 1942. godine, u periodu od marta do maja meseca. Ovaj specijalno prilagođen kamion dva puta dnevno saobraćao je od Sajmišta do unapred iskopanih raka, gde su istovarani i zakopavani leševi – ljudi u mukama ugušeni izduvnim gasom prilikom vožnje.

1943. god. "Specijalna komanda 1005" upućena je do masovnih grobnica logora Sajmište. Naređenje je glasilo: leševe iskopati, na lomači spaliti i pepeo razastrti ili baciti u Dunav. Time su bili uklonjeni tragovi ubijanja gasom.

Kako žrtve, tako i počinioци, poticali su uglavnom iz Austrije. Komandujući general nemačkih trupa u Srbiji bio je Franc Beme, pre Anšlusa šef armijske obaveštajne službe i od februara 1938. god. po Hitlerovom nalogu šef Generalštaba austrijske armije. Hitler je na Balkan slao pre svega one ljude koje je smatrao da su poznavaoци Balkana i po njemu to su bili Austrijanci. Da bi se na Balkanu napravio red formirana je između ostalog pešadijska divizija u Inzbruku. Tu je služio veliki broj Austrijanaca.

Jedan od pratilaca vožnji u smrt od logora Sajmište do masovnih grobnica bio je Austrijanac, poručnik Herbert Andorfer. Posle rata pobjegao je u Venecuelu. Tek se 1967. god. vratio u Nemačku i u Hamburgu nabavio austrijski pasoš, koji kasnije ipak nije bio priznat od austrijskih vlasti, pošto je Andorfer, primivši venecuelansko državljanstvo, izgubio austrijsko. U međuvremenu u Nemačkoj je osnovan Centar za pravnu obradu nacističkih zločina i prilikom dobijanja raznih informacija naišlo se na ime Andorfer – on je u Nemačkoj i u Austriji bio predviđen za hapšenje. U Nemačkoj je najzad pokrenut sudski proces protiv njega. Andorfer je sve priznao i zbog saučesništva pri ubijanju više od 5500 ljudi osuđen je na zatorsku kaznu od 2 i po godine. On danas živi u Austriji.

Prilikom procesa protiv Andorfera bio je saslušan i njegov šef iz ureda naredbodavca iz Političke policije u Beogradu, SS major

Johan Reksajzen. On je zadužio Andorfera za vođenje logora Sajmište. Reksajzen je kao član Slobodnjačke partije Austrije (FPÖ) u pedesetim godinama težio političkoj karijeri i kandidovao se 1956. god. za delegata FPÖ u nacionalnom savetu. Prilikom Andorferovog procesa ničeg se više nije sećao, što nam je poznato iz mnogih sličnih procesa.

Autori nisu želeli da za svoju knjigu koriste samo jevrejske izvore, pa su pokušali da govore o iskustvima i sa pripadnicima 750. pešadijske divizije, koja je dejstvovala u Srbiji i učestvovala u ubijanju Jevreja. 1989. god. održao se u Inzbruku susret "Hrastovo lišće", sastanak veterana. Autori su nekima od učesnika postavljali pitanja, ali ni jedan od njih nije hteo da se seća bilo čega. U godinama 1971–72. u eri Krajski-Brodau u Austriji su obustavljeni postupci protiv više SS-vođa u vezi sa zločinima na Balkanu, zajedno sa stotinama drugih slučajeva.

Simon Vizental

Uvod

Ova knjiga sadrži istoriju jednog izbegličkog transporta u vremenu između novembra 1939. god. i proleća 1942. god. Izveštava o sudbini grupe od preko 1000 ljudi, kojima je zajedničko bilo to što su bili Jevreji ili su usled nirnberških zakona postali "Jevreji" i time izloženi proganjanju od strane nacionalsocijalista. Poticali su pretežno iz Austrije, ali i iz Nemačke i Čehoslovačke i pokušavali su očajnički da izmaknu svojim progoniocima. Zato su se odlučili na riskantan, nesiguran beg. Cilj im je bio Palestina, ali su vrata "Erec Izraela", kako su ga zvali cionisti, bila zatvorena. Britanska mandatna vlast pooštrila je ograničenje za jevrejsko useljavanje i sa "Belom knjigom" od maja 1939. god. redukovala ga je na minimum. Ostala je jedina mogućnost – zaobići ove odredbe i doći do Palestine, odnosno poveriti se onim cionističkim organizacijama koje su pripremale ilegalne brodove za spasavanje jevrejskih izbeglica. Jedna od tih organizacija bila je Mosad, tajna služba cionističkog radničkog pokreta, koja je osnovana radi tog zadatka. Ipak teškoće pri nabavci brodova i otpori tranzitnih zemalja, koje su bile delimično pod britanskim pritiskom, otežavali su prolaz jevrejskim izbeglicama, učinili su realizaciju ilegalnih transporta ekstremno teškim poduhvatom. Dok su mnogi drugi ilegalni transporti, doduše tek posle savladavanja bezbrojnih prepreka i ogromnih napora, stigli u zemlju odredišta (na takav način samo u periodu od marta 1938. god. do početka rata preko 17000 ljudi iz srednje Evrope se spaslo), svi pokušaji da se ovde opisan transport izbeglica dovede do Palestine bili su osuđeni na neuspeh: putovanje je završeno na prelazu iz 1939. god. u 1940. god. u malom jugoslovenskom duнавskom pristaništu Kladovo, po kojem je grupa dobila ime. Odatle su izbeglice septembra 1940. god. premeštene u Šabac, srpsku varošicu na Savi. Razvoj ratnih događanja, nepovoljne spoljne okolnosti, pogrešne političke procene od strane Mosada i odluka sa teškim posledicama, koju je doneo generalni sekretar Saveza jugoslovenskih jevrejskih opština, doveli su do toga da nije bilo moguće grupu blagovremeno dovesti u sigurnost. Samo nešto više od 200 ljudi, uglavnom mladih, moglo je u zadnjem momentu da se spase iz Jugoslavije pre nemačkog napada. Oni su dobili legalne isprave za useljavanje i posle dugog putovanja stigli su u Palestinu. U toku 1940. god. Treći Rajh je proširio svoju moć na celu zapadnu

Evropu. Italija je pojačano sledila svoje interese na Balkanu. S obzirom na ovakav razvoj događaja nisu samo nestali izgledi za sprovođenje grupe izbeglica iz Jugoslavije i njihovo dovođenje u Palestinu, na sigurno mesto, već je nestala i nada da bi ljudi mogli uopšte preživeti rat u Jugoslaviji.

Aprila 1941. god. grupu izbeglica sustigli su njihovi mučitelji. Time počinje poslednje i najpotresnije poglavlje transporta "Kladovo". U to vreme u Šapcu je bilo još oko 1000 – 1100 izbeglica koje su živele koncentrisano u maloj srpskoj varošici. Nemačkim upadom jednim udarcem se promenio njihov status i postali su internci.

U vreme, kada je ova grupa, kasnije nazvana transport "Kladovo", napustila nemački Rajh na programu nacionalsocijalista bila je politika: izgnanstvo. Sa "ideološkim ratom", "ratom pogleda na svet" protiv Sovjetskog Saveza od juna 1941. god. otpočela je poslednja faza nacističkog proganjanja Jevreja – fizičko uništenje. Ova knjiga skreće pažnju i na dosad tabuiziranu temu: ulogu Vermahta u uništenju evropskih Jevreja, pošto je Vermaht igrao centralnu ulogu u ubijanju Jevreja u Srbiji.

Nije bila slučajnost da je na Balkanu bio nesrazmerno veliki broj Austrijanaca kako u vrhovima vojnog aparata, tako i na nižim pozicijama: na osnovu svojih "iskustava" u Prvom svetskom ratu Austrijanci su smatrani za "poznavaoce" Balkana i uz to su uživali glas notornih mrzitelja Srba. U leto 1941. god. Hitler je poverio Vermahtu slamanje vojnog otpora koji su u Srbiji pružali Titovi partizani. Hitler je poslao u Beograd austrijskog generala Franca Bemea za vojnog zapovednika i dao mu instrukcije – pri savladavanju partizanskog otpora primeniti najoštrije mere. Beme je odmah naredio da se pored komunista i ostalih sumnjivih lica uhapsu i svi odrasli jevrejski muškarci i da se u slučaju gubitaka Vermahta oni streljaju za "odmazdu". Ovom zapovešću, kojom je ubijanje lažno prikazano kao vojna mera, Beme je u Srbiji uveo Holokaust. Muškarci iz kladovskog transporta bili su prve žrtve. Sredinom oktobra 1941. god. muškarci su ubijeni od strane streljačke komande Vermahta "za kaznu", zbog napada partizana na jednu jedinicu Vermahta, mada oni, Jevreji, nisu bili ni u kakvoj vezi sa tim napadom. Ubili su ih zato što su Jevreji.

Stradanje muškaraca iz kladovskog transporta može da posluži, kao dokaz da Vermaht, kao jedan od nosećih stubova nacističkog sistema, nije samo na Istočnom frontu vodio rasistički rat

uništavanja, rat mimo svih konvencija ratnog prava. U Sovjetskom Savezu SS-odredi za posebne zadatke počeli su od leta 1941. god. sa masovnim streljanjem Jevreja, analogno tome u Srbiji je Vermaht u jesen 1941. god. samoinicijativno izvodio “program masovnog ubijanja” pod imenom “borba protiv partizana”.

Posle streljanja muškaraca, jevrejske žene, deca i starci iz Srbije prebačeni su u logor Sajmište pod izgovorom da su oni “dokazani nosioci obaveštajne službe ustanika”. Među žrtvama deportovanim u logor Sajmište nalazili su se i žene i deca kladovskog transporta.

I u logoru Sajmište vodeću ulogu imao je jedan Austrijanac, komandant logora Herbert Andorfer, koji je bio odgovoran za katastrofalne uslove života u logoru. Usled toga mnogi zatočnici su u zimu 1941/42. god. umrli. Kad je marta 1942. god. stigao u Beograd gasni automobil, Andorfer je bio taj koji je lično nadgledao ukrcavanje jevrejskih žrtava u vozilo i pratio ih na smrtonosnom putu. Vermaht i SS obavili su svoje delo ubijanja “temeljito”: od preko 1000 članova kladovskog transporta, koji su se aprila 1941. god. zatekli u Jugoslaviji, prema svim saznanjima preživele su Holokaust u Srbiji samo dve nejevrejke udate za Jevreje. Tokom zadnjih godina objavljene su brojne publikacije o sudbinama pojedinaца među progonjenima. Ova knjiga predstavlja pokušaj da se prikaže kolektivna sudbina grupe izbeglica.

Oni koji su spaseni bili su u mogućnosti da svedoče o okolnostima svog bekstva i o vremenu njihovog nedobrovoljnog boravka u Kladovu i Šapcu. Neki među njima su za vreme svoje odiseje vodili dnevnike. Sačuvan je veliki broj pisama koja su članovi u Jugoslaviji zaustavljenog transporta uputili rođacima i prijateljima: ona izveštavaju o mesecima u Kladovu i Šapcu, o vremenu neizvesnosti, uzaludnog čekanja na nastavak putovanja, o razočarenjima, izgubljenim nadama, o uzbuđenjima i očajanju. Reakcije i emocionalni odgovori na doživljeno bili su individualno vrlo različiti. Ipak se radilo o muškarcima, ženama, deci i omladini – o ljudima svih uzrasta, godina starosti, koji su se bitno razlikovali po pitanju svog društvenog porekla i odnosa prema jevrejstvu. Neki među njima bili su aktivni cionisti duže vremena pre Anšlusa. Za druge je Palestina predstavljala bilo koji proizvoljni cilj bekstva. Autori su pokušali da stvore sliku cele grupe sagledavajući i analizirajući veliki broj ličnih svedočenja, u kojima je sudbina izbeglica opisana iz različitih uglova gledanja.

Predistorije pojedinih učesnika transporta, date kroz kratku biografiju, omogućuju da se nasluti heterogenost jevrejskog života u Srednjoj Evropi pre nasilnog rušenja tog života od strane nacional-socijalista. I bez detaljnog nabiranja mera proganjanja u Nemačkoj i u Austriji posle Anšlusa, biće vidljivo, sagledavajući pojedinačne sudbine, šta se dešavalo Jevrejima pre nego što su opljačkani i poniženi morali da napuste teritoriju "Rajha", da bi spasli goli život.

Prema hronološkom redu ova knjiga sastoji se iz 4 glavna odeljka: prva tri dela obuhvataju period od novembra 1939. god. do nemačkog napada na Jugoslaviju, aprila 1941. god. Poslednji deo izveštava o sudbini grupe za vreme nemačke vojne okupacije u Srbiji. Slom koji je za grupu izbeglica značila nemačka okupacija ogleda se i u izvorima informacija: dok se za rekonstrukciju predistorije transporta i period u Kladovu i Šapcu moglo sakupiti, pored akata pre svega iz izraelskih arhiva, i mnogo ličnih svedočenja i dokumenata – pisama, dnevnika i sećanja ljudi iz transporta, za vreme počev od aprila 1941. god. naglo se menja mogućnost iznalaženja izvora informacija. Sem sasvim malog broja izuzetaka niko od izbeglica, koje su se u to vreme još nalazile u Srbiji, nije preživeo rat. Sem nekoliko izuzetaka, nemačkim napadom prekinut je i kontakt sa spoljnim svetom preko pisama. Prikazivanje ovog perioda oslanja se skoro isključivo na dokumenta okupatora i akta sa procesa nacističkim ratnim zločincima.

Za konstrukciju prva tri dela knjige, koji opisuju vreme do aprila 1941. god., odgovorna je Gabriele Anderl, a za četvrti deo, koji obuhvata period posle nemačkog napada na Jugoslaviju, Valter Manošek. Istraživanja perioda do aprila 1941. god. rezultat su zajedničkog rada.

Zahvaljujemo se na ovom mestu svima koji su žrtvovali svoje vreme, davali na raspolaganje dokumenta, pisma i fotografije, odgovarali na pisma, davali informacije kao partneri u intervjuima ili na neki način omogućili nastajanje ove knjige. Zahvaljujemo se učesnicima transporta i zato što su imali hrabrosti da ponovnim bavljenjem ovom tematikom otvore rane. Izvinjavamo se za neke neblagovremene odgovore na pisma, to je proisteklo iz naše preopterećenosti radom.

Poimence se zahvaljujemo Ehuđu Nahiru, koji nam je dao na raspolaganje njegov album fotografija koje smo koristili u delu ove knjige sa slikama, kao i Stelli Argoman, Hanni Avriel, Heini Berger, Mirjam Brajer, Eli Buchwald, Josefu Kurtu, dr Gertrudi Czipke,

Klari Dorfmann, Pnini Fefferberg, Hildi Fuks, Šlomo Gur Arjeu, Abrahamu Hackeru, Saulu Kadariju, mag Hans i Lisl Klajn, Suzan Kris, Efraimu Lahavu, Gizi Nusbaum, inž. Valteru Polaku, A. Pompan, Cvi Kveleru, Zipora Ratneru, Herti i Stefanu Rajhu, Fridi Rozencvajg, Arje i Eli Rotman, Viliju Samueliju, Hani Šab, Sidi Šefer, prof. Hajmu Šackeru, Jozefu Šicku, Mešulamu Šlezingeru, Diti Semo, prof. Maksu Streifleru, E. Streifler - Shavit, Tirzi Zagorski i Dovu Zur.

Dalje se zahvaljujemo dr Werneru Weilguniju za prevod sa srpsko-hrvatskog jezika, Zahavi Hindler za prevod sa hebrejskog, dr Meenachemu Šalahu, dr Evelyn Adunka i dr Andrei Jakoberu koji su nam dali na raspolaganje dokumenta, dr Ulrike Döcker i mag Josefu Weilguniju koji su pročitali i korigovali naš rukopis, "Jewish Welcome Service" ("Jevrejskom servisu dobrodošlice") (Beč) za finansijsku potporu pri nabavljanju dela fotomaterijala, i arhivarima koji su nam pomogli pri arhivskim istraživanjima.

Naše priznanje upućujemo i izraelskoj istoričarki dr Daliji Ofer koja nam je olakšala rad svojim obimnim istraživanjima o zakulisnim potezima cionističke politike u periodu Holokausta.

Gabriele Anderl
Walter Manoschek

PROGON

Pozadina¹

1917. god. Britanci su u Balfurovoj deklaraciji obećali da će podržavati stvaranje jevrejske domovine u Palestini. Ovo obećanje već dvadesetih godina relativizirali su povećanim ograničenjima jevrejskog useljavanja, obrazlažući to ekonomskim, pa kasnije političkim argumentima. Broj imigranata ograničen je komplikovanim sistemom kvota: "sertifikati" raznih kategorija izdavali su se šestomesečno novoutvrđenim "programom" u ograničenom broju. Stoga su od sredine tridesetih godina cionističke organizacije izvlačile, preko tzv. ilegalnih transporta, mlade evropske Jevreje iz njihovih antisemitskih sredina i zaobišavši imigraciona ograničenja britanskih mandatnih vlasti, dovodili ih u Palestinu. Trebalo je da oni u "Erec Izraelu" izgrade svoju novu, čoveka dostojnu egzistenciju. Za realizaciju ilegalnih transporta – u cionističkoj terminologiji "Alija Bet"² – ove organizacije su kupovale ili iznajmljivale u balkanskim zemljama stare, često dotrajale brodove. Ispočetka putnici su željeznicom dovoženi u jednu od jadranskih luka, a kasnije, zbog teškoća oko dobijanja potrebnih tranzitnih viza, parobrodom su Dunavom putovali sa fiktivnim vizama, npr. za Panamu, Liberiju ili Kinu. Organizatori transporta, koji su ove fiktivne vize nabavljali uz plaćanja pozamašnih iznosa za podmićivanje, morali su odgovarajućim diplomatskim predstavnicima dati obavezu da njihovi štićenici nikad neće stupiti na tle njihove zemlje.

---

¹Kao izvori informacija za ovo poglavlje poslužili su (ukoliko nije bilo drugih podataka): Gabriele Anderl, Emigracija i progon u delu: Erika Vejncirl / Oto D. Kulka (izd.), Progon i nov početak, Izraelski građani austrijskog porekla, Beč / Keln / Vajmar; Dalia Ofer: Bekstvo od holokausta, ilegalno useljavanje u zemlju Izrael, 1939. god. -40. god.; Njujork / Oksford, 1998. god.; Jirgen Rover (Jürgen Rohwer): Jevrejski izbeglički brodovi u Crnom moru, 1934. god. -44. god. u delu: Ursula Bitner (Büttner): Režim nepravde, knjiga 2, Progon – egzil – opterećen nov početak, Hamburg, 1986. god., str. 197-248; Bernard Vaserštajn (Wasserstein): Britanija i Jevreji Evrope, 1939. god. - 45. god., Oksford / Njujork, 1988. god.; Raspodela sertifikata, koje je Jevrejskoj Agenciji odobrila mandatna vlast, odvijala se uglavnom preko Palestina – ureda pojedinih zemalja u Evropi.

²"B" – useljenje se razlikovalo od legalnog useljenja; "alijs" znači na hebrejskom jeziku "uspon", "uzdizanje".

Do 1938. god. ilegalni transporti realizovani su u skromnom obliku, samo su pojedini idealisti putovali za Palestinu na takav način. Posle Anšlusa i nastale agresivne politike proganjanja od strane nacista transporti su poprimili karakter pokreta za masovno bekstvo. Oni ne samo da su tolerisani od vlasti, pre svega od SS, već su široko podupirani. Na početku su glavni organizatori ilegalnog useljavanja bili desno orijentisani cionisti, "revizionisti". No krajem 1938. god. i početkom 1939. god. posle premošćavanja velikih unutarnjih razlika u mišljenju i unutar "Hagane" (jevrejske podzemne vojske u Palestini, koja je bila bliska sa cionističkom radničkom partijom), formirano je sopstveno odeljenje za organizaciju ilegalnih transporta "Mosad-le-Alija-Bet". U ovoj fazi su u organizaciji "Alija-Bet" odlučujuću ulogu imali austrijski Jevreji.

"Stalni porast reke izbeglica usled proširenja prostora moći nacionalsocijalista naveo je "slobodni" svet da u povećanoj meri zatvori svoje kapije. "One strane, zemlje koje su ih 'primale' i zemlja, koja ih je progonila, u osnovi su želele isto":

ovu mučnu, tešku manjinu odgurnuti negde daleko, potopiti u neki udaljeni ugao zemljine kugle, pustiti da negde nestane", prikazuje Ralf Vajngarten situaciju koja je prvi put sa svom svojom grubošću postala jasna na konferenciji za rešavanje problema izbeglica, jula 1938. god. u Evianu.³ Suočavajući se sa tim bezizlaznim položajem za mnoge, koji su se do tada jedva identifikovali sa cionizmom, Palestina je postala željeni cilj za bekstvo.

Uprkos ograničavanju useljavanja jevrejsko stanovništvo Palestine se između 1933. god. i 1939. god. više nego udvostručilo, legalnom i ilegalnom imigracijom. Razlog tom snažnom dotoku ljudi bile su političke prilike u Nemačkoj i stalno rastući antisemitizam u Istočnoj Evropi, naročito u Poljskoj. Kao odgovor na pojačano useljavanje, 1936. god. u Palestini je organizovan arapski generalni štrajk i sledile su stalne pobune. Posle neuspeha plana za podelu, koji je predložio lord Pil i koji je predvideo stvaranje jedne jevrejske i jedne arapske države, britanske vlasti objavile su maja 1939. god. tzv. "Belu knjigu", kojom je trebalo preduprediti dalje arapske nemire. Ovim dokumentom broj imigranata za predstojećih 5 godina ograničen je na ukupno maksimum 75.000 i time je legalno uselja-

---

³Ralf Vajngarten (Weingarten): Pružanje pomoći od strane zapadnih zemalja pri konačnom rešenju jevrejskog pitanja. "Međuvladin komitet za političke izbeglice", 1938. god. -39. god., Bern, 1983. god., str. 179.

vanje Jevreja u Palestinu redukovano na minimum. Ova odredba je teškim posledicama pogodila evropske Jevreje u vreme kada je njihov opstanak bio sve neposrednije ugrožen. Samo u vreme između Anšlusa i početka rata moglo je u 50 transporta više od 17.000 ljudi da beži ilegalnim brodovima iz Evrope u Palestinu. S obzirom na činjenicu, da su se posle izbijanja rata mogućnosti za useljavanje u druge zemlje dalje smanjivale, dodatno je porastao značaj ilegalnog useljavanja. No uprkos najintenzivnijim naporima da se ovaj poduhvat spasavanja organizuje u još većim okvirima, između septembra 1939. god. i napada Nemačke na Sovjetski Savez juna 1941. god., jedva je polovina ljudi mogla da se spase koliko u prethodnih godinu i po.

Proširenje zone uticaja nacionalsocijalista u Evropi, priključenje sve većih teritorija i najzad Sredozemnog mora u ratne operacije a pre svega drastične mere, učinile su transporte krajnje rizičnim poduhvatom, čije je organizovanje postajalo iz nedelje u nedelju sve teže i najzad je naišlo na skoro nepremostiv otpor. Uz to, usled ratnih događanja postalo je skoro nemoguće nabaviti parobrode na tržištu brodova u balkanskim zemljama. Većina transporta organizovanih u tom periodu stigli su do cilja tek posle mnogih prepreka i uz nepojmljive napore učesnika. Neki od brodova nepodobni za morsku plovidbu nasukali su se na putu, dok su u neobično surovoj zimi 1939/40. god. stotine izbeglica nedeljama čekale na nastavak putovanja, na zaleđenim čamcima, u delti Dunava. Veliki broj ovih ljudi stigao je najzad na obale Palestine brodovima "Sakarija" i "Hilda".

Intenzivnim naporima saopštavanja od strane cionističke organizacije uspelo je do izbijanja rata dovesti u Palestinu, u sigurnost, pre svega znatan deo jevrejske omladine. Tako je moglo da se dovede u Erec Izrael na legalan način više od 1.000 omladinaca iz Austrije preko institucije "Omladinska alija". U Palestini oni su, shodno osnovnoj ideji ove institucije, vaspitavani u kibucima. Istovremeno stigli su u Palestinu brojni članovi cionističke organizacije Hehaluc sa tzv. "radničkim ispravama" (kategorije C2). Osnovna ideja haluckog pokreta bila je preorijentacija, tzv. "normalizacija" tipične jevrejske strukture zanimanja, naime pod istorijskim uslovima dijaspore nastala je koncentracija na trgovačke i intelektualne pozive, a cilj Hehaluca bio je preorijentacija na zanatsku i pre svega poljoprivrednu delatnost. Hehaluc je bio odgovoran za pripremu mladih Jevreja – pionira za njihov budući život u Palestini.

Kandidati za iseljavanje dobili su u tzv. "Hahšara" – logorima osnovno obrazovanje iz oblasti poljoprivrede. Pri tom fizički rad je bio u središtu vaspitnih priprema za aliju. Dodela sertifikata, kako od Hehaluca, tako i od "Omladinske alije" bila je skopčana sa strogim procesom odabiranja. Iz velikog broja onih koji su "konkurisali", izabrani su oni kandidati koji su se činili najpogodnijim za izgradnju Palestine, takođe za vojničku odbranu zemlje i koji su prošli kroz poljoprivrednu obuku u Hahšari; pri tom su stanje zdravlja i radna sposobnost, kao i identifikacija sa cionističkom idejom predstavljali važan kriterijum. I kod ilegalnih transporta važio je u izvesnoj meri princip izbora, s obzirom na ograničen kapacitet brodova za prijem putnika. Međutim nedostatak novčanih sredstava učinio je u sve većoj meri potrebnim da se prime lica koja doduše nisu ispunjavala sve uslove prema kriterijumu za izbor, ali su raspolagala većom sumom novca. Osnovni princip strogog izbora bio je ublažen i zbog toga što su posle Anšlusa mnogi omladinci preplavili cionistički pokret, nadajući se na taj način mogućnosti za bekstvo. Omladinci, aktivni i pre 1938. god., bili su prvi koji su posle Anšlusa dobili sertifikate i napustili zemlju. Time su udruženja mladih postajala sve više sabirni centri i za onu omladinu kojoj je nedostajalo bilo kakvo cionističko vaspitanje i koja je u Hahšara – logorima u brzom postupku pripremana na svoju "aliju".

Za razliku od znatnog dela jevrejske omladine mnogim starijim zaslužnim cionistima posle Anšlusa onemogućeno je dobijanje legalnih sertifikata za useljavanje u Palestinu. Od godine 1932. u bečkoj jevrejskoj opštini cionisti su imali većinsku poziciju, pa tako i vođenje opštine.

Austrijski cionisti bili su iznutra razjedinjeni međupartijskim razmiricama. Većina unutarpartijskog spektra pripadala je pre Anšlusa "Opštim cionistima" koji su stajali u sredini, između blokova levih cionista i desno orijentisanih "revizionista". Oni su predstavljali stariju generaciju Jevreja, iz redova građanske klase. Užasavali su se oštrih ideoloških razmirica ostalih cionističkih struja, partija, želeli su pre svega da doprinesu izgradnji jevrejske domovine u Erec Izraelu.

Uprkos njihovom angažovanju kod mnogih među njima odnos prema Palestini ostao je samo teoretske prirode. Oni su potpoma-gali izgradnju zemlje u formi kulturnog rada i intenzivnijim akcijama prikupljanja novčanih sredstava, ali sami nisu ozbiljno namerali da se isele u "necivilizovanu" i od nemira potresanu zemlju na

Bliskom istoku. Mnogi od tih starih cionista osećali su se Austrijancima uprkos njihovom oduševljenju za cionizam i bili su tesno povezani sa nemačkom kulturom.

Posle Anšlusa promenila se dotadašnja konstelacija moći. Drugačije nego u Austriji, cionistički radnički pokret je od početka tridesetih godina mogao da nastupi na svetskoj sceni kao dominirajuća sila. Time je i "Hehaluc", koji doduše formalno nije, ali "de facto" jeste mogao da se uvrsti u radnički pokret, dobio veliku važnost. Levo orijentisani cionisti takođe su dominirali u "Jevrejskoj agenciji" (slično jevrejskoj vladi u senci u Palestini) i time bitno uticali na izdavanje sertifikata za useljavanje koje su Britanci odobravali.

Od jeseni 1939. god. Adolf Ajhman, koji je avgusta 1938. god. otvorio ured "Centralno mesto za jevrejsko iseljavanje" i time preuzeo izgon jevrejskog stanovništva, pojačao je pritisak na jevrejske i cionističke organizacije – po svaku cenu forsirati prinudno iseljavanje. Metode progona primenjivane posle Anšlusa bile su od oktobra 1939. god. dopunjene jednom novom merom koja je s jedne strane ubrzala "normalno iseljavanje", a s druge strane trebalo je da pokuša jednu drugu "mogućnost rešenja jevrejskog pitanja": Ajhman je organizovao prinudno slanje 1.584 jevrejskih muškaraca iz Austrije i daljih 1.292 iz Moravske Ostrave za Nisko kod Lublina u novoosnovani Generalni guverman. Iako je ovaj loše pripremljen eksperiment deportacije obustavljen, između ostalog zbog otpora vojnih vlasti, Ajhman se i dalje služio pretnjama o deportacijama kao sredstvom pritiska na jevrejske organizacije. Ovu strategiju koristio je i prema Hehalucu. Posle izbijanja rata SS je dao na znanje vodstvu Hehaluca da će svi članovi, koji se u najskorije vreme ne "isele", biti prisilno poslani u Poljsku.

Jednog dana Adolf Ajhman naredio je da mu se u njegov biro javi Georg Iberal (kasnije Ehud Avriel), generalni sekretar austrijskog Hehaluca. Primio ga je u uniformi, crnim čizmama i s bičem (jahaćim). Iberal je posle proterivanja Moše Agamisa (Averbuks), izaslanika iz Palestine, istovremeno bio i predstavnik Mosada u Beču.⁴ Ajhman je zamerio da Iberal, zbog svojih specifičnih političkih

---

⁴Georg Iberal je kasnije u Izraelu pod imenom Ehud Avriel postao diplomata visokog ranga i bliski saradnik Davida Ben Guriona. Imena u zagradi su hebrejska prezimena dotičnih ličnosti; kod žena je u nastavku dato u zagradi prezime posle udaje.

interesa i striktnog izbora putnika onemogućava veći napredak u sprovođenju programa "iseljavanja". Zato zahteva da se ubuduće ne povedu samo mlade osobe i to uglavnom bez sredstava, već takođe i imućni Jevreji bez obzira na doba starosti i stanje zdravlja. Ajhman je naredio Iberalu da stupi u kontakt sa Bertholdom Štorferom, vođom "Komisije za jevrejske prekomorske transporte" u Beču. Štorfer će koordinirati rad i ubrzati "iseljavanje". Štorfer, Jevrej, koji nije bio cionista, stekao je u toku 1939. god. uz pomoć SS-a sve veći uticaj na organizaciju ilegalnih transporta i sve se više uplićao u rad cionističkih aktivista. SS se sa svoje strane nadao da će preko Štorfera postići veću kontrolu nad sastavljanjem transporta. Predstavnici Hehaluca pokušali su svim sredstvima da izbegnu saradnju sa Štorferom, koga su smatrali kolaboracionistom nacista. Konflikt je ipak doveo do toga da su obe strane bile sprečavane i blokirane u svom radu.

Organizuje se transport izbeglica⁵

Pozivanje na Ajhmana i napeta opšta situacija naveli su Iberala (Avrijela) da što je moguće pre rasformira Hehalucove centre, te da njihove članove, koji su još ostali u Austriji, prebaci preko granice iako nije bilo na raspolaganju prekookeanskih brodova za njihov prevoz. Uz pomoć Ferdinanda Ceipeksa, jednog od bivših ilegalnih nacionalsocijalista, koji su se razočarali u političku praksu, a koji se izjasnio spremnim da potpomogne napore oko spasavanja Jevreja, dobio je Iberal (Avrijel) od slovačkog konzula, za neznatnu sumu, regularnu ulaznu vizu za Slovačku za tačno 800 osoba. Kao što je to kod ilegalnih transporta uobičajena praksa, podelili su odgovorni (organizatori) putnike spremne za polazak u podgrupe od po 20 osoba, i naručili su za njih po jednog "grupnog komandanta". Ovih 50 "komandanata" dobili su u toku putovanja tačne instrukcije o svojim zadacima.

Agami, agent Mosada, poslao je iz Ženeve pristanak da transport krene. Na to su agenti Mosada u Italiji, Grčkoj, Rumuniji, a takođe i preko jednog posrednika u Bugarskoj, intenzivirali svoj

---

⁵Glavni izvori ovog poglavlja su memoari Georga Iberala (Ehud Avriel); Ehud Avriel: Otvarajte kapije! Lična ispovest "ilegalnog" useljenja u Izrael, Njujork, 1975. god. i Ofer: Holokaust.

zahtev za jednim prekookeanskim brodom. U to vreme stacionirala se u Bukureštu Rut Klüger (Alijav), legendarna agentkinja Mosada, koja je održavala stalni kontakt sa Iberalom (Avrijelom). Uprkos grozničavim nastojanjima u Beču su izostali uspesi.

Prvo, došlo je u jesen 1939. god., dakle po izbijanju rata, do priključenja grupa Omladinske alije jednom ilegalnom transportu. Aron Mencer, poslednji vođa bečke Omladinske alije, priznao je kasnije da je slučaj “podigao mnogo prašine”, zbog čega će jednom možda biti prekoren. Naime oko ilegalne “alije” dosta su se lomila koplja unutar cionističkih institucija. Izvesno vreme nakon odlaska grupe pisao je Mencer u pismu svom prijatelju u Pokretu:

“O tome (...) mogu danas reći samo da drugog izlaza nismo imali; morali smo njega izabrati, ali smo bili zadovoljni što nam se pružila mogućnost da pošaljemo mlade ljude zajedno sa transportom Hehaluca. Znali smo za poteškoće i za rizik, ali oni su nam se učinili manjim od rizikovanja da ne iskoristimo ovakvu priliku, ukupno se radi ovde o oko 120 omladinaca, koji su bili isto tako pripremljeni – to bih želeo ovde posebno da naglasim – kao i osobe koje su posedovale sertifikate: svi ovi haverim bili su završili Hahšaru, po svom moralu i duhovnom držanju bili su spremni za Arev, a imali i potvrde sa medicinskog stanovišta. (...) Ukoliko je to bilo moguće u tehničkom pogledu, mi smo se trudili da grupe, koje su bile zajedno na Hahšari, zajedno pošaljemo i na Aliju.

(...) U vezi pitanja učešća naših omladinaca u ovim posebnim transportima želeo bih (...) na kraju još da kažem da smo u svakom pojedinačnom slučaju pribavili pristanak (pismeni!) roditelja ili zakonskih zastupnika; starost učesnika po pravilu bila je 16 godina, te smo u cilju stvaranja homogene grupe načinili samo nekoliko iznimaka; pre svega sa jednom devojkom, koja je bila mlada.”

Menceru je pošlo za rukom da i posle izbijanja rata spase oko 400 omladinaca, tako što ih je putem “inostrane hahšare” poslao u Veliku Britaniju i Skandinaviju. U jednom izveštaju veća Omladinske alije uneo je Mencer ovih 120 omladinaca, koji su otputovali zajedno sa Hehalucovim transportom, u broj omladinaca koji su bili poslani u Englesku.⁶

---

⁶Aron Mencer (Menczer) Omladinska alija, Beč, Uri Mardok Koch (Amsterdam).

Uzaludna borba za legalne sertifikate za Palestinu

Za mnoge učesnice i učesnike u transportu počinjala je tragedija još mnogo pre odlaska. Nakon svih strahota, koje je Anšlus doneo, morali su mnogi stari, zaslužni cionisti (vatikim) uvideti da su izostavljeni prilikom podele malobrojnih preostalih legalnih sertifikata za useljenje u Palestinu. Oni su bili veliki deo svog života posvetili aktivnosti za cionističku organizaciju, a morali su da gledaju kako se daje prednost drugima – omladini, ali delom i ljudima sa novcem i protekcijom.

Jakob i Sara Rotman (Rothman)⁷

Takva je sudbina snašla i Jakoba Rotmana. Rođen 1898. god. u mađarsko-rumunskoj pograničnoj oblasti, odrastao je u strogo religioznoj porodici. Do svoje 18. godine posećivao je Ješivu (versku visoku školu), gde je stekao obimno znanje jevrejske istorije, kao i odlično poznavanje hebrejskog jezika. Njegovo regrutovanje u vojsku za vreme I svetskog rata uslovalo je rastanak od porodice i tada je počeo kod njega proces odvajanja od ortodoksnog jevrejstva. Razvio se u ubeđenog cionistu, mada je sebe i dalje smatrao "napredno religioznim". 1919. god. dobija Jakob Rotman od Ministarstva odbrane premeštaj u Beč, gde je upoznao svoju potonju suprugu Saru (rođena Rot, 1898. god., zvana Suzana).

Sara Rotman, poreklom iz Galicije, bila je pobožnija od svoga supruga, ali je ipak poštovala Teodora Hercla čije je dnevnik naučila napamet.

U Beču je porodica živela u najvećem siromaštvu, upućena na pomoć rođaka, kao i na socijalnu pomoć jevrejske opštine. Jakob i Sara Rotman bili su prinuđeni da se dovijaju obilazeći kuće i nudeći na prodaju artikle za brijanje i čarape. Krajem dvadesetih godina, u vreme opšte ekonomske krize, preselili su se, sa oba svoja sina, Arje i Elijahu, u utočište za beskućnike. Jakob Rotman se u to vreme razboleo od tuberkuloze, ali se nakon višekratnog boravka u lečilištu za plućne bolesti Aland izlečio. U krugu velike porodice bio je Jakob Rotman priznati autoritet, šta više uprkos svom siromaštvu uživao je i među imućnim Jevrejima visok ugled, tako da su mu poverili funkciju pred-

---

⁷Izvori ovog poglavlja: Intervju Arje Rotmana: Pisma Arje i Elijahu Rotmana.

sednika sekcije "Opštih cionista" 20. reona. Trudio se da oba svoja sina vaspitava kao svesne Jevreje, te ih je slao u Talmud-Tora školu Malcgase (Malzgasse) (naziv ulice – prim.prev.), a još od njihove četvrte godine išli su svakodnevno u "heder" na nastavu hebrejskog i izučavanje Tore. Elijahu je sa 14 godina morao da prekine školovanje i da zaradi svoj hleb kao potrčko, dok je njegov godinu i po dana stariji brat Arje mogao da pohađa cionističku realnu gimnaziju Hajes (Chajes). Materijalno stanje porodice odjednom se promenilo kada je Jakob 1936. god., sa 37 godina, dobio stalnu službu kao poslužitelj hrama kod "Unije austrijskih Jevreja" u Deblingu (Döbling).⁸

Oba Rotmanova sina pristupila su levo orijentisanoj cionističkoj organizaciji "Hašomer Hacair" i odlučili su, jer su još u ranoj mladosti iskusili antisemitske doživljaje, da što je moguće pre napuste Austriju. Ipak i oni su se još marta 1938. god. nalazili u Beču. Elijahu je tada dobio sertifikat "Omladinske alije" i dospeo u Hašomerov kibuc Ejn Semer.

Jakob Rotman je posle Anšlusa postao nastavnik u školi religiozne cionističke organizacije "Hašomer Hadati",⁹ koju je osnovao dr. Zev Volf Gotlib (Wolf Gottlieb) za potrebe "Omladinske alije", a kasnije je predavao u Hahšara logoru u Otertalu (Ottertal). Kao što se vidi iz kasnijih *Rotmanovih pisama*, počeo je on tek nekoliko meseci posle marta 1938. god., po svoj prilici tek u toku 1939. god., da se bavi pripremama svog sopstvenog izlaska iz zemlje.

Njegov sin Elijahu pokušao je u Palestini da pribavi sertifikat za svog oca koji je ostao u Beču i obratio se po tom pitanju Henrijeti Sold (Henrietta Szold) koja je rukovodila Omladinskom alijom u Jerusalimu. Njoj je on izložio zasluge *Jakoba Rotmana* za cionistički pokret: da se on ubraja među osnivače cionističke organizacije u Transilvaniji, a da se u Beču posebno angažovao u jevrejskom nacionalnom fondu "Keren Kajemet". On je posle Anšlusa vodio

---

⁸Članovi "Unije" smatrali su sebe austrijskim građanima mojsijeve vere; bili su izrazito anticionistički nastrojeni. Arje Rotman izveštava da je "Union" pokušavao ograničiti pristup njihovoj organizaciji samo na lica koja su generacijama živela u Beču. Iako su se izjašnjavali kao Jevreji, nisu posedovali ni najmanje znanja o jevrejskoj veri i istoriji. Jakob Rotman se prihvatio uloge "eksperta", koji je čitao iz Tore, ponekad zamenjivao predmolitelja i pripremao decu za Bar Micva. Pošto se prihvatio nove aktivnosti, preselio se sa porodicom u trosobni stan pored hrama u ulici Doliner.

⁹Herbert Rozenkranc (Rosenkranz): Proganjanje i samoopredeljenje, Jevreji u Austriji 1938. god. -45. god., Beč, 1978. god., str. 144.

kurseve za omladinske rukovodioce i za intenzivna radna udruženja omladinskih cionističkih organizacija. Elijahu Rotman zamolio je Henrijetu Sold da traži potvrdu ovih podataka od dr Hajima Tartakovera, rukovodioca bečkog Keren Kajemeta, te da ne misli da se tu radi samo o “čežnji deteta za ocem”. Dodao je da mu je otac izučio i vrtlarstvo, da perfektno govori ivrit i da je istinski zaslužan cionistički poslenik, pravi “vatic” (...), kome se ne bi smeo uskratiti sertifikat. Henrijeta Sold je obećala da će da pretrese ovo pitanje sa “Jevrejskom agencijom”, međutim nešto kasnije je sa žaljenjem saopštila da još nije u mogućnosti da dâ zadovoljavajući odgovor. Dodala je da je od “Jevrejske agencije” dobila praktični savet da se obrati Uredu za Palestinu u Beču. Istog dana zamolila je Judu Vajsbroda (Weissbrod), tadašnjeg rukovodioca bečkog biroa Omladinske alije da razmotri slučaj sa Tartakoverom i da po mogućnosti nešto izdejsvuje kod biroa za Palestinu za “starog cionistu”. “Uzgred budi rečeno”, reče Sold, “takva pisma nam dolaze u velikom broju!”

Jakob Rotman mu je kao “stari cionista” i učitelj ivrita u otertalskom pripravnom logoru “veoma dobro poznat”, potvrdio je Juda Vajsbrod u Beču. Ipak je i on morao da saopšti da “baš nije lako pribaviti mu sertifikat”. Početkom 1939. god. obavestio je Vajsbrod Soldovu pismeno da kod Zemaljskog saveta nije mogao da postigne “pozitivan rezultat”, pošto Omladinska alija nema uticaja na dodelu sertifikata. Oni se dodeljuju na osnovu svrstavanja, što podleže čestim izmenama, a pri čemu značajnu ulogu igra partijska pripadnost dotične osobe. *Rotman* po njemu stoji “na 32. mestu, tako da su izgledi prilično negativni”.

Drugi sin *Jakoba Rotmana*, Arje, danas je ubeđen da je “izvesnim, pretežno imućnim članovima asimilatorski nastrojene Unije, koji nikad ranije nisu bili ubeđeni cionisti, pošlo za rukom da posle Anšlusa “kupe” sebi sertifikat, a mnogim “Opštim cionistima” koji su pripadali delimično siromašnijim slojevima jevrejskog stanovništva, ovakav izlaz nije bio omogućen.

Iz otertalskog logora za Hahšaru uputio je *Jakob Rotman* avgusta 1939. god. ogorčeno pismo svom sinu Elijahu. On je priznao da je ponekad nedeljama nesposoban da išta preduzme, te da se još nije lično obratio Henrijeti Sold:

“Šta da pišem gospođi Sold? Da li da joj saopštim da su svi, svi koji ovde u Birou za Palestinu nešto znače, najveći mangupi i lopovi? Hoće li mi to poverovati? Da li da joj saopštim da ako čovek hoće ovde da dobije sertifikat, uopšte ne sme da bude cionist? Da li da joj kažem da dotični predsednik

Komisije za aliju i slavna Komisija nisu nikad bili birani, već (...) su između sebe podelili sertifikate? Da li da joj saopštim da sam ja od svih komisija za aliju svaki put dobijao najčvršća uveravanja, da bih nekoliko sedmica doznije saznao da su svi odmaglili za Erec, te da su na svoja upražnjena mesta posadili svoje prikane da bi i oni isto to uradili?

Da li da kažem gospođi da od 100 "vatikim" koji su prilikom svake "sedule" (rasporeda) otputovali, ni jedan jedini nema moju prošlost, ni jedan jedini nema produktivno zanimanje, jedva da poneki vlada ivritom, jedva da je neki u kulturnom pogledu vezan za jevrejstvo, te da ni jedan jedini nije tako nesebično i tako nepristrasno radio za cionizam 27 godina kao ja?

Treba li da saopštim gospođi da njeno pismo, koje je pisala u mom interesu ovamo u Biro za Palestinu, uopšte nije uzeto u obzir, jer za sve, za sve koji tamo sede, postoji samo jedan problem: da sebe same i svoje "prikane" i rođake obezbede.

Zar me neće smatrati gospoda ludim, ako joj to saopštim?"

Ako sad počne nova Omladinska alija, tužio se Rotman dalje – opet će nekoliko stotina omladinaca, koji imaju njemu da zahvale za svoje znanje ivrita i pojmove iz jevrejske kulture, otići u Erec.

20. avgusta 1939. god. obratio se njegov sin Elijahu – bespomoćno i potišteno, jer "očajnička pisma njegovog oca prosto mu ne daju mira" – Henrijeti Sold i priložio jedno njoj upućeno pismo svog oca iz Ottertala. Napisao je voditeljki Omladinske alije da su mu roditelji veoma ogorčeni. Te da su mu stavili do znanja da je nezamisliva mogućnost da se ostvari njihov odlazak iz Beča u Erec.

"Moram da živim sa ovim problemom, bez mogućnosti da pomognem sebi i bez nade da će me neko saslušati."

Avgusta 1939. god. poslala je cionistička omladinska organizacija Beča pismo sa potpisom više omladinskih organizacija Soldovoj, u kojem se ističu Rotmanove zasluge na vaspitavanju jevrejske omladine. Postavljeno je pitanje zašto Zemaljska organizacija ne pomogne jednom tako zaslužnom cionisti?

"Dozvolite nam da mi odgovorimo na to pitanje. Za poslednjih 12 meseci ljudi su se u Beču, nažalost, odučili da na cionizam gledaju na osnovu toga koliko su učenici i sledbenici Teodora Hercla dostojni njega. Istina je da su za to krivi i događaji ovih proteklih 12 meseci. Činjenica je, međutim, da se na sertifikat danas višestruko gleda kao na pojas za spasavanje, te da nisu odlučujuće zasluge za cionizam, već jači laktovi (...), a nedovoljno snažne laktove havera Rotmana očito ne mogu da zamene njegove zasluge na polju cionizma."

24. avgusta 1939. god., “u poslednjem času pred zatvaranje kapija, pre nego što su se zatvorile kapije u Erec Izraelu”, obratio se *Jakob Rotman* još jednom Henrijeti Sold – “svojoj poslednjoj nadi”, pošto su sve njegove intervencije kod nadležnih u Beču, *nažalost* ostale bezuspešne:

“ (...) Moraju se promeniti i necionistička i nefer sredstva, što ja prosto ne mogu. Samo zasluge na polju cionizma čine svaki trud oko nabavke sertifikata bezvrednim i smešnim.”

Dve i po decenije je on hiljade besplatno i nesebično pridobio za ideju cionizma, a naročito u Beču na stotine omladinaca spasao je uticaja ulice i u jednoj školi za ivrit, koja se održala zahvaljujući njemu, prenosio je jevrejsku nauku. Održao je na hiljade predavanja i bezbroj kurseva u okviru obrazovanja odraslih, a deset godina bio je reonski referent organizacije bečkog Keren Kajemeta.

“ (...) Kad god je zvala naša svetska organizacija ili naš fond, (...) bio sam prisutan. Sada zovem ja, ali niko ne sluša.”

Prijatelji, sa kojima je saradivao, delom nisu više u zemlji, a delom se spremaju za iseljenje. A njega ipak “ne primaju nigde u belom svetu”, a s druge strane nije u stanju da “nasilno uzme” sebi sertifikat. On je još 1935. god. uzalud tražio sertifikat kod bečkog Biroa za Palestinu. Sa svoje 42 godine može još da pruži stručno vredan rad kao izučeni vrtlar. Govori engleski, mađarski, nemački, jidiš, a pre svega perfektno ivrit.

“Ljudi koji su se još pre 20 meseci rugali cionizmu i bunili se protiv njega, ili takvi, koji su u cionizmu nalazili dobru priliku za druženje i večernji provod, dobili su sertifikate. Jevreji, koji su se pre 20 meseci još vrlo ugodno osećali ovde, sklapali poslove, izgradili vile, takođe su preko noći avanzovali u *zaslužne cioniste* i dobili sertifikat (...). Ja sam slao za Erec ljude, novac i oduševljenje, možda toliko da je od toga mogao da nastane neki mali kibuc. I sebe samog sam izgradio za Erec! Ipak ništa nije vredelo! (...) Ako oni neće, onda ne izdaju sertifikat. Na obično pismo Jevrejske agencije odgovoriće se ovde učtivo, ali će se i staviti “ad acta”.

Od “nemačkog odseka” Jevrejske agencije dobio je *Jakobov* sin Elijahu 25. avgusta napis sa lakonskim komentarem:

“On (njegov otac) neka samo ostane u stalnoj vezi sa nadležnim mestima u Beču. Nadajmo se da će dobiti sertifikat.”

Rotmanovo pismo stiglo je do Soldove, kako je ona kasnije saopštila, "nažalost tek nakon zatvaranja kapije", po izbijanju rata.

5. septembra 1939. god. prenela mu je vest da nije bila u stanju da iznađe mogućnost da ispuni njegove opravdane želje.

"Kad se mi ovde založimo za nekoga, dobijemo uvek skoro iste stereotipne odgovore: neka se molilac obrati u Evropi Birou za Palestinu, koji je za njega nadležan."

Nažalost nije postojala ni najmanja nada da u datim uslovima dobije sertifikat u Palestini. Nakon svih ovih uzaludnih pokušaja da na legalan način postigne cilj, naposljetku Rotman nije video drugi izlaz, nego da se prijavi za ilegalan transport u Palestinu.¹⁰

Helena (Hela, Elka) Junglajb (†1942)/Beč¹¹

Slična razočarenja doživjela je i Hela Junglajb (rođ. Glik) (Glück). Tek nakon mnogih uzaludnih nastojanja da dobije sertifikat za useljenje, odlučila je da ilegalnim putem pokuša da se dokopa Palestine.

Rodena 1897. god. u južnoj Galiciji došla je sa porodicom kao dete u Beč. Tu se 1925. god. udala za Izraela Junglajba. On je bio poreklom iz Lavova i doselio se sa roditeljima, braćom i sestrama, 1914. god. u Beč. Za vreme I svetskog rata služio je u austrougarskoj vojsci, gde je odlikovan medaljom za

---

¹⁰Elijahu Rotman (Rothman) / Ejn Šemer, H. Sold (Szold): Elijahu Rotmanu 2.5. i 28.5.1939. god. H. Sold dr Jehudi Vajsbrodu (Weissbrod) 23.5.1939. god.; J. Vajsbrod / Savetovalište Omladinske alije / Beč za H. Sold, Jevrejska agencija / Jerusalem, 7.6.1939. god. J. Vajsbrod Cionističkom zemaljskom savezu, na ruke predsedniku Gorvaldu, 7.6.1939. god. J. Vajsbrod za H. Sold, 4.7.1939. god.: Jakob Rotman / Oteral za Elijahu Rotmana / 17.8.1939. god.; Elijahu Rotman za H. Sold, 8.8.1939. god.; Cionistički omladinski savez, Beč, za Sold; dopis je potpisan od strane predstavnika raznih udruženja, među ostalima Hans Rabl, Arijel Dorfman ("Plavo-beli"), Fred Rajsler (Reischer – Barak) i Aron Mans ("Brit Nahmanija") i nosi pečat: "Pripremi logor za Oml. aliju", Gul Hamerhof, Tratenbah; J. Rotman / Otortal za H. Sold, 24.8.1939. god; Centralni ured (ili Naselje nemačkih Jevreja, / Jerusalem, potpisano od strane sekretarice, ime nečitko) za Elijahu Rotmana / Ejn Šemer, 25.8.1939. god.; Sold Rotmanu u Beč, 5.9.1939. god. Kurzivom štampani delovi teksta iz citata uzeti su od strane autora iz raspoloživih dopisa; nedostajuće reči i potrebna objašnjenja data su od strane autora ove knjige u zagradama.

¹¹Hela Junglajb je već u Beču bila oslovljavana hebrejskim imenom Elka; izvori za ovo poglavlje: pisma Šlomo Gur-Arjea (Fridrih Junglajb) autoru; intervju sa Gur-Arjeom, projekat Vajncirl / Kulka.

hrabrost. Po zanimanju je bio zubotehničar, ali posle ženidbe radio je ortački sa svojim šurakom kao trgovac drvima. Porodica Junglajb ekonomski je pripadala srednjem staležu. Skoro i da nije održavala tešnje kontakte sa nejevrejima, nije uzimala nikakvog učešća u političkim zbivanjima u Austriji, već je svoj život usmerila isključivo na Palestinu, premda se nikad nije ozbiljno mislilo na iseljenje. Izrael Junglajb je bio član "Opštih cionista", a njegova žena Hela pripadala je ženskoj cionističkoj organizaciji "VICO" (WICO). Bračni par bio je "umereno religiozan", no polagali su mnogo na religiozno vaspitanje svojih blizanaca rođenih 1927. god. u Beču i slali su ih svakodnevno, po završetku nastave u državnoj osnovnoj školi, u školu za Talmud i Toru, čiji je suosnivač bio Izrael Junglajb. Godine 1937. podlegao je Izrael srčanom udaru u svojoj 41. godini, tri meseca kasnije umro je njegov šurak i poslovni partner, a dva dana nakon toga i Helin otac. Jedan ujak (ili stric) Heline dece vodio je dalje radnju, što je do 1938. god. i bilo dovoljno za izdržavanje porodice.

Posle Anšlusa Hela J., još pod teretom teških udaraca sudbine, pokrenula je sve da bi najbržim putem mogla sa svojom decom da napusti Austriju, no bez uspeha. Tada je pokušala da spase bar svoje blizance. Njih su ubrajali među onih 50. dece – većinom siročadi – koja su u leto 1938. god. izabrana od više stotina molilaca za dečji dom "Ahava" kod Haife.¹² Početkom novembra 1938. god. oni su pošli na put u Palestinu.

Hela je smatrala odvajanje od dece samo privremenim i računala je da će kroz godinu dana biti opet zajedno. Sve je pokušala da bi dobila sertifikat. Završila je kurs za prekvalifikaciju u domaćičkim strukama i pomišljala je čak i na prividni brak. Njeni raniji poznanici iz Keren Kajemeta i VICO izjavili su međutim da nisu u stanju da joj pomognu.

"Nedavno su napustili zemlju neki jevrejski funkcioneri, dok su se drugi i dalje očajnički trudili oko iseljavanja. Kod potisnutih došla su do izražaja "velika zavist i mržnja", te je u Birou za Palestinu "eksplodirala bomba", okarakterisala je Hela Junglajb raspolo-

---

¹²Sinai Ucko, učitelj iz dečjeg doma "Ahava", došao je u Beč da bi odabrao 50 kandidata za raspoložive sertifikate. U uži izbor ušlo je osamdesetoro dece. Oni su 3 nedelje bili u jednom dnevnom boravku – domu, gde su ih posmatrali i proveravali. Blizanci Junglajb već su pomalo govorili ivrit, što je ocenjivano kao važan kriterijum pri izboru. Hela Junglajb je preklinjala dr Ucka da ne razdvaja siročiće. Kasnije je dr Ucko ispričao Helinom sinu Fridrihu (Fredi) Junglajb (Šlomo Gur-Arje) da je ovo bio jedini slučaj u kojem je dvoje dece upisano na listu iz jedne iste porodice.

ženje među egzistencijalno ugroženim bečkim Jevrejima,¹³ u pismu dr Abrahamu Grosu (Gross), suprugu svoje prijateljice Marge, koji je već živeo u Palestini. Malo-pomalo napuštaju Beč svi poznanici – dr Mencer (Menzer), prijatelj Mozes Rat pisala je ona rezignirano i naglasila

“ (...) nažalost ne mogu ovde (u Beču) da očekujem ništa, ja svakako ne ispuštam ni jednu priliku, ali po svemu sudeći moguće je samo odatle (Palestina) nešto postići. Veoma mi je neprijatno što tako često dosađujem gospodinu doktoru, pošto on inače ima dosta briga, ali ja nažalost nemam nikoga ko tako dobro poznaje moju situaciju.”¹⁴

U jednom svom pismu, u kojem je molila sertifikat, izložila je *Hela* svoju aktivnost, kao i zasluge svog pokojnog muža za cionizam: Izrael Junglajb bio je dugo godina predsednik religioznog udruženja u ulici Šotenfeld 60 (Schottenfeld), te je na ovoj funkciji uložio mnogo truda i postigao veliki uspeh oko prikupljanja priloga za Keren Kajemet; za vrhunski učinak prilikom velike akcije skupljanja priloga godine 1935. (prve “Tišri” akcije) uveden je u “Srebnu knjigu” Keren Kajemet. Junglajbovi, koji su od 1926. god. bili aktivni članovi sekcije 6. i 7. II rejona Marijahilf-Nojbau (Mariahilf-Neubau) izabrani su 1934. god. u Odbor. *Hela Junglajb*, bila je suosnivačica VICO-grupe za okrug Nojbau, za čiju je potpredsednicu izabrana januara 1936. god. i na toj funkciji ostala je još i u vreme posle Anšlusa. Smatrala je, ne u poslednjem redu, kao svoju zaslugu što je ova grupa, kao jedna od malobrojnih, i dalje postojala a svo-

---

¹³Pismo Hele Junglajb / Beč, dr Grosu / Haifa, 2.3.1939. god.

Bračni par Abraham i Margo Gros poticali su iz Brodia u Galiciji. Sin Teodor (Nahum) rodio se u Beču 1926. god. Abraham i Margo su još u mladosti bili aktivni cionisti – Margo Gros pre svega u WIZO. Porodica Gros je već 1939. god. imala karte za brod za Palestinu, ali ih nije iskoristila zbog tadašnjih nemira u zemlji. Dr Abraham Gros radio je do poslednjeg momenta kao pravni savetnik progonjenih i trudio se oko spasavanja jevrejske imovine, pre no što je zajedno sa ženom i sinom mogao napustiti Beč sa Vatik-sertifikatom. Njegova kćerka je dobila WIZO-sertifikat. Po dolasku u Haifu dr Gros je radio kao advokat.

O bračnom paru Gros v. intervju sa Teodorom (Nahum) Grosom, projekat Vajncirl / Kulka; Erika Vajncirl: Austrijsko jevrejstvo od početka do 1938. god. v. u delu Vajncirl / Kulka: Progon, str. 125.

¹⁴*Hela Junglajb* / Beč za dr Gros / Palestina, 26. 3. 1939. god.

Dr Mozes Rat (Rath) je verovatno autor poznatog “Udžbenika za hebrejski jezik”. (v. Ari Rat, Autobiografija, u delu Vajncirl / Kulka: Progon, 1959). Kod dr Mencera o dr Leu Ajre Menceru, člniku školskog referata bečkog Palestina-ureda i brata Arona Mencera.

ju delatnost i dalje obavljala, dokle god je to bilo moguće. Njen muž – izlagala je dalje *Hele* – pored svega toga duboko je usadio u srca svoje dece “veliku ljubav prema Erec Izraelu i prema jevrejskom narodu” ipak, i pored toga što su Kerén Kajemet i Sofi Levenherc (Sophie Löwenherz), predsednica VICO-a i supruga vođe bečke jevrejske opštine, potvrdili Heline zasluge u okviru njenih aktivnosti za VICO, izjalovila se njena nada da dobije legalni sertifikat za useljenje u Palestinu. Njena nastojanja da dobije dozvolu za useljenje u Veliku Britaniju pomoću koje bi u datoj prilici mogla zaobilaznim putem da stigne do svoje dece, takođe su ostala bezuspešna.¹⁵ Helin sin, “Fredí” (Šlomo Gur – Arje) danas je ubeden da je većina funkcionera Veroispovedne opštine brinula pre svega o sebi i svojoj užoj porodici, te da nisu mnogo učinili za druge.

“Hehaluc” i “Omladinska alija”

Kao što su mnogi stariji cionisti računali da će im se na osnovu njihovih ranijih zasluga dodeliti sertifikat, pa su se duboko razočarali, tako su i stotine mladih ljudi u logorima “Hahšara” u okolini Beča i u Donjoj Austriji čekali mogućnost da se isele. Oni su se delom već godinama pripremali za Palestinu, “prešaltovali” se na poljoprivredu i stekli poznavanje ivrita i jevrejske kulture. Jedan od njih bio je *Erih Nahhajzer (Ehud Nahir)*, rođen 1918. god. u Beču.

Erih Nahhajzer (Ehud Nahir) / Beč

Zbog rane smrti svojih roditelja, odrastao je u jevrejskom sirotištu za dečake u Beču – Deblingu (Döbling), gde je patio zbog autoritarnih vaspitnih metoda i nedovoljno ljudskih odnosa. Iako je u osnovnoj školi i u ferijalnim logorima socijaldemokratskih “Priatelja dece” došao rano u sukob sa antisemitskim držanjem svojih nejevrejskih vršnjaka osećao se do svoje 14. god. kao “austrijski rodoljub” i stideo se svog jevrejskog porekla. Erih Nahhajzer (Ehud Nahir) otpušten je iz doma sa 14 godina i preselio se kod svoje 10 godine starije, udate sestre. Ne obazirući se na Erihove želje u pogledu izbora zani-

---

¹⁵Pisma preporuke od strane VICO-grupe / Beč, 27.7.1939. god., potpisale Marta Perlberg i Sofi Levenherc (Sophie Löwenherz); pisma preporuke od strane Keren Kajemeta, Beč, potpisao dr Tartkover, 26.7.1939. god. Biografije bračnog para Izraela i Elke (Hele) Junglajb, sastavila Elka.

manja, poslao ga je njegov ujak (ili stric) i staratelj na izučavanje krojačkog zanata. Tek je u levo orijentisanoj cionističkoj organizaciji "Hašomer Hacair", kojoj je pristupio sa 16 godina, pronašao najzad svoju duhovnu domovinu i samopouzdanje, te se pretvorio u vatrenog cionistu. Još je tada uzeo hebrejsko ime Ehud. Naredne godine, sve do Anšlusa, smatra on najsrećnijim godinama svoje mladosti. Njegova želja, još od pre Anšlusa, da se iseli u Palestinu ostala mu je neispunjena, jer mu nije bio izdat sertifikat.

Posle Anšlusa snašli su Ehuda izuzetni užasi i ponižavanja. Pred očima radoznale mase primorali su ga da četka ulicu, pljuvali su ga, nogama gazili i podrugljivo vikali: "Ko daje Jevrejima posla: Adolf Hitler!" Sa tablom okačenom oko vrata morao je da upozorava "Arijevcu" da ne pazare kod Jevreja. U leto 1938. god. odvukli su ga na neku livadu gde se održavalo takmičenje u gimnastici. Tamo su nekoliko starih staroortodoksnih Jevreja morali pod batinama i do potpunog iscrpljenja da rade "telesne vežbe" i pri tom da viču: "Judo, crkni!"

Ehuda je njegova omladinska organizacija poslala na Hahšaru u Grosencersdorf, na jedno bivše jevrejsko dobro, koje je u međuvremenu "arizirano" i koje je nadgledao upravnik – nacionalsocijalista. "Halucima je pre vršidbe i pri vađenju krompira trebalo preneti osnove poljoprivredne naobrazbe, a istovremeno bili su u logoru do izvesne mere zaštićeni od intervencije vlasti i od hotimičnih napada stanovništva. Uoči novembarskog pogroma grupa je premeštena na neko drugo dobro u Fišameldu (Fischameld), gde su bili zaposleni i nejevreji – razume se uz nadnicu. U teškim uslovima zimskog vremena obavljali su "prekvalifikanti" grube fizičke poslove.

Kada se Ehud krajem januara 1939. god. razboleo od upale pluća, doveli su ga u gradski kibuc koji se pod vođstvom omladinske organizacije "Plavo-beli" nalazio u ulici Has (Haas) u Beču. Ta organizacija osnovana je još u vreme pre Anšlusa kao stambena i ekonomska zajednica cionističkih omladinaca koji su čekali na sertifikat za iseljenje, a koji su kao sezonski radnici radili u poljoprivredi i provodili ostalo vreme na raznim – drugim poslovima – prema ukazanoj prilici. U gradskom kibucu sreo je Ehud mnoge mlade "haverim" koji su se kasnije priključili "kladovskom transportu".

Posle ozdravljenja dobio je nalog da otpremi od Beča do Palestine dečiju grupu omladinske alije iz raznih cionističkih organizacija, od 15 do 17 godina starosti. Većina njih, seća se Ehud danas, bila je iz redova tzv. "martovskih" omladinaca koji su tek pod pritiskom političkih prilika bili gurnuti u cionistički pokret, očajnički se nada-

jući mogućnosti iseljenja. *Ehud* je 9. aprila isplovio sa decom parobrodom "Galileja" iz tršćanske luke. U Palestini posetio je on prijatelje iz Beča koji su u martu iste godine došli u zemlju ilegalnim transportom Mosada brodovima "Atrato" i "Kolorado", preko jugoslovenske luke Sušak. Nakon šestonedelnog boravka krenuo je *Ehud* na put povratka. Naslućivao je da se ne vraća samo u nacistički pakao, već da će upasti u rat.

Posle svog povratka krajem maja radio je *Ehud* delom kao nastavnik u školi omladinske alije u Beču, delom u logorima za Hahšaru u Otertalu kod Kirhberga na Vekselu i u Valpersdorfu. U Valpersdorfu bili su "halucim" smešteni u jednom bivšem samostanu i pomagali su okolnim seljacima pri sađenju krompira. Kao omladinski rukovodilac *Ehud* je bio zadužen za organizovanje zajedničkog života tako da je priređivao večernje programe, održavao dogovore i predavanja. Deo dece, koja su mu bila poverena, mogao je još blagovremeno da bude poslat u Englesku i Skandinaviju na inostranu Hahšaru. Nekoliko grupa, koje su spasli slanjem u Dansku, mogle su odatle godinu-dve kasnije da putuju dalje za Palestinu.¹⁶

Edit Dem (Dita Semo) / Beč

To je važno primera radi za Edit Dem koja se u očajničkoj nadi u mogućnost bekstva priključila omladinskoj organizaciji "Gordonija", koja je 1939. god. poslata na Hahšaru u Otertal.

Edit je rođena 1922. god. u Beču kao četkareva kći i odrasla je u skromnim materijalnim prilikama, no ipak kao dobro čuvano jedinče. Njen slepi otac bio je predsednik udruženja slepih Jevreja. Edit je pre Anšlusa završila krojačku školu (apsolvirala je), ali je nakon ulaska nacionalsocijalista bila isključena iz zanatske škole. Radionicu njenog poslodavca, takođe Jevrejke, u novembarskom pogromu su, naočigled Edite, potpuno opustošili, a majstoričinog sina ubili pred njenim očima. Edit, koju su vandali po svemu sudeći smatrali nejevrejkom, prošla je bez povreda.

U Otertalu radila je *Edit* na njivi, pri vršidbi i branju voća. Seljaci, zahvalni za besplatnu radnu snagu, velikodušno su hranili omladince. Posle kratkog boravka u Beču poslata je *Edit* u drugi logor na Hahšaru, u Mosbrun (Moosbrun), a tamo je pre svega radila na berbi oraha u velikoj aleji van poljoprivrednog dobra. U Mosbrunu je

---

¹⁶Intervju sa Erihom Nahhajzerom.

doživljavala situaciju u odnosu na raniju mnogo nesigurnijom i napetijom: prilikom brojnih noćnih racija odvodili su iz logora mlade dečake i potom ih (po svoj prilici u oktobru 1939. god.) slali u Poljsku, pričala je kasnije u jednom intervjuu.¹⁷

Hajnrih (Hajni Cvi) Kveler / Beč

Hajni Kveler takođe je radio u Mosbrunu kao pomoćni žetelac. On se odmah po Anšlusu očajnički trudio da iznađe mogućnost za iseljenje bilo kuda. Uzalud se obratio bečkom Birou za Palestinu, a i konzulatima mnogih drugih zemalja. Njegov "jevrejski izgled", izjavljuje on danas, veoma je ograničavao njegovu slobodu kretanja i štaviše, dovodio do fizičkog obračunavanja sa "arijevskim" omladincima. Dok je njegovom bratu Georgu izdat sertifikat za omladinsku aliju, izgledi za 14-godišnjeg *Hajnija* bili su znatno manji. Najzad su i njega priključili ilegalnom transportu, kada je već nakon svojih uzaludnih pokušaja gotovo izgubio svaku nadu u mogućnost iseljenja.¹⁸

Herta Ajzler (Eisler) (Rajh) Mirccušlag

I *Hertu Ajzler* (kasnije udatu *Rajh*) su iz gradskog kibuca u Beču poslali na Hahšaru u Mosbrun, na jedan – prema njenom sećanju – veliki majur sa mnogo njiva i preko stotinu krava.

Rođena je 1917. god. u gornjoštajerskom gradiću Mirccušlag, gde je proživela "vrlo srećnu mladost". Pošto je u tom mestu, sem Ajzlerovih, živela samo još jedna jevrejska porodica, odrasla je ona u skoro isključivo hrišćanskom okruženju. Roditelji su joj imali tekstilnu radnju i po Hertinoj izjavi pripadali "dobrostojećem srednjem staležu".

Posle Anšlusa Gestapo je opustošio roditeljsku radnju. Hertu su uhapsili, odveli u Grac, gde ju je Gestapo držao zatvorenu u samici i bez prestanka saslušavao. Kao uslov za njeno puštanje na slobodu postavili su joj obavezu da napusti Austriju u roku od dva dana. Ugurala je nekoliko neophodnih stvari u svoju staru školsku torbu, svoj jedini prtljag, te je krajnje očajna i još uvek pod šokom otputovala za Beč, pošto u Štajerskoj nije imala nikakve veze za jevrejske organizacije.

---

¹⁷Intervju sa Edit Dem.

¹⁸Intervju sa Hajnijem Kvelerom.

Otac joj je pri rastanku predao bakin stari, vredni zlatan lanac. Stigla je u Beč bez pasoša i ostalih dokumenata i odlučila da ide ilegalno u Holandiju. Na železničkoj stanici upoznala je mladića koji se nalazio u sličnoj bezizlaznoj situaciji. Oputovali su vozom do Duisburga i naravno su se nadali da će moći u tamošnjoj luci na Rajni da se prokrijumčare na neki holandski brod. No ubrzo pošto su kročili na pristanišni teren, bili su uhapšeni i odvedeni u zatvor. Posle nekoliko dana su ih doduše pustili na slobodu, ali su od Herte oduzeli skupoceni zlatni lanac i jedan prsten.

Tada su oboje mladih hteli da pokušaju da se domognu Belgije. Novaca su imali još samo za putovanje do Ahena (Aachena). Tamo su odlučili da odvojeno nastave put i utvrdili mesto sastanka u Briselu. Herti je uspelo da se priključi procesiji belgijskih časniih sestara koje su posetile crkvu – mesto hodočašća s druge strane nemačke granice. Stigla je na belgijsku teritoriju neopažena, u strahu i uz lupanje srca. Peške i bez novca stigla je do Verviersa, pa u Brisel. Na jednom sastajalištu izbeglica u Briselu ponovo je srela svog poznanika. Tada se postavilo da je teško naći sobu kao stranac, sa ono malo franaka što je mladić dobio od jevrejske pomoći izbeglicama. Pošto su jedan dan lutali okolo, po kiši, našli su neko jeftino prenočište. Herta je morala da provede tri dana u krevetu dok joj se jedina odeća nije osušila. Prijatelj je išao u krađu hleba da bi ga njoj doneo. “Kiša, neprekidno kiša, beli francuski hleb, krevet pun stenica, krevet koji sam delila sa mladićem, mesec dana samo glad, kiša i očajanje”, seća se Herta bednog perioda u Briselu. U oktobru su zajedno sa drugim izbeglicama oboje uhapšeni i strpani u zatvor. Omiljena školska torba ostala je u sobi u hotelu, Hertu su strpali u samicu, u ćeliji je morala da spava na kameonom podu pokrivena jednim ćebetom i da se zadovolji jednim tanjirom supe dnevno. Posle nekoliko dana zatočeni su u marici bez prozora transportovani u stanicu gde su im skinuli lisice sa ruku, i sa oko 20 drugih osoba direktno od marice odvedeni do furgona. Kada se posle nekoliko sati voz zaustavio mislili su da se nalaze u Francuskoj, ali su prilikom izlaska iz vagona shvatili u očaju da se još uvek nalaze u Ahenu, gde ih je čekao Gestapo. Muškarci su odmah uhapšeni a Herta je pak, kao jedina žena, dobila voznu kartu za Keln. Sa kartom, koju joj je platila jevrejska opština iz Ahena, krenula je uplašena natrag za Beč, natrag u nekadašnju Austriju odakle je već bila proterana. U Beču su još živeli jedan njen ujak i nekoliko prijatelja. Herta je svake noći spavala na drugom mestu. U Mirccušlagu su Hertin otac i brat uhapšeni i poslani u Dachau, majka i sestra ostale su same. Sledi-

li su novi strašni doživljaji: u cilju "izučavanja rasa" na glavnu aleju u Prateru, ograđenu užadima, dovodili su bez biranja mlade Jevrejke. "Još i danas, posle 50 godina, često sanjam kako stojim gola pred tim svinjama (...) i kako me sa svih strana fotografišu i mere. Još i danas čujem sadistički smeh nacista i vidim uvek samo sjajne crne čizme, samo čizme."

Bez stalnog smeštaja, bez posla i novca, ona je provela izvesno vreme u Beču. U njenom tadašnjem životu kao jedini trajni, postojani, bio je osećaj opasnosti i stalnog straha. Na kraju je našla utočište u bečkom gradskom kibucu, gde je dobila mesto za spavanje, skromne obroke i sreća ljude slične sudbine. Tu je prvi put došla u kontakt sa cionističkim organizacijama, tu je čula o Palestini kao mogućem cilju bekstva.

U zimu *Hertin* otac i brat vratili su se iz Dachaua, gde su obojica teško zlostavljani. U međuvremenu *Hertina* majka je za sina obavila formalnosti za iseljenje i dobila dozvolu za useljavanje u Dansku. *Hertin* brat napustio je Austriju u vreme početka rata, a roditelji su se preselili u Beč u jednu malu sobu i dobijali su mesečno 200 šilinga od "arijevskog komesara" iz Mirccušlaga koji je prisvojio celokupnu imovinu porodice. *Herta*, koja se iz Mosbruna u Beč vratila u leto 1939. god., najzad je posle mnogo zlonamernosti i višecenasovnih čekanja u palati Rotšild (u "Centru za jevrejsko iseljavanje") dobila pasoš.¹⁹

Erih Fajer (Erich Feier) (Efraim Lahaw) / Beč

E. Fajer se priključio ilegalnom transportu pošto mu je iz zdravstvenih razloga uskraćen sertifikat za "Omladinsku aliju".

Erihovi roditelji su pripadali donjem srednjem sloju; svoje rano detinjstvo proveo je u nameštenoj sobi sa upotrebom kuhinje i toaletom u hodniku, u 15. okrugu, gde je otac na Švendermarktu imao radionicu za opravku šešira. 1933. god. porodica se preselila u 1. okrug, gde su preuzeli prijemno mesto jedne hemijske čistionice. *Erihova* majka, koja je imala stvarnog "trgovačkog duha", rodila se u Odenburgu, a otac je poticao iz jednog malog sela iz okoline Lemberga. On se davno pre Prvog svetskog rata preselio u Filah (Villach), radi izučavanja zanata i posle položenog majstorskog ispita nastanio se u Beču. *Erihovi* roditelji malo su bili vezani za jevrejstvo, pogotovo

---

¹⁹Sećanja Herte Ajzler (Rajh).

majka, koja je samo iz društvenih obzira ostala član jevrejske opštine. Mada se u roditeljskoj kući jelo samo "trefe", a ne "košer", prema religioznim propisima za ishranu, pa se jelo i svinjsko meso, u celom svom detinjstvu Erih nije imao ni jednog nejevrejskog prijatelja. Bilo je dobrih, prijateljskih, društvenih kontakata sa nejevrejima, seća se danas Erih, ipak, uvek je tu postojao nevidljiv zid. Pošto se u jevrejskom zabavištu sa Erihom postupalo nepravedno, majka ga je premestila u manastirsko zabavište u 15. okrugu, gde su ga primili vrlo srdačno i tolerantno. U petoj godini Erih se razboleo od tuberkuloze zgloba u kolenu leve noge. U to vreme, zbog opšteg siromaštva i lošeg kvaliteta stanova, tuberkuloza je u Beču bila vrlo rasprostranjena bolest. Erih je u osnovnu školu dospelo godinu dana kasnije, pa je u to vreme već imao prve susrete sa antisemitizmom, npr. jedan učenik iz razreda dobacio mu je pogrđnu reč "jevrejska svinjo!" Tada on još nije bio svestan obima te pojave.

U mladosti Erih je prema sopstvenoj definiciji bio "veoma patriotski nastrojen Austrijanac" i već sa 10 godina "vrlo otresit fašista – austrofašista". "Bio sam najbesniji, najekstremniji fašista", priznaje danas E. Fajer samokritički: "To je bilo u određeno vreme, jedna dečija bolest." Svoja tadašnja ubeđenja tumači otvorenim antidemokratskim vaspitanjem u školi za vreme Šušnigove (Schuschnigg) vladavine, tu je on upio u sebe ovu vrstu propagande. Čak ni politički stavovi njegovih roditelja, koji su se identifikovali sa socijaldemokracijom, nisu mogli da ublaže ovaj uticaj. Sa 12-13 godina Erih se priključio jednom cionističkom omladinskom udruženju, desno orijentisanom Betaru. On nije osećao nikakvu suprotnost između svog austrijskog patriotizma i svoje cionističke organizacije. I kod Betara su bile vojne vežbe, koje su tada ostavile jak utisak na Eriha. Često je dolazilo do tuča sa ilegalnim nacionalsocijalistima, ali i sa levo nastrojenim članovima cionističkih omladinskih udruženja. Erih je učestvovao na letnjem logorovanju u Gšvendtu (Gschwandt) na Wolfgangzeu (Wolfgangsee), gde je kancelar Šušnig na konju posetio grupu i ljubazno pomilovao Eriha po obrazu, zbog čega je on bio veoma ponosan. Iako "Betar" ni u kom slučaju nije bio religiozno orijentisan, Eriha je – nasuprot vaspitanju u roditeljskom domu veoma privukla jevrejska religija. Ipak, kao mlad čovek pun kontradiktornosti, i dalje je jeo "trefe" i putovao je i pisao na Šabat, što su religiozni zakoni branili. Erih je pohađao realgimnaziju u Šotenbastej (Schottenbastei), gde su, kao i u mnogobrojnim drugim bečkim ško-

lama za vreme austrofašizma, Jevreji i protestanti slušali nastavu u svojim učionicama odvojeni od katolika.

Kada je 11. marta 1938. god. Šušnig preko radija održao svoj oproštajni govor, porodica Fajer je baš proslavljala rođendan. To slavlje se odmah pretvorilo u porodični savet. Pitanje, koje je tom prilikom diskutovano, da li ostati u Austriji do kraja "avetinjske vladavine", ili se iseliti pa se posle vratiti. Par meseci posle Anšlusa porodica je ipak počela da shvata ozbiljnost situacije i aktivirala se u vezi iseljavanja, u prvom redu u "civilizovane" zemlje, pre svega u SAD, a kada su malo kasnije bili spremni da odu u Afriku, Kinu ili negde drugde, i to je već postalo teško ostvarljivo. "Osećali smo se strašno napuštenima, odgurnutim od celog sveta, naročito posle konferencije u Evianu, što je bila prava ironija. Imali smo osećaj da nas niko neće i taj je osećaj bio tačan. Ceo svet se zatvorio, za jevrejsko useljavanje svuda su bila zatvorena vrata. Istisnutost iz društva, privrede i škola s jedne strane, a sprečavanje useljavanja u druge zemlje s druge strane, izazvalo je potištenost koja se danas ne može više ni pretpostaviti", seća se Erih svojih osećanja iz tog vremena.

Erih je uspeo da završi tekuću školsku godinu. U jesen 1938. god., kada Jevreji nisu više mogli da posećuju javne škole, Erih se sa najboljim učenicima svog prethodnog razreda upisao u realgimnaziju Hajes. Pošto je omladinsko udruženje "Betar" bilo zvanično zabranjeno od strane nacionalsocijalista (u prvom redu zato što su "revizionisti" u inostranstvu javno pozivali na privredni bojkot Nemačke), članovi "Betara", među njima i Erih, pristupili su "Baraku", omladinskom savezu partije "Za jevrejsku državu". Erih je bio povezan i sa "Omladinskom alijom" i nadao se sertifikatu. Pošto je bečkoj "Mizrachi" (Misrachi) – omladini u leto 1938. god. odobren nesrazmerno veliki broj sertifikata, ona se pokazala spremnom da nekoliko ustupi religioznim članovima drugih omladinskih saveza. Erih se prijavio, iako u to vreme nije živio po religioznim propisima. Ipak, u njemu se sve više odvijala jedna unutrašnja promena, i to zahvaljujući kontaktima sa pobožnim mladima: prebacivao je majci što ga nije vaspitala u religioznom duhu, počeo je strogo da poštuje zakone u vezi hrane i svakodnevno je stavljao "tefilim" (molitveni kaiševi). Najzad, upućen je u jedan Hahšara-logor, gde je izučavao osnove baštovanstva i poljoprivrede i razne zanate. U stvari ovo je bio logor za odabiranje iz kojeg se 40-50 kandidata – muških i ženskih – biralo radi konkurisanja za sertifikate "Omladinske alije". Cionistički duh kandidata bio je važan kriterijum pri izboru, seća se Erih, koji je pro-

šao kroz sve ispite, ali je bio odbijen od strane lekara u komisiji, i to zbog njegove već davno neaktivne tuberkuloze.

Posle novembarskog pogroma *Erihovej* majci oduzeli su radnju i dodelili stan u 2. okrugu. Nameštaj i pokretnu imovinu morala je da proda u bescenje. Vođe cionističkih omladinskih saveza jedan za drugim napuštali su zemlju, tako da je Erih postao jedan od rukovodilaca "Mizrahi"-omladine u Beču i u ovoj funkciji preuzeo je odgovornost za osamdesetoro dece, koja su se dva puta nedeljno sastajala među ruševinama hrama u Tempelgase (Tempelgasse) ulici. Po izbijanju rata, izveštava Erih Fajer ublaženi su strogi propisi pri izboru mladih za useljavanje u Palestinu. Takođe se i njegovo zdravstveno stanje nije više smatralo odlučujućom preprekom i on je dodeljen jednom ilegalnom transportu. Njegov otac, koga je već tražio Gestapo, pobjegao je početkom 1939. god. u Šangaj, a Erihova majka je ostala u Beču.²⁰

Josef i Helene Hacker (†1941. god. odn. 1942. god.) / Gainfarn

Dok su mnogi među izbeglicama savladavali osnovna znanja iz seoskih radova tek pošto su napustili Hahšara-logore, *Jozef i Helene Hacker*, koji su od 1938. god. u Gainfarnu kod Bad Voslaua vodili jedno gazdinstvo, već su važili za kvalifikovane poljoprivredne radnike. I oni su se priključili ilegalnom transportu.

Jozef Hacker, rođen 1890. god., ratni invalid, i njegova supruga Helene, rođena 1892. god., bili su strogo religiozni, ali ne i cionisti. Za vreme zimskih meseci Jozef Hacker je svakodnevno putovao za Beč da bi radeći na stovarištu uglja njegovog brata malo poboljšao svoje skromne prihode. Njihova deca posećivala su gimnaziju u Badenu do marta 1938. god. Ukratko posle Anšlusa oduzeti su im vinski podrum, kuća i štale. Porodica se preselila u Beč i smestila se u 2. okrugu, kod Emila Kopela (Koppel), jednog od braće Helene Hacker. Oba sina uspela su da napuste zemlju još pre izbijanja rata. Kurt Hacker je decembra 1938. god. oputovao u Palestinu sa "Omladinskom alijom", njegov mladi brat ga je sledio aprila 1939. god. sa "Dečijom alijom".²¹

---

²⁰Intervju sa Erihom Fajerom (Efraim Lahav): za vreme austrofašističkog režima tolerisalo se postojanje cionističkih omladinskih udruženja, dokle god su ona bila usmerena na cionističke aktivnosti i nisu se bavila unutrašnjom politikom.

²¹Pisma Kurta (Abrahama) Hackera autoru.

Rastanak

25. novembra 1939. god. učesnici i učesnice iz Beča, pripremajući se za predstojeći ilegalni transport za iseljavanje u Palestinu, okupili su se ispred palestinskog ureda u ulici Marc Aurel br. 5. Iste noći autobusima su prevezeni na stanicu, gde su se ukrcali u voz za Bratislavu. Za većinu bio je to konačan rastanak od rodbine i bliskih prijatelja.

Suzan (Susanne) (Susi, "Muschi") Šik (Schick) (Ja'el Pagi) / Beč

Suzan Šik je pre pristupanja svojoj ilegalnoj "aliji" zajedno sa mnogim drugim učesnicima i učesnicama transporta završila obuku u Hahšari u Mosbrunu i nakon početka rata upućena je natrag u Beč.

Godinama pre Anšlusa ona se približila omladinskom pokretu "Hašomer Hacair", pod uticajem njenog 7 godina starijeg brata Jozefa, kome se divila. Prilaz aktivnom cionizmu nije za nju predstavljao raskid sa prošlošću, pošto je ona već u detinjstvu patila zbog antisemitskih ispada njenih nejevrejskih prijateljica u igri. Kada je Suzanin brat nakon pristupa "Hašomer Hacairu" počeo redovno da posećuje sastanke u zgradi udruženja u Hasagase (Haasagasse), došlo je do stalnih razmirica u roditeljskom domu, pre svega sa ocem, koji je sina prisiljavao na tehničke studije. Do raskida je došlo kada je Jozef, završivši obuku, otišao na Hahšaru na jedno veliko poljoprivredno dobro u Gartendorfu (Burgenland) i kasnije se priključio bečkom gradskom kibucu, umesto da potraži sebi odgovarajuće nameštenje. U svom oduševljenju za jevrejsku nacionalnu ideju brat i sestra bili su podržavani pre svega od bake, koja je živela sa njima u roditeljskom domu, jer je ona bila veoma privržena jevrejskoj veri i tradicionalnim običajima. Uprkos očevom otporu Suzanin roditeljski dom uvek je bio otvoren za članove pokreta, ponekad su čak tu održavane sednice, primani su na stan funkcioneri i delegati iz Palestine i majka ih je bogato gostila. Ona je pokazivala veliko poštovanje prema tim mladim ljudima, ali je njihove planove za iseljenje smatrala ludorijom i prolaznim mladalačkim sanjarenjem.

Maja 1938. god. Jozef Šik je poslat u Nemačku, kao član rukovodstva Hašomera, radi dobijanja saveta od bratske organizacije kako raditi u novim okolnostima. On je svoj sopstveni odlazak, svoju "aliju", stalno odlagao zbog svoje odgovorne pozicije i najzad, pri jed-

noj raciji u stanu, uhapšen je i poslat u Dachau. Otac se odmah postarao da nabavi sertifikat za sina. Posle 6 nedelja Jozef se vratio iz logora, ošišan do glave, ispijen, a mesec dana kasnije, napustio je zemlju. Posle njegovog odlaska za majku je čekanje na Jozefova pisma postalo najvažniji sadržaj života. Šikovi su morali da se zbiju kada je u njihov stan upućena jedna strana porodica.

Jedan blizak Jozefov prijatelj zaslužan je što je zahvaljujući svojoj veštini ubeđivanja privoleo Suzanine roditelje da joj dozvole odlazak na Hahšaru u Mosbrun i Valpersdorf. Zbog izbijanja rata ona je morala da se vrati u Beč. Suzan se tvrdoglavo protivila da ide u bilo koju drugu zemlju sem Palestine, pa ni eventualno u Dansku, nestrpljivo je očekivala odlazak u Erec i budući život u kibucu. Najzad, roditelji su prihvatili njenu odluku da se priključi jednom ilegalnom transportu. Na osnovu uspeha ranijih transporta "Alija Bet" se tada činio skoro bezbednim transportom, seća se *Suzi Šik (Ja'el Pagi)*. Njihovi roditelji pošli su od toga da će im se deca vratiti kad prođu "loša vremena". Držali su se verovanja da će i ova mračna vremena nekako izdržati, kao što su već jedan rat preživeli. U stvari Suzin otac je duboko patio pod novim okolnostima. Kratko vreme pre njenog odlaska poverio je svoje brige ćerki, koju je zvao "zenicom oka svoga". Danas Suzi smatra da je ovaj razgovor bio stvarni rastanak od oca. Kada je Suzi kasno uveče krenula na sastajalište u Marc Aurel ulicu br. 5, gde se osim ureda Palestine nalazio i ured "Hehaluc", nosila je sa sobom legitimaciju, pošto je za jevrejsko stanovništvo bila već uvedena zabrana izlaska noću. Pošto iz tih razloga niko od članova njene porodice nije mogao da je prati, sa njom je u 1. okrug pošla nejevrejka – susedka, gospođa Hansi Schnell. *Suzi Šik* se seća oproštaja, rastanka na stepeništu, rastanka od oca, majke i bake.

"Posle bezbroj poljubaca i zagrljaja pratili su me njihovi pogledi (osećala sam ih na leđima) i kad sam veselo potrčala niz stepenice, čula sam ih kako plaču: "I naša mala nas napušta – šta će biti? (...)" Možda sam tek zadnjih godina postala sposobna da razumem šta su naši roditelji proživljavali kada su bili primorani da nas šalju u neizvesnost. I možda im se u srca već onda potkrala sumnja – hoćemo li se ikad ponovo videti...?"²²

Samo onim izbeglicama koje su krenule na put sa bliskim rođacima bio je lak rastanak.

---

²²Sećanja Suzane Šik (Ja'el Pagi).

Karl (Hajim (Chaim)) i Jeti Šacker (Jetty Schatzker) (†1942) – Sabina i Šandor (Sandor) Vajnštajn (Weinstein) (†1942 odn. 1941) / Beč

Ovo važi i za tada tačno desetogodišnjeg Karla Šackera.

“Kada smo kao Jevreji morali da napustimo osnovnu školu, pa prešli u jevrejsku školu i kasnije u Hajes – gimnaziju, kada smo morali da prekinemo vezu sa prijateljima, kada smo morali da ispraznimo naše stanove i da živimo privremeno kod rođaka pod vrlo skućenim uslovima, posle svega toga osećali smo u stvari odlazak kao oslobođenje iz jedne nemoguće situacije. Ja, kao dete, imao sam osećaj da će sad biti bolje, da će za nas sad prestati teška vremena. Tako su mi govorili i odrasli. U odnosu na tetku i teću, koji su ostali za nama, imao sam, čak i kao malo dete, osećaj da smo ih sad napustili. Da se mi izvlačimo iz situacije u kojoj oni moraju još da ostanu. Sažaljevali smo ih.”

Hajim Šacker (1928. god.) poticao je iz Lemberga i 1929. god. došao je sa svojom majkom Jeti (1900. god.) u Beč. Otac je ostao u Poljskoj, gde je umro od bolesti za vreme Drugog svetskog rata. Majka, koja je kod kuće pohađala nemačku gimnaziju, otvorila je zajedno sa svojom sestrom Sabinom malu tekstilnu trgovačku radnju u Beču; Sabina je dodatno zarađivala i kao “bedinerka nedeljom”. Porodica nije više živela strogo po “ortodoksnim” propisima, mada su Karla popodne slali u “Cheder” (heder). On se osećao “bečkim građaninom”, ali jedva kao Austrijanac; on i njegova majka bili su bez države – državljanstva. Na ulicama 2. okruga nejevrejska deca bi Karla često isprebijala. I u osnovnoj školi se susreo sa antisemitizmom, i to u ličnosti jednog učitelja.

Ubrzo posle Anšlusa zatvorena je majčina radnja. I pored njene aktivnosti kao sekretarice u uredu “Hehaluca” očigledno nije uspelo Jeti Šacker da pribavi legalni sertifikat za Palestinu. Karl je pak bio suviše mlad za “Omladinsku aliju”.

Jetina sestra (Karlova tetka) bila je Sabina Vajnštajn (rođ. Zwilling, 1894. god.), koja je sa mužem Šandorom (rođ. 1890. god.) imala tri sina. Porodica Šandora Vajnštajna poticala je iz Moravske Ostrave, a on sam rođen je u Beču. Otac mu je umro mlad, tako je on rano postao glava porodice i morao se prihvatiti raznih poslova i privremenih zaposlenja. Iako nije živio potpuno asimilirano, nije mnogo znao o jevrejstvu i nije bio pobožan. Petočlana porodica Vajnštajn živela je u Leopoldstadtu u stanu koji se sastojao od jedne sobe, kuhinje i sobička. Sabina Vajnštajn bila je poreklom iz veoma religiozne

galicijske porodice i trudila se da i svojoj deci pruži religiozno vaspitanje. Njena deca su već u vreme pohađanja osnovne škole slušala i nastavu Talmud-Tora i hebrejski. U kući Vajnštajnovih kuvalo se košer i praznovao se Šabat. Iako se Sabina Vajnštajn osećala veoma vezanom za nemačku kulturu, pre svega klasičnu književnost, bračni par Vajnštajn se tridesetih godina sve više okretao prema cionizmu i pristupio je jednom cionističkom udruženju zvanom "Adolf-Stand-Club". Nekoliko braće i sestara i stričeva i tetaka Sabine Vajnštajn iselili su se u Palestinu već tridesetih godina. Bračni par Vajnštajn glasao je za socijaldemokrate i svoga sina Hajnc (Heinza) su takode upućivali "Priateljima dece". Međutim Hajnc je kasnije, jer je sve više patio zbog antisemitskih pojava, zajedno sa starijim bratom Adolfom pristupio cionističkom omladinskom udruženju "Gordonia".

Posle Anšlusa zajednička radnja Jeti Šacker i Sabine Vajnštajn je likvidirana. Sabina je u svom stanu otvorila jedan "sobičak", mali hram za 10 osoba, što je tih dana bilo vrlo opasno. 18. septembra 1938. god. Hajnc Vajnštajn napustio je zemlju i morao da ostavi u Beču roditelje i braću. Posle novembarskog pogroma Sabina Vajnštajn pisala je svom sinu u Palestinu da se njegov otac nije više vratio kući sa raznošenja mleka, te hitno Hajnc treba da se vrati i da joj pruži podršku. Hajnc, koji je tada tek mesec i po dana bio u kibucu "Mišmar Hašaron" pored Natanije, pismeno se obratio Henrijeti Sold, vodi "Omladinske alije" i molio je da pomogne njegovom ocu. Sold je odgovorila da za oca ne može ništa učiniti, ali će ipak sve preduzeti kako bi spasla mlađeg brata. On je malo kasnije stvarno uspeo da pobjegne u Englesku. Hajncov stariji brat, koji je pohađao višu tehničku školu u Beču, ali je još nije završio, dobio je studentski sertifikat za Tehnion u Haifi i marta 1939. god. napustio je Beč.

Sabina Vajnštajn je najzad morala da napusti svoj stan u Beču i zajedno sa svojom sestrom Jeti Šacker i njenim sinom Karlom preselila se u stan koji se sastojao od sobe i kuhinje.

Nakon mnogih uzaludnih pokušaja uspelo je Sabini Vajnštajn da se izbori za puštanje na slobodu njenog muža koji je bio odveden u Dahau. Međutim morala je pismeno da se obaveže da će zajedno s njim u najkraće vreme napustiti Austriju. Čak i posle doživljenog Dahaua Šandor Vajnštajn je još verovao da se njemu, kao Austrijancu i ratnom veteranu, ništa teško ne može desiti. Sabina Vajnštajn, koja nije mogla da hoda, i njen muž Šandor najzad su se

ipak priključili ilegalnom transportu za Palestinu, zajedno sa Karlom i *Jeti Šacker*.²³

28. novembra 1939. god., u 5 sati po podne i petnaestogodišnji *Heini (Cvi) Queller* je napustio svoje roditelje, srećan što je posle mnogih uzaludnih naprezanja za useljenje uspeo da pobegne i bio je “pun vere u budućnost”. I ovaj rastanak je trebalo da bude konačan. Na putu kroz mračne, puste ulice ka uredu za Palestinu na dunavskom mostu ga je zaustavio jedan čovek koji je mislio da je *Heini* iz provincije i opomenuvši ga na zabranu izlaska noću ponudio mu je prenoćište.

“Posle dužeg vremena ovo je bio prvi slučaj da je jedan ‘arijevac’ bio tako ljubazan. Ja sam mu pokazao moju dozvolu i produžio svojim putem, odlazeći iz ovog ledenog grada sa iskrom topline.”²⁴

Hilde Figer (Fuks (Fuchs)) / Beč

Za razliku od mnogih, koji su upkos teškom rastanku od svoje porodice nestrpljivo očekivali odlazak, *Hilde Figer* se žestoko protivila kada je potpuno iznenađujuće stigao poziv za odlazak. Iako je ona posle bekstva svoje majke i interniranja oca u koncentracioni logor *Dahau* ostala sama u *Beču*, tetka ju je morala prosto prisiljavati da ode iz *Austrije*.

U detinjstvu Hilde je jedva imala neki odnos prema cionizmu i jevrejskoj veri i kulturi. Njeni roditelji su se kao deca preselili iz oblasti prethodne monarhije u Beč. Majka je doduše studirala, ali se nikad nije bavila svojim pozivom i zajedno sa ocem vodila je delikatesnu trgovinu u 2. okrugu. Porodica je pripadala asimilovanim Jevrejima, Hildine prijateljice su uglavnom bile nejevrejke, mada je polovina učenica u školi bila iz jevrejskih porodica. Kod svojih prijateljica u igri slavila je Božić i Uskrs, a kod kuće samo Pesah. Uz prećutnu saglasnost svog oca u školi se prijavila kao “bez konfesije” i izostala je sa časova veronauke. Za razliku od mnogih drugih mladih, koji su se priključili transportu “Kladovo”, plavoooka devojka sa “blond” pletenicama 1938. god. još nije imala antisemitske doživljaje. Hildini roditelji bili su politički nezainteresovani. Događaji u Nemačkoj posle

---

²³Intervju sa Karlom (Hajim) Šackerom i Hajncom Vajnštajnom (Haim Hagiti), projekat *Vajncirl / Kulka*; *Vajncirl: Jevrejstvo*, u delu *Vajncirl / Kulka: Progon*, str. 110 i 140.

²⁴Sećanja *Hajni (Cvi) Kvelera*.

1933. god. jedva su ih uznemiravali. U to vreme Hilde je bila ubedena da je reka izbeglica iz Nemačke i Austrije morala imati neki nelegalni postupak zbog kojeg su bežali.

Neposredno pre Anšlusa Hildini roditelji su se razveli, ćerka je dodeljena ocu, koji se sa njom preselio kod svoje majke i sestre. Ubrzo posle ulaska nacista Hildina majka je pobjegla u Poljsku, njenu raniju domovinu, te je svaki dalji kontakt među roditeljima prekinut. Nekoliko meseci kasnije Hilde je izbačena iz Novara-gimnazije – nijedna od ranijih nejevrejskih prijateljica nije više održavala prijateljsvo sa njom. Samo dve ćerke jedne susetke ostale su i dalje u kontaktu sa njom. Kasnije se Hilde sa ocem i tetkom preselila u stan svog strica Ignaca, koji je kratko vreme posle Anšlusa pobjegao u Francusku.

Prilikom novembarskog pogroma dva muškarca u SS-uniformama uhapsili su u Hildinom prisustvu oca i tetku. Otac je poslat u Dahu, tetka u zatvor u 9. okrugu (verovatno u "Lisl"- Elisabethpromenada). Hilde, do tada zaštićena, od cele porodice mažena jedinica, ostala je sama u potpuno opustošenom stanu. Kako danas tvrdi, ona je bila u to vreme još vrlo detinjasta i naivna. Ipak je odmah reagovala kad je posle hapšenja njenih najbližih primetila u jednoj trgovini sa namirnicama kako dve žene razmenjuju adresu jednog francuskog nejevrejskog dobrotvora, koji je za KZ-zatočenike organizovao put u Šangaj (nabavljao karte) i time omogućavao njihovo otpuštanje. Hilde je zapisala adresu čoveka i svojim školskim znanjem francuskog uputila je na nepoznatog pomagača jedno pismo-molbu. Posle izvesnog vremena primila je obaveštenje da u jednom bečkom putničkom birou-agenciji može da podigne već isplaćenu kartu. Sa tom kartom otišla je u Gestapo na Morcinplac (Morzinplatz) i izdejstvovala otpuštanje svog oca. On se posle tri nedelje vratio, sa tragovima teškog zlostavljanja. Uskoro posle toga puštena je i tetka. Ona je kasnije pobjegla prijateljima u jugoslovenski grad Novi Sad. Otac je odmah napustio zemlju, ali nije putovao do Šangaja već samo do Francuske, gde je već živeo njegov brat Ignac i gde se očigledno osećao sigurnijim i bliže Hildi. Hilde je ostala u Beču sama.

Suzi Šik, jedna od Hildinih prijateljica, Jevrejka, energično se trudila da pridobije nove članove i poveže ih sa omladinskim udruženjem "Hašomer Hacair". Ideološka usmerenost, za mnoge mlade najznačajnija okolnost, bila je za Hildu sporedna. Njoj je bilo važno da nađe kontakte sa grupom, da ne bi bila više sama. Došla je u školu "Omladinske alije" u ulici Marc Aurel. I svojih školskih drugarica

i drugova – sem nekoliko izuzetaka, kao Suzi – sećala se ne kao vatrelih cionista, nego kao i ona sama, mladih ljudi koji su prišli pokretu zbog prilika. Još uvek nije sasvim spoznala ozbiljnost situacije, čak ni bekstvo joj se nije činilo naročito hitnim. Kada su jednog dana u razred došli fotografi Štirmera (Stürmer) radi pravljenja propagandnih snimaka, ona je bila otpuštena kao Jevrejka “atipičnog” izgleda. Za razliku od većine ostalih mladih ona nije posećivala zanatske radionice radi učenja zanata, niti poljoprivredne “Hahšare”. Bila je pozvana da se javi, ali zbog jake prehlade ostala je bolesna kod kuće.

Nekoliko meseci učila je kod jedne modistkinje, kasnije je po podne, posle nastave, radila, zajedno sa više školskih drugarica i drugova, u ranijem Rotšild-baštovanstvu. Neposredno pre polaska transporta *Hilde* se još uvek odupirala napuštanju Beča. Silom su morali da je spreče da ne skoči iz voza u pokretu.²⁵

Nekoliko učesnica i učesnika iz starog Rajha (Nemačka) bilo je dodeljeno bečkom transportu.

Mirjam Najfeld (Neufeld) (Brajer) (Breuer) / Lajpcig

Mirjam Najfeld, rođena 1921. god. u Lajpcigu, poticala je iz pobožne porodice – njen otac David bio je predmolitelj. Majka, Sara Najfeld (rod. Rum) došla je iz Poljske. Porodica nije nikad stekla nemačko državljanstvo i bila je tretirana bez državljanstva. Jedan od Mirjamine braće, Herman Cvi, već 1933. god. je išao u Holandiju na Hahšaru i 1934. god. iselio se u Palestinu. Godinu dana kasnije pošao je za njim brat Moše. Sva deca porodice Brajer bila su članovi pobožne cionističke organizacije Mizrahi. Za vreme poljske akcije (proterivanja poljskih državljana) oktobra 1938. god. i novembarskog pogroma porodica se skrivala u jevrejskoj bolnici u Lajpcigu. Mirjamine roditelji (očigledno podstaknuti od svojih sinova) napustili su Nemačku 23. avgusta 1939. god. sa sertifikatom za roditelje. Međutim usled izbivanja rata brod je pred obalama Palestine morao da se okrene i vrati u Italiju. Tek kad se ispostavilo da Italija ostaje neutralna, ponovo je isplovio iz tršćanske luke.

1938. god. Mirjam je odbila jedan serifikat za Omladinsku aliju da ne bi napustila svoje roditelje. Kada su 1939. god. roditelji otišli iz Lajpciga, bilo je suviše kasno za novi serifikat. Tada je Mirjam uspela

---

²⁵Intervju sa Hildom Figer (Fuks).

da nabavi dozvolu za Englesku. Međutim onog dana, kada je trebalo da joj se uruči viza – dan pre izbijanja rata – zatvoren je britanski konzulat. No, pošto je ona već imala dozvolu, savetovano je da leti u Englesku sa povratnom kartom i tamo, na licu mesta, pribavi vizu. U noći pre odlaska javljeno joj je da ima telefonski poziv iz Italije, pa je ona, ubedena da se radi o pozivu njenih roditelja, čekala do jutra na razgovor, ali uzalud. Fatalna posledica tog čekanja bila je da je ona propustila let avionom i ostala je u Lajpcigu. 9. septembra internirani su muškarci sa poljskim državljanstvom, a Mirjam i mnoge druge Jevrejke pozvane su u policiju. Uskoro posle toga morala je da se preseli u jednu od novoosnovanih “jevrejskih kuća”.

Za Mirjam je bio spas da ju je religiozno-cionistički omladinski savez “Mizrahi” predložio za “specijalni transport” – tako su se u Nemačkoj zvali ilegalni transporti. Odmah po izbijanju rata ona se trudila intenzivno da nađe mogućnost za bekstvo takve vrste. Jedan od njenih ranijih učitelja iz Karlbah (Carlebach) – gimnazije u Lajpcigu (dr. Josef Burg, koji je 1939. god. bio aktivan u Berlinu i kasnije postao ministar u Izraelu) intervenisao je u njenu korist, pa je postigao da je odmah prime u jedan transport. Sredinom oktobra, kada je već bilo zabranjeno Jevrejima da napuštaju mesto stanovanja, Mirjam je radi obavljanja formalnosti dva puta otputovala ilegalno u Berlin, u palestinski ured. Organizacija joj je pribavila pasoš za ljude bez državljanstva, koji je važio u inostranstvu.

Dan polaska bio je utvrđen za petak 21. novembar. Grupa se sastajala u Meineke ulici ispred palestinskog ureda, između 16 i 18 časova. Mirjam, koja je u Lajpcigu smatrana nekadašnjom pripadnicom neprijateljske države (Poljske), nije imala hrabrosti da napusti kuću natovarena rancem. Da ne bi bila upadljiva, umotala ga je u papir i zamolila jednog suseda da odnese prtljag na stanicu, dok je ona kuću napustila sa malom torbom. U palestinskom uredu priređen je za rastanak “Oneg Šabat” (drugarsko okupljanje u predvečerje šabata). Ugašena su svetla i Kurt Goldman (Reuven Golan), tadašnji sekretar “Omladinske alije” u Berlinu održao je govor. Učesnicima transporta rečeno je sa sigurnošću da je putovanje temeljito pripremljeno i prvi put mogu da putuju i članovi “Omladinske alije”. Od ukupno 150 do 160 ljudi, među kojima je bilo i nekoliko starijih bračnih parova, njih 20 pripadalo je “Mizrahiu”.

Iste večeri izbeglice su u grupama od po 20 odvedene do spoljne železničke stanice, odakle su u oko 22 sata napustili Berlin, u re-

dovnom vozu sa posebnim vagonom, zbrinuti od strane vođe puta iz redova učesnika transporta, ali bez pratioca iz palestinskog ureda ili od Gestapoa. Na stanici u Beču čekala ih je delegacija koja ih je autobusima odvezla u jedan dom "Makabia", koji nisu smeli napuštati do polaska i gde su spavali u ligeštulima. Posle dve noći direktno su odvezeni na stanicu, gde su ih priključili bečkoj grupi.²⁶

Izbeglice, koje su čekale u Beču, bile su iz svih krajeva Austrije.

Elsa Rajgler (Reigler) (1900. god., rođ. Dreksler (Drechsler), razvedena Buhvald (Buchwald))²⁷, koja, kao i mnogobrojni drugi učesnici transporta, nije bila cionista, krenula je na put sa drugim mužem, Leopoldom Rajglerom (1895. god.) i osmogodišnjim sinom Kurtom, koji je rođen u ovom braku. Ona je odrasla u Markgraf-Najzidl (Neusiedl) u Markfeldu (Marchfeld), gde je njen otac vodio jedno poljoprivredno gazdinstvo i trgovinu. Posle sklapanja drugog braka preselila se u Beč, gde je sa svojim mužem vodila prodavnicu pića. Već pomenuta Herta Ajzler (Rajh) došla je iz Mirccušlaga u Štajerskoj. Iz Klagenfurta je poticala Erna Cajhner (Zeichner -1920. god.), ćerka jednog Abver (Abwehr)-borca, koja je pre svog ilegalnog iseljenja, ali je, učestvovala na "Hahšari" na dobru Markhof kod Marhega i u Beču je završila školu "Omladinske alije"; Gisa Šmal – Nusbaum (Schmall – Nussbaum) poticala je iz Badena kod Beča, Irma Rozenberg (Rosenberg) (rođ. Gotlib (Gottlieb)) iz Vergla (Wörgl) u Tirolu; Arje-Leib Gelbard (1889. god.) bio je pre Anšlusa učitelj hebrejskog i "šohet" (šakter – koji kolje po verskim propisima) u južnoaustrijskim regionima Mistelbah (Mistelbach), Pojsdorf (Poysdorf), Cistersdorf (Zistersdorf) i Hoenau (Hohenau).

---

²⁶Intervju sa Mirjam Najfeld (Brajer).

²⁷Podaci o Elzi i Leopoldu Rigleru potiču od Elija Buhvalda, sina Elze Rigler iz prvog braka. On živi u Ramat Hašaronu / Izrael. Kao i njegov otac i on je bio češki državljanin i januara 1939. god. pod Hitlerovom vlašću interniran je kao "strani državljanin". Avgusta 1939. god. uspeo mu je da se sa sertifikatom Omladinske alije spase odlazeći u Palestinu, a i njegov brat Kurt napustio je Šabac zahvaljujući sertifikatu; Elza (1900. god.) i Leopold Rigler (1895. god.) nalaze se međutim u spisku mrtvih; sećanja Herte Ajzler upućena Erni Cajhner (Zeichner) v. u: Adi Vimer (Wimmer), Domovina im je postala strana, a strani svet nije postao domovinom, sećanja austrijskih Jevreja iz progonstva, Beč, 1993. god. str. 65; upućeno Gizi Šmal (Schmahl) udata Nusbaum (Nussbaum) v. i Vimer: Domovina, str. 135; intervju autora sa Gizom Šmal, upućeno Irmi Rozenberg, v. Gad Hugo Sela (Sella), Jevreji Tirola – njihov život i njihova sudbina, Tel Aviv, 1975. god., str. 102; upućeno Arjeu Lajb Gelbardu, v.: CZA, K11/372 (arhiv Jozefa Bergera); Irma Rozenberg (1910. god.) i Arje Lajb Gelbard (1889. god.) nalaze se na spisku mrtvih.

Rudolf Kon (Kohn) †1941. god. / Tuln (Tulln)

O Rudolfu Konu izbeglici koji se priključio ovde opisanom transportu nisu sačuvana pisma, niti pisana sećanja. Ipak su poznati pojedini detalji o njegovom životu, i to iz raznih službenih spisa.

Rudolf se rodio 1921. god., kao jedino dete bračnog para Josefa i Pauline (Pauline) Kon (rođ. Vajc (Weitz)), u Beču. Odrastao je u varošici Tuln (Donja Austrija (Nieder-Österreich)). Josef Kohn, koji je u Tulnu imao nadimak "Konšakl" ("Kohnschackl"), posedovao je sopstveni pogon za govožđe, otpad, krpe i kože.²⁸

Po primeru *Rudolfa Kona* jasno je kakvim se birokratskim procedurama morao podvrgnuti Jevrejini iz austrijske provincije prilikom svog nedobrovoljnog "iseljavanja". 19. jula 1938. god. molio je da mu vlasti hitno izdaju pasoš "za Evropu i preko mora" i svojoj molbi priložio je dokumenta o rođenju i svom ponašanju (moralu). Kapetanija Tulna zatražila je 20. jula 1938. god. od komande žandarmerije grada postoji li "smetnja" za iseljavanje Rudolfa Kona i htela je da zna kako se ocenjuje "podaničko držanje molioca". 25. jula stigao je odgovor:

"Protiv iseljavanja Jevrejina Rudolfa Kona iz Tulna nema prigovora (smetnje). U pogledu podaništva (državljanstva) sa izuzetkom njegove rasne pripadnosti (jevrejske!) nema ničeg negativnog. Kon ne može da pruži ništa određeno o cilju puta (i mestu iseljenja), pošto još nije dobio obaveštenje od organizacije za iseljenje. Ipak, u obzir dolazi Severna Amerika, Palestina ili Australija. U ovdašnjoj evidenciji o kažnjavanju nije registrovan (nije kažnjen).

20. avgusta 1938. god. Rudolf Kon je pri nadležstvu u Tulnu morao da objasni da mu je "iseljenje u sve države Evrope i natrag i sve prekomorske države odobreno, a takođe i povratak u Nemački Rajh iz formalnih razloga odobren". U nastavku je sledeće:

"No, izričito izjavljujem da bez dozvole vlasti neću koristiti pravo na ponovni povratak u Nemački Rajh."

Dr Karl Ebner referent za jevrejska pitanja pri Bečkom Gestapu na Morcinplacu, kome je izložen slučaj "Jevrejina Rudolfa Kona" radi provere, najzad je saopštio vlastima u Tulnu da u "državno-polijskom" pogledu nema prigovora na odobravanje iseljenja.

---

²⁸Ovako karakterisanje potiče od Rudolfa Meliha (Melich), citirano iz Andrea Jakober, *Jevrejska opština u Tulnu, kultura svakodnevice*, Beč, str. 51 i 113.

29. oktobra 1938. god. *Rudolf Kon* je pred nadleštvom Tulna izjavio da istupa iz jevrejske opštine. Njegova majka Paula (Pauline) Aloisia Kon, koja je poreklom bila katolkinja, a prešla je u jevrejsku veru prilikom sklapanja braka, već je početkom jula napustila jevrejsku veroispovednu opštinu.

Posle pogroma, 25. novembra 1938. god. *Rudolf Kon* se preselio u Beč. Učestvovao je na cionističkim kursevima za obuku i stanovao je sa svojim ocem između 24. oktobra i 2. decembra 1939. god. u Taborštrase 33 u stanu Roze Hollender, koja je isto bila poreklom iz Tulna i u Švadorfu (Schwadorf) završila "Hahšaru". Napustio je Beč 2. decembra 1939. god. "Odjavljen za Paragvaj", stoji u aktima. *Rudolf Kon* se priključio ilegalnom transportu za Palestinu.²⁹

U Bratislavi

Prognani su napustili Rajh bez ikakvih sredstava – samo jedan ranac, koji nije smeo biti teži od 8 kg i mogao je da sadrži samo najnužnije predmete za ličnu upotrebu. To je bio dozvoljen putni prtljag. I *Mirjam Najfeld (Brajer)* se plašila da ne dođe u opasnost na granici, te se odrekla toga da ponese novac sa sobom, kao i predmete od vrednosti. Dozvoljenih 10 RM u devizama – radilo se o tzv. "slobodnoj granici za iseljavanje" – prijavila je i predala po dužnosti vođstvu puta.³⁰ *Edit Dem (Ditta Semo)* bila je manje oprezna, pa su joj na graničnom prelazu kod Marhega oduzeli novac, nakit i papire.³¹

Posle rasparčavanja Čehoslovačke od strane Nemaca i uspostavljanja "češko-moravskog protektorata", u Slovačkoj je došao na vlast klerikalno-fašistički, pronemački, marionetski režim pod rukovodstvom *Jozefa Tisoa*.

U Bratislavi su izbeglice internirani u jednom ranijem napuštenom hotelu-domu – "Slobodarna", i u jednoj napuštenoj fabrici oružja – "Patronka". Oba ova mesta za smeštaj služila su i pri nizu drugih transporta izbeglica za Palestinu, kao međustanice, logori, a

---

²⁹Pomenuta dokumenta stavljena su autoru na raspolaganje od strane *Andrea Jakobera* odn. štampana su u knjizi *Jakober, Opština*.

³⁰Svedočenje *Mirjam Najfeld (Brajer)*, snimio *Bal-Kaduri*, 18.1.1965. god. u *Tel Avivu*, YVA, 01/322.

³¹Intervju sa *Edit Dem*.

stražarili su članovi slovačko-fašističke Hlinka-garde. O izbeglicama i njihovom opskrbljivanju brinule su mesne jevrejske opštine. Po iskazima raznih svedoka nisu svi iz grupe istovremeno napuštali Beč, izbeglice su u manjim grupama u periodu od jedne do dve nedelje dovožene u Bratislavu. Stoga je i boravak učesnika u transportu u tranzitnim logorima bio različitog trajanja. *Erih Fajer* bio je smešten u "Slobodarni":

"Mi smo tamo bili praktično zatvoreni, nismo smeli da napustimo zgradu. Samo jednom dnevno nam je bila dozvoljena šetnja u dvorištu, kao zatvorenicima".³²

Prema postavci "Komisije za jevrejske prekomorske transporte" u Beču, rukovodene od strane komercijalnog savetnika Bertholda Štorfera, prvobitno se transport sastojao od sledećih delova – grupa: iz Beča su otputovala 822 lica, 130 putnika došlo je iz Berlina, 50 iz Danciga. Prema tome transport se sastojao od 1002 osobe.³³ Za vreme zadržavanja u Bratislavi priključilo se još oko 100 lica, iz Praga i iz Bratislave. "Preko toga broja su usput pridošli, o kojima nismo imali pojma", rečeno je u beleškama komisije.³⁴ Oko trećine izbeglica bili su mladi "halucim" (članovi "Hehaluca") u dobu od 18 do 35 godina. Neki od njih su godinama čekali svoju aliju, drugi su pak prišli pokretu u nadi da nađu mogućnost za bekstvo. Jednu trećinu predstavljala su deca i omladina do 17 godina starosti, od kojih je polovina bila u pratnji svojih roditelja, ili pod zaštitom raznih cionističkih omladinskih udruženja. Ostatak grupe sastojao se od parova i mnogih starijih ljudi, među njima nekoliko zaslužnih starih cionista ("Vatikim") i pojedinaca koji su, uprkos vladajućim prilikama, još uvek bili u stanju da prilože iznad proseka visoke iznose novca. Nekima su deca ili drugi bliski rođaci već bili u Palestini i nadali su se skorom susretu. Učesnici i učesnice transporta predstavljali su po svom socijalnom poreklu ceo spektar srednjoevropskog jevrejskog stanovništva. I njihov odnos prema jevrejskoj

---

³²Intervju sa Erihom Fajerom (Efraim Lahav).

³³Prema "komisiji" Beč su napustile 1002 osobe, njih 622. "zvanično", a 200 "bez znanja odgovornih mesta" (verovatno se misli na Jevrejsku opštinu i Štorferov biro).

³⁴Broj učesnika putovanja poreklom iz Nemačke dat od strane Štorfera razlikuje se od podataka Mirjam Najfeld. I na drugim mestima se nalaze različiti brojevi i datumi. To dolazi od subjektivnih ocena ili sećanja citiranih lica, a pojavljuje se i u navođenju imena i mesta. – Saopštenje br. 69, 4.5.1940. god., CAHJP, A/W 2515.

veri bio je raznolik (od ortodoksnih preko umereno tradicionalnih, do ateističkih).³⁵

Situacija u tranzitnim logorima Slovačke bila je napeta, stalno su se širile nove glasine o terminu polaska na put i o nastalim razlozima odlaganja puta. Učesnici transporta nisu dobijali tačne informacije o razlozima zadržavanja. I sam *Erih Nahhajzer*, “madrih” (omladinski rukovodilac) “Hašomera”, kao funkcioner nije bio detaljno informisan od strane organizatora transporta. O stvarnoj pozadini bio je obavešten tek mnogo kasnije, iz memoara vođe “Hehaluca” i agenta Mosada, Geoga Iberala (Überall) (Ehud Avriel).³⁶

Nastavak puta postajao je svakim danom sve hitniji već i zbog straha od zaleđivanja Dunava. Uz to su slovačke vlasti bile postavile ultimatum i pretile su vraćanjem cele grupe na nemačku granicu, što bi po svoj prilici značilo kolektivno upućivanje tih ljudi u koncentracione logore.

Na dunavskim brodovima

Posle zadržavanja od oko 10 dana izbeglice su autobusima prevezene do pristaništa, gde su se ukrcale na brod “Uranus”. Na brodu se vijorila zastava sa kukastim krstom i vladao je veliki metež. Međutim nedostatak dovoljnog prostora nije mogao da utiče na dobro raspoloženje koje je nastalo zbog dugo priželjkivanog polaska, izveštava *Hajni (Cvi) Kveler*.

“Nekoliko naših ljudi formiralo je mali orkestar koji se sastojao od violina, gitara, mandolina, harmonika i pevača, pa se pri vedroj bečkoj muzici naš brod činio kao luksuzni parobrod”.³⁷

Ali vrlo brzo počele su da se javljaju neprijatnosti: nekoliko sati posle prvog ručka kod izbeglica su se pojavili znaci dijareje. Malobrojni toaleti nisu bili dovoljni za neočekivano učestalu upotrebu, nekoliko putnika moralo je da obavi svoje potrebe preko ograde. *Edit Dem* je danas ubeđena da je posada broda “nešto umešala

---

³⁵Uporediti Dalia Ofer: Lična pisma tokom istraživanja i edukacije o Holokaustu, str. 346, u delu: Studija o Holokaustu i genocidu, knjiga 4, br.3, 1989. god., str. 341-355.

³⁶Intervju sa Erihom Nahhajzerom (Ehud Nahir).

³⁷Sećanja Hajnija (Cvi) Kvelera.

u hranu”.³⁸ Posle kratke plovidbe brod je neočekivano prekinuo put na mađarskoj granici – zaustavljen je i vraćen natrag, poslat u pravcu “domovine”.

“Raspoloženje se takođe promenilo pošto je svakome od nas bilo jasno šta ga tamo očekuje”,

seća se Hajni (Cvi) Kveler.³⁹ Međutim brod se vratio samo do Bratislave i tamo se usidrio za neko vreme.

Za razliku od ostalih jedan učesnik transporta bio je srećan ovim rešenjem: *Hajns Klajn*.

Hans (Chanan) Klajn (Klein) / Prag, Lisl Klajn (Klein) (rod. Berger) i Helene Berger (†1942. god.) / Beč

Hans Klajn je spadao među one putnike koji su se priključili grupi tek u Bratislavi. On se u Pragu prijavio za jedan ilegalni transport i zadnje mesece pre polaska provodio je kao poljoprivredni radnik kod jednog seljaka u Adlergebirgeu. On je tamo vodio jednu malu grupu omladinske organizacije “Plavo-belo”. Njegova austrijska prijateljica, Lisl, koju je upoznao u Čehoslovačkoj 1937. god., na zimskom odmoru, vratila se u Beč i tamo se zajedno sa svojom majkom prijavila u tamošnji Palestina-ured za jedan “Alija Bet” transport.

*Hans Klajn bio je poreklom iz Egera (Cheb) u Čehoslovačkoj, mesta sa čisto nemačkim stanovništvom, sa oko 300 jevrejskih porodica, sa izrazito antisemitski nastrojenim stanovnicima, koji su kasnije postali pravi nacionalsocijalisti i bili pristalice Henlajna.*⁴⁰ *Hans Klajn je uvek bio svestan Jevrejina, ne u religioznom već u cionističkom smislu i već u ranoj mladosti se aktivirao u omladinskom pokretu “Plavo-belo”. Kao sin državnog činovnika posećivao je nemačke škole, ali nije održavao nikakve kontakte sa svojim nejevrejskim, izrazito antisemitski raspoloženim školskim drugovima. Kasnije je*

---

³⁸Intervju sa Edit Dem.

³⁹Sećanja Hajnija (Cvi) Kvelera.

⁴⁰Konrad Henlajn (Henlein) osnovao je 1933. god. “Domovinski front sudetskih Nemaca”. Ova organizacija pod nazivom “Partija sudetskih Nemaca” postala je 1935. god. druga po snazi u Čehoslovačkoj. On je zahtevao, u saradnji sa nacionalsocijalističkom vladom u Nemačkoj, priključenje Sudetsko-nemačke oblasti Trećem Rajhu. 1938. god. Henlajn je postavljen za komesara Rajha, od 1939. god. bio je gaulajter (vođa pokrajine) i opunomoćenik Rajha u Sudetskoj oblasti.

u Pragu studirao farmaciju na češkom univerzitetu. U Egeru je bio aktivan cionistički zivot. U vreme Henlajnove vladavine porodica se preselila u Prag, u jedan mali stan. Hansov brat, koji je bio 2 godine stariji, pravnik, organizovan u istom cionističkom savezu, neposredno pred ulazak Nemaca poslednjim vozom je pobeo iz Praga i krenuo za Palestinu sa tzv. "kapitalističkim sertifikatom".

Na dan odlaska *Hansa Klajna* su roditelji ispratili na stanicu u Bratislavi. On je bio priključen grupi, koja je, kako je rečeno, trebalo da isplovi dunavskim brodom iz Beča ka Bratislavi, decembra 1939. god. Uspelo mu je da na listu putnika ubaci i Lisl i njenu majku. On je stalno dobijao informacije o bečkom transportu od Gustava Triegera, jednog od pripadnika rukovodstva puta i člana "Plavo-belog" i u odlučujućem trenutku je obavešten da se Lisl i njena majka nalaze na brodu "Uranus". Sve je preduzeo da bi im se u Bratislavi priključio. 4. decembra 1939. god., otputovao je vozom u slovačku prestonicu i autobusom se dovezao do "Slobodarne", gde je trebalo da čeka do polaska na put.

U 4 sata po podne *Hans Klajn* je primio razočaravajuću vest da je "Uranus" već isplovio sa putnicima iz Beča, dakle i sa Lisl i njenom majkom. Neočekivano je 5. decembra dobio obaveštenje da Jugoslavija nije dozvolila prolaz, te je brod vraćen u Bratislavu, gde je ukotvljen u zimskoj luci. Pokušao je preko Gustava Trigera, koji je takođe bio u "Slobodarni", da se domogne nepristupačnog broda. Krišom je dostavio poruku Lisl obavestivši je o svom boravku na "Slobodarni". Jedan mornar je u naliveperu preneo poruku od Lisl. Uz mnogo protekcije najzad je Hansu Klajnu uspelo da se 13. decembra zajedno sa dva češka prijatelja ukrca na "Uranus". Zadnji dan u "Slobodarni" i ponovno viđenje sa Lisl opisao je *Klajn* u svom dnevniku, malom džepnom kalendaru:

"5. decembar. Jaka uznemirenost, nervoza, vlada zatvorska atmosfera. 6. decembar. Kupovina u gradu uz policijsku pratnju. 7. decembar. ništa novo. 8. decembar. Gustl mi uliva nadu da ću uspeti doći na "Uranus". Do 12. decembra. bez promene, izgledi se menjaju iz sata u sat, 2 sata, 4 sata, 11 sati, 5 sati ujutru, najzad definitivno polazak. 13. decembar. sa dr. Kurtom Frid (Fried), drugim češkim kandidatom za "Uranus" i dr. Bezalel Lihtvic (Lichtwitz danas dr Naor) autobusom do "Uranusa" u luku. Lisl stoji na stepenicama, veliki susret."

I o ponovnom polasku "Uranusa" iz Bratislave na dan 13. decembra:

“U 8 sati polazak niz Dunav. U 7 uveče ugledamo svetlost Budimpešte, vi-
seći (lančani) mostovi, itd. 14. decembra u podne prebačeni (usred reke)
u 3 jugoslovenska broda.”

Razlog preseljavanja u tri jugoslovenska parobroda bilo je od-
bijanje nemačkog broda, odnosno vlasti, da se nastavi put na “Ura-
nusu” dokle god ne bude spreman neki prekomorski brod na ušću
Dunava da preuzme putnike. Tri mala broda bila su nazvana po
dva cara – “Car Nikola” i “Car Dušan” – i po jednoj kraljici “Kraljica
Marija”.

Šime Špicer (Spitzer), generalni sekretar “Saveza jevrejskih op-
ština Jugoslavije”, iznajmio ih je po nalogu agenta Mosada, Moše
Aganija za mnogo novca od nacionalnog jugoslovenskog rečnog
brodarstva. Posle prelaska u te brodove nastavljen je put, ali ponovo
su se zaustavili ne mnogo kasnije: ovaj put u pristaništu Prahovo –
na tromeđi Jugoslavije, Rumunije i Bugarske. Objavljeno je da su
Rumuni zabranili prolazak brodova. U Klajnovom dnevniku stoji:

“15. decembar Odlazak (iz Budimpešte), 12 sati u Vukovaru sledovanje
uglja i hrane. 16. decembra 6 sati ujutru polazak iz Vukovara za Beo-
grad-Zemun, tamo su pristali, predali poštu. 17. decembra sledovanje ug-
lja, pripreme za svadbu. 19. decembar svadba na brodu Mizrahija (“Car
Nikola”), 3 para venčana, potom natrag na “Dušan”, veliki sto sa jelom, vo-
ćem, keksom, uveče pozvani kod kapetana, dobro jelo. On nam predaje
ključ kabine br. 7 do sutra u 12 sati. 20. decembar Prahovo, veoma hladno,
21, 22, 23. decembar Prahovo ispred brodova srpski seljaci sa volovskom
zapregom nude svoju robu (krznene kape), do 30. decembra u Prahovu.”

Hans i Lisl Klajn bili su jedan od 3 para koji su se venčali 19. de-
cembra na brodu “Car Nikola”.

*Lisl Klajn (rođ. Berger) rodila se 1917. god. u Troppauu, mater-
nji jezik bio joj je nemački. Otac Rudolf bio je poreklom iz Moravske,
majka Helena (1884. god.) iz Beča. Rudolf Berger bio je generalni za-
stupnik firme Camis & Stock Weinbrand. Lisl je odrasla u Beču, poro-
dica nije imala nikakve veze sa cionizmom, živeli su asimilovano i
kretali su se, kako se to tada zvalo, u “mešovitim” krugovima u Pra-
ter-sportklubu. Kada je 1931. god. otac podlegao srčanom napadu,
majka je dalje vodila poslove firme. Lisl je pohađala akademsku gim-
naziju do petog razreda, zatim krojačku školu i posle je radila kao
krojačica.*

Ceremoniju venčanja obavio je rabin na palubi. Bračni par Klajn još uvek poseduje venčani list iz niške opštine, koji nosi pečat broda i potpisan je od strane kapetana.

“Vreme je bilo vrlo hladno, snežna oluja, ali brod se grejao, mašine su radile bez prekida, tako da nismo patili od zime, mada su vodovodne cevi na brodu bile zamrznute i mi smo morali da se peremo kroz otvor na palubi, dunavskom vodom. 29.12. doznali smo da moramo natrag, jer je počelo zaledivanje reke”,

seća se Hans (Chanan) Klajn.⁴¹

Valter Klajn (Walter Klein) (†1941) / Beč

Jedan drugi učesnik transporta tada 28-godišnji bečki prodavac, takođe se prezivao Klajn. On se nadao, pisao je *Valter Klajn*⁴² 27. decembra 1939. god. sa dunavskog broda svojim rođacima u Palestinu, da će posle četvoronedelnog putovanja za nekoliko dana krenuti “iz jednog sredozemnog pristaništa” na poslednju etapu svog putovanja. Prethodno je već uspostavio kontakt sa rođacima – Jak i Illy Berko – i dobio je od njih “paketić sa kobasicama i cigaretom”.⁴³ Kao i *Hans (Hanan (Chanan)) Klajn*, i on je od samog početka putovanja bio zaposlen u zdravstvenoj službi, i to kao tehnički rukovodilac za zbrinjavanje bolesnih na brodu. Veoma dobro je saradivao sa glavnim lekarom, “haverom” (član cionističke omladinske organizacije), koji je već u Mosbrunu, u logoru za pre-kvalifikaciju radio kao lekar i sa kojim je delio duplu kabinu, kako je izveštavao u svom pismu.⁴⁴

Uskoro je postalo jasno da se zbog vremenskih prilika u do-gledno vreme ne očekuje nastavak puta.

“Kretanje leda, brod plovi uzvodno, na drugoj obali Turn-Severin sa engleskim ratnim brodovima, plovimo u zimsku luku Kladovo, mnogo brodova, objavljeno je da će se prezimiti u Kladovu, jako hladno, uređuju se brodovi radi smeštaja...”

---

⁴¹Dnevnik Hansa Klajna, pisma H. Klajna autorima.

⁴²Roditelji Valtera Klajna i njegov brat Oto živeli su u Palestini još od sredine tridesetih.

⁴³Berkovi su živeli u jugoslovenskom gradu Bačkoj Palanci; iz pisama Valtera Klajna povremeno se iz konteksta moglo utvrditi ko su primaoci istih.

⁴⁴Pismo Valtera Klajna (sa dunavskog broda upućeno rođacima u Palestinu), 27.12.1939. god.

piše *Hans Klajn* u svom dnevniku.⁴⁵

U Kladovu, koje je on opisao kao “malu zimsku luku pokraj ciganskog sela sa kolibama od blata” brodovi su u novogodišnjoj noći 1939/40. god. poređani i međusobno povezani. Jedan od brodova bio je vezan za obalu malim drvenim mostom.⁴⁶ Kladovo, mesto gde je trebalo da izbeglice ostanu sve dok se led ne otopi⁴⁷, bilo je kasnije naziv celog transporta. Od samog početka rečne plovidbe parobrodom važno je ovo pristanište na desnoj obali Dunava, gde su već Rimljani podigli tvrđavu, kao važna stanica za brodove. Ko danas poseti Kladovo teško će prepoznati “cigansko selo” o kojem su izbeglice pisale. Mesto ima sad “moderan karakter” pre svega zahvaljujući izgrađenoj hidroelektrani “Đerdap” i sistemu rečne plovidbe, te doživljava snažan polet modernizacije.⁴⁸

U Kladovu, dunavskom pristaništu kod Gvozdene kapije, izbeglice su se nastanile. Šime Špicer, generalni sekretar “Saveza jevrejskih opština Kraljevine Jugoslavije”, morao je da se obaveže jugoslovenskoj vladi da će se brinuti o održavanju grupe. Nedobrovoljno je primio na sebe teret ovog nesrećnog transporta izbeglica i u početku nije bio u stanju da oceni ni finansijske, ni socijalne dimenzije svog zadatka. Ipak, od početka je sumnjao u skori nastavak puta grupe i pošao je od toga da oni moraju prezimiti u Kladovu i da ih treba zbrinuti uz velike troškove.

---

⁴⁵Dnevnik Hansa Klajna.

⁴⁶Pisma Hansa Klajna autorima.

⁴⁷Vreme zamrzavanja Dunava, koje je i ove i sledeće zime bilo od centralnog značaja po sudbinu celog transporta, jer ono nije nastupilo istovremeno duž cele reke. Prema podacima DDSG (rečno brodarstvo) saobraćaj brodova je u zimu 1939/40. god. bio obustavljen zbog leda i to od 1. januara do 23. marta 1940. god. odnosno 83 dana. O ograničenju brodskog saobraćaja brodskih društava na do-njem toku Dunava ne postoje podaci.

⁴⁸Izgradnjom ove hidroelektrane i sistema brodske plovidbe, zajedno sa skupo-cenim gigantskim projektom o čijoj realizaciji je odlučeno 1964. god., zaključnim međudržavnim ugovorom između Rumunije i Jugoslavije, u potpunosti je izmenjen ceo potez tzv. Gvozdene kapije i uništena je oblast poznata kao jedna od najlepših tvorevina prirode u Evropi. Time se međutim iskorišćavaju ogromne rezerve energije i omogućen je bezbedan prolaz delom toka Dunava, što je ranije bilo povezano sa velikom opasnošću zbog mnogobrojnih šteta (v. Johane Binder: *Od Beča do Crnog mora, Beč*, prvo izdanje, 1972. god., str. 128).

Ekskurs: Pomoć izbeglicama od jugoslovenskih jevrejskih opština

U to vreme u Jugoslaviji je živelo ukupno 71.200 domaćih Jevreja – manje od pola procenta ukupnog stanovništva. Većina jevrejskih opština⁴⁹ pripadala je "Savezu jevrejskih veroispovednih opština" (SJVO) sa sedištem u Beogradu. SJVO i mala "Zajednica ortodoksnih jevrejskih opština" (ZOJO) bili su podređeni ministarstvu pravde u Beogradu, kao nadzornoj ustanovi, ali su uživali široku autonomiju. SJVO je dobijao iz budžeta države godišnje oko 900.000 dinara i raspolagao je, uz ukupni obavezni porez u svim jevrejskim opštinama, sa godišnjim budžetom od 13 miliona dinara. Najveće jevrejske opštine Jugoslavije bile su zagrebačka aškenaska opština sa 10.000 i beogradska sefardska sa 8.500 lica. Jugoslavija je imala jedan od najbolje organizovanih cionističkih zemaljskih saveza sveta. Rukovodstvo SJVO i predsednici većine jevrejskih opština bili su u većini cionisti, takođe je celo vaspitanje omladine i kulturni rad bio cionistički usmeren. Dok je većina jevrejskih porodica pripadala srednjem staležu (trgovci, zanatlije i činovnici), Jevreji nekih opština u južnoj Srbiji i Sarajevu (Bosna) živeli su u velikom siromaštvu:

"Krajnja beda ovih Jevreja – oko 6000 duša – prisilila ih je da žive u poluporušenim, mračnim, skrivenim ćoškovima, više porodica u jednoj sobi, bedno životarenje uz pothranjenost koja je dovodila do degeneracije i bez ikakvih higijenskih uslova", piše u jednom izveštaju komisije za pomoć jevrejskim izbeglicama u Jugoslaviji. Prema tome, jevrejske opštine su i za znatan deo svojih članova imale obavezu zbrinjavanja kada se pojavio težak materijalni teret oko brige za izbegle od nacista.

1933. god., čim je započeo priliv izbeglica, socijalno odeljenje SJVO je osnovalo komitete za prijem i pomoć u opštinama i organizovalo obimno skupljanje novca. Zbog svog geografskog položaja Zagreb je od početka bio glavni cilj jevrejskih izbeglica. SJVO je osnovao "Komitet za pomoć jevrejskim izbeglicama" sa širokom autonomijom. Taj komitet je funkcionisao do 1941. god. kao nosilac pomoći izbeglicama u Jugoslaviji, a od 1934. god. istovremeno kao predstavnik jevrejskih organizacija za pomoć "HICEM" (Hias – Ica – Emigdirect) i "Joint".

---

⁴⁹Radi se o 109 opština, delom sefardskih, delom aškenaskih.

Prvih godina, dakle negde oko 1937. god., oni koji su tražili utočište bili su od lokalnog stanovništva i od strane države tretirani kao gosti. Vlasti su se pokazale dobronamernima i jedva su se mešale u regulisanje poslova u vezi izbeglica. Bez dvoumljenja davale su dozvole boravka, a kasnije su odobravale osnivanje domova za smeštaj izbeglica. Materijalno zbrinjavanje (snabdevanje, smeštaj, odevanje, takse za dozvolu boravka, nastavak putovanja, bolničko lečenje itd.) i regulisanje društvenog života izbeglica prepušteno je isključivo jevrejskim organizacijama, koje su prema vlastima morale snositi odgovornost za "dobro ponašanje" stranih gostiju.

Ispočetka izbeglice su uglavnom smeštali u mesta u unutrašnjosti. Porodice sa decom koja pohađaju školu, kao i lica koja su se mogla sama izdržavati, pretežno su ostajali u Zagrebu, gde im je Komitet za pomoć nalazio boravište u iznajmljenim, nameštenim privatnim sobama i u gostionicama ili narodnim kuhinjama, besplatno zbrinute. Komitet za pomoć je mnogima od njih omogućio da nastave put, pre svega u Italiju, Bugarsku, Grčku i Tursku, ali i u prekomorske zemlje; onima bez sredstava plaćen je čak i put. Počev od 1. januara 1939. god. prema odluci SJVO statutarno je uveden obavezan porez za izbeglice "socijalni porez", koji je u više maha povećavan.

Od 1938. god. do 1940. god. rastao je priliv izbeglica usled "Anšlusa", aneksije sudetske oblasti i razbijanja Čehoslovačke. Samo u 1938. god. pristiglo je 9.100 izbeglica, većinom iz Beča i Burgenlanda. Pri tome jevrejske izbeglice iz Austrije stizale su

" (...) preko brda i dolina, preko reka i klanaca, peške, železnicom, automobilima, zapregama i kamionima, danonoćno su preplavljivali granice Jugoslavije".

Komitet za pomoć slao je neprekidno prevozna sredstva na granicu radi sakupljanja nesretnika i dovođenja u Zagreb. Članovi Komiteta takođe su pomagali u legalnom i ilegalnom prebacivanju izbeglica preko granice. Kada vlasti nisu više tolerisale boravak izbeglica po gradovima, formirani su sabirni logori.

Logori, koje je organizovao Komitet za pomoć, sastojali su se od hotela, gostionica i privatnih kuća, pored kompletne opskrbe i stana izbeglice su dobijale i mesečni džeparac od po 50, a kasnije 30 dinara. Oni su unutar sabirnih logora uživali potpunu slobodu kretanja, ali bez dozvole nisu mogli da napuste mesto. Mada su jugoslovenske vlasti preduzimale mere za sprečavanje daljeg priliva progonjenih, pooštrile kontrolu na granicama pa čak pojedine i

vraćali, broj izbeglica je stalno rastao. Kada je, usled stupanja na snagu "rasnih zakona" u Italiji u jesen 1938. god., potražilo utočište u Jugoslaviji još nekoliko stotina Jevreja koji su prethodno pobjegli iz Austrije i Nemačke u Italiju, znatno su pooštrene službene mere i mnogi su pohapšeni. Zahvaljujući intervencijama Komiteta za pomoć kod centralnih i lokalnih vlasti izdejsstvovano je puštanje na slobodu uhapšenih i, sem malobrojnih izuzetaka, sprečeno je vraćanje na granice. Ipak, narastajući pritisak nacionalsocijalističke politike ekspanzije na Srednju Evropu jasno se primećivao i u javnom životu Jugoslavije. Uz izbeglice koje su dolazile u Jugoslaviju u jugoslovenskom dunavskom pristaništu zbrinjavani su hranom, odećom, sanitetskim materijalom i novcem i stotine Jevreja koji su Dunavom dolazili iz Slovačke i Austrije putujući za Palestinu.⁵⁰

---

⁵⁰"Deset godina rada na pomoći jevrejskim izbeglicama u Jugoslaviji" 1938. god. -1942. god.; autor Aleksandar Klajn (Švajcarska); CZA.J.22//223/1; A. Klajn (kasnije Aleks Arnon) bio je od 1933. god. do 1942. god. generalni sekretar Jevrejske opštine u Zagrebu, istovremeno sekretar Zemaljske uprave za pružanje pomoći jevrejskim izbeglicama u Jugoslaviji i kao takav nadležan i za kladovski transport; 1942. god. je pobjegao iz Jugoslavije (v. Bal-Kaduri, YVA, O1/322).

Erih Nahhajzer (Ehud Nahir, levo) u logoru Hahšara u Fišamendu

Logor Hahšara u Fišamendu (decembar 1938)

Ehud Iberal (Ehud Avriel) generalni sekretar austrijskog "Hehaluca" i organizator Kladovo-transporta u Beču

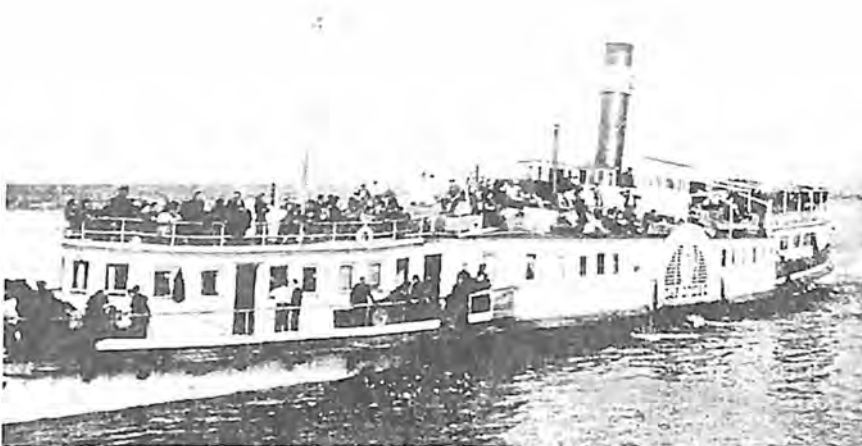
Rukovodstvo putovanja

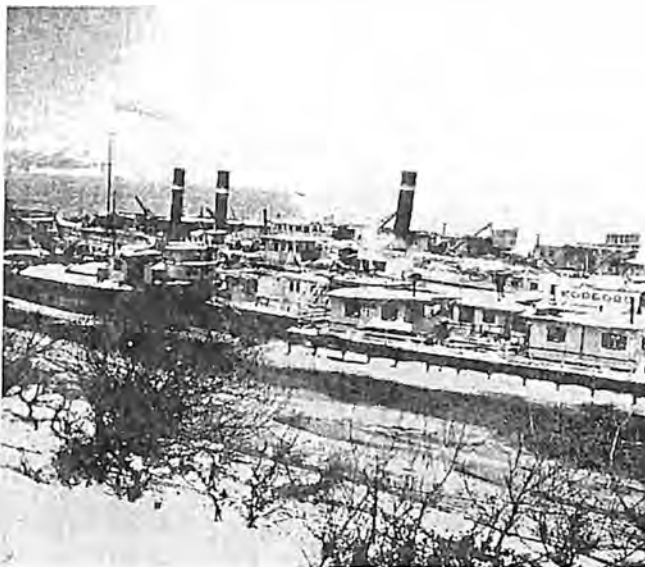
Hlinka gardisti u "Patronki" (Bratislava)

Šime Špicer, generalni sekretar Saveza jevrejskih veroispovednih opština
Kraljevine Jugoslavije

Brod "Car Dušan" (Kladovo)

Brodovi "Car Dušan", "Kraljica Marija" i "Car Nikola" (Kladovo)

Na brodu "Kraljica Marija" (Kladovo)

Šlep u Kladovu

Šetnja na kopnu (Kladovo)

Seoska idila (Kladovo)

“Penelope” zvana “Objekat” (Kladovo)

Na “Objektu” u Kladovu

Raspodela hrane na brodu (Kladovo)

Uzaludno čekanje na nastavak puta (Kladovo)

“Objekat” (Kladovo)

Logor sa barakama za omladinu (Kladovo)

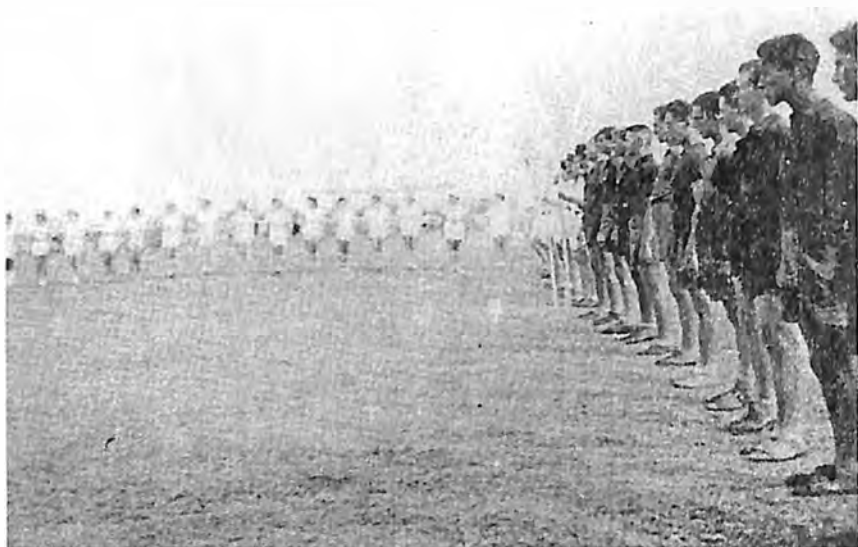
Ispred šatora (Kladovo)

Kari Kris na obali Dunava (Kladovo)

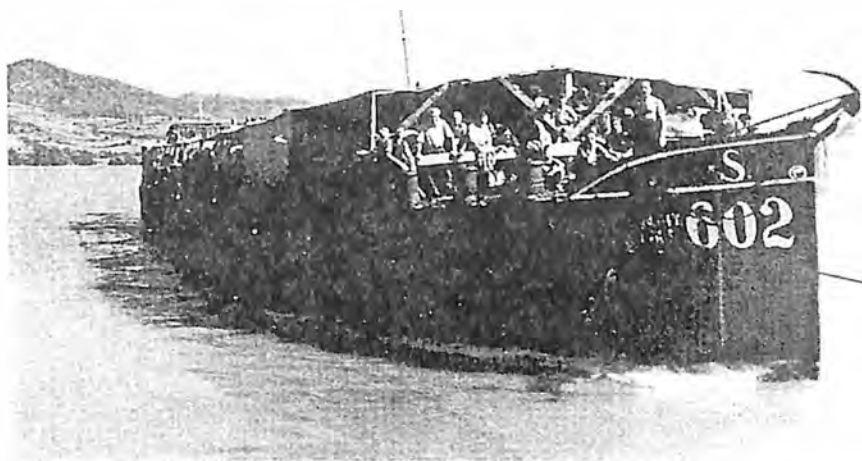
Gimnastika na obali Dunava (Kladovo) – niko među njima nije preživeo

Apel – prebrojavanje (Kladovo)

Na šlepovima od Kladova ka Šapcu (septembar 1940)

Na "Objektu" ("Penelope") od Kladova ka Šapcu (septembar 1940)

Put kroz "Gvozdenu kapiju" od Kladova ka Šapcu

U unutrašnjosti šlepa na putovanju od Kladova ka Šapcu

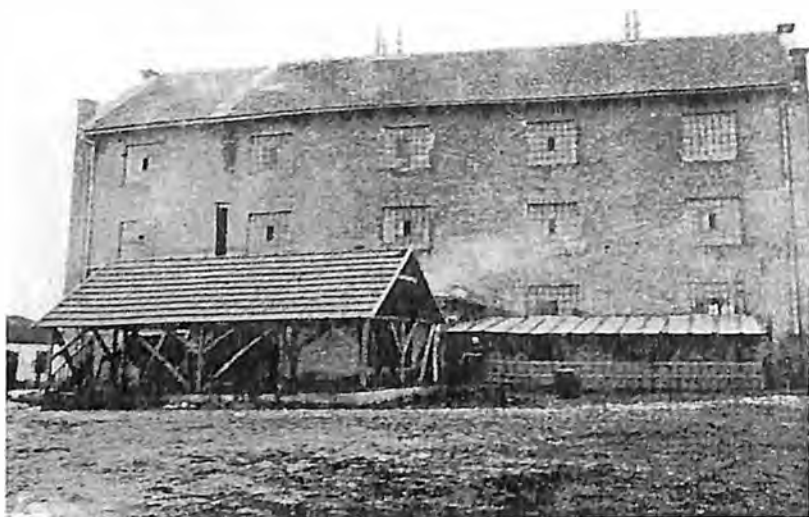

Dolazak u Šabac

Glavna ulica u Šapcu sa poštom

Mlin (Šabac)

Zajedničke prostorije (Šabac)

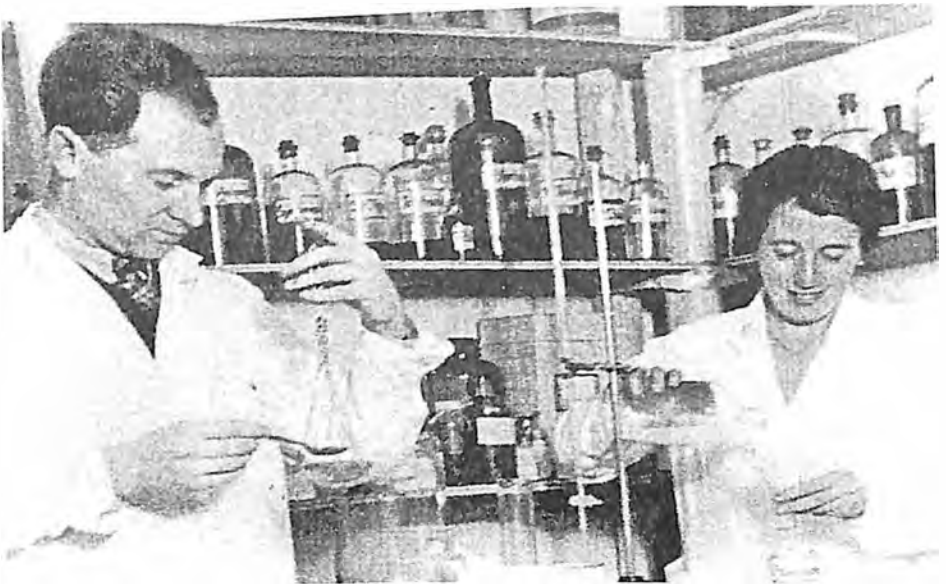
Lekari (Šabac)

Osoblje bolnice za izbeglice (Šabac)

Zubna lekarka (Šabac)

Apoteka: Hans Klajn sa asistentkinjom (Šabac)

Jutarnja molitva na brodu "Mizrahi" (Kladovo)

Košer kuhinja (Kladovo)

Skladište (Šabac)

"Privatna inicijativa" (Šabac)

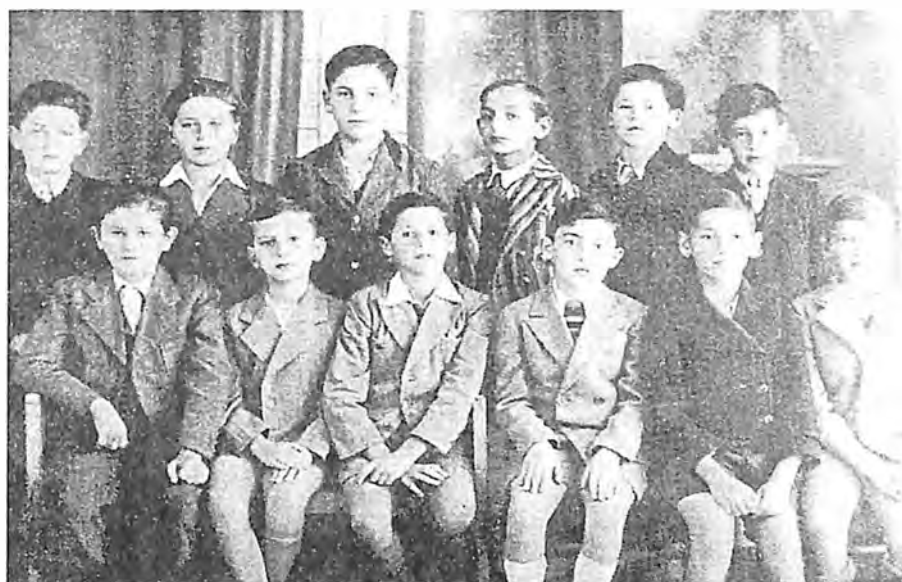
Obućarska radionica (Kladovo)

Kod frizera u Kladovu

Škola u Šapcu (sredina levo: Jakob Rotman)

Učenici (Šabac)

Kabaretski program

Grupa omladinaca "Hašomer Hacair" predvodena Erihom Nahhajzerom (Ehud Nahir, drugi zdesna, stoji). Sa izuzetkom dva najstarija dečaka svi su preživeli transport.

Cela grupa "Hašomer Hacair" (Šabac)

Hans i Lisl Klajn (Klein)

Erih Nahhajzer (Ehud Nahir)

Mirjam Najfeld (Brajer), decembar 1940. (Šabac)

Herta Ajzler i Romek Rajh
(u kampu za raseljena lica u Bariju novembra 1943)

sammeln	קָוַע	jedoch	אָדוּכ
sich erkälten	קָוַע	zeitweise	זײַטלעך
damals	אָדער	sogar	אָדער
Rad	רײַד	wie	ווי
~~bitte~~	~~בײַטע~~	einige	אײַנע
Revolver	רײַבולױװער	Organisation	אױסגאָנג
verbieten	וױסזאָגן	Pferdestall	פֿערדשטאַל
Art, Weise	אַרײַט	Letzte	לײַטסטע
lang	לױנג	Ungeduld	אױסגאָנג
Qualität	אױסגאָנג	unglücklich	אָנגלעקלעך
zwingen	פֿאַרזײַגן	wollen (אײַנע)	וואָלן
(אױסגאָנג)	אױסגאָנג	backen	באַקן
Gleichgewicht	גלײַכגעװיכט	Horizont	האָרױזאָנט
jetzig, momentan	אַדער	Hüte, Inhalt	הױט, אױסגאָנג
Gift	אָפֿט	Verantwortung	אױסגאָנג
einfließen	אַנפֿלײַסן	Menschheit	אױסגאָנג
Kraft	אַפֿט		אױסגאָנג
Dampf	אַפֿט	profession. Verbau	אַפֿט
sammeln	קָוַע	Füternis	אַפֿט
einsetzen	אַפֿט	Stümmer	אַפֿט
verbreiten	אַפֿט		אַפֿט

Nemačko-hebrejski rečnik – svesku sastavila Mirjam Najfeld (Brajer)

Jugoslavija, wir danken dir!

Beginn ✓

Noch so ferne,
ganz fern das Ziel
das wir erstreben
Noch so ferne der weisse Strand.
Eine Sehnsucht
erfüllt bei uns das ganze Leben

Nur die Sehnsucht
nach unserem Land!
Uns verbindet
ein Weltverwand am Weltverwand
Fern vom Ziele verharren wir!
Ja hat glücklich

ein freies Land uns aufgenommen:

Jugoslavija, wir danken dir.

✓ Beginn:

Ich zieh als Immigrant
und es ziehen Tausende mit mir,
Verstossen sind wir und verbannt,
Heimatlos sind wir!
Ich zieh als Immigrant
und es ziehen Tausende mit mir,
So ziehen wir von Land zu Land,
Ruhelos sind wir.

(Rehberger)

Dve pesme na nemačkom jeziku "u rukopisu" od Riharda Rehbergra.
Naslovi pesama: Jugoslavijo, mi ti se zahvaljujemo! i Pesma Mojsiju

Das Lied vom Mische!

Seid mir nicht kränzig,
Seid alle hinter froh und keiter,
Ihr könnt ja nichts ändern,
das Jammern hat kein Zweck!
Nichts dauert ewig
Und eueres fahre ma weiter
Sitz ma auch heute
Noch metertief im Streck!

Schon werd'n Boyen vollgeschneit
Es wird fotografiert,
Schließlich kragt man eine Braut
Und man wird zum Ehem getraut.
Als Ehemann krieg ich dann
Gleich das Zertifikat ---
's geht ka Schiff und ich sitz da
mit awei Mad!

Der Mische sagt immer
Er will nach Erez gehen,
Düm fahr er aus hier weg
Mit dem Chaturtransport.
Jetzt sitzt er in Kladovo
und kann nicht verstehen.
Warum man seit Monaten
Nicht mehr weiter fohrt!

Er ist organisiert
und s'is s'rielt er gut,
hat drei Mitgliedsbücher mit,
und legt Wert auf die Kaschtel!
Hat stets 're im Mund,
's Lobredel am Baich ---
Und a starkes Affidavit hat er auch!
(Rehberger)

Franc Beme, generalmajor i novopostavljeni šef generalštaba austrijske armije 1938.

Stener Beschluß ist rechtskräftig
seit 24. Juli 1959
Landesgericht für ZRS. Wien, Aht. 1A
am 24. Juli 1959

48 T 965/58 - 5

T o d e s e r k l ä r u n g .

Dr. Arnulf Hesse
für die Richtigkeit der Aufklärung
des Lebens der Geschädigten

Carl K r i s

geboren am 26. VI. 1922 in Wien als Sohn des Ing. Markus
Kris und der Berta geb. Horovits, eingetragen im Geburts-
protokolle der Israelitischen Kultusgemeinde Wien, Jahrgang
1922, BZ. 1558, österreichischer Staatsangehöriger (heimat-
berechtigt in Wien), ledig, zuletzt wohnhaft in Wien XIV.,
Hadikgasse 102/5

wurde im Jahre 1941 in Jugoslawien erschossen.
Seither fehlt jede Nachricht.

Auf Antrag der Mutter Berta K r i s, wohnhaft
in Wien XIII., Maxingstrasse 4a, wird Carl K r i s nach
fruchtlosem Verlaufe der Aufgebotsfrist
für t o t erklärt.

Gleichzeitig wird ausgesprochen, daß Carl
K r i s den 13. Oktober 1941 nicht überlebt hat.

B e g r ü n d u n g :

Der Ausspruch gründet sich auf die gepflogenen
Erhebungen, insbesondere auf das Schreiben der Israeliti-
schen Kultusgemeinde in Belgrad vom 4. III. 1946, des
Zentralmeldeamtes Wien vom 19.V. 1958 und auf die
unbedenklichen Angaben der Antragstellerin.

Hiedurch ist festgestellt und erwiesen, daß
Carl K r i s am 12. oder 13. Oktober 1941 im Dorfe
Zasavica bei Sabac, Jugoslawien, aus rassistischen Gründen
erschossen wurde.

Seither fehlt jede Nachricht.

Umrlica Karija Krisa

“Mi sedimo u mestu” – vreme u Kladovu

“Transport od hiljadu ljudi danas popodne kreće u sledeću zimsku luku koja je 54 km udaljena od najbliže železničke stanice. Drum je u ovo godišnje doba teško prohodan. Od zadnje železničke stanice put traje 14 sati. To praktično znači da nam je potrebno 24 sata da bismo stigli do ljudi”,

pisao je Šime Špicer 31. decembra 1939. god. Rihardu Lihthajmu, predstavniku “Jevrejske agencije” u Ženevi. Njegovim “štićenici-ma” se za vreme zimskih meseci moglo prići samo sedmočasovnim putovanjem saonicama, nepovoljni položaj otežavao je opskrbli-vanje. Uprkos tome Špicer je bio ubeđen da je, s obzirom na vre-menske nepogode na Crnom moru i uslove pod kojima izbeglice ži-ve u Sulini, boravak u Jugoslaviji za vreme zimskih meseci najpo-voljnije rešenje. On je obećao da će preduzeti sve kako bi ljudima stvorio podnošljive uslove života. Još nije znao da predstoji izuzet-no duga i oštra zima, ipak je naslutio kako pritiskajući problemi očekuju njega i Savez jevrejskih opština – s obzirom na materijalno stanje i još nejasno držanje domaćih vlasti prema problemu preko 1.000 jevrejskih izbeglica bez sredstava koje su pristizale uz one već ranije izbegle u Jugoslaviju.¹

Život na brodovima

Valter Klajn se 3. januara 1940. god. prvi put javio svojim rodi-teljima sa glavnog broda “Kraljica Marija” i saopštio im je da oni moraju sledećih tri do tri i po meseca da ostanu u ovoj dunavskoj luci, sve dok se led na reci ne otopi. Posle dve godine ponovo se upoznaje reč “gostoprinstvo”, hvalio je *Valter Klajn* predusretljivi-vost zvaničnih ustanova. Molio je rođake da mu šalju novine na ne-maćkom jeziku i pre svega da mu pišu “često i redovno”, pošto su pisma “jedina mogućnost kontakta sa spoljnim svetom”. On se još nadao da će “nepredviđeni zimski san” dobro izdržati.²

---

¹Šime Špicer Rihardu Lihthajmu, 31.12.1939. god. CZA, I 222/14/1; Špicer naglašava da ima puno razumevanja za požrtvovani “Alija” – rad “mladih prijate-lja”, ali kritikuje da se na svim poljima ovog rada malo napredovalo.

²Pisma Valtera Klajna / Kladovo (“Kraljica Marija”), upućena rođacima u Pa-lestini i Berkovima, 3.1.1940. god.

Međutim optimizam, koji je osećala većina članova grupe još pre početka puta, nestajao je s obzirom na iznenadni prekid putovanja, na neizvesnost produženja njihovog bekstva i na nepodnošljive uslove života na brodovima. Iako su ispočetka bili spremni da suženi prostor za smeštaj prime kao prolaznu teškoću da bi stigli na željeni cilj, vrlo brzo im se to učinilo nepodnošljivim i opasnim. Oni su spavali na podu broda i između kazana, u smenama, svaki santimetar je bio iskorišćen seća se *Erih Nahhajzer (Ehud Nahir)* prilika na brodovima. Neki su prve noći morali provesti sedeći.³

“Pri spavanju se nije moglo okrenuti (...). Fizički uslovi opstanka bili su tako strašni, da se to jedva može zamisliti (...).”

opisuje *Karl (Hajim (Chaim)) Šacker*, tada još dete, sećajući se traumatske situacije. *Erih Fajer (Efraim Lahav)*, koji je bio smešten na brodu Mizrahi “Car Nikola” – na sledeći način prikazuje akutni nedostatak prostora na tri broda:

“Ovi brodovi bili su predviđeni za izlete, a ne za stanovanje! Bilo je 6 kabina: jednu je dobio vođa puta, jednu brodski lekar, ostale 4 koristile su se kao bolničke prostorije (...). Na brodu su bili novi kriterijumi vrednosti: najpoželjnije vlasništvo bila je klupa u salonu prve klase (...). Više se ne sećam da li su nam mesta dodeljena ili smo ih osvajali. U svakom slučaju malo ih je bilo koji su mogli da spavaju na klupama u salonu. Mesto na podu je nešto manje vredelo, a još uvek je bilo veoma poželjno. Mi, omladinci Mizrahi, bili smo u zadnjem delu broda. Tamo je bilo i klupa, svakako ne sa presvlakom od somota. Posedovanje klupe značilo je nešto jer su neki morali da spavaju na hladnom podu. Ni ja nisam imao ni klupu i noću sam prelazio sa jednog mesta na drugo (...).

Salon se grejao, a u zadnjem delu broda kasnije je postavljena peć, obična na ugalj. Čak i u najhladnijim danima bili smo makar zaštićeni od hladnog vetra.”

Karl (Hajim) Šacker još i danas oseća prisustvo hladnoće:

“ (...) onda je naišla užasna zima. Mislim da je to bila jedna od najhladnijih zima stoleća u Evropi (...). Brod je gore imao dve simetrično postavljene prostorije, zastakljene kabine. Tamo je temperatura iznosila -20°C, a možda i manje. Mi deca bili smo toliko sputani u slobodi kretanja da smo satima sedeli gore u kabinama po toj hladnoći, pošto je na celom brodu to bilo jedino mesto gde smo mogli da se igramo, a da ne naletimo na svakom ćošku na odrasle.”

---

³Intervju sa Erihom Nahhajzerom.

Higijenski uslovi na brodovima bili su neopisivi:

Karl (Hajim) Šacker:

“Nije se moglo umivati – najviše je bilo moguće snegom oprati lice i noge. Voda je najčešće bila zamrznuta, svugde su visili jezičci od leda. Nije moglo biti ni govora o kupanju i menjanju rublja, nije bilo prilike za pranje veša. Uslovi su bili neljudski.”⁴

Međusobno su brodovi bili povezani uskim drvenim prolazima. Komunikacija među putnicima sa drugih brodova svela se na dovikivanje važnih poruka.⁵ Od samog početka bilo je pokušaja da se nedostatak prostora olakša dodavanjem šlepova. Početkom januara 1940. god., izveštava *Valter Klajn*, priključena su tri broda-šlepa, koji treba da se osposobe za spavanje, a planira se i bolnički prostor sa 60 kreveta. On će na šlepu deliti kabinu sa prvim lekarom transporta dr. Štrauberom⁶ i raduje se da će sad imati “svoj sopstveni sobičak”, “mali, ali moj”, koji će prema mogućnostima urediti po svom ukusu, piše *Valter* u svom pismu sredinom januara 1940. god., još uvek pun nade. Izgleda da je konačno priključen samo jedan jedini brod za rasterećenje, koji se zagrevao trajno žarećim koksom.⁷

Kako proizilazi iz zapisa apotekara *Hansa (Hanana) Klajna*, na brodu stisnute izbeglice dobile su posle nekoliko nedelja dozvolu da se pod nadzorom žandara šetaju na uzanom prostoru pored obale. *Kari Kris* i *Valter Klajn* izveštavali su u januaru i februaru svoje rođake o vremenski ograničenom boravku na kopnu oko broda, i o igranju fudbala. *Klajn* je pominjao i svoju ulogu sudije pri jednoj utakmici. Deci je povremeno bilo dozvoljeno, uz odobrenje za napuštanje broda, da se igraju na obali. Policajci su zažmurili na jedno oko, seća se *Karl (Hajim) Šacker*. Izleti na kopno služili su i tome da se spreči izbijanje epidemije.⁸

---

⁴Intervju sa Karlom Šackerom i Erihom Fajerom.

⁵Isto kao pod (4).

⁶Dr Salomon Štrauber (1912. god.) nalazi se na spisku mrtvih.

⁷Pismo Valtera Klajna / Kladovo, “Kraljica Marija”, upućeno Jaku i Ili Berko 3.1.1940. god. i rođacima u Palestini 16.1. i 24.2.1940. god.

⁸Dnevnik Hansa Klajna, pismo od Valtera Klajna / Kladovo 24.2.1940. god., pismo Kari Krisa upućeno majci 26.1.1940. god. Intervju sa Karlom Šackerom.

Karl ("Kari") Kris (Kriss) (†1941. god.)/Beč

Mladi Karl Kris, nazvan Kari po slikaru Kari Hauzeru (Carry Hauseru), prijatelju njegove majke, rođen je u Beču 1922. god. Njegov otac, Markus Kris, poticao je iz strogo ortodoksne porodice koja se iz Poljske doselila u Beč 1914. god. Kao što je bio čest običaj kod tradicionalno jevrejskih porodica deda i baba su se upoznali tek na venčanju. Po sećanju Karijeve sestre Suzi otac je bio "lakomislen, pun životne radosti, komunikativan, (...) veoma umetnički nastrojen, ali bez smisla za novac. Slikao je, skupljao je porcelan, slike, bronzane predmete, a u svom pozivu "zaradivanje hleba" radio je kao građevinski inženjer. On je u I svetskom ratu služio na frontu i posle je mnogo putovao. Glava porodice bila je Karijeva baka sa majčine strane. Ona je bila poreklom iz otmene porodice, bila je "plemenita od Valentovica", ali je posle smrti roditelja ostala jako siromašna. Udala se za liberalnog Jevrejina iz mađarsko-jugoslovenske pogranične oblasti, po imenu Aleksandar Horovic, koji je dogurao do mesta generalnog sekretara bečke berze proizvoda i 1937. god. je umro. Karijeva majka Berta, koju su od detinjstva zvali "Mufelr", bila je po opisu njene ćerke Suzi fina, osetljiva, povučena žena koja je živela samo za svoju porodicu, i za razliku od svog muža grozila se društva. U svojim sećanjima Suzi Kris piše o snažnom osećanju koje ju je povezivalo sa bratom:

"Kari je bio tri godine mlađi od mene, blag, dozvoljavao je da se upravlja njime, obdaren matematičkom genijalnošću oca i u mnogome različit od mene. Ipak smo se divno razumeli i sve smo zajednički preduzimali (...). Među nama je vladalo izvanredno poverenje. Razumeli smo se odlično i o svemu smo mogli da se dogovorimo. (...) Savladivali smo probleme, razgovarali o stvarima koje nam još nisu bile jasne. Tu je spadala i politika, koja je u kući bila tabu-tema."

Brat i sestra proživeli su srećno, zaštićeno detinjstvo u dobroj građanskoj roditeljskoj kući. Mada je porodica osećala da pripada jevrejstvu, religija je jedva imala ulogu. Pod uticajem guvernante Suzi je u 14. godini prešla u katoličku veru. Ona je volela društvo i rado je putovala za vreme raspusta u letovališta, ali njen brat Kari teško se mogao pokrenuti da napusti roditeljsku kuću. Početkom 30-ih godina porodica je zapala u finansijsku krizu: otac nije više dobijao poslove, morali su izdati stan. Karijeva majka se sa decom preselila u kuću svojih roditelja, a otac kod svoje familije. Karijeva baka nije prihvatala zeta i smatrala ga je profesionalnim gubitnikom. On je u to vreme svoju decu mogao da viđa samo krišom. 1934. god. je zajedno sa jed-

nim poznanikom osnovao u Portugaliji firmu za građevinske materijale u koju je on uneo svoje pronalaskе, a njegov partner svoj novac. Kada je iste godine došao u Beč, kako bi porodicu poveo sa sobom, umro je od srčanog infarkta.

Suzi je pohađala privatni seminar za dečiju negovateljicu, a Kari realku u Astgasse u Wien-Penzingu, školu čiji su učenici i nastavnici u velikom broju još pre 1938. god. bili nacistički nastrojени. Doživljene nepravde i ološ među njima navele su Karija da se pridruži cionističkoj omladinskoj organizaciji, desničarskom "Betaru", gde je našao dobre prijatelje.

Suzi Kris je danas ubedena da njena majka i baka nisu bile u stanju da shvate prave dimenzije političkih događanja onog vremena. Baka, koja je davno pre I svetskog rata prilikom sklapanja braka prešla u jevrejsku veru, "instinktivno" se ipak vratila katoličanstvu i prijavila se istovremeno kao glavni stanar. Kari je odmah posle Anšlusa morao da napusti školu, dok je Suzi morala u ubrzanom postupku da završi kurs za dečiju negovateljicu. Kari je i dalje ostao u svojoj cionističkoj grupi i posećivao je kurseve za prekvalifikaciju pri jevrejskoj opštini. Iako su mnogi njegovi prijatelji već napustili zemlju, njegova majka se plašila da pusti petnaestogodišnjaka da krene u nepoznato bez cilja. Stupila je u kontakt sa jednim kuvarom u Engleskoj i nadala se da će Kari uz pomoć tog čoveka dospeti tamo. Kada su ti planovi propali a njegova sestra Suzi u poznu jesen 1938. god., uz pomoć jednog SS-ovca – sina vlasnice malog dućana životnih namirnica iz susedstva, ilegalno prešla belgijsku granicu, Kari je pao u duboku depresiju.

Suzi, koja je u Brisel stigla bez ikakvih sredstava, živela je tamo – "beskrajno tužna i neutešna" i mučena nostalgijom – od pomoći Vojске spasa "Salut" i zavisna od nekog centra za pomoć izbeglicama osnovanog od strane istraživača Biblije. Pošto je ona već u mladosti prišla katoličkoj veri nadala se da će uz pomoć akcija papskog nuncija dospeti do Brazila. No ovaj plan, kao i drugi planovi za bekstvo, nije mogao da se ostvari. Suzi je uzela u razmatranje i pristup cionističkoj omladinskoj organizaciji "Betar" i " (...) oni su jedini koji mogu nešto učiniti za Erec (Izrael) i kao zemlja za emigraciju samo Palestina dolazi u obzir", pisala je tada Suzi svojoj majci.

Kari Kris se novembra 1939. god. priključio jednom ilegalnom transportu za Palestinu, pošto je prethodno završio poljoprivrednu "Hahšaru". Njegova majka, koja je ostala u Beču, bila je jako uznemirena pošto dugo posle njegovog odlaska nije imala vesti. Suzi,

koja još nije znala da se *Karijevo* putovanje neočekivano rano završilo u Kladovu, pokušala je da smiri majku u jednom pismu:

“Jasno je da nemaš vesti od Karija, on može pisati tek iz Konstancie, pošto mislim da oni do tamo putuju u zapečaćenim vagonima, a iz Rumunije još sporije ide pošta, nego iz Belgije”.⁹

Tek početkom 1940. god. javio se Kari Kris majci i obavestio je o naglom završetku njegovog putovanja.

Poseta u Kladovu

Sredinom marta 1940. god. grupu je posetila izaslanica američko-jevrejske ženske organizacije “Hadassa”, Roz Džekobs (Rose Jacobs), koja se nalazila na proputovanju kroz Evropu. Ona se prihvatila dugog, napornog puta da bi stigla do izbeglica u Kladovu. U jednom pismu opisala je, potresena, stanje na “kući-brodu na reci”.

“ (...) kakav prizor, kakva sudbina! Svaki od putnika je tragedija za sebe i stoga simbol tragedije jednog naroda.”

Po R. Džekobs ova zajednica izbeglica od 1003 osobe sastojala se od tridesetoro dece, 400 omladinaca, mnogi od njih su završili “Hahšaru”, 200 mladih muškaraca i žena, a i starijih ljudi – inženjera, lekara, zubara i trgovaca. Svi oni nalazili su se od novembra 1939.g. na “putu oko sveta”, čak su se na brodu rodile dve bebe. Kladovo je bilo “praktično cele zime zatvoreno u ledu” i ova zima je bila “duža nego obično”. Da bi se došlo do najbližeg telefona, jedine pouzdane veze sa Beogradom, trebalo je preći po ledu odstojanje od 8 milja. Do rumunskog grada Turn-Severina moglo bi se doći za vreme zime samo saonicama, a posle otapanja leda za pola sata putovanja motornim čamcem. Kad je jedno dete trebalo hitno operisati i preneti preko reke, morao se iznajmiti veliki čamac za pozamašnu sumu. Dalje R. Džekobs opisuje da se “kuća-brod” sastojala u stvarnosti od tri čamca i jedne barke, na kojima su ljudi živeli stisnuti na malom prostoru, nalazili su se “na kraju sveta, u ničijoj zemlji”, daleko od svakog izvora snabdevanja. Džekobs je opisivala

---

⁹Suzana Kris: Bila sam mlada u “velikim vremenima” u izdanju: Erika Turner, Beč-Belgija-povratak?

Materijali za savremenu istoriju, knjiga 7, Beč/Salzburg, str. 23; Dokumentacioni arhiv austrijskog pokreta otpora: Jevrejske sudbine, izveštaji progonjenih, Beč, 1992. god. str. 538.

brodove potpuno nepodobne za ljude, čak i u trajanju od nedelju dana, a da ne govorimo o boravku mesecima. Po njenom mišljenju samo se ekstremnoj hladnoći moglo zahvaliti da još nije izbilila epidemija. U svojoj očajničkoj nadi u nastavak putovanja izbeglice u Kladovu su bez prestanka pratile kretanje leda na Dunavu i porast vodostaja, bio je deprimirajući zaključak R. Džekobs.

Roz Džekobs je sagledala koje su teškoće držati na okupu i zaposliti tako veliku zajednicu koja nema prostora za kretanje: svi ti ljudi, pisala je ona, imali su za sobom okrutne doživljaje i patili su od rastrojenih živaca i osećaja nesigurnosti u pogledu budućnosti. Bio je jedan vođa puta i četiri "madrihim" (omladinski rukovodilac) od Hehaluca, ali je van svake sumnje nedostajao terapeut za upošljavanje ljudi, socijalni radnik ili psiholog koji bi se brinuli o psihičkim potrebama članova grupe. R. Džekobs izveštava o jednom frizeru na brodu, o radionici za opravku cipela i odela, o kursovima hebrejskog i engleskog i o novinama koje su tu izdavale razne grupe. Potištena, R. Džekobs je marta 1940. god. sledećim rečima sumirala svoje utiske sa puta:

"Za posetu na Dunavu bila sam nagrađena prehladom, pokvarenim stomakom, tužnim raspoloženjem i slomljenim srcem."¹⁰

Preseljenje na kopno

Kari Kris javlja krajem marta 1940. god. o promeni lokacije broda, iz zimske luke Kladovo premešteni su u letnju luku:

"Ovde je daleko bolje nego u pustoj zimskoj luci, mi smo odmah do mesta, inače malog sela, i neki od nas koji su uspeali da pribave propusnice, bili su već da obidu Kladovo. Danas popodne i ja sam proveo u Kladovu 2 sata. Najzad posle 4 meseca (sutra je tačno 4 meseca) malo prošetati okolo, (...) celo Kladovo nije veliko, jedna nešto lepša glavna ulica, inače sporedne ulice su bedne. Uopšte, celo selo je sasvim različito od nemačkih, sasvim orijentalno. Ali ima i lepih radnji i nekoliko hipermodernih kuća pored malih trošnih kućeraka."¹¹

---

¹⁰ Pisma na engleskom od Roze G. Jakobs upućena na "Tamar" 15.3.1940. god. (iz Trsta) i 17.3.1941. god. (iz Brindizija); izveštaj s puta za Hadasa (1940. god.) od 24. februara do 20. maja, uključujući Alija Bet, CZA, 1375/30; Jakobs, kao i H. Sold, bila je iz osnova protivnik ilegalnih "alija"; ona je kritikovala lošu organizaciju transporata i osuđivala je i Hadasu zbog finansijske pomoći koju je ova stavila na raspolaganje u tu svrhu.

¹¹ Pisma Karla Krisa / Kladovo, "Car Dušan" upućena majci 22.3.1940. god.

Iz pisma *Valtera Klajna* i dnevnika apotekara *Hansa (Hanan) Klajna* mogu se rekonstruisati detalji o izmeni uslova stanovanja i raspoređivanju izbeglica na razna mesta: pošto su do tada živeli na tri broda i jednom preuređenom šlepu, brodovi su ispražnjeni zbog visoke cene od oko 1000 dolara dnevno i zbog potreba broderskog udruženja za druge svrhe, pa su putnici preseljeni delom u samo mesto Kladovo, a delom u jedan logor sa barakama gde su sami upravljali svojim životima. 2. maja u 5 sati ujutru počele su pripreme za selidbu, prtljag je prenesen na kopno, preko 600 ljudi je prevezeno u mesto. “Neutešni prizor, zavešljaji i džakovi na poljani”, glavni je komentar *Hansa Klajna*. Njemu i njegovoj supruzi Lisl dodeljena je u kući od naboja jedna mala soba sa jednim manjim prostorom predviđenim za apoteku. 3. maja prvi je otplovio brod “Kraljica Marija” u pratnji broda “Car Dušan”; “Car Nikola”, na kojem su živeli religiozni Mizrahijevci, za sada je ostao u Kladovu. Iste večeri ipak se vratio “Car Dušan”. Kapetan je majku od Lisl smestio u jednu kabinu, a *Hans* i *Lisl* su spavali kod upravljača šlepa.

650 osoba – pretežno starijih, bolesnijih “haverim”, neki od omladinaca “Hahšare” (18-30 godina) i porodice – smešteni su u selu. Većina ljudi sa Hahšare, svi članovi “Omladinske alije”, trebalo je da uredi logor na kopnu u blizini brodova. Što se tiče prostora za kretanje, izbeglicama je stavljeno na raspolaganje mesto od 150x350 metara – pola od tog prostora uređeno je za sportski teren. Izbeglicama koje nisu stanovale u Kladovu bilo je odobreno samo sa “dozvolom”, propusnicom, da odlaze u grad koji je bio udaljen oko 20 minuta hoda. Isto tako oni koji su stanovali u Kladovu mogli su da dođu na brodove sa posebnom dozvolom, uz fiksno utvrđeno vreme izlaska.¹²

Mirjam Najfeld (Brajer) opisala je u jednom pismu svojim roditeljima kakvo je bilo selo Kladovo: oko 2.000 stanovnika, mnogo malih kuća sa 2-3 sobe i samo dve glavne ulice sa trotoarom i jednospratnicama; pri kišnom vremenu potonulo bi se u “blato i prljavštinu”:

“Stanovništvo se vrlo pristojno ponaša prema nama. Pravi seoski ljudi. Svi idu u svojoj nošnji, sa velikim maramama. Subotom i utorkom je pijačni

---

¹²Pisma Valtera Klajna (Kladovo) rođacima u Palestinu i 29.4, 1.5, 7.5. i 13.5.1940. god.; dnevnik Hansa Klajna; pisma H. Klajna autorima.

dan, tada seljaci sede na trgu, na zemlji, i nude svoju robu.”¹³

Izbeglice su u Kladovu bile smeštene po privatnim sobama u selu, porodično ili po grupama od po 15 osoba.¹⁴ *Erih Fajer* (*Efraim Lahav*) izveštava da su oni, koji su stanovali u mestu, mogli da bira-ju između ishrane iz zajedničke velike kuhinje ili da dobiju novac i sami se snabdevaju.¹⁵

U vreme preseljenja grupa sa brodova na kopno objavljeno je da je od pre nekoliko dana iz Braile krenuo za Kladovo jedan adaptirani veliki šlep, preuređen verovatno u Braili od ruskog ranije bolničkog broda bez “sastavljenih delova motora”, od stolara i tesara osposobljen za prijem i dalje transportovanje grupe. O cilju, terminu i bližim okolnostima produžavanja puta nije još bilo informacija. 12. maja Šime Špicer i vrhovni rabin David Alkalaj iz Beograda, potpredsednik Sefardske opštine Jugoslavije, uputili su generalni apel na sportskom terenu. Rabin je hvalio izbeglice za njihovu istrajnost, ohrabrivao ih i ubeđivao da će oni ipak stići do cilja. Špicer je saopštio da će pomenuti šlep, koji treba da ih doveze do prekomorskih brodova u Crnom moru, stići u Kladovo za 24 sata i da će otpočeti etapno ukrcavanje po završetku dopunskih radnji. Ipak sledećeg dana još uvek nije bio na vidiku pomenuti šlep i u 200 km nizvodnoj luci Prahovo do podneva nije javljen njegov prolaz.

Najzad sredinom maja 1940. god. uplovio je u kladovsku luku šlep sa grčkom zastavom “Pinelopi” (“Penelope”).¹⁶ Lokalni predstavnici Jevrejskog saveza, Naftali Bata Gedalja i Eli Hajnbah (Heinbach) morali su da otputuju na pregovore u Turn-Severin, pošto su rumunske vlasti sprečavale predaju šlepa. Izbeglice su obaveštene da će oni sa “Penelope” biti dalje transportovani odmah po dolasku očekivanog prekomorskog broda u Sulinu, luku na Crnom moru.

“17. maj: objekat (veliki šlep) stiže, vuče ga francuski remorker pod grčkom zastavom, loš utisak. 20. maj: šlep je otkaćen radi preuređenja, apoteka se seli na šlep (...),”

---

¹³Pisma Mirjam Najfeld (Brajer) roditeljima i braći – sestri/Tel Aviv (19.5. nastavljeno 23.5.), 11.6. i 12.7.1940. god.; Intervju sa M. Najfeld – omladinci “Mizrahi” bili su u Kladovu smešteni u zgradi nekadašnjeg finansijskog ureda u blizini reke.

¹⁴13.5.1940. god. YVA, O1-309.

¹⁵Intervju sa Erihom Fajerom.

¹⁶Naziv broda bio je ispisan grčkim slovima, zbog toga se transkripcije razlikuju.

piše *Hans (Hanan) Klajn* u svoj dnevnik. *Valter Klajn*, koji je dolazak šlepa u jednom pismu svojim nagovestio već za 16. maj u 12 sati u podne, izveštava u to vreme detaljno o stanju u kom se brod nalazi. Znatno je širi i otprilike "duplo veći od normalnih dunavskih šlepora" sa drvenom opremom, spolja-iznutra novo preuređen i raspolaže sa preko 5 bunkerskih prostora za prijem 200-220 osoba. Spavaonica se deli na 4 sektora. Konstrukcija u drvetu, dodata na šlep, obuhvata jedan "maskirut" (kancelariju), 5 kupatila za po dve osobe, više toaleta i jednu kuhinju. Planira se dalje proširenje za prostorije dnevnog boravka. "Car Dušan", poslednji od tri broda koji je još ostao u Kladovu, bio je potpuno ispražnjen i spreman za odlazak, trebalo ga je generalno opraviti, dovesti u red i pustiti ga ponovo na plovidbu. 18. maja u 22h konačno je i isplovio. Osim "Penelope" ostao je još samo preuređen stari šlep u kojem su bili smešteni bolesni i spavale žene i nekoliko grupa u bunkeru. Valter je spavao u stolarskoj radionici "na trenutak vrlo udobno" na slamarici, ali je već rezervisao sebi mesto na "Penelopi". Osobe smeštene u Kladovu tek 2 sata pre polaska smele su da dođu na brod "Penelope".¹⁷ Između 21. i 26. maja "objekat" je preuređen i sprovedeno je preseljenje. Izbeglice su noći provodile u bunkeru, a paluba, na kojoj su bili postavljeni stolovi i klupe, služila je za dnevni boravak. *Herta Ajzler*, koja je jedno vreme živela na

"Penelopi", seća se strašnih noći na platformama za spavanje, koje su u bunkeru bile postavljene na 4 etaže: "Jedva se moglo disati, ja sam imala najgori krevet, a 50cm iznad mene bio je gvozdeni krov".¹⁸

Izbeglice, još uvek se nadajući produžetku putovanja, doznale su u to vreme da su se u inostranstvu proćule glasine o njihovom onemogućenom transportu. U junu *Valter Klajn* je energično demantovao vest jednih palestinskih novina, po kojoj oni treba da se vrate u Bratislavu. O tome ne može biti ni govora. Naročito 14 zadnjih dana on se oseća dobro, jer stanuje na obali u kampu podignutom blizu brodova, "njih četvorica, u prijatnom raspoloženju", zajedno sa

---

¹⁷Dnevnik Hansa Klajna; pismo Valtera Klajna (Kladovo) rođacima u Palestinu 16.5.1940. god. David Alkalaj i Naftali Bata Gedalja, koji su kao nameštenici Saveza jevrejskih opština bili nadležni za upravljanje logorom u Kladovu, preživeli su rat. Eli Hajnbah je poticao, kako proizlazi iz pisma Jakoba Rotmana, iz Jugoslavije, bio je član Hašomer Hacaira, radio je u svojstvu posrednika između izbeglica i Saveza jevrejskih opština.

¹⁸Sećanja Herte Ajzler (Rajh).

nekadašnjim vođom “Omladinske alije” iz Otertala, Sefom Dvorlanskim (Dworlansky) (verovatno Valter Dvorjanski). Uprkos kiše i snažnih pljuskova on spava kao u “nebeskom krevetu”.¹⁹

Glad

Od samog početka u pismima izbeglica centralna tema bila je snabdevanje. Svakim daljim mesecom provedenim u Jugoslaviji ta tema je zauzimala sve veći prostor. Ispočetka *Valter Klajn* je još hvalio domaća jela, na koja nisu bili naviknuti, a već sredinom januara 1940. god., izveštava o izvesnom pogoršanju, “zbog izmene kantinera”, ali se još uvek može uživati u jelu. Uprkos jadikovkama, koje nisu mogle da se ne čuju, on je molio svoje rođake da stanu na put negativnim glasinama o njihovom transportu.

“Molim da se ne šire vesti o našem položaju. Suprotstavite se eventualnim lažnim glasinama.”

Krajem februara *Valter Klajn* se opet vraća toj temi:

“U Rumuniji u novinama iz Černovica pojavio se članak o tome da mi gladujemo i smrzavamo se. Ovo je stvarno neistinito i izmišljeno. Za našu situaciju izrazito nam je dobro i u svakom slučaju deset puta bolje (hrana) nego u Nemačkoj. Kao dokaz sledeće: u 7h ustajanje, od 7.30 doručak (čaj – beli hleb), pre podne 9.30-12h dozvoljeni izlazak (...) 150 m u dubinu i oko 1km duž obale. U ovo vreme priređuju se fudbalske utakmice pre podne i od 14.30-16.30h po podne. Ručak od 12.30h, danas meso sa krompirom, supa, beli hleb. Uveče: 16.30h čaj sa kobasicom, 2 bela hleba (ili sir, puter) (...).”

Dakle ne gladije se, umiruje on svoje rođake i moglo bi se i “bez prethodnog treninga” – aluzija na njegov boravak u KZ – bez daljeg izdržati.²⁰ Nije samo u životu *Valtera Klajna* imalo jelo takvu važnost. Monotonija obroka ostala je do danas u sećanju mnogih izbeglica:

“Svakog dana isto, 2 x dnevno čaj sa rakijom, 1 x nudle ili faširano meso”, opisuje Herta Ajzler (Rajh) jelovnik sa puno gađenja. U vreme zimskih

---

¹⁹Pisma *Valtera Klajna* (Kladovo – zimska luka), 9.6.1940. god.: na spisku mrtvih nalazi se ime *Valter Dvorjanski* (1919. god.).

²⁰Pisma *Valtera Klajna* iz Šapca rođacima 3.1. i 24.2.1940. god.

meseci čak ni snabdevanje vodom nije funkcionisalo, izveštava ona: “U onih nekoliko tuševa voda se zamrzla, za piće smo sekli led iz Dunava.”²¹

Karl (Hajim) Šacker, priseća se u jednom intervjuu:

“Jelo se donosilo u termosima. Bilo je grozno. To je bila veoma, veoma loša hrana. Svi su bili gladni. Često sam plakao, jer sam bio gladan, i danas se sećam toga veoma jasno. Moja majka mi je rekla, ona tu ne može učiniti ništa, mi nemamo (...).

Kasnije, kada se povremeno smelo izaći na obalu, jedan Jugosloven je postavio kiosk i prodavao je halvu (orijentalna poslastica) – u Beču nikad nismo čuli o tome, bio nam je to potpuno nepoznat pojam. Nekad bi nam dozvolio da probamo jedno sasvim malo parče. Mislim da su to bili najsrećniji trenuci (...). Nažalost moja majka uopšte nije imala novaca da bi mi mogla kupiti parče halve.

Jevrejska opština Beograd do danas se hvali koliko je novaca plaćala za izdržavanje transporta u Kladovu. Ja mogu da posvedočim da smo mi sve to vreme gladovali. U toku cele godine deca nisu dobila od opštine ni jedan jedini komadić čokolade ili nesto slično.”²²

*Erih Nahhajzer (Ehud Nahir) energično pobija ovakve izjave: ne može se tvrditi da su oni stvarno gladovali ili pili dunavsku vodu, iako je hrana bila loša, nikad se nisu zasitili i jedva da se neki razgovor vodio bez pominjanja hrane na kraju.*²³ Bilo je bolje onim izbeglicama koje su dobijale pakete od svojih rođaka u Jugoslaviji ili su dobijali novac iz Jugoslavije ili inostranstva. Mladi Bečlija *Kari Kris* bio je u tom pogledu naročito privilegovan. U februaru odmah obaveštava svoju majku da je po dolasku u Kladovo zamolio svoje rođake iz Bačke Palanke, Irenu i Maksa da mu pošalju novac, pa je krajem januara (1940. god.) i dobio od njih

“ (...) telegram sledeće sadržine (...), ‘Dolazim u četvrtak ili petak, Horovic.’ Bio sam razočaran da ću umesto para ovde videti mišpohe (jidiš: porodica, rodbina), na kraju krajeva ja ne poznajem te ljude.”

No kratko posle toga potpuno neočekivano dobio je telegrafsku novčanu pošiljku na iznos od 300 dinara, što je u to vreme odgovaralo vrednosti od 30 RM.

“Među mladima ja sam najbogatiji, prirodno da mi zavide”,

---

²¹Sećanja Herte Ajzler (Rajh)

²²Intervju sa Karlom (Chaim) Šackerom.

²³Intervju sa Erihom Nahhajzerom (Ehud Nahir).

piše *Kari*. Istovremeno je Maks Horovic, koji zbog prehlade nije mogao lično da dođe, poslao po svom šoferu dva paketa od po 20 kg. Paketi su sadržali uglavnom nove komade odeće, jedno čebe i pre svega razne namirnice – čajne kolače, slaninu, zimsku kobasicu:

“Poslali su mi (...) jednu celu robnu kuću, (...) ali ova stvar mi je stvorila problem, i to: kako da smestim ovoliko finih stvari? (...) najzad morao bih (...) da pošaljem u Palanku pismo u kojem se za sve ovo zahvaljujem, a ovo pismo mi već sad stvara glavobolju. Prvo, kako da oslovim tog Maksa, ima li on neku titulu? Nadam se da se i on zove Horovic, tako ću morati da ga oslovim. Zatim još jedna teškoća: gde da nađem pristojan papir za pisma, (...) i nalivpero. (...) Teško mogu olovkom da napišem ovakvo pismo.”

I *Kari* piše par dana kasnije:

“Pismo-zahvalnicu poslao sam već u Palanku. Ne mogu te ljude osloviti sa ‘draga tetka’ ili ‘ti’ kad ih još nisam video.”

Krajem februara Irena Horovic je poslala kofer, opet sa namirnicama i uz to 100 dinara. Ipak *Karijevo* novostečeno bogatstvo nije dugo trajalo. Sredinom marta žali se majci da je već prilično “švorc”. Od drugih saputnika, koji su dobijali iz inostranstva, kupio je za 62 dinara jedan dolar (zvanični kurs je bio 55 dinara). Naime bio je ubeđen da je važno imati devize, jer dinarska valuta malo vredi u inostranstvu, a on je računao sa skorim polaskom. Ostale pare potrošio je na poštarinu, takse i razne sitnice.²⁴

I *Mirjam Najfeld (Brajer)* je dobila nekoliko dolara od porodice iz Palestine i od rođaka iz SAD, iako su i oni sami živeli pod teškim uslovima.²⁵

Valter Klajn je isto vrlo brzo po dolasku u Kladovo primio od rođaka – tetka Illy i teča Jaka – paket sa sadržajem “kao iz bajke”:

“Pilići, pečeni i panirani, veliko parče slanine, guščija mast, čaj, jabuke, itd. Jedna veoma velika pomoć.”²⁶

Erih Fajer (Efraim Lahav) piše o značaju pomoći spolja:

---

²⁴Pisma Kari Krisa / Kladovo majci 2.2, 6.2, 28.2. i 22.3.1940. god. i sestri Suzi 14.3.1940. god.

²⁵Pisma Mirjam Najfeld / Kladovo roditeljima i braći-sestri, Tel Aviv, 28.4, 19.5. i 31.7.1940. god.

²⁶Pisma Valtera Klajna / Kladovo rođacima u Jugoslaviji, 3.1.1940. god.

“Na brodu su se formirale prave društvene klase – i to ne prema imovini koju su ljudi poneli sa sobom, pošto su nacionalsocijalisti strogo zabranili iznošenje novca – već prema pošiljkama dobijenim od rođaka iz inostranstva. Na taj način stečene privilegije bile su male. Bogatiji su imali mogućnosti da se koriste izvesnim uslugama, eventualno da im siromašni operu veš. Ali pre svega za novac se mogla kupovati hrana. Jedan rođak iz Slovenije slao mi je kad-kad pakete i manje iznose novca, povremeno su stizale pare i od mojih rođaka iz Amerike, time sam kupovao dodatnog hleba, to je bilo veoma važno. Moja prva kupovina bila je sveska za nastavu kod Jakoba Rotmana.

Dolazili su i sitni trgovci sa svojim sandukom robe, od njih smo kupovali. Osim toga na brodu se stvorio ceh trgovaca. To su bili ljudi koji su znali nešto srpsko-hrvatski, kupovali su na veliko od malih trgovaca i prodavali na brodu.”²⁷

Kuhinja na brodu “Car Nikola”, u kojoj je religiozna grupa sama sebi spremala hranu, bila je opštepoznato čistija i bolje vođena od kuhinje na druga dva broda gde su zapošljavali pomoćno osoblje spolja.²⁸ Šabat se ovde slavio sasvim drugačije, pisala je *Mirjam Najfeld (Brajer)* u jednom pismu. Već u petak uveče donosilo se svo jelo, isključivo hladno meso i kompot, pošto se na Šabat u kuhinji pobožnih nije kuvalo. Savesno su se trudili da bude sve strogo “košer”. *Mirjam* je hvalila Savez jevrejskih opština koji je za Pesah brinuo o izbeglicama “čudesno” i stavio na raspolaganje maces i vino. Za svečani obrok preduzete su sve potrebne pripreme.

“Učinjene su velike pripreme, sve je temeljito očišćeno, bilo je veliko uzbuđenje. Za Erev Pesah se još svo posuđe “košerovalo” (učinjeno da bude “košer”). Svi su se trudili oko toga. Od 1.200 ljudi, koliko ih je bilo na brodu, 700 njih je jelo “košer” (odgovarajući ritualnim zahtevima – zakonima – za ishranu) za Pesah, inače su košer bili samo njih 300. Seder se držao svugde, u svim prostorijama, čak i na palubi. Nad palubom je razapeta cirađa i postavljeni su stolovi. Sve je bilo veoma svečano. Seder na palubi trajao je do 2.30h.“

Za vreme svečane večere *Mirjam* se bolno sećala raznih specijalite- ta istočnojevrejske kuhinje, koje je njena majka tako ukusno spremala.²⁹

---

²⁷Intervju sa Erihom Fajerom (Efrajim Lahav).

²⁸Uz ovo v. izveštaj Roze Jakobs.

²⁹Pisma M. Najfeld / Kladovo roditeljima u Tel Avivu 4.4. (nastavljeno 6.4.), 28.4, 11.6. i 12.7.1940. god.

Bolesti

Moglo se zahvaliti izuzetnoj hladnoći da nije izbila neka opasna epidemija među ljudima koji su živeli na pretrpanim brodovima. Ipak, vremenske nepogode i izmenjeni uslovi života izazvali su za vreme zimskih meseci grip, prehlade i prolive. Mali *Karl (Hajim) Šacker*, kod koga su ubzo posle dolaska u Jugoslaviju izbile ovčije boginje i posle toga još i teško zapaljenje srednjeg uva, više od 3 meseca bio je vezan za krevet.³⁰

Početak februara iz Beograda je nabavljen u sanducima spakovan materijal za uređenje provizorne pokretne apoteke u kojoj je *Hans (Hanan) Klajn* sam radio, a kasnije uz pomoć jedne koleginiće. U aprilu stigla je velika pošiljka za apoteku; *Klajn* je raspakovao sanduke i popisao listu lekova.³¹

Tokom vremena proširile su se bolesti. Zbog loše, bezvitaminske hrane, prljavštine i gamadi na brodu su se pojavile bolesti pre svega skorbut, šuga i čirevi. Kasnije su nastupila pojedinačna oboljenja, teške infektivne bolesti – dečija paraliza, crveni vetar i tifus, koji su čak odneli nekoliko života, u to vreme nije se još znalo za antibiotike. Posle preseljenja na kopno u kampu i u vrućim, nehigijenskim barakama, smeštenim u blizini močvara na obali, harala je malarija, koja se tada mogla lečiti samo kininom. Nekoliko težih bolesnika preneto je u bolnicu u Beograd.³²

Zdravstveno stanje izbeglica nije se pogoršavalo samo zbog uslova života i smeštaja. Neki od njih patili su od štetnih posledica ranijeg proganjanja. *Valter Klajn* je priznao roditeljima:

“Molim vas, nemojte se uplašiti, zdravstveno stanje mi nije dobro. Mislim da sam vam pri povratku iz KZ saopštio da sam se odatle vratio sa relativno malim srčanim smetnjama, što je konstatovano u bečkoj Rotšild-bolnici. Lekar koji me je pregledao pripisao je to angini, koju sam odbolovao u KZ Dahau. A pošto mesecima ništa od toga nisam osećao, opet su te smetnje postale akutne. Lekar smatra da to potiče od mog živčanog stanja, gubitka na težini i mojih duševnih uzbuđenja. Nažalost to se manifestuje u neprijatnim napadima slabosti povezanim glavoboljama i hladnim znojem, nekada mi je puls do 120 bez temperature, a nekada slab puls od 60 otkucaja.”

---

³⁰Intervju sa Karlom Šackerom.

³¹Dnevnik Hansa Klajna.

³²Sećanja Herte Ajzler (Rajh).

Pored svojih sopstvenih zdravstvenih teškoća *Valter Klajn* se uzrujavao zbog izveštaja koji su javljali o navodnoj visokoj smrtnosti među izbeglicama: do tada je bio samo jedan slučaj, pisao je on svojim roditeljima, ali je zato bilo tri porođaja – dve devojčice i jedan dečak, a u najskorije vreme očekuju se još dva porođaja.³³

Potražnja za zaposlenošću

Onim izbeglicama koje su imale svoje zadatke prema zajednici brže je prolazilo vreme. *Valter Klajn* je bio zaposlen pri negovanju bolesnih na brodu – kao “prvi sanitarc” u ambulanti, tehnički rukovodilac i odgovoran za raspoređivanje lekova. Spominjao je u pismima da mu rad u “privatnoj ordinaciji” i vođenje kurseva prve pomoći ne ostavljaju vremena za druge stvari.³⁴

Usled povećanog broja bolesnih za vreme zimskih meseci *Walter* je bio kompletno opterećen. Posle preseljenja na kopno nije više bio aktivan direktno u službi za negu bolesnika, pošto mu je povereno održavanje reda i lekarska briga o sportistima. Ko nije imao neku dužnost ove vrste patio je od nedostatka značajnijeg zaposlenja. Vođe omladinskih organizacija trudili su se da sačuvaju moral svojih štićenika pomoću raznih aktivnosti. *Hans (Hanan) Klajn* spominje u svom dnevniku neredovne cionističke sastanke, tehnička predavanja i kurseve jezika.³⁵

“Polako smo se sredili. Izdavali smo novine, zaista smo normalno živeli koliko je to bilo moguće (...), *Hašomer Hacair* je bio na brodu pravi omladinski pokret – sa sastancima, predavanjima, društvenim igrama, pevanjem – naravno u ograničenoj meri, pošto se na izlete nije moglo ići”

seća se i *Erih Nahhajzer (Ehud Nahir)*. *Erih Fajer (Efraim Lahav)* priča o revijama na brodu za koje je tekstove i pesme pisao *Rihard Reberger (Richard Rehberger)*, zabavljač iz Beča, koji je živeo na brodu “*Kraljica Marija*”. *Herta Ajzler (Rajh)* nasuprot tome tvrdi, sećajući se, da nije bilo kulturnih delatnosti, one su se ograničile na pevanje nekoliko pesama petkom uveče.

---

³³Pisma Valtera Klajna (iz Kladova) rođacima, 29.4. i 2.9.1940. god.

³⁴Pisma Valtera Klajna (sa broda), 27.12.1939. god. i iz Kladova 3.1, 16.1, 10.2, 24.2, 10.4. i 29.4.1940. god.

³⁵Dnevnik Hansa Klajna.

Za vreme zimskih meseci izbeglice su bile zaposlene izradom važnih predmeta za upotrebu. Unutrašnje uređenje brodova menjalo je svoju namenu: zavese, kožne presvlake jastuka, jedra, prerađivani su u odeću i obuću. Pri tome nedostajao je alat za rad, igle za šivenje. "Čekali smo proleće. Malo sunca i toplote." priča *Herta Ajzler (Rajh)*.³⁶ *Mirjam Najfeld (Brajer)* izveštava svoje roditelje o svom svakodnevnom programu:

"6-7 h ustajanje, onda se umijem i obučem. Zatim idem po doručak i jedem u dobrom raspoloženju. Posle toga u 9 svakodnevno, sem Šabata, imam čas ivrita, onda jevrejska štampa, proučavanje Palestine, Biblije ili sl. U 11 h deli se pošta koja se željno očekuje. Od 12 h do 2 h deli se ručak u kuhinji. Uzima se jelo i ponese kući da bi se tamo jelo u dobrom raspoloženju. Posle ručka malo prilegnem, zatim idem u šetnju, učim ivrit, čitam, ako imam šta. Večera je od 6.30-7 h, opet se ponese kući. Ja rano odlazim na spavanje, naime u 9 h nekada i ranije, a nekada kasnije. Tako prolaze dani, jedan kao i drugi. Iz dana u dan nadamo se produžetku putovanja. Uskoro! Uskoro! Ali kad?"³⁷

Januara 1940. god. *Karl Kris* piše o organizovanju "kurseva i službi". On je svoje vreme na brodu provodio pre svega igrajući šah i kartajući se i mogao je da saoseća sa svojom sestrom, izbeglicom u Belgiji, koju je mučila dosada.³⁸

Uz dozvolu vlasti izbeglice su uredile sportski teren gde su mogli da se igraju fudbal, odbojka i drugo. U proleće, pri lepom vremenu, bilo im je dozvoljeno dnevno 7 sati da provedu na vazduhu i kupati se u Dunavu. U kišnim danima bilo je drugog programa, piše *Valter Klajn*: pošta sa kojom su stizale i novine, "deficitarna roba". Vesti su već bile prevaziđene, ipak su ih "žvakali – slovo po slovo", jer radilo se o "nerazumnim glasinama" o ratu i posledicama. Valter je molio rođake da mu šalju stare knjige i obećao je da će ih kasnije dati u biblioteku. Ova je bila još tako mala da je svako najmanje jedanput pročitao raspoložive knjige. *Valter Klajn* je pored svog zaposlenja sanitarca bio privremeno i "maskir" (sekretar) za članove njegove hahšare u Nider Absdorfu. Dok je ispočetka ponosno javljao da redovno uči engleski, uskoro je morao priznati da

---

³⁶Intervju sa Erihom Nahhajzerom (Ehud Nahir) i Erihom Fajerom (Efrajim Lahav); sećanja Herte Ajzler (Rajh).

³⁷Pismo Mirjam Najfeld (Brajer) / Kladovo roditeljima i braći-sestri 11.6. 1940. god.

³⁸Pismo Karija Krisa / Kladovo, "Car Dušan" majci, 26.1.1940. god.

nema više živaca za izučavanje stranih jezika i nedostaje mu potrebna smirenost; uopšte, i pored najbolje volje, niko nema više glavu za učenje, pisao je on majci 7. maja:

“Mnogo toga imamo za sobom i možda još više ispred nas!”, dodao je on proročanski.³⁹

Krajem avgusta u Kladovo je stigao putujući bioskop i vrteška. To je za meštane a i za izbeglice predstavljalo izuzetan događaj. Pošto je pogledao film Kari Kris je duboko razočarano pisao:

“Cela ništarija trajala je 5 minuta, bez ikakve radnje, samo međusobno nepovezane slike, strašno je blještalo, itd. Domaćem stanovništvu bio je to veličanstven doživljaj, stajali su napregnuti (nije se moglo sestiti) i divili se, kao sedmom svetskom čudu. Po svoj prilici su prvi put u životu videli bioskop.”⁴⁰

Potruga za zaposlenjem za neke nije predstavljala samo borbu protiv dosade, već i nadu da će bedne obroke povećati zarađujući pružanjem usluga. *Hajni (Cvi) Kveler* je na predlog jednog mornara, sa kojim se sprijateljio, počeo da vadi trupce koji su pri visokom vodostaju plivali Dunavom i sekao ih za ogrev. Zarada je bila dovoljna za troškove opravke obuće i odeće i korespondenciju. *Hajni* je preko pisama bio u vezi sa roditeljima u Beču, bratom u Palestini i stricem Bertholdom izbeglim u Belgiju. Na šlepu “Penelope” on se brinuo o održavanju petrolejki i lanterni-svetiljki koje su služile za osvetljenje na brodu bez motora.⁴¹

Grupa se povećava

U proleće 1940. god. transport je narastao na 1200 osoba. U aprilu priključila se u Kladovu grupa od 20 mladih iz Poljske (preko Zagreba). Ovi mladi Poljaci imali su za sobom dramatičan beg za vreme najjače zime, preko Rusije, karpatske Ukrajine i Mađarske. Neki među njima – Romek, Stefan, Hugo, Kuba, Jan, Kurt i Volf (Wolf) – poznavali su se još iz školskih dana u Bjelicu.⁴²

---

³⁹Pisma Valtera Klajna / Kladovo, 10.4, 29.4, 7.5, 16.5.1940. god. (nastavljenno 17.5. i 19.5.1940. god.).

⁴⁰Pismo Karija Krisa majci, 3.9.1940. god.

⁴¹Sećanja Hajni (Cvi) Kvelera.

⁴²Sećanja Herte Ajzler (Rajh).

Romek i Stefan Rajh (Reich) / Bielitz (Bielsko-Biala)

Stefan Rajh rodio se maja 1922. god. u jednoj maloj banji u poljskoj Šleziji. Porodica se 1935. god. preselila u Bielsko-Biala, gde su imali prodavnicu delikatesa. Stefan je pohađao poljsku školu vođenu od strane Jevrejske opštine – sa nastavom na hebrejskom a nemački je imao kao drugi strani jezik. Svi učenici u razredu bili su članovi desne cionističke organizacije “Betar”, u to vreme najjače omladinske organizacije u Bielsko-Biali, gradu sa izuzetno živom cionističkom aktivnošću.⁴³ U leto 1939. god. Stefan je poslednji put učestvovao u jednom redovno uspostavljenom omladinskom letnjem kampovanju. Pod rukovodstvom instruktora iz Palestine, člana “Irgun Cvaj Leumi” (“Ecel”, podzemna armija “revizionista”) održane su i vežbe rukovanja oružjem.

Kad je izbio rat Stefan je zajedno sa roditeljima i bratom Romekom pobegao prvim vozom za evakuaciju u pravcu Krakova. Pošto su tamo susreli Nemce bežali su dalje na istok, do Tarnova. Odatle su morali da nastave put peške zbog bombardovanja železničke mreže. Išli su uvek noću, dalje na sever do Lublina, bez hrane samo sa jednim rancem, a od Lublina opet u pravcu istoka. Posle 17 dana strašno napornog putovanja stigli su blizu grada Lemberga. Međutim gdegod su došli naišli su na nemačke vojnike. Rešili su da se vrate u Kžešovice, blizu Krakova, tu je živela jedna sestra Stefanove majke. Preko 700 km su prešli peške. U Kžešovicama nemački okupator je naredio Jevrejskoj opštini da stavi na raspolaganje prinudne radnike. I Romek i Stefan bili su mesec dana na radu.

Posle preživljenih napora njihovi roditelji nisu hteli dalje da beže i verovatno su kasnije ubijeni u Aušvicu. Oni su otpratili svoja dva sina, tada 17 i 19 godina starosti, do ruske granice gde su Romek i Stefan Rajh početkom novembra 1939. god. po najvećoj hladnoći prešli preko reke San. Na suprotnoj obali uhvatili su ih Sovjeti i, plašeći se infiltracije pete kolone, odveli ih u zatvor u Pšemisl. 10 dana su provele u ćeliji sa 40 uhapšenika. Odmah po puštanju na slobodu prvim vozom su otputovali do Lemberga gde su se smestili kod rođaka i prijatelja iz Bielsko-Biale. Ništa više nisu imali – ni novaca, ni hrane. U Lembergu su sreli dva školska druga iz Bielskog, Kubu Bromera i Huga Slezingera, sa kojima su pravili planove za bekstvo. Oni su imali jedan cilj: Palestinu. Hugo je preko pisama bio u kontaktu sa zetom u

---

⁴³U Bjelicu je pre rata bilo mnogo jevrejskih i cionističkih omladinskih saveza, studentskih i sportskih udruženja.

Budimpešti. Početkom decembra uputili su se u pravcu mađarske granice ali su postali sumnjivi, pa su morali da se vrate. Ipak preko noći uspeali su da pređu granicu. 3 dana i 3 noći lutali su po snegu i zimi preko Karpata i hranili su se isključivo rakijom i snegom. Na mađarskoj teritoriji naišli su na kuću jedne jevrejske porodice, no ovi su se plašili mađarske žandarmerije i nisu hteli da ih prime kod sebe. Ipak su ih taksijem odvezli do Munkača i iskrkali ih kod sinagoge. Kćerka rabina iz Bielskog, koja je bila je udata u Munkaču, našla im je smeštaj za nedelju dana i pošto nisu imali dokumenta sredila je za njih pratnju do Budimpešte. Mladi Poljaci su se prvi put odatle javili roditeljima. 4 meseca ostali su u Budimpešti potpomognuti od poljskog Crvenog krsta i Jevrejske opštine. No i dalje im je kao cilj ostala Palestina.

Pri pokušaju da pređu jugoslovensku granicu bili su uhvaćeni. Najzad su Romeku i Stefanu dozvolili da nastave put do Zagreba, gde je trebalo da se jave poljskom konzulatu i prijave se za poljsku armiju u Francuskoj. Umesto u konzulat otišli su u zagrebačku jevrejsku opštinu, gde su mnogi izbegli iz Austrije čekali da ih uključe u kladovski transport.

Poljaci su stigli u Kladovo aprila 1940. god., gde su na svoje veliko razočaranje doznali da su 3 broda mesecima usidrena u luci i da nema govora o daljem putovanju.⁴⁴ Hajni (Cvi) Kveler, jedan od izbeglica iz Beča, seća se kako su novodošli svojim izveštajem razbili svaku iluziju o mogućnosti spasavanja Jevreja u Sovjetskom Savezu.⁴⁵

I bračni par Emanuel i Marta Vajnberger (Weinberger) su se tek u Jugoslaviji priključili transportu.

Emanuel i Marta Vajnberger (†1941. god. odn. 1942. god.)/Grac

Posle dugih i uzaludnih naprezanja uz posredovanje rođaka za dobijanje legalnih isprava, rešili su da izaberu ilegalni put za Palestinu, preko Jugoslavije.

---

⁴⁴Izveštaj Stefana Rajha. Na osnovu sovjetsko-nemačkog pakta o nenapadanjju, sklopljenog 23.8.1939. god., nemačke trupe su se 17.9.1939. god. povukle na usaglašenu liniju razdvajanja (Narev – Visla – San). U tajnosti je 28.9.1939. god. potpisan aneks, u kojem su ministri spoljnih poslova Molotov i Ribentrop zaključili ugovor o prijateljstvu, te je demarkaciona linija između nemačkih i sovjetskih interesnih sfera pomerena sa Visle na Bug.

⁴⁵Sećanja Hajni (Cvi) Kvelera.

Emanuel Vajnberger (1880. god.) bio je poreklom iz Moravske i pre I svetskog rata nastanio se u Gracu kao samostalni trgovac. U ratu je kao vojnik ranjen na frontu kod Isonza i osećao se sasvim kao austrijski rodoljub, stav koji je preneo i na svog sina Kurta Vajnbergera (danas Carmiel). Kurt je rođen 1927. god., u Gracu je pohađao jevrejsku osnovnu školu, a od 1937. god. pokrajinsku gimnaziju. Emanuelova supruga Marta (rođ. Veksberg (Wechsberg), 1896. god.) poreklom iz okoline Moravske Ostrave, volela je klasičnu nemačku književnost. Ipak su Emanuel i Marta vaspitavali svoju decu u duhu cionizma. Uprkos neprijatnim događanjima – pokušaj bombaškog napada na njihovu radnju od strane ilegalnih nacista 1936. god. – pre Anšlusa nisu mogli da se odluče da napuste Austriju.

Posle Anšlusa radnju Vajnbergerovih likvidirao je upravnik komesarijata. Bračni par se uzalud trudio u pogledu iseljenja. Za vreme novembarskog pogroma uhapsili su Emanuela Vajnbergera. Jedan od činovnika u policijskoj upravi poznavao ga je iz kafane i pustio ga je da pobegne na zadnja vrata. Kurtova tri strica odvedena su u Dahau. Jedna od tetaka, Lotte Šarlote Štraser (Charlotte Strasser), čiji je muž takođe odveden u Dahau, morala je u roku od 24 sata da isprazni svoj stan i preselila se kod Vajnbergerovh. Postalo je tesno, jedanaestogodišnji Kurt se vratio u dečiji krevetac.

Krajem 1938. god. Vajnbergerovi su zasigurno računali na to da će uz pomoć rođaka dobiti sertifikat za Palestinu. Prodavali su svu svoju imovinu i poslali su jedan "lift" – sanduk sa stvarima za preseljenje u Trst, gde je i ostao, a kasnije su ga Nemci konfiskovali. Obećani sertifikat nikad nije stigao.

Kada je januara 1939. god. trebalo "očistiti" Grac od Jevreja porodica Vajnberger je pobegla za Beč. U to vreme stariji sin, tada šesnaestogodišnji Valter (Walter) (1923. god.) uspeo je da otputuje sa sertifikatom "Omladinskom alijom". U Palestini je prvo pohađao školu za poljoprivredne radove, a posle je otišao u kibuc. Jedna sestra Emanuela Vajnbergera, Irene Rer (Röhr) (1888. god.) iz Leobena takođe je pobegla, zajedno sa mužem pomoću legalnog sertifikata za Palestinu. Njima je čak uspelo da spasu deo svoje imovine i pomoću toga na brdu Karmel u Haifi sagrađe kuću. Njihova tri sina stigli su u zemlju ilegalnim transportom. Jedna druga sestra Emanuela Vajnbergera, Lote (Šarlote) Štraser (1890. god.), koja nije imala dece i čiji se muž Jozef (1881. god.) posle mesec dana vratio iz Dahaua, stigla je posle napornog putovanja ilegalnim brodom ("Lisl") u Palestinu bez ikakvih sredstava. Obe porodice su od tada živele zajedno u kući Irene

Röhr u Haifi. U Beču su Vajnbergerovi živeli kao podstanari, Kurt je pohađao jevrejsku školu u Sechskrigelgasse.

Sredinom 1939. god. Emanuel Vajnberger je pobjegao u Hrvatsku pošto nije više hteo da čeka na sertifikat. Živeo je blizu Zagreba odakle je krajem marta 1940. god. stigao preko Beograda do grupe "Kladovo".

Jedan dan posle dolaska, 1. aprila, pisao je svojim rođacima da je zajedno sa nekoliko poznanika i da ljudi u Kladovu pružaju "šarenu sliku". Još je bilo neizvesno hoće li njegova supruga Marta, koja je posle muževljevog bekstva i "alije" oba sina ostala u Beču sa dvema starijim neudatim sestrama svog muža, Idom i Helom (Helom) Vajnberger, doći za njim u Jugoslaviju.⁴⁶

Sestre su godinama zajedno vodile jednu modnu trgovinu u Leobenu u Štajerskoj i nakon nedobrovoljnog preseljenja u Beč osetile su se bez korena. Kasnije su se zajedno sa Martom Vajnberger preselile kod njene sestre udovice, Else Miler (Müller) (1894. god.). U vreme izbijanja rata Kurt je bio "jedini muškarac u porodici očajnih žena" koje su se, doduše veoma uplašene, tešile time da žive u Srednjoj Evropi 20. veka. Kurt, koji je u međuvremenu pohađao treći razred Hajes (Chajes) – realgimnazije, novembra 1939. god. dobio je sertifikat za "dečiju aliju". Pre polaska Kurt je sa grupom druge dece pozvan u palatu Rotšild – "Centar za jevrejsko iseljavanje" gde su mu uzeli otiske prstiju, kako izveštava on. Oprostio se od majke i tetaka i 10. decembra 1939. god. otputovao zajedno sa nekoliko desetina mladića od 10 do 16 godina vozom u Trst a odatle posle nekoliko dana parobrodom "Galileja" dalje, za Palestinu. 20. decembra stigao je u Haiфу, gde su ga tetke dočekale kao rođeno dete. One u to vreme nisu imale prihoda i nalazile su se u teškom materijalnom položaju, pošto su poneta sredstva utrošena za gradnju kuće. Zajedno sa drugom izbegličkom decom iz nemačkog jezičkog područja Kurt je pola godine posećivao jednu "alija-školu" u Haiфи, koju je vodio rabin, dr Broner (Bronner), poreklom iz Beča. Tamo je tako intenzivno učio hebrejski da je u jesen mogao biti primljen u redovni četvrti razred. U međuvremenu tetke su kupile uređaj za peglanje i zarađivale su svoj hleb peglanjem i preuzimanjem veša.

---

⁴⁶Pisma i dopisnice Emanuela Vajnbergera rođacima i sinu Kurtu u Palestinu, Jastrebarsko kod Zagreba, 28.2.1940. god., Beograd, 29.3.1940. god., Kladovo ("Car Dušan") 1.4, 7.5. i 7.7.1940. god. (pisma od J. Carmiel – ranije Kurt Vajnberger) autoru.

7. maja 1940. god. *Emanuel Vajnberger* javlja svom sinu Kurtu da je sa mnogima u selu Kladovo i srećan je što je smešten na kopnu, a ne više na brodu. Već se kupao u Dunavu. Govori se o skorajšnjem nastavku puta, ali će do njihovog susreta doći verovatno tek nakon nekoliko nedelja. Pošto su se izjalovile nade u skori polazak, 7. jula 1940. god. on piše o nekim glasinama po kojima "ako Bog da", iz "Erec Izraela" treba da stignu sertifikati i to za pojedince, na intervenciju njihovih rođaka. Marta – što još uvek ne može da veruje, najavljuje svoj dolazak i već šalje svoje stvari za Zagreb. Put nije neko zadovoljstvo, njegovoj sestri Idi ne bi bilo lako.

Marta Vajnberger je stvarno stigla u Kladovo krajem jula. Odmah je pisala svojoj deci u Palestinu i informisala ih kako je putovala do Kladova. 20. jula napustila je grad vozom Beč – Grac i posle vrlo teškog i opasnog putovanja preko Zagreba i Beograda 28. jula je najzad stigla do cilja, presrećna što je posle 10 meseci odvojenosti opet bila sa mužem. Sada im je ponovo sudbina zajednička, piše ona sa olakšanjem. *Marta Vajnberger* je do ponovnog viđenja sa mužem živela u velikoj brizi i bila je čvrsto rešena da dođe do njega. Bog joj je pomogao i uspelo joj je. Njen muž je, piše ona, bio u "bespomoćnoj situaciji" i "morao da živi tako usamljen", ali ona ga je sad zatekla "u dobrom zdravlju i dobrog izgleda". Sada ona veruje neće dugo trajati da se susretne sa svojom decom".⁴⁷

Dr Mozes Gencer (Genzer) se isto tek u Jugoslaviji priključio transportu "Kladovo".

Dr Mozes i Rahela Gencer (†1941. god. odn. 1942. god.)/Beč

Dr Mozes Gencer bio je poreklom iz Galicije i nikad nije dobio austrijsko državljanstvo, zbog čega u Beču nije mogao da obavlja advokatsku praksu. Bavio se veletrgovinom (metal) i bio je u vreme Anšlusa jedini predstavnik firme *Bärendorf-Krupp* za Beč, a njegova supruga je vodila domaćinstvo. Porodica je bila "jevrejske nacionalnosti" više u cionističkom, nego u religioznom smislu jevrejstva, ali istovremeno snažno vezana za nemačku kulturu. *Mozes Gencer*, član "Opštih cionista", pripadao je "Savezu jevrejskih boraca (sa fronta)". 1934. god. posetio je Palestinu s mišlju da se kasnije tamo iseli. Porodica je vodila građanski život, deca – *Edit* i *Paul*, išli su u gimnaziju.

Posle Anšlusa *dr Genceru* je odmah uskraćeno pravo na predstavnništvo, porodica je dalje živela od ušteđevine i zavisila je delimično od

---

⁴⁷Pisma *Marte Vajnberger* / Kladovo njenoj deci ("Moji dragi! Moja iskreno voljena decol") 11.7.1940. god.

pomoći jevrejske opštine. Edit, starije dete, išla je 1939. god. na Hahšaru i u junu je sa celom grupom mladih oputovala u Englesku. Početkom jula porodica je morala da izade iz stana i sa 5 jevrejskih porodica da se useli u jedan petosobni stan. Mozes Gencer je tada radio u uredu za Palestinu. Za kraj 1939. god. obećan mu je cionistički sertifikat, ali je izbijanje rata dovelo do toga da su se svi planovi izjalovili. U noći pre izbijanja rata, neposredno pre velikog talasa hapšenja, Gencer je upozoren na predstojeću akciju. Porodica je doslovno prekinula ručak i sakrila se – Mozes Gencer u ured "Palestina", žena i sin kod bake. Noću se pojavio Gestapo i ne nalazeći nikoga zapečatili su sobu. Kada je Mozes sledećeg dana došao u stan, kučestaratelj ga je izgrdio i savetovao mu da se neodložno javi vlastima. Gencer, nekada oficir, hteo je odmah da udovolji pozivu. Kada je u pratnji svoje supruge krenuo u Gestapo, sreo je dva prijatelja koji su ga nagovorili da zajedno sa njima beži u Jugoslaviju. Mozes Gencer je "tako, kakav je bio tog septembarskog jutra" oputovao do jugoslovenske granice. Početkom oktobra našao je u Zagrebu malu grupu. Na osnovu vesti da joj se muž nalazi u Jugoslaviji Rebeka Gencer je dobila od Gestapoa dozvolu da razbije pečat na vratima njihove sobe. Prostorija je bila totalno opustošena, ali Gestapo ipak nije našao sakrivene stvari od vrednosti niti novac. Kako se kasnije ispostavilo, ova okolnost je spasla život njenom sinu Paulu. Gospođa Gencer i sin pokušali su da se priključe jednoj grupi koja je želela da ilegalno dospe do Jugoslavije. Posle dugog pregovaranja složili su se sa vođom puta i utanačili mesto sastanka. Taj vođa, koji se tu pojavio uzeo je stvari i nestao. Izbeglice su se potištene vratile u Beč.

U međuvremenu Mozes Gencer se trudio da dovede svoju porodicu. Početkom novembra pojavila se jedna Jugoslovenka kod gospođe Gencer i njenog sina u Beču i za veliki novčani iznos predala im je propusnice sa kojima je trebalo da pređu jugoslovensku granicu. Dobili su uputstvo da se u fiksno određeno ugovoreno vreme popnu na voz u Klagenfurtu, i to u zadnji odeljak voza za Ljubljanu. Rahela Gencer je болоvala od žuči i pala je na peronu, pa su je preneli u vagon. Od Ljubljane su ona i Paul taksijem stigli do Zagreba gde ih je već čekao Mozes Gencer. On je i u Jugoslaviji nastavio svoje aktivnosti u cilju iseljavanja u Palestinu, ali do tada bez uspeha. Do kraja januara 1940. god. porodica je ostala u Zagrebu, a kasnije je zajedno sa drugim izbeglicama "raseljena" od strane jugoslovenske vlade po selima u karstnim predelima – u udobnim hotelima koji su bili prazni zbog rata. Posle dugog vremena prvi put su bili dobro zbrinuti i mogli su malo da odahnu. Mozes Gencer ubrzo je naučio jezik zemlje u kojoj su bili, pa je zbog toga bio proglašen za "predsednika opštine". I sa lokalnim vlastima je kontaktirao u tom svojstvu.

Njegov sin Paul još je u Beču dobio sertifikat, ali ga zbog izbijanja rata nije mogao koristiti. Sredinom februara porodica je obavještena da se sertifikat nalazi u britanskom konzulatu u Zagrebu. Da bi mogao krenuti na put Paulu je bio potreban pasoš. Zbog toga je Mozes Gencer otputovao sa svojim sinom u okružni centar Delnice, gde je Paul dobio pasoš za strance, pa je iz Trsta brodom krenuo za Palestinu. Posle Paulovog odlaska Mozes Gencer se trudio da nađe mogućnost za ilegalni odlazak u Palestinu i konačno se priključio bečkom transportu ukotvljenom u Kladovu. Paul Gencer je iz očevih pisama zaključio da je otac zbog poznavanja jezika bio određen od strane ureda "Palestina" za vođu transporta dela grupe.⁴⁸

Nahman (Nachman) i Regina Samueli (Samuely) (†1941. god. odn. 1942. god.) / Beč

Bračni par *Nahman* i *Regina Samueli* takođe su tek marta 1940. god. stigli do kladovskog transporta. Njihov sin Vili (Willy), rodak više puta spominjanog *Hajnija (Cvi) Kvelera*, zajedno sa Hajnijevim bratom Georgom pobjegao je u Palestinu. Bračni par je prebegao u Jugoslaviju u nadi da će na taj način dospeti do sina Vilija, pa su se priključili transportu u Kladovu. Jedna od sestara *Regine Samueli*, koja je ranije živela u Chemnitzu, posle preuzimanja vlasti od strane nacista izbegla je u Pariz. Pošto tamo nije dobila dozvolu boravka, došla je u Beč, pa je ponovo pala u ruke nacista. Posle ubistva njenog muža u Buchenwaldu 1940. god. pobjegla je u Jugoslaviju sa obema kćerkama, šesnaestogodišnjom Anitom i devetogodišnjom Silvijom. I otac *Hajnija Kvelera* je najavio da će sa svojom ženom uskoro preći granicu da bi se priključio transportu. Međutim njegov sin je uzalud čekao. Kasnije je doznao da mu je otac radio u Jevrejskoj opštini sve do proterivanja u Poljsku.

Početkom decembra 1939. god. *Regina Samueli* je iz Beča pobjegla u Zagreb. Njen muž *Nahman*, koji je nekoliko meseci ranije stigao u Jugoslaviju, morao je da se podvrgne teškoj operaciji, o čemu je *Regina* pisala svom sinu u Palestinu:

"Sve vreme sam mnogo štošta preživela. Tata je bio jako bolestan. Lekari su već digli ruke od njega, ali mu je (dragi) Bog poklonio život. Prenet je u bolnicu sa gnojnim zapaljenjem trbušne maramice, creva mu nisu funkci-

---

⁴⁸Pismo Saula Kadarija (ranije Paul Gencer) upućeno autorima; na spisku mrtvih se nalaze imena: dr Mozes Gencer (1889. god.) i Rahela Gencer (1902. god.).

onisala, imao je jedan tumor na crevima. Operisan je kroz čmar. Iscurilo je litar gnoja. (...) Lekari tvrde da mu je potrebna pošteta, ne sme da se uzrujava, jer ova bolest može da se povрати.”

Bračni par *Samueli* je krajem januara 1940. god. otputovao iz Zagreba za Lipice, u Sloveniji. Početkom marta radosno su javili da su dodeljeni transportu za “Erec Izrael”. Nadali su se da će kroz 2-3 nedelje da se vrate u Zagreb i odatle direktno otići na brod. Kako iz jednog pisma proizilazi sinu su poslali dokumenta, verovatno kao podlogu za predaju sertifikata. Raspitali su se mogu li u prvo vreme po dolasku u Palestinu stanovati kod sina:

“Nadam se da ćemo dobro putovati i tebe zateći zdravog i dobrog. Piši nam još uvek često, jer dokle god nismo na brodu, sve je neizvesno. Ljubim te, detence moje, uvek te voli tvoja mama.”

Krajem marta 1940. god. vratili su se u Zagreb:

“Danas smo već u Zagrebu i večeras produžavamo put za Beograd, a dalje ne znamo ništa. Nadamo se dobrom Bogu da će sve biti u redu. Ne piši više u Lipice”

piše *Regina Samueli*.

“Kao što vidiš, mi smo već usput. Neka nas dobri Bog pomogne, hoćemo da stignemo zdravi”,

dodaje njen muž. Došli su u Kladovo, ali kao i za većinu učesnika transporta, tu se završio njihov put za Palestinu. “Gorko smo izigrani”, pišu sinu rezignirano.⁴⁹

I *Kari Kris* je u svojim pismima spominjao dolazak novih 180 emigranata koji su ilegalno došli iz Nemačke u Jugoslaviju. Kladovske izbeglice će “vrlo verovatno” biti spojene sa grupom iz Nemačke (“stari”) i Danciga.⁵⁰ Sada je 200 novih ljudi u Kladovu – emigranata iz Jugoslavije, izveštava i *Mirjam Najfeld (Brajer)* rođake, tako da se sad transport sastoji od 1200 ljudi. Gospođa Lemberg⁵¹ iz Lajpciga je takođe došla ilegalno u Jugoslaviju i odmah je pripojena transportu. *Mirjam* je o svom rodnom gradu doznala potresne detalje od Site Lemberg, koja je iz Lajpciga došla pre 6 nede-

---

⁴⁹Dopisnica Regine Samueli/Beč, Zagreb upućena sinu Viliju Samueliju/Palestina, 5.12.1939. god. Dopisnice i pisma Regine i Nahmana Samueli upućena Viliju, Lipik (Slavonija), 7.3. i 14.3.1940. god. Zagreb, 29.3.1940. god. Kladovo (“Car Dušan”); na spisku mrtvih nalaze se imena Nahman Samueli (1892. god.) i Regina (1893. god.).

⁵⁰Pismo Karija Krisa / Kladovo majci, 2.4.1940. god.

⁵¹Na spisku mrtvih pojavljuje se ime Sita Lemberg (1897. god.).

lja. Do tada je *Mirjam* jako žalila što je mogla da ponese sa sobom samo ranac sa najnužnijim potrepštinama a celu svoju imovinu morala da ostavi u Lajpcigu, dok su joj u Kladovu nedostajali i najpotrebniji odevni predmeti. Njen prtljag je bio još uvek kod gospođe Šenfeld (Schönfeld) i *Mirjam* je uzaludno pokušavala da ga preko špedicije pošalju u Kladovo. No kad je čula zastrašujuće vesti od gospođe Lemberg priznala je:

“(...) ipak zahvaljujem Bogu što sam tu bez prtljaga umesto u Lajpcigu sa prtljagom.”

I roditelji treba da se osećaju srećnima što su u Erec Izraelu, inače bi otac bio interniran. Mnogi ljudi – i mladi i zdravi – umrli su već u zatvoru, drugi pak i pored mogućnosti za iseljenje nisu pušteni na slobodu, tako je pisao gospodin Grin (Grün):

“Kad sam iz Lajpciga otišla, stanovala sam kod gospođe Grin i ona me je molila da odem kod rabina i da mu kažem da se moli za gospodina Grina, jer je gospodin Grin još interniran iako već ima američku vizu i karte za brod, a ipak još nije izašao.”⁵²

Čežnja i očajanje

Merama proganjanja i proterivanja od strane nacista bezbroj jevrejskih porodica je brutalno razbijeno a članovi rasuti po raznim krajevima sveta. Mlađi učesnici i učesnice transporta bili su u svojim pismima o svakodnevnom životu i sopstvenim brigama uopšte uzevši samosvesniji, dok su se mnogi stariji ljudi usredsredili isključivo na sudbinu i dobrobit svoje dece i rođaka u daljini. U mnogim slučajevima čekanje na poštu im je predstavljalo najvažniji sadržaj života.

Marta Vajnberger tvrdi u svom pismu da ona intenzivno radi na tome da zajedno sa sestrama svoga muža, *Idom* i *Helom*, otputuje iz Beča (ilegalnim) transportom. Iako je njoj – uz potporu sa svih strana – uspeo da se uvrsti u jedan raniji transport, potpuno je bilo nemoguće, uprkos najvećoj protekciji, registrovati tetke, odnosno njene zaove, obe preko 60 godina stare. Ni po koju cenu nije želela da ih ostavi i pomirila se sa tim da putuju nekim kasnijim transportom, sve tri. Tih dana (kraj jula 1940. god.) polazi jedan transport

---

⁵²Pismo M. Najfeld (Brajer)/Kladovo roditeljima, bratu, sestri 4.4.1940. god. (nastavak 6.4.1940. god.), 28.4. i 19.5.1940. god. (nastavak 23.5.1940. god.).

iz Beča i pošto su mnogi odustali, njeno uvrštavanje biće moguće, a uz malo napora i obeju tetaka.”

Ovo putovanje je naravno vrlo nesigurno, na sopstvenu odgovornost, i treba računati sa tim da će se negde zaustaviti na duže vreme. Sada se Ida i Hela nisu htele odlučiti, pošto put može da donese razne eventualnosti, na takvu stvar ih ne mogu nagovoriti, jer niko ne može znati kako će se izdržati naponi. Na moje pitanje u Beču hoće li se transport priključiti kladovskom, uvek sam dobila odgovor da je to nemoguće.”

Prvobitno je Marta Vajnberger razmotrila mogućnost da one ipak dođu u Jugoslaviju, ali se konačno uplašila od toga da svoje zaove nagovori na taj korak pre nego što je obezbeđeno produženje putovanja transporta iz Jugoslavije. Napori i opasnosti su joj se učinili prevelikim. Plašila se pre svega da će Ida teško podneti ograničenja emigrantskog života pošto je ona bila prilično neprilagodljiva:

“Trenutne prilike kod vas (u Palestini) navode Idu na to da opet pričeka, samo Hela hoće da ode.”

Sudbina Ide i Hele joj leži jako na srcu, piše *Marta Vajnberger* o zaovama, koje su ostale u Beču, i naglašava kako je uvek činila sve da im pomogne. One još za duže vreme imaju od čega da žive, ali su jako tužne zbog njenog odlaska.

Martinog sina, Kurta Vajnbergera (Josef Karmiel) još i danas dirne sećanje na njegove dve tetke:

“(…) dva nesrećna stvorenja (...), koje su zadnje godine života otaljavale tako uplašene, na ivici ludila.”⁵³

Nikad ih više nije video i njihova sudbina mu je ostala do danas nepoznata.

Helu Junglajb muči pomisao na svekrvu koja je ostala u Beču sama, “omamučkerl” su je zvali, ta “otmena, dobra osoba”, koja je “pod stare dane morala toliko da pati”. 31. januara pisala je prijateljima, bračnom paru dr Abrahamu i Margi Gros⁵⁴, da joj je pri-

---

⁵³Pismo J. Karmiel (Carmiel, ranije Kurt Vajnberger) autorima; pismo Marte Vajnberger / Kladovo upućeno svojoj deci i rođacima u Palestini, 31.7.1940. god.

⁵⁴Hela Junglajb piše iz Jugoslavije pre svega svojoj deci i prijateljici Margo Gross, takođe mužu iste, Abrahamu (kasnije Avraham). Zbog cenzure Hela piše o sebi ponekad i u trećem licu. Pisma upućena bračnom paru Gros znatno su opširnija od pisama deci koju nije želela opteretiti svojim brigama. Sin Grosovih, Teodor (Nahum) Gros predao je kasnije pismo Fridrihu Junglajbu, Helinom sinu. Fridrihu (Šlomo Gur-Arje) je to bilo, kao glas sa onog sveta.

lično dobro, osim “relativno opravdane duševne depresije”. U pismu od 9. juna 1940. god. žali se Margi, kako na svom putu ima “veliki peh” što se tiče njene pošte. Iako je u jednom ranijem pismu molila da se zauzmu kod njene dece da joj pišu, na svoju najveću žalost tek je prošlog meseca dobila posrednu vest od svojih “malih”. Njena prijateljica može da zamisli, šta je “ona tu preživela”. Posle petomesečnog boravka u Jugoslaviji “do danas je bez ikakvih vesti” od njih, piše ona u jednom pismu svojoj deci u Palestinu (“Moja draga slatka dečice!”). Mogli su joj svake nedelje pisati opširna pisma i time joj prirediti veliku radost. Sada mogu da zamisle “u kakvom duševnom stanju i raspoloženju” se ona nalazi:

“Molim Vas, smilujte se i pišite vašoj tužnoj majci sve o vašem životu. Kako vam ide škola? S kim se družite? Kako ste proveli praznike?”⁵⁵

Hela je prvo pismo svoje dece primila 21. maja 1940. god. i odmah je odgovorila na ovaj “prvi znak života od mojih jedinih – znate šta to znači”. Zaista je mislila da su deca zaboravila na svoju “mamicu”. Sin očigledno misli da ona već zna da čita engleski. Tu se on jako vara. Gde da skupi ona “pored tolikih napora” strpljenja za učenje? Početkom jula čestitala je deci predstojeći 13. rodendan, 13. avgusta, i sinu “Bar Micva”. Ne mora da im opiše kako se loše oseća što joj nije omogućeno da taj dan provede sa njima, da zajedno proslave. Ako se pak zamislimo nad vremenom u kome živimo i nad onim što se dešava oko nje, treba da molimo dragog Boga da nas i dalje štiti. Deca su srećom na dobrom mestu, zdravi su i ona se nada da će uprkos svemu stići do svog cilja. Njen “dragi Fredi”, njen “mili sin”, vaspitan je u religioznom duhu. Zato mu ni sada neće teško pasti da svakodnevno obavlja svoju dužnost, moliti se “sa tefilim”, o čemu će se brinuti tetka Salcia i teča Isak.⁵⁶ Želi mu srećan praznik i pismo svečano završava sa “amen”. Kćeri *Hela* piše:

“Moja crna devojčice, ti nisi dečak, 13. rodendan ti ne donosi velike obaveze, kao tvom bratu, samo si postala starija. Ali si zato kao devojčica zrelija i uskoro ćeš postati mala gospodica. Uvek si bila tako zlatna i brižna, tako pristojna i prava dama – i sad te, dete moje, neću više moći prepoznati. Sve moje želje, koje nisam u stanju da nabrojim, neka se ispune, budi i dalje zdrava i srećna. Mnogo zagrljaja i poljubaca od vaše mame.”

---

⁵⁵Nije dobijen tačan datum pisma.

⁵⁶Šlomo Gur-Arje izveštava da je za njega to pismo bilo kao ovlašćenje, punomoć; on je ispunio zahteve ovog testamenta.

Sredinom septembra ponovo se žalila deci što su joj napisali samo jednu dopisnicu, a ona je očekivala opširan izveštaj o praznovanju Bar-Micve. I *Marta Vajnberger* je patila od snažne čežnje za svojim sinovima. Pisala je Valteru:⁵⁷

“Dragi Valtere, tebe najduže nisam videla i ne znam da li primaš moja pisma. Velika mi je radost čuti kako si dobar i vredan i kako si postao ozbiljan. Kako od Kurtija doznajem u međuvremenu si postao velik i jak, pravi muškarac. Tvoja slika mi je pričinila veliku radost. I veruj mi što duže traje naš razdvojeni život, sve više tugujem za tobom (...).”

Svom sinu Kurtu (“moj Kurteli, moje voljeno dete!”), koji je tek stigao u Palestinu, čestitala je rođendan u januaru još iz Beča. Iako je u to vreme rođendan bio još daleko, *Martu Vajnberger* je tištao osećaj da možda Kurt neće blagovremeno primiti njenu čestitku. Kao i *Hele Junglajb* i ona je bila “duboko žalosna” zbog toga

“što na taj 13. rođendan, tvoj Bar-Micva, ne mogu biti sa tobom, uz tebe!”

Ali treba sve primiti kako jeste i na pomisao na ponovni susret ostati jak i veseo. Razdaljina ne znači ništa, jer njen sin zna kako ona sa ljubavlju misli na njega. Neka ga njene želje “prate i štite” na svim putevima, a ona se svakodnevno moli za njega. Iako roditelji nisu u mogućnosti da budu sa njim, treba “biti zahvalan sudbini”, jer on je stigao na svoj žarko željeni cilj.

“Moje prepuno srce ima toliko želja za tebe i neka ih Bog ispuni i saslušaj! Budi srećan i veseo čovek, zadovoljan sobom i svetom i da uvek znaš pomoći sebi i drugima. Budi i ostani uz istinu, dete moje, i veran samom sebi i svojim nazorima koje smatraš dobrima i bezuslovno, uvek svojoj religiji! Neka ti tvoj karakter, dete moje, bude najviše, najvažnije, najsvetije! I neka ništa ne bude u stanju da te skrene sa puta prava i obaveza!

Da li ti se, dete moje, čini da su ti saveti suviše nedostižni za tebe, suviše preuranjeni? Ja ne verujem, jer te imam pred očima, kako uprkos tvojoj mladosti imaš već toliko razumevanja za sve, kako si u mnogim stvarima ispred svojih godina i kako sam mogla sa tobom dobro da se ispričam, kako smo se nas dvoje lepo sporazumevali. I zato znam, dete moje, da nam ta odvojenost u ovo vreme neće ništa nauditi, da ćeš ti ići svojim putem onako kako je ispravno. Sačuvaćeš nazore i tradiciju svojih roditelja i trudićeš se da ziviš u poštovanju, kao što su to oni hteli, uprkos teškoćama i nevoljama na koje su nailazili. Bog će te pratiti i blagosloviti (...) blagosloviće tvoja dela! Ali uvek misli na to šta bi tvoja majka rekla i onda ćeš činiti ono pravo!”

---

⁵⁷Dopisnice Hele Junglajb / Kladovo njenoj deci 21.5. i 4.7.1940. god.

Za nju i za oca žarka želja je da budu uskoro sa decom “sjedinjeni u srećnoj porodici!”

“Svemogući bože, pomogni nam u tome! Pusti da budemo sa našom decom, da sa njima delimo dobro i zlo i da se uzajamno radujemo jedan drugom i rezveseljavamo se!”⁵⁸

Naročito je uočljiva patnja koju su roditelji preživljavali zbog retkih i neredovnih vesti o svojoj deci, na primer Nahmana i *Regine Samueli*. Oni već davno nisu imali nikakve znake života od svog sina Vilija koji se nalazio u Palestini:

“Detence moje,

Dragi tata ti je već dovoljno prebacivanja uputio zbog tvog nepisanja. Pitam te, postupaš li ispravno? Nema svrhe pitati te tako nešto Vilihen, jer ti jednostavno ne odgovaraš. Znam da imaš dosta svojih briga, ali za ime Boga dete zar nemaš vremena pisati tvojim roditeljima? Zar se ne stidiš? (...) Kaži Georgu neka i njega bude sramota kao i tebe, njegov brat Hajni (Cvi) Kveler tu je i nema vesti o njemu”,

grdila je *Regina Samueli* svog sina:

“Dobro znam da se mučiš, vrućina je velika, ali Vilihen nisi rasterećen obaveza da nama pišeš. (...) Gde je obećana fotografija? Zar se nisi promenio od kad si otišao od nas? Nećeš ni jednu sliku da nam pošalješ? (...) Možeš li zamisliti kako smo uznemireni? (...) Molim te, jedino dete moje, budi uvek dobar i ja se nadam da će ti dragi Bog uvek pomoći.”

Bračni par je nagovarao “strica Nunioa” (Natan Samueli), za koga su mislili da je u međuvremenu stigao u Palestinu, da preuzme dečake (misli se na Vilija Samuelija i Georga Kvelera), jer se Omladinska alija uskoro završava.

“Savetuj decu šta da rade. Piši mi jesu li deca dobra i pristojna. Ali molim istinu.”

Nahman i *Regina Samueli* nisu znali da je “Nunio” bio interniran u britanskom logoru Atlit. Sadržina većine dopisnica bračnog para bila je prebacivanje zbog retkog pisanja sina:

“Ja ne mogu da razumem da svako može dobiti vesti od svoje dece, samo mi treba da prolivamo toliko suza. (...) Mi sveto ispunjavamo našu dužnost i

---

⁵⁸Pismo Marte Vajnberger / Beč svojoj deci 19.1.1940. god.

pišemo svake nedelje, samo se ti zaigraš i malo misliš na svoje obaveze. Jesi li šta preduzeo za dokumenta? Jesi li šta preduzeo za nas kod "Opštih cionista"? U poslednjem pismu sam ti detaljno opisao šta treba da uradiš",

pisao je *Nahman Samueli* početkom avgusta. "Tužna vremena", dodala je njegova žena. Kako iz pisama proizilazi, više puta su podsećali sina da preduzme korake u cilju dobijanja sertifikata za njih. U jednoj od svojim malobrojnih dopisnica Vili Samueli je saopštio njegovim roditeljima da se on – očigledno po tom pitanju – obratio Henrieti Sold, vođi Omladinske alije u Palestini. *Nahman Samueli* je dodatno urgirao kod svog sina da moli svoje rođake ili poznanike preko pisama za novac. Tako je trebalo da traži od Stele Librajh (Liebreich) – očigledno u vezi sa pitanjem sertifikata – 12 funti (iz Engleske):

"Mi smo ovde izgubili glavu i neutešni smo. Stelu nemoj izostaviti. Ako neće da dâ rado, budi grub. Jer to bi bio veliki bezobrazluk. (...) Danas nisam dobro raspoložen."⁵⁹

I mlađi su patili zbog odvojenosti od porodice:

"Ne možeš zamisliti koliko čeznem da dodem kod vas, da živim kod vas i sa vama i da radim. Nikada to nisam tako osećao i imao takvu unutrašnju želju da budem kod vas kao u vreme kad sam došao iz KZ i posle toga. Toliko pitanja bih imao još da vam uputim ...",

priznao je *Valter Klajn* svojim roditeljima.⁶⁰

Mirjam Najfeld (Brajer) čekala je puna čežnje na pisma od roditelja i braće u Palestini:

"Iz dana u dan se nadamo pošti. U 10h deli se pošta i čeka se zabrinuto. Hoću li danas dobiti nešto?"

Molila je najopširnije izveštaje o uslovima života njenih članova porodice u Palestini, kao i fotografije, pre svega od njenog nećaka, "Jehudale".

"To bi bila najveća radost za mene. Kako li sad izgleda draga mama (najzlatnija mama, kojoj sam toliko briga zadala) i moj slatki tata? I naročito moj mali Jehudale? I svi vi (...) On mora da je sad već postao lep, snažan momak."

---

⁵⁹Pisma i dopisnice slate od strane Nahmana i Regine Samueli (Kladovo) Viliju Samueliju 14.6, 27.7. i 2.8.1940. god. Dopisnica od Natana ("Nunia") Samuelia / Atlit Viliju Samueliju 18.12.1940. god.

⁶⁰Pismo Valtera Klajna/Kladovo roditeljima, 10.2.1940. god.

Mirjam je naročito velika tuga obuzimala prilikom praznika. A i na Šabat koji su pobožni članovi grupe proslavljali na brodu:

“Ali uvek kad je ovde – ponekad – lepo, ne mogu više da se uzdržim jer me snažno obuzima čežnja za vama, dragi moji. Kako često mislim na tebe, najdraža mama, često sam bila tako nepravedna prema tebi, a ti si mi želela samo najbolje (...) I ti, dragi tata, mnogo dobroga si mi dao. Tek sad, kad ste tako daleko od mene, tek sad vidim šta mi vi značite.”⁶¹

Kari Kris je pripadao malobrojnima koji nisu dobijali samo materijalnu pomoć nego i posete. Krajem avgusta Irena Horovic krenula je na dugačak put da bi dospela u udaljeno Kladovo, kod *Karija*. Autom je putovala od Bačke Palanke do Novog Sada, odatle vozom do Beograda i najzad celu noć brodom do Kladova. Pozvala je *Karija* na ručak i večeru u grad, Grand hotel (“jedan mali ćumez”), kaže *Kari* u komentaru, a popodne u poslastičarnicu. *Kari* je bio oduševljen, posle devet meseci prvi put je jeo iz tanjira nožem i viljuškom.⁶²

Ozlojeđenost – revolt

Tužna svakodnevnica, uzaludno čekanje na produžetak putovanja i osećaj napuštenosti od celog sveta – doveli su do toga da su se neke od izbeglica žestoko pobunile protiv svoje sudbine. *Jakob Rotman* je krajem januara 1940. god., kada je još živio na brodu “Car Nikola”, saopštio sinu *Elijahu* da se on i njegova žena nalaze u jednom “zatvorenom logoru”. Imaju doduše hranu ali su lišeni svoje ljudske slobode i izvesnosti o nastavljanju svoje “alije”. Dan provodi u kulturnim aktivnostima i uči 120 učenika hebrejski, jevrejsku i cionističku istoriju. *Rotman* nije mogao da se pomiri sa čekanjem na nastavak ilegalnog putovanja za Palestinu i pozivao se i dalje na svoj zahtev za legalni sertifikat (za useljenje). Pun gorčine žalili se u jednom pismu *Zigfridu Šnajderu* (*Siegfried Schneider*), starom prijatelju iz Beča, koji je u međuvremenu već godinu dana živio u “Erec Izraelu”:

“Mi ovde nemamo pravo azila, niti безусловnu dozvolu boravka. (...) Ako se ukaže mogućnost negde da nas potrpu na neku bednu lađu i pošalju u svet, onda moramo ići! Molim, ovo drugi put ne možemo preživeti!”

---

⁶¹Pismo Mirjam Najfeld (Brajer)/Kladovo porodici u Tel Avivu 14.9.1940. god.

⁶²Pismo Karla Krisa/Kladovo majci, 27.8.1940. god.

Iz Palestine je *Rotmanu* saopšteno da pri izdavanju sertifikata po tekućem programu (polugodišnja tranša) opet nije uzet u obzir. On piše očajničko pismo Zigiju Šnajderu i prilaže pismo za Eljahu Dobkina iz odeljenja za useljavanje (pri Jevrejskoj agenciji) moleći svog prijatelja da pročita to pismo i da odluči može li da ga dostavi Dobkinu. Ovaj se u jednom članku u sindikalnom listu "Davar" osvrnuo na sudbinu izbeglica u Kladovu.⁶³ Pismo *Rotmana* Dobkinu napisano je na skoro biblijskom jeziku i liči na optužbu: on i nekoliko drugih zaslužnih cionista sede u Kladovu, izgnani i na kraju sveta. *Rotman* bi hteo da zna da li je to nagrada za sve ono što su oni učinili za cionistički pokret, za to što nisu mislili samo na dobrobit svojih porodica već i na sve ostale?! Sada, kad se sa njima postupa sa prezirom, trebalo bi da se stide ne samo pred sopstvenim životima, nego i pred asimilovanim Jevrejima, protiv kojih su se borili celog života a koji se već nalaze u Erec Izraelu; pošto su godinama propovedali stvar cionizma, sad bi trebalo da se osećaju kao mali brbljivci. Nalaze se u tuđim rukama i najmanji jevrejski nameštenik može da im zapoveda. *Rotman* se zgrnuo i nad opisima koje je Dobkin dao u svom članku: oni su funkcioneri, a ne izbeglice, ispravljao je on, jer za razliku od mnogih drugih oni nisu bežali kad su u Austriji nacionalsocijalisti došli na vlast, iako im je to bilo omogućeno; umesto toga oni su ostali da bi sproveli "aliju" cionista i jevrejske omladine. Tek su u poslednjem momentu napustili front verujući u svoja prava cionista. No njihove zasluge se više ne cene. "Čašu otrova" iz koje su već pili u nacističkoj Nemačkoj, morali su u Jugoslaviji ispiti do kraja. Ne znaju šta još može da im se desi, ali jedno je izvesno: mogli bi biti spaseni pomoću sertifikata, poimence izostavljenih, a telegrafski garantovanih. Onda bi im barem bilo dozvoljeno da čekaju u Jugoslaviji dok bi ih bez te garancije mogli u svakom momentu potrpati na neki brod i otpremiti ih bez cilja.

Pre izvesnog vremena *Rohman* je sastavio i potajno poslao "Jevrejskoj agenciji" listu od 60 "vaticim" (starih cionista), poredanih prema njihovim zaslugama za cionizam. Listu je poslao u Palestinu. Sve osobe navedene na spisku bile su bez ikakvih mogućnosti za useljavanje u druge zemlje, a nije ni bilo izgleda da ih njihova deca ili rođaci "pozovu". Potpisnici (*Rotman* i još tri "vaticim") izražavaju nadu da će se i "Jevrejska agencija" ("Sohnut") složiti s tim da se izdavanju sertifikata ovim ljudima da prednost u odnosu na one

---

⁶³Elijahu Dobkin u "Davaru", izdanje br. 4370, 22.7.1940. god.

koji te kriterijume ne ispunjavaju. U julu *Rotman* je poslao Oskaru Grinbaumu (Grünbaum), ranijem predsedniku "Opštih cionista" u Beču i dobrom poznaniku, nešto izmenjen spisak "Opštih cionista" iz Kladova (grupa "A" i "B"), gde je redosled bio donekle promenjen. Grinbaum je u avgustu taj spisak dalje prosledio "Jevrejskoj agenciji" i izrazio svoju spremnost da po potrebi da informacije o tamo navedenim kandidatima. *Rotman* se naročito zauzeo za sebe i još 4 "vatikim" – Albert Batsa (ili Batscha), Aleksander Rot (Roth), Beno Dojč (Benno Deutsch) i Isak Levi Šajn (Schein), kao i za njihove porodice i priložio je njihove biografije. Svih pet "vatikim" bili su još u ranoj mladosti aktivni cionisti, imali su razne funkcije unutar pokreta, obavljali su propagandni rad i sa puno truda doprinosili prikupljanju novca za jevrejske nacionalne fondove. Skoro svaki od njih je imao decu koja su već živela u Palestini, ali s obzirom na svoju mladost nisu bili u položaju da za svoje roditelje daju finansijske garancije, što je bio preduslov za njihovo useljavanje.

Dr Albert Batsa (ili Batscha, 1885. god. †1941. god.) bio je u transportu sa svojom ženom Blankom (rođ. Haas, 1894. god. †1942. god.). On je bio profesor engleskog i francuskog jezika na bečkoj trgovačkoj akademiji i dobro je govorio hebrejski i ruski. 1900. god. učestvovao je u osnivanju jednog đačkog cionističkog udruženja, a kasnije studentskog udruženja "Teodor Hercl"; 15 godina bio je član okružnog komiteta "Cionističkog zemaljskog saveza" u 3. okrugu, a 10 godina član zemaljskog komiteta. Posle Anšlusa ostao je u Austriji još 15 meseci i volonterski je radio u birou za iseljavanje pri jevrejskoj opštini. Organizovao je kurseve engleskog jezika. Dva sina, sedamnaestogodišnji Cvi i petnaestogodišnji Hajim već su živeli u Palestini.

Isak Levi-Šajn (1891. god.) bio je po struci obućar za izradu gornjeg dela obuće, a njegova supruga, gospođa Hene Rifke (rođ. Štrauh (Strauch), 1893. god., †1942. god.) krojačica. Šajn je govorio jidiš, nemački, poljski i dosta dobro hebrejski. Godine 1920. učestvovao je u osnivanju Pratera – ogranka organizacije "Opštih cionista" u Beču, bio član zemaljskog komiteta i u godinama pre Anšlusa bio je član komiteta "Keren Kajemet", a njegova žena Hene bila je funkcioner WIZO-a. Posle Anšlusa Isak Levi Šajn radio je u bečkom uredu Palestina. Njegov sin Imanuel već je bio u jednom kibucu u Palestini.

Aleksander Rot (1904. god., †1941. god.) bio je sa svojom ženom Margit (rođ. Levinger (Löwinger) 1909. god., †1942. god.) i sedmogodišnjom kćerkom Helenom u Kladovu. Rot je po zanimanju bio proizvođač betonskih elemenata, govorio je mađarski, nemački i nešto hebrejski. Od 1927. god. do 1939. god. učestvovao je u svim aktivno-

stima Zemaljskog saveza i u osnivanju strukovnog udruženja "Opštih cionista". *Tast i tašta su već živeli u Palestini.*

Beno Dojč (1884. god., †1941. god.) bio je neoženjen i po zanimanju izradivač donjeg veša. Govorio je nemački, ruski i engleski i počeo je da uči hebrejski. Bio je potpredsednik Zemaljskih cionističkih trgovačkih nameštenika i urednik njihovih novina, suosnivač "Makabi II" u Beču i član komiteta "Keren Kajemet", od 1925. god. do 1929. god. bio je predsednik partijskog komiteta "Opštih cionista" i član okružne grupe u 3. okrugu.⁶⁴

Uprkos ozlojeđenosti zbog nepravdi koje su mu se dešavale, *Rotman* se kolebao po pitanju liste koju je sastavio. Bio je svestan toga da "mi, glavešine tražimo nešto za sebe, a ne za sve!" Uznemiren od pomisli da će objavljivanje ove akcije izazvati "strašno uzbuđenje i svade" i stvorioće "neopisivu mržnju ostalih grupa i rukovodstva", zamolio je *Zigija* da tu stvar tretira diskretno:

"Šta će sa nama učiniti 1.200 ogorčenih ljudi kada doznaju da smo se mi zauzeli za 60 porodica, šta će učiniti tih 60 svadajući se međusobno i boreći se za spasavanje? A tek razbojnici koji me mrze jer sprečavam krađu?"

Prebacivanje u smislu krađe odnosilo se na *Rotmanov* stav da su sertifikate primili ljudi koji po njegovom mišljenju nisu mogli polagati pravo na iste, dok su on i njemu slični ostali praznih ruku. Zamolio je *Zigija* da svakoga informiše o položaju izbeglica.⁶⁵

Rotmanov sin *Elijahu* pisao je maja 1940. god. iz kibuca *Ejn Šemer* ponovo *Henrieti Sold*, vodi *Omladinske alije* u *Jerusalimu*, pošto je prethodno opet primio očajnička pisma svojih roditelja iz *Kladova*. Skrenuo je pažnju *Soldove* na starosno doba i zdravstveno stanje roditelja, kao i na fizički napor od putovanja koje ih je već veoma iscrpilo. *Elijahu* je priznao *Soldovoj* da polako gubi nadu u pravednost cionističkog pokreta i to zbog nepravde koja je prilikom dodeljivanja sertifikata učinjena njegovim roditeljima.

Krajem maja *Soldova* je odgovorila na *Elijahuovo* pismo, njegove reči su je jako rastužile međutim ništa više nije preduzela, jer su izgledi za pružanje pomoći njegovim roditeljima još gori nego pre godinu dana. Da bi mu razjasnila situaciju obaveštava *Elijahua* da u toku protekle godine nije uspela da nabavi ni jedan sertifikat

---

⁶⁴Na spisku mrtvih nalaze se sledeća imena: dr *Albert Bača-Batsa* (*Batscha*), *Blanka Batsa*, *Isak Levi Šajn* (*Schein*), *Herner Rifke Šajn*, *Aleksandar Rot* (*Roth*), *Giser Margit* (*Margarete*) *Rot* i *Beno Dojč* (*Benno Deutch*).

⁶⁵Poslednji deo pisma od 12.9.1940. god. je nečitak.

za svoje rođake. Uprkos energičnim pokušajima ni Oskar Grinbaum nije ništa postigao u Palestini da bi pomogao *Rotmanu*. Molio je odeljenje za useljenje pri "Jevrejskoj agenciji" da eventualno upotrebe neiskorićene sertifikate za izbeglice iz Kladova. Početkom septembra 1940. god. Grinbaum je ponovo pisao Dobkinu i podsetio ga na obećanje da se pri objavljivanju novog rasporeda i raspodele sertifikata uzmu u obzir članovi transporta "Kladovo". On javlja da iz nekih razloga nije došlo do pozitivnog sporazumevanja između pomenutih (u listi navedenih) izbeglica i ureda "Palestina" (u Zagrebu ili Beogradu). Izbeglice su se navodno u jednom pismu žalile da je ured "Palestina" pod uticajem levih partija i izbegava da se bavi njihovim problemom. Iz spiska se vidi da se pomenuta grupa sastoji od 27 "haluca" i 57 porodica od "vaticim", dakle 84 jedinice i 132 osobe. Dobkin se pred Grinbaumom pravdao – odluka je doneta da se svi ranije podeljeni sertifikati upotrebe za "aliju" iz Litvanije, pošto će se tamo britanski konzulat zatvoriti 24. avgusta i ovo je poslednja mogućnost da se litvanskim cionistima pomogne pri bekstvu ali i među njima mnogi nisu uzeti u obzir. Smatralo se dužnošću spasavanje velikog broja tamo koncentrisanih "vaticim" i važnih cionističkih funkcionera.⁶⁶

---

⁶⁶Jakob Rotman / Kladovo ("Car Nikola") za Elijahu Rotmana / Ejn Šemer, 25.1.1940. god. Jakob Rotman Sigiju Šnajderu (Schneider) 12.5.1940. god. Pismo Isaj Salom Rot, 24.6.1940. god. Pismo potpisali Batsa, Rot, Rotman i Icak Šajn / Kladovo, 28.7.1940. god. Jakob Rotman / Kladovo piše Elijahu Dobkinu, 18.8.1940. god. Pismo Elijahu Rotmana (kibuc Ejn-Šemer) Henrijeti Sold / Jerusalem, 19.5.1940. god. Elijahu je 17.8.1940. god. ponovo pisao Henrijeti Sold. Pisma Henrijete Sold (nemačko odeljenje Jevrejske agencije) Elijahu Rotmanu 27.5. i 28.8.1940. god. Dr Oskar Grinbaum (odsek za trgovinu i industriju pri Jevrejskoj agenciji), Biro za opšte informacije (Tel Aviv) upućeno Odseku za useljenje Jevrejske agencije (Jerusalim) 25.8.1940. god. Grinbaum (Generalna cionistička organizacija rada, Erec Izrael), izvršni komitet – Dobkinu, Odsek za useljenje, 1.9.1940. god. Dobkin Grinbaumu, 3.9.1940. god. Pismo Jakoba Rotmana verovatno od 12.9.1940. god. Jakob Rotman piše Elijahu Rotmanu 15.9.1940. god., a Arjeu Rotmanu 16.9.1940. god. Jakob Rotman dr Oskaru Grinbaumu 17.9.1940. god.; takođe dr Mauricije Mozes Grin (Maurycy Moses Grün) vođa bečkog Palestina-ureda posle dr Alojza Rotenberga (Alois Rothenberg) u pismu od 20.9.1940. god. vođi Palestina-ureda u Zagrebu zauzeo se za grupu "Vaticim", članova kladovskog transporta (priložen spisak od 31 Vaticim) i molio je da se ovo pri raspodeli izbegličkih sertifikata uzme u obzir. Komisija Palestina-ureda će poštovati redosled, pisao je Grin. Među prvih deset nalaze se i Jakob i Sara Rotman, dr Albert i Blanka Batsa, Aleksandar Rot, Beno Dojč, Isak Levi i H. Rifke Šajn, Elka (Hela) Junglajb i dr Mozes Gencer (CAHJP, A/W 2706).

Društveni odnosi

S obzirom na nemogućnost napuštanja Kladova, na stvarnu ili navodnu oštećenost pri izdavanju sertifikata, na teške uslove života, na oskudice, nije čudo što je među ljudima na pretrpanom brodu dolazilo do – nekad žestokih – sukoba:

“Brod je najzad postao klopka, traumatski doživljaj, čak i za decu. Odrasli su sedeli razdraženi i apatični, svako u svom uglu, vikali jedan na drugog. Čak su se i “haluc” – savezi na brodu izdvajali, naročito na našem brodu “Car Dušan” svugde su se videli samo društveni “slojevi”, prema njihovom mišljenju. Oni su bili omladina, pokret “haluc”, a mi smo bili srednji stalež. O nama, deci, “haluc” pokret se nije brinuo ni pola dana, niti minut,”

seća se *Karl (Hajim) Šacker* atmosfere na brodovima. *Kari Kris* je umirivao svoju majku, na njeno pitanje: nikad nije bilo tuče među omladincima.

“...više katkad među odraslima i to kod starije gospode, čiji su živci bili već propali i zbog toga su bili razdražljivi.”⁶⁷

Već 19. februara 1940. god. *Hans (Hanan) Klajn* zabeležio je u svom dnevniku “agitaciju” protiv Jozi (Josef, “Joschi”) Šahtera (Schächter), člana vođstva puta i – nekoliko dana kasnije – njegovu smenu i novo postavljenje izvesnog Martina Hirša (Hirsch) iz Berlina. *Klajn* se danas više ne seća pozadine i bližih okolnosti svog revolta.⁶⁸

Bilo je i ideoloških razlika među pojedinim učesnicima transporta, kao i između omladinskih saveta raznih političkih frakcija. Jedan od malobrojnih predstavnika desno orijentisanih omladinskih udruženja bio je *Kari Kris* član “Baraka”.

“Sa mnogim ljudima ne mogu da se složim, pa sam posle nekih svađa pre nekoliko dana istupio iz svoje grupe. Naime mi omladinci podeljeni smo prema udruženjima. Pošto nas je iz “Baraka” vrlo mali broj ovde spojili smo se sa 2 druga udruženja. Sa ovom grupom se uopšte nisam mogao složiti, pogotovo sa rukovodiocem grupe i njegova dva protekcionaša.

---

⁶⁷Intervju sa Karlom (Hajimom) Šackerom; pismo Karla Krisa / Kladovo majci 6.2.1940. god.

⁶⁸Dnevnik Hansa (Hanana) Klajna; ime Josef Sehter (Schächter) (1908. god.) nalazi se na spisku mrtvih; takođe Josefov brat Emil, koji je bio član vođstva puta.

Protekcioniši (...) – to je dalo (...) mnogo razloga za svade između rukovodioca i mene. Možeš da zamisliš da mu nisam ostao dužan i u lice sam mu rekao mnogo lepoga. Njega to nije ženiralo, ali mene jeste, pošto sam već sit ovog celog protekcionaštva i svade i stalnog huškanja i peckanja protiv mene”.

Kari je prešao u drugu grupu gde se bolje osećao i o kojoj je ovako pisao svojoj sestri:

“Grupa nije strogo vezana za jednu sredinu, ljudi potiču iz svih krajeva sveta. (To je malo preterano, ali potiču iz “starog” Rajha, Beča, austrijske provincije, Danciga i Češke). Isto tako svi su ljudi dobro uklopljeni među sobom. Svi koji nigde nisu pripadali došli su u ovu grupu.

Tako imamo pored jednog 14-godišnjaka, koji izgleda kao 12-godišnjak i mali je i debeo, jednog 30-godišnjaka, koji je veliki i jak, ima bradu i oženjen je. Ne treba biti sujeveren jer grupa ima broj 13 (svaka grupa pored imena ima i broj, mi nemamo ime) i ima nas u grupi trinaestoro. Dakle to bi bilo nešto za tebe i mamu.”⁶⁹

I poljska “Betar”-grupa odmah posle dolaska imala je težak konflikt sa drugim, većim, omladinskim udruženjima u Kladovu. Već u Beču tridesetih godina levo orijentisana cionistička omladinska udruženja podrugljivo su “Betar” nazivali “jevrejskim fašistima” zbog njihove sklonosti prema militarizmu i smeđih uniformi, a povremeno je dolazilo do fizičkog razračunavanja. Svade u Kladovu dostigle su vrhunac u leto 1940. god., povodom smrti vođe “revizionista” Zeva Žabotinskog. *Stefan (Reich) Rajh* priča danas da je mržnja išla tako daleko da su im pisma njihovih roditelja iz Poljske zadržavali (krili).⁷⁰

Erih Fajer (Efraim Lahav) piše da su pri fudbalskim utakmicama religioznih grupa oba tima (isključivo od Mizrahijevaca sastavljeni) bili prema nacionalnim gledištima: “Ostmark” (istočni deo) protiv “Altreich” (“stari Rajh”), “ovde mi Austrijanci, tamo vi Šva-be”. To nisu bila stvarna neprijateljstva, nego su se rado šalili.⁷¹

No, pored svega, među ovim ljudima iste sudbine, nedobrovoljno stisnuti na malom prostoru, razvili su se i prijateljski ljudski kontakti. *Herta Ajzler (Rajh)* doživela je vreme na brodu “kao u za-

---

⁶⁹Pismo Karija Kriša / Kladovo sestri Suzi, 14.3.1940. god.; kasnije se Kari izdvojio iz ove grupe u Šapcu.

⁷⁰Intervju sa Erihom Nahhajzerom (Ehud Nahir); izveštaj Stefana Rajha.

⁷¹Intervju sa Erihom Fajerom (Efrajim Lahav).

tvoru”, napetost među ljudima usled višemesečnog tesnog zajedničkog života, bolesti i beznadežnost i danas su prisutni u njenom sećanju. Radost je ušla u njen život kada se zaljubila u Romeka Rajha, mladog Poljaka iz grupe koja se priključila transportu “Kladovo”:

“Proleće i sunce opet su mi vratili radost življenja i pre svega prijateljstvo sa Romekom. Danju smo se nagi kupali u Dunavu. Letnje noći na reci bile su vruće, spavali smo na obali u visokoj travi, dvoje mladih koji su sve izgubili. (...) Pri svakom sećanju na ono vreme tu je Romekova duboka duša, njegova nada i hrabrost – celo vruće, srećno leto na reci.”⁷²

Osećaj unutrašnje usamljenosti za mnoge izbeglice nije mogao biti nađaćan druženjem sa drugim ljudima. *Mirjam Najfeld (Rajh)* piše u jednom pismu, osim nje tu je samo jedna Lajpcižanka – Ruth Dodeles – u njenoj grupi, ostale devojkice su sve iz Austrije. Sprijateljila se sa jednom devetnaestogodišnjom Bečlijkom koja je, kao i *Mirjam*, poticala iz poljsko-ortodoksne porodice, jele su i učile zajedno. Iako se sa svojim drugaricama u svakodnevnom životu dobro osećala, ipak je u jednom pismu roditeljima strogo ocenjivala njihove ljudske osobine: strašno kako se neke devojkice – “većina” – “ponašaju” ovde, pisala je ona svojoj porodici, ali bez bližeg opisa tog pogrešnog ponašanja. Nisu sve devojkice “naročito pametne, naprotiv, mnoge su prave provincijalke” među njima. Nekoliko meseci kasnije piše *Mirjam* da je svoj 19. rođendan provela ovde “u tuđini, sasvim sama”, iako je pozvala nekoliko devojaka na kolač koji je sama ispekla. Jedno vreme je mislila da je našla prijateljicu ali to je bila zabluda, jer se njena prijateljica ubrzo pokazala loše.⁷³

Glasinge o polasku

Sačuvana pisma jasno odražavaju duševne torture izbeglica. One su živele u stalnoj napetosti između radosnog iščekivanja izazvanog ponovnim najavama odlaska i velikog razočaranja s obzirom na svaki put ponovo izjalovljene nade. Početkom februara 1940. god. prvi put su se čule glasinge o predstojećem produženju puta. Pošto je prvo rečeno da izbeglice moraju čekati u Kladovu oko 3 meseca, sad su bili osnovani izgledi za polazak za 3-4 nede-

---

⁷²Sećanja Herte Ajzler (Rajh).

⁷³Pisma *Mirjam Najfeld (Brajner)* / Kladovo porodici u Tel Avivu 4.4.1940. god. (nastavak 6.4.1940. god.) i 12.7.1940. god.

lje, pisao je *Valter Klajn* svojim roditeljima. Znao je čak i detalje o putu. Samo malo će putovati nizvodno Dunavom, a potom vozom do jadranske obale i odatle velikim morskim brodom do cilja.

Kari Kris je 28. februara 1940. god. obavestio svoju majku o velikom uzbuđenju koje je pre par dana izazvao najavom navodnog skorog produžetka putovanja. Već je bio zaokupljen pitanjem hoće li jeftini kartonski kofer, poslat od njegovih jugoslovenskih rođaka, izdržati put. Pun optimizma savetovao je majci da mu sledeće pismo šalje na novu adresu: *Kari Kris*, na brodu "Car Dušan", Sulina, Rumunija. Posle dve nedelje 14. marta 1940. god. morao je da saopšti svojoj sestri:

" (...) Kao što vidiš, sa mojim daljim putem ne ide baš tako lako. Sigurno ćemo ostati ovde još 4-5 nedelja (...) i ko zna da li čak i duže. Najzad ne zaboravimo da živimo u ratu, i tu se nikad ne može ništa reći unapred. Što se mene tiče (a verujem da i drugi tako osećaju), strahovito želim da se ovo stanje već završi, ali Bog nam ne misli dobro."

Optimizam u vezi skorašnjeg puta uticao je na *Karija* i u vezi bezbrižnog trošenja para koje su mu rođaci poslali:

"Mislio sam da ćemo do kraja februara već davno ići odavde, niko nije mislio da će tako dugo trajati, naprotiv optimisti su nas već sredinom februara zamišljali drugde. Kod nas je sad jako lepo vreme. Danas je bilo tako vruće da se moglo sunčati, ali to ništa ne pomaže našoj stvari, pošto je gore na Dunavu i dalje tako hladno da se reka zamrzava."⁷⁴

O glasinama u vezi odlaska govori se i u dnevniku *Hansa (Hanana) Klajna*. On izveštava o lažnom alarmu u vezi kretanja leda. Prema saznanju izbeglica kretanje leda bilo je preduslov za dalje putovanje, pošto je trebalo da oslobodi plovidbu Dunavom, pa je zbog toga postalo magičan pojam. I *Valter Klajn* je morao uskoro da se koriguje, naime odlazak treba opet odložiti dok kretanje leda ne "stigne" od Gvozdene kapije do njih. Još se ništa ne zna ni o planu putovanja – raspravljalo se o varijantama Dunavom preko Suline ili kopnom preko Splita:

"U svakom slučaju moramo sačekati da krene led, pa navodno 14 dana posle toga možemo otputovati odavde. Pošto led "može" da otopi za 8-10 dana (ako hoće), mi bismo mogli da računamo sa odlaskom za oko 3 nedelje."

---

⁷⁴Pismo Valtera Klajna / Kladovo rođacima 10.2.1940. god.; pismo *Karija Krisa* majci, 28.2.1940. god. i sestri *Suzi* 14.3.1940. god.

U svakom slučaju ostaje još dosta vremena za fudbalski kup. Početkom marta *Valter Klajn* izveštava sa novim optimizmom da će odmah po kretanju leda oni moći putovati za Sulinu. Očigledno je izbeglicama opisan detaljan tok putovanja koje bi trebalo da počne za oko 10 dana: posle dvodnevnog boravka u Prahovu, gde treba da preuzmu 4 tona namirnica za prekomorski brod, nastaviće put na svoja 3 broda 4-5 dana do Suline, a odatle će "prekomorskim brodom koji ih već tamo čeka" krenuti ka svom cilju.⁷⁵

Početkom aprila *Mirjam Najfeld (Brajer)* piše svojim u Palestinu da trenutno nema izgleda za kretanje iz Kladova, krajem maja ona saopštava, "navodno" će doći sekretar jevrejske opštine i obavestiti ih o daljem putovanju.⁷⁶

Kari Kris piše svojoj majci u podne 21. marta 1940. god. da je voda puta ušao u salu i saopštio da je iz Beograda telefonom javljeno o nastavku puta, što će biti objavljeno za 3-4 dana.

" (...) Možeš zamisliti kakvo oduševljenje je izazvala ova vest. Samo nisam hteo da ureknem, pa ti zato u zadnjem pismu nisam pisao, ali nije vredelo, 24. je stiglo gorko razočarenje u licu višeg činovnika iz beogradske jevrejske opštine. On je zbog nas bio u Ženevi i sa radošću smo iščekivali njegov povratak. Istog dana uveče stigle su već glasine koje su se i obistinile. Mi u skorije vreme ne putujemo. U stvari to nije sasvim tako jer ćemo za par dana produžiti u jednu rumunsku luku i doći na jedan prekomorski šlep, ali to ne menja na stvari. Neizvesno je koliko ćemo još čekati, ali može da potraje i nekoliko meseci. Možeš misliti kako je to poražavajuće delovalo na ljude. Za svaki slučaj ponovo smo posetili naše staro mesto u blizini ranije zimske luke, gotovo je sa šetnjama u Kladovo, a u Rumuniji ćemo po svoj prilici biti još više zatvoreni. Zadnjih dana bili smo na kopnu i bilo je lepo vreme, mogli smo se tamo dobro zabavljati. (...) "

Kari Kris, koji je bio malo naklonjen sujeverju, savetovao je majku u jednom ranijem pismu da mu više ne piše s obzirom na njegov skorašnji odlazak. Pošto do najavljenog odlaska nije došlo, sada je ovako savetovao "Dakle, ako mi i dalje budeš marljivo pisala, možda ćemo onda otputovati."

Početkom aprila *Kari* je priznao da je već "prilično izgubio nadu" u dalje putovanje iz Kladova. Naime tih dana rukovodstvo puta pozvalo je da se jave izbeglice čije su dozvole i pozivi u američkom

---

⁷⁵Dnevnik Hansa Klajna; pismo Valtera Klajna / Kladovo 24.2. i 1.3.1940. god. (nastavak 2.3.1940. god.).

⁷⁶Pismo Mirjam Najfeld (Brajer) / Kladovo roditeljima 4.4. i 23.5.1940. god.

konzulatu u Beču, kako bi se organizovao njihov put za Ameriku. *Kari* je iz ovog saopštenja zaključio da će oni ostati u Kladovu još dugo, sigurno nekoliko meseci. Vest o putu u Rumuniju isto se nije činila opravdanom, odnosno istinitom.⁷⁷

Valter Klajn je takođe morao da pomuti radost svojih roditelja u vezi skorog susreta:

“Nažalost konačno je nastalo sledeće: mi sedimo u mestu! I to u Kladovu! Sve nade su se nažalost izjalovile! Za sada ne postoji nikakva definitivna mogućnost za put pošto nedostaju svi preduslovi (dalje putovati – Dunav, prekomorski brod, itd.). Potpuno je neodređeno, s obzirom na novonastalu političku situaciju, šta će biti sa nama. I u tom pogledu kolaju razne glasine, ali bez zvanične potvrde. Govori se i o interniranju, razmeštaju u zemlji, itd. O čekanju na promenu odnosa u Nemačkom Rajhu. Kako bih rado došao kod svojih roditelja i brata. Više i ne verujem u to. Ratno-politički razvoj događaja ukazuje na druge puteve, a kuda i kako vode ovi putevi (naročiti), to danas niko ne može da kaže, niti da sluti.

Sve ovo mi daje osećaj da neću skoro videti moje roditelje i Otta“.

Krajem aprila Šime Špicer iz jevrejske opštine saopštio je izbeglicama da je dalji put Dunavom i Crnim morem neizvodljiv, i to zbog ratnih okolnosti, ali transport ni u kom slučaju neće da se rasformira ili podeli. “Hehaluc” je doneo odluku da i dalje u svim okolnostima ostaje jedini cilj “Erec Izrael”.

“Glavu gore – hrabro! Naš cilj ostaje Palestina! (...) Za mene lično to nije potrebno, ali nažalost za 60 % transporta jeste”,

pisao je *Valter Klajn*. Izričito je molio roditelje da mu pišu, jer u Kladovu je čovek

“(...) tako daleko od sveta (...) odsečen, i ništa nije okrutnije od neizvesnosti.”

Već 1. maja *Valter Klajn* izveštava o novim izgledima za dalje putovanje: za oko 8-10 dana očekuje se jedan prekomorski šlep na koji će se oni ukrcati za kratko vreme. Međutim on je u verodostojnost te vesti sumnjao zbog aktuelne političke situacije. Pisao je rođacima: situacija se može izmeniti svakog časa i ratna dejstva širiti dalje. Uprkos tome on se u Jugoslaviji smatra srećnim – oni su primljeni sa gostoljubivošću i kako vlasti, tako i stanovništvo pokazali su se koliko god je to moguće predusretljivima. Naročito veliku žr-

---

⁷⁷Pismo Karija Krisa / Kladovo majci, 22.3, 2.4, 7.4. i 10.4.1940. god.

tvu podneli su jugoslovenski Jevreji. Pri jednom razgovoru rukovodilaca grupa ("maskirani siha") 18. maja 1940. god. vođstvo puta iznenada opet izveštava o telegramu Beogradske jevrejske opštine, po kojem je nastavak puta obezbeđen i 26. maja pojavio se Špicer na poziv. 28. maja glasine su učestale, ali se malo kasnije ispostavilo da su više nego lažne.⁷⁸

Hans (Hanan) Klajn odmah je odgovorio svom bratu, kada ga je ovaj informisao o konkretnim izgledima za jedan sertifikat. 26. juna *Hans* i *Lisl* popunili su potrebne formulare. I roditelji *Mirjam Najfeld (Brajer)* potrudili su se u Palestini da nabave sertifikat za svoju kćerku. Ona je istovremeno pokušala da uzme stvar u svoje ruke i poslala je pismo cionističkoj ženskoj organizaciji WIZO u Beogradu. U junu je primila dopis od predsednice Hermine Melamed koja ljubazno saopštava *Mirjam* da je za nju već predviđen sertifikat. Melamed je primila obaveštenje od zagrebačke centrale da su stigli sertifikati za transport za nekoliko "mladih WIZO" i više učesnika "Omladinskih alija". Generalni sekretar – tu se misli na Špicera uskoro će otputovati u Zagreb i izvestiti o tome šta je tačno. Melamed je zainteresovane pozivala na strpljenje i poževela im skorašnji kraj njihove odiseje. *Mirjam* piše svojoj porodici da se još ništa određeno ne zna i moli ih da ne očekuju njen skorašnji dolazak u Palestinu. 12. jula ih obaveštava da se u britanskom konzulatu u Beogradu nalazi sertifikat na njeno ime (WIZO), ali trenutno nema mogućnosti za putovanje. Do kraja meseca nije više primila nove informacije iako joj je bilo obećano da će moći nastaviti put čim se obave sve formalnosti – verovatno početkom septembra.⁷⁹

S obzirom na sumnju u nastavak puta ilegalno *Valter Klajn* je takođe nagovarao svoje rođake bez prestanka da što je moguće brže predaju kod Sohnuta (Jevrejska agencija) molbu za sertifikat iz kategorije "na molbu porodice" ili "izbeglički sertifikat" i da intervenišu u njegovu korist kod "Hitahdut Olej Germanija i Austrija" (agencija za useljavanje iz Nemačke i Austrije). Jula je pisao:

"Juče je opet bio Špicer iz Saveza i objasnio nam našu situaciju. Ona je sledeća: nećemo više ilegalno kretati ka našem cilju, mada je vreme još neodređeno, nego legalno, sa papirima. Već je stiglo oko 60 komada. (...) Sve to naravno može potrajati mesecima, osim toga povezano je sa pitanjem

---

⁷⁸Pismo Valtera Klajna / Kladovo, 10.4, 29.4, 1.5. i 17.5.1940. god.

⁷⁹Dnevnik Hansa Klajna; pismo Mirjam Najfeld roditeljima, 4.4. i 19.5.1940. god. (nastavak 23.5.1940. god.), 11.6, 12.7. i 31.7.1940. god. Generalni sekretar VICO-a u Zagrebu bila je Roza Haker.

tehnike putovanja. (...) Trenutno nema mogućnosti da se putuje, ali može biti za 14 dana.”⁸⁰

Bila je gorka ironija sudbine što su očajne izbeglice morale još da dožive da je jedan veliki ilegalni transport, poslednji koji je mogao napustiti teritoriju Rajha, početkom septembra otplovio pored njih. Oni su već duže vreme bili informisani o tim pripremama. Četiri DDSG broda – “Melk”, “Schönbrunn”, “Helios” i “Uranus” (na ovom brodu je i kladovski transport počinjao svoj put iz Bratislave) – klizili su niz Dunav pred njihovim očima. Kao i mnogi drugi, i *Herta Ajzler (Rajh)* imala je rođake na jednom od brodova.

“ (...) moji roditelji i sestra bili su na brodu za Sulinu. Naše očajanje bilo je neopisivo. Nismo mogli stupiti u kontakt sa njima, jer se brod nije zaustavio.”

U izveštaju jednog od tadašnjih putnika DDSG brodova bilo je:

“Na obali smo videli jevrejske emigrante čije se putovanje završilo pre vremena. Jadnici su prepoznali da smo i mi jevrejske izbeglice i prilikom prolaza pored njih istakli su plavo-belu zastavu. Mnogi među nama imali su tamo rodbinu i tužna srca su morali da se odreknu nade u njihov prijem na naš brod.”⁸¹

Kari Kris je u jednom pismu prikazao uzbuđenje koje je izazvano prolaskom tih brodova punih izbeglica kod ljudi zaglavljenih u Kladovu i izneo svoja razmišljanja o mogućim razlozima njihove tragične sudbine:

“Mislim da je glavni razlog nedostatak novca. Omladinska alija trebalo je već da krene i sad je opet odložen put za 3 nedelje. Ja verujem, a to je opšte gledište, da nema para za plaćanje tog dugog puta. Možemo se pohvaliti tužnom zaslugom da smo ovdašnju veroispovednu opštinu finansijski iscrpli. Irena (rođaka iz Jugoslavije) mi je ispričala da sad plaćaju trostruki iznos za opštinski porez (jevr. opština) i da je ustanovljen poseban fond za nas, u koji ulažu.”⁸²

Sredinom septembra izveštava *Valter Klajn* u pismu:

“4.000 jevrejskih izbeglica, koje su na 4 nemačka broda plovile niz Dunav, biće iskrcane u Ruštuku i prema pisanom saopštenju prebačene na 2 prekomorska broda.”

---

⁸⁰Pisma Valtera Klajna / Kladovo njegovima, 9.6. i 7.7.1940. god.

⁸¹Sećanja Herte Ajzler (Rajh); Gabriele Anderl: Cilj bekstva Mauricijus, serija članaka i “profila”, br. 28, 29, 30, 31, juli-avgust 1990. god.

⁸²Pismo Karija Krisa / Kladovo majci, 8.9.1940. god.

Izbeglice Štorfer-transporta bile su još u septembru u Tulcu, na donjem toku Dunava, prebačene na 3 istrošena, stara prekomorska broda – “Milos”, “Pacific” i “Atlantic” i nakon puta punog oskudevanja i avanture stigli su do obala Palestine. Britanci su zaplenili brodove radi deportovanja više od 3.500 ljudi u koloniju Mauricius. Brod “Patria” bio je predviđen za deportaciju ali cionistička podzemna organizacija “Hagana” izvela je bombaški napad na taj brod da bi ga onesposobila za plovidbu morem i tako sprečila deportaciju, te je “Patria” potonula pri čemu se utopilo preko 200 ljudi. Više od 1.500 učesnika transporta ipak su prebačeni na Mauricius i tamo držani zarobljeni do kraja rata.⁸³

Opraštanje od Kladova

Tokom leta 1940. god. ponovo je bilo govora o remorkeru koji je trebalo da izvuče iz kladovske luke “objekat” zaposednut izbeglicama, šlep zvani “Penelope”. U septembru su glasine dobijale konkretan oblik. No cilj puta nije više bio pristanište na donjem Dunavu ili na Crnom moru, nego srpska varošica na Savi.⁸⁴ 14. septembra 1940. god. *Valter Klajn* piše:

“Dakle prvih 500 putuju u ponedjeljak ujutru (...). Nažalost oni će biti premešteni na 2 šlepa i remorkerom dovučeni do Šapca. Vrlo fini način prevoza! Onaj koji nam je tako smislio sigurno nema ljudskih osećanja. Ali bilo je već i gore i ko zna šta će još biti.”

Neposredno posle toga on izveštava o novim uputstvima iz Beograda: svih 1.200 ljudi treba da budu prebačeni u Šabac odjedanput, na 5 šlepora, vučeni remorkerom. Polazak je “navodno” prekosutra, u utorak. Međutim pošto šleповi još nisu tu, a ipak bi ih trebalo za naše potrebe “malo preurediti”, on ne veruje u ovaj termin polaska. Konačno u pomeranju rokova već imaju iskustva.⁸⁵ 16. septembra 1940. god. *Jakob Rotman* je informisao Oskara Grinbauma i njegovog sina Arjea, koji je u međuvremenu – nakon puta punog prepreka – ilegalnim transportom (na “Hilde”) stigao do Pa-

---

⁸³Pismo Valtera Klajna / Kladovo, 13.9.1940. god.; Gabriele Anderl: “Ili će nestati preko Dunava, ili u Dunavu”, u delu Robert Strajbel (Streibel): Odjednom su svi otišli, Beč, 1991. god. str. 252.

⁸⁴Pisma Hansa Klajna autorima.

⁸⁵Pismo Valtera Klajna / Kladovo, 14.9.1940. god.

lestine, da će za 3 dana napustiti Kladovo i verovatno će morati da se presele u Šabac, gde će biti još gori uslovi stanovanja. Istovremeno organizatori pokušavaju “da reše naše pitanje onako kako su nas ovamo i doveli”, dakle nastaviti put ilegalnim transportom.

“To bi bio drugi kardinalan zločin protiv nas. Prvo, morali bismo putovati kroz vatru, drugo, fizički smo propali. Ovo zadnje odnosi se samo na neke među nama. Nažalost, i na mene i na dragu mamu. Razume se ima u “našoj sredini” i ljudi iz rulje ili onih koji vole avanture, kao i drugih (normalnih) koji nemaju pristojnih uslova za dobijanje sertifikata, koji se slažu sa tim rešenjem. Nažalost, mi i još neki “vaticim” ne možemo se saglasiti sa time.”

Pošto su proveli dve godine pod nacistima i jednu godinu u Kladovu, ovakvo rešenje ne dolazi u obzir, barem ne za funkcionere i “vaticim”, ne može se poigravati njihovim životima. Sada su očigledno “maheri” isplanirali kako da se ilegalno reše kandidata sa legalnim pravom na sertifikate, a u međuvremenu pristigle sertifikate da prisvoje. Naime jedan broj sertifikata – koliko god mali – stigao je u Jugoslaviju za “izbeglice, haluce i vaticim”. Među “crnobezijance” sa papirima spada u prvom redu vođa puta Jukel (Adolf) Dorfmann, bez čijeg pristanka nije bilo moguće vršiti malverzacije. On je dokazao da nikad nije bio “haluc” (cionistički “pionir”), on je opasniji od svakog “kapitalističkog razbojnika” pošto nosi masku “haluca”, a “akreditovan je od svetskog Hehaluca”. Pošto u transportu nema “haluca”, “ovaj izdajica jevrejstva i jevrejskog radništva” može tu da radi šta mu je volja. Njegovo mišljenje nije bilo mnogo povoljnije ni o nekim “madrihim” (vođe omladinskih udruženja).

“Sa nekolicinom slabića (...) on (Dorfmann) će uskoro izaći na kraj. Prvo ih zasipa frazama, drugo pribavlja im pojedinačne sertifikate. Da, ovi rukovodioci se ne stide da pojedinačno napuste svoju “hevra” (grupu, društvo) i otplove za Erec ... A “drugari” neka čekaju ovde.”

U međuvremenu – uprkos *Rothmanovim* merama predostrožnosti – doznalo se da je on poslao u Palestinu spisak “vaticima”. Jukel Dorfman se kategorički izjasnio – pisao je *Rothman* – da će učiniti sve kako “Jakov” – tako se ovde zvao Rothman “narodski” – ne bi dobio sertifikat, pošto je imao “hrabrosti” da pošalje u Erec listu zaslužnih cionista.⁸⁶

---

⁸⁶Pisma Jakoba Rotmana / Kladovo sinu Arjeu 16.9.1940. god. i dr Oskaru Grinbaumu / Tel Aviv, 17.9.1940. god.

Ne samo put za Palestinu, već i preseljenje iz Kladova u Šabac usledilo je tek posle mnogih neizvesnosti i kontradiktornih informacija: Kari Kriss je obavestavao 3. septembra 1940. god. da će verovatno sledećih dana krenuti na put Omladinska alijsa, nekoliko osoba sa sertifikatom i oko 30 "SAD-putnika" – ukupno oko 200 ljudi, pošto je njihov najavljen odlazak jednom već odložen. U pismu od 8. septembra govori se već o 500 ljudi iz grupe, koji su naredbom Ministarstva unutrašnjih poslova Jugoslavije predviđeni za preseljenje u Šabac, pošto je zbrinjavanje mnogo ljudi veoma teško u malom mestu, kao što je Kladovo. Žao mu je što on nije uključen u ovih 500, pošto se s jedne strane tu radi o ljudima koji će uskoro produžiti put, i s druge strane o onima koji su već duže vreme emigranti u Jugoslaviji i došli su proletos u Kladovo. Kari se plašio da se ova naredba odnosi i na njegovih sedam "sustanara" sa kojima se lepo slagao.

Maloprije objavljeno je da će cela grupa izbeglica biti prebačena u Šabac:

"Prvih 500 trebalo je da putuju 12., no kao što je u ovom transportu i uobičajeno, termin je opet pomeren. Sutra (17. septembra) trebalo je da svih 1.200 putuje na 5 šlepova, no i to je odloženo, pa se trenutno za polazak predviđa 19. septembar."

Iako se plašio okolnosti pod kojima se putuje, *Kari* se ipak rado-vao što se preseljava u veći grad, koji je bliže Beogradu a ne "iza božjih leđa, kao što je ovo Kladovo", i u kojem navodno postoji i bioskop. Iz *Karijevih* pisama može se zaključiti da je odluka o preseljenju izbeglica doneta spontano pošto su pre nekoliko dana, krajem avgusta ili početkom septembra 1940. god. – on i nekoliko dečaka iz logora (kampa) preseljeni u stan u Kladovu. *Kari* objašnjava – trebalo je graditi još baraka, ali je nedostajao novac za nabavku građe, a predstoji hladno godišnje doba, te je odlučeno da se ljudi iz šatora premeste u stanove u mestu. Mladići su dugo morali da traže, jer su već sve sobe za izbeglice bile zauzete. Najzad su našli dva stana u dve susedne kuće kod imućnih seljaka, van mesta, na oko osam minuta od kuhinje, gde su se hranili. Preseljenje je obavljeno brzo. Naručili su kola da ih seljak odveze u kamp, natovarili prtljag i odvezli se u mesto. Posle dugo vremena *Kari* je spavao u pristojnom krevetu. Zato je bio jako razočaran kad je doznao za predstojeću selidbu u Šabac.

"Jedno je teško. Najzad imamo sopstveni stan, jedva 2 nedelje smo u njemu i opet treba da odemo. U Šapcu ćemo sigurno stanovati zajedno, u nekoj školi ili kasarni. (...) Kiša pada već 2 dana i treba gaziti preko mora

blata, a ni u samom mestu nije bolje. Inače stan je zaista prijatan. Seljanka ima svega, često nam donosi kukuruz ili palentu, ili kad u celom selu nema hleba ona nam za vrlo malo para peče kukuruzni hleb. Zaista smo izvukli glavni zgoditak sa ovim stanom. Tek kad vidimo ostale stanove, shvatamo kako nam je dobro.”⁸⁷

Rečeno je da 13. septembra svi vlasnici sertifikata, među njima i ona (Mirjam), napuste Kladovo i presele se u Šabac, ipak u zadnjem momentu put je otkazan, a nov termin nije objavljen – pisala je *Mirjam Najfeld (Brajer)* svojim roditeljima.⁸⁸

Još 16. septembra, kad je svoju majku obavestio o planiranom premeštanju, *Kari Kris* je računao sa izvesnim odlaganjem početka akcije preseljenja. Međutim ponovo iznenadujuće, već sledećeg dana, 17. septembra, došlo je do pokreta.⁸⁹ Logor sa barakama porušen je u noći između 13. i 14. septembra i zbog toga je narednih dana došlo do neprijatnih rasprava između izbeglica i gradonačelnika koji je hteo da spreči rušenje.

U pismima raznih članova grupe kao razlog za njihovo iseljavanje navodi se teško stanje za zbrinjavanje u Kladovu u zimsko vreme. Međutim u jednom od pisama *Valtera Klajna* nailazimo na drugu, verovatno odlučujuću pozadinu:

“Danas popodne u gradu su se pojavila dva SS-ovca u uniformi, koji su sišli sa jednog nemačkog broda usidrenog preko noći. Brod je predviđen za navodni transport Rusa u njihovu domovinu i da povede Nemce sa sobom. Trebalo bi da sutra nastavi put. U svakom slučaju nama je narednik (komandant žandarmerije) zabranio izlaz posle 19 i30 h i cela stvar je izazvala prilično uzbuđenje. Mene lično ne pogađa ta zabrana, ja imam posebnu dozvolu.”⁹⁰

---

⁸⁷Pisma Karija Krisa / Kladovo majci, 3.8. i 16.9.1940. god. U periodu između 11.4. i 3.9.1940. god. ni jedno pismo nije stiglo od Karija (izuzev jednog od 27.8.1940. god.). Usled toga nedostaju tačne informacije o Karijevom smeštaju u Kladovu za vreme letnjih meseci, posle napuštanja broda.

⁸⁸Pismo Mirjam Najfeld (Brajer)/Kladovo porodici u Tel Avivu, 14.9.1940. god.

⁸⁹Pismo Karija Krisa / Kladovo majci, 23.9.1940. god.

⁹⁰Pismo Valtera Klajna / Kladovo, 14.9.1940. god.

Ekskurs: Ponovno useljavanje folksdojčera iz Besarabije i severne Bukovine

Pomenuti događaj bio je u vezi sa velikom akcijom ponovnog naseljavanja folksdojčera iz Rumunije.

Adolf Hitler je u svom programskom govoru 6. oktobra 1939. god. nagovestio “novi poredak etnografskih odnosa tj. preseljenje nacionalnosti” kao “najvažniji zadatak” po završetku pohoda na Poljsku. 9. oktobra 1939. god. Hajnrih Himler, SS-Rajhsfirer, postavljen je za “komesara Rajha za učvšćenje nemačkog naroda” i pre svega mu je bilo povereno novo naseljavanje folksdojčera i to naročito na novopripojenim poljskim teritorijama. Inicijativu za ovaj program preseljenja dalo je razgraničenje interesnih zona u Istočnoj Evropi u dodatnom protokolu nemačko-sovjetskog pakta o nenapadanju 23. avgusta 1939. god. U oktobru i novembru 1939. god. zaključeni su ugovori o vraćanju folksdojčera iz Letonije, Estonije, Galicije i Volhinije. Kada je Rumunija 27. juna 1940. god. pod pritiskom nemačke vlade prihvatila ultimativni sovjetski zahtev za ustupanje Besarabije i severne Bukovine, pitanje preseljenja folksdojčera postalo je aktuelno i za ove teritorije. 22. jula počeli su u Moskvi dugotrajni pregovori čiji je rezultat bio potpisivanje nemačko-sovjetskog “dogovora o preseljenju stanovništva nemačkog porekla sa teritorije Besarabije i severne Bukovine u nemački Rajh” 5. septembra 1940. god.

Sprovođenje programa za “unošenje vredne nemačke krvi radi jačanja samog Rajha” kako je ovaj plan nazvao jedan član zaduženog SS-štaba, počeo je prvih dana septembra 1940. god.

U Galati i Černovic stigao je komandni kadar sastavljen od oko 600 lica, određen od Centra za folksdojčere i predviđen za upravljanje preseljenjem.

Transport besarabijskih Nemaca sprovodio se iz njihovih dotadašnjih mesta stanovanja do luka ukrcavanja, delom kamionima komande za preseljenje i železnicom, a delom kolonom seljačkih zaprežnih kola. U lukama na Dunavu (Kilija, Reni i Galati) ukrcani su na nemačke brodove koji su ih transportovali do srpskog Prahova ili Zemuna, gde su uz jugoslovensku pomoć uređeni logori za njihovo prihvatanje. U oba ova logora funkcionisala je uprava od oko 260 lica. Dalje transportovanje za Nemačku u unapred pripremljene logore sledilo je vozom. Do sredine novembra završeno je ponovno naseljavanje besarabijskih Nemaca. Još pre, 22. oktobra

1940. god., posle 14-dnevnih pregovora, postignut je sporazum sa rumunskom kraljevskom vladom kojim su i folksdojčeri iz južne Bukovine i Dobrudže uključeni u program preseljenja. Ukupno je iseljeno više od 93.000 folksdojčera iz Besarabije, više od 43.000 iz južne Bukovine i preko 15.000 iz Dobrudže (više puta u Poljsku). Sa DDSG (nemačko dunavsko brodarstvo) se još u leto pregovaralo zbog preseljenja folksdojčera putničkim brodovima Dunavom.

Sredinom jula 1940. godine Franc Ksaver Šec (Franz Xaver Schötz), savetnik pri Dunavskoj plovidbi, pokazao se spremnim da 16 putničkih brodova stavi na raspolaganje za transport 120.000 ljudi za preseljenje u periodu od 42 dana. Sa njim su prethodno pregovarali i jevrejski organizatori radi ustupanja dunavskih brodova za Palestinu. Šec je dobio uputstva od "komesara Rajha za jačanje nemačkog naroda" da se radi finansijskih efekata usaglasi sa Ministarstvom saobraćaja. Osim toga pregovaralo se o iznajmljivanju 10 brodova od raznih država. Bili su u kombinaciji i mnogi brodovi koji su ranije prevozili jevrejske izbeglice na putu za Palestinu, sve do donjeg sliva Dunava: "Saturnus", "Schönbrunn", "Grein", "Helios", "Minerva", "Uranus", "Melk", ali i oba jugoslovenska broda "Car Dušan" i "Kraljica Marija", koje smo sreli u vezi kladovskog transporta.

U Prahovu, gradiću sa 3-4.000 stanovnika i jednošinskim železničkim priključkom, trebalo je da se organizuje logor sa šatorima. Radio-stanice su postavljene u Galati, Prahovu i Zemunu, a stanice Galati, Ruse, Giurgiu, Prahovo, Kladovo, Gradište i Zemun bile su mesta pristajanja brodova. Na ovim međustanicama bio je dozvoljen silazak na kopno samo nemačkom rukovodstvu, a ne i putnicima koji su se selili. Ipak, bilo je bolesnih koje su smeštali u najbliže bolnice, a utovarivali su i namirnice, vodu, ugalj, i ulje. U Rusama, Kladovu a kasnije u Turn-Severinu i Gradištu kontrola je vršena na brodovima koji su prolazili i najavljeni su u Zemunu odn. Prahovu. Brodovi su kratko zadržavani radi kontrole.⁹¹

I Špicer je potvrdio u izveštajima o aktivnosti Saveza jevrejskih veroispovednih opština da je neposredni uzročnik premeštanja izbeglica iz Kladova u Šabac bila velika akcija preseljenja folksdojčera.

---

⁹¹Ministarstvo za prognane, izbeglice i ratom oštećene; dokumentacija o prognu Nemaca iz srednje i istočne Evrope, sveska III; sudbina Nemaca u Rumuniji, Minhén, 1984. god., str. 41, 5; Verner Lorenc (Werner Lorenz), SS-general armije, Knjiga povratka, Voz Nemaca iz Besarabije i severne Bukovine, Berlin, 1942. god., (druga spomenuta knjiga je propagandna brošura), navedenu dokumentaciju koristiti oprezno, BA/K, R 59/371, 372, 375, R 69/667, 668.

Izveštavao je da su jugoslovenske vlasti izabrale drugo mesto boravka za izbeglice, pošto su Kladovo i Prahovo određeni za prihvatna mesta Besarabijskih Nemaca. Na taj način želeli su se izbeći incidenti.

Hans (Hanan) Klajn je posle duge pauze nastavio da vodi dnevnik. U septembru beleži utiske o uslovima iseljavanja iz Klado-va. Iz nekih aluzija može se zaključiti da je istovremeno ponovo bilo reči o produžetku puta ka cilju – Palestini.

“10. septembar. Priprema prve grupe, sertifikati za Amerikance (misli se na osobe sa dozvolama za SAD) i druge. Prva grupa treba da putuje, 250 ljudi, užurbano pakovanje, prtljag će se preneti kolima, apoteka se ostavlja. Sastanak u 6h, iznenada otkazano, još u toku noći vraćen prtljag kolima, veliko razočarenje i haos, apoteka raspakovana, 12. 13. 14. i 15, apoteka se pakuje, u utorak 17. treba putovati za Šabac (šlepovanim čamcima?). Dolazi Gedalja, svađe, još nema spiskova, maskirut (sekretarijat) dao ostavku. Ceo prtljag treba da se prebaci kolima, do 6h uveče čekamo kola, odmah zauzimamo mesto na šlepu, i za apoteku. 18. septembra. Šlep sa grupom Hahšara otputovao u 5h ujutru, druga 2 šlepa odvezena u 1h, put kroz Gvozdenu kapiju, 2 remorkera vuku kroz brzake do Dobre. 21. septembar 5h po podne prolazimo kroz Beograd, zaustavljamo se van grada, u 2h putujemo dalje Savom. Celu noć na putu, smeštamo se kod upravljača šlepa.”⁹²

“Penelope” je dakle uzvodno Dunavom dovučena do Beograda.

“Ponovo sam video nezaboravni predeo Gvozdene kapije i kao malu nadoknadu za izjalovljene nade upio sam u sebe njenu hladnu lepotu.”

Tako piše *Hajni (Cvi) Kveler* u svojim sećanjima. A *Herta Ajzler (Rajh)*:

“Umesto da smo putovali 600km dalje do Crnog mora, opet smo se preselili na dva stara, klimava broda, oronula, koji su nas vratili pola puta na-
trag, puta kojim smo došli pre godinu dana.”⁹³

---

⁹²Dnevnik Hansa Klajna.

⁹³Sećanja Hajni (Cvi) Kvelera i Herte Ajzler (Rajh).

Iza kulisa: Mosadovi naponi za spasavanje⁹⁴

Umesto da produže put ka prvobitnom cilju, ka Palestini, kao što su se nadali, izbeglice su sad putovale nekoliko stotina kilometara uzvodno, za Šabac. Šta je bila pozadina ovog fatalnog razvoja događaja koja je samim pogođenim putnicima ostala neshvatljiva i neobjašnjiva? Odmah po dolasku u Bratislavu počele su teškoće sa slovačkim vlastima. Učesnici bečkog transporta nisu bili jedine izbeglice koje su se krajem 1939. god. zadržavale u ovom gradu – i druge grupe Jevreja, iz Praga, Berlina, Danciga isto su čekale da produže putovanje. Moglo se izdejtstvovati kratko vreme za ostajanje, posle toga slovačke vlasti pretile su da će grupu vratiti na nemačku granicu ukoliko u najskorije vreme ne napuste Slovačku. Proterivanje u Nemačku sa sigurnošću bi značilo deportovanje u koncentracione logore, jevrejskim izbeglicama je bilo najstrože zabranjeno da se posle svoje – “nedobrovoljne” – emigracije vrate na teritoriju Rajha. Pored toga predstojalo je moguće zaleđivanje Dunava, što bi značilo odreći se daljeg putovanja preko zime.

Zbog neodržive situacije Georg Iberal (Überall) (Ehud Avriel) uz pomoć Moše Agamija (Averbuch) vršio je pritisak na agenta Mosada u Ženevi da potpomogne brži odlazak grupe, mada na ušću Dunava još uvek nije bilo broda spremnog za put na otvorenom moru. U Iberalovim memoarima nije spomenuto da je odluka o slanju izbeglica doneta protivno otporu drugih predstavnika Mosada u Evropi (put u neizvesnost!). U to vreme Rumunija je već bila preplavljena izbeglicama – oko 3.000 ljudi čekalo je u lukama na Dunavu i Crnom moru na nastavak puta za Palestinu. Većina njih napustila je kasnije evropsko tle na brodu organizovanom od strane revizionista – “Sakarya” i od Mosada iznajmljenom brodu “Hilda”, te su najzad stigli u Erec Izrael.

Znatan deo iznosa potrebnog za finansiranje ilegalnih transporta Mosada poticao je od “Jevrejske agencije”. Iberal piše u svojim memoarima da su troškovi za DDSG (brodove) pokriveni iz sredstava koja su, u spakovanim novčanicama u više drvenih san-

---

⁹⁴Glavni izvori za sledeća dva poglavlja su (ukoliko nije dato drugačije): Avriel: Kapija, CAHJP, A/W 2515, Ruth Aliav / Peggy Mann: Poslednje bekstvo. Najveći tajni pokret spasavanja svih vremena, London, 1974. god., Dalia Ofer: Kladdovo – Darien – ilegalno useljavanje u Palestinu. Cionistička politika i evropske nevolje, u delu Richie Cohen, Vizija i konflikt u Svetoj zemlji, Jerusalim, 1985. god. str.218-245., Ofer: Holokaust, str. 42, Vaserštajn: Britanija, str. 40.

duka, čuvana u podrumu bečkog Hehaluc-biroa. Jevreji su ih pre bekstva predali Hehalucu da ne bi dospeli u ruke nacista. Pošto je DDSG primio veoma visoke iznose za transport Dunavom, iznenađeno su izjavili po dolasku grupe iz Bratislave, da brod neće dalje putovati dok predstavnik DDSG u Sulini ne potvrdi da je stigao brod za plovidbu na otvorenom moru. DDSG je vratio novac i stornirao rezervacije. Time se završilo putovanje izbeglica na "Uranusu", u blizini Budimpešte.

Moše Agami (Avrbuch), koji je posle proterivanja iz Beča bio stacioniran u Ženevi, zamolio je Šimu Špicera, generalnog sekretara "Saveza Jevrejskih opština Kraljevine Jugoslavije", da iznajmi 3 mala izletnička broda od "Jugoslovenskog rečnog brodarstva", kojima bi grupa izbeglica mogla da se transportuje do delte Dunava. Pošto su rumunske vlasti ipak zabranile prolaz, jer pitanje ukrcavanja izbeglica na brod koji plovi otvorenim morem nije bilo raščišćeno, jugoslovenski brodovi sa putnicima – izbeglicama upućeni su u malu zimsku luku Kladovo.

Agami je sve preduzeo da nabavi brod za grupu zaustavljenu u Jugoslaviji i da dobije potrebna novčana sredstva od američko – jevrejske organizacije "Joint". Otkad je izbio rat stanje na tržištu brodova bilo je još nepovoljnije nego pre. Većina brodova bila je u prometu, a mornari i posade brodova spremni za ilegalne akcije nudili su se na crnoj berzi za unosne poduhvate, kao što je krijumčarenje (ljudi). Ulog se činio suviše velikim, jer britanske pomorske vlasti pretile su zaplenom brodova kao i interniranjem posade. U to vreme Britanci su vršili veliki pritisak na sve balkanske zemlje, i na Tursku, a vlasnike brodova su upozoravali da ne prodaju brodove aktivistima "Alija-Bet". Čak i braća Verenikos, porodica grčkih brodovlasnika, sa kojima je Mosad prilikom ranijih transporta uspešno saradivao, nisu više bili spremni na rizik, pošto su već 3 svoja broda korišćena za ilegalne transporte izgubili zbog Britanaca.

Početak decembra 1939. god. britansko poslanstvo je uputilo jugoslovenskom ministarstvu inostranih poslova verbalnu notu, u kojoj naglašava da je za Veliku Britaniju od izuzetnog značaja sprečavanje ilegalnog useljavanja u Palestinu. Nešto kasnije britansko ministarstvo inostranih poslova izvršilo je pritisak na Jugoslaviju da ulazak jevrejskih izbeglica dozvoli samo pod najstrožim uslovima i to isključivo onima koji poseduju tranzitne i krajnje vize. Britanske intervencije naišle su na određeni odjek, jer je u sledećim mesecima svaka molba za tranzitnu ili ulaznu vizu jevrejskih izbe-

gličkih grupa bila odbijena od strane Jugoslavije. S druge strane jugoslovensko ministarstvo inostranih poslova je već septembra 1939. god. izjavilo da nije u stanju da spreči transport Jevreja Dunavom u druge zemlje i ukazalo je na internacionalni status reke. Kontrola ljudi na proputovanju je nemoguća dokle god se oni ne ukrcaju na jugoslovensku obalu, osim toga jugoslovenske vlasti nemaju pravo da zabrane jevrejskim izbeglicama da se ukrcaju na jugoslovenske brodove radi putovanja u Rumuniju ili Tursku.

Britanskim vlastima je bilo jasno da većina izbeglica po pravilu u dokumentima ima navedenu Rumuniju, Tursku ili neku preko-oceansku zemlju, kao krajnji cilj putovanja, a u stvarnosti su na proputovanju za Palestinu.⁹⁵

Pošto se Cvi Jehieli, agent Mosada, u proleće 1939. god. preselio u Ženevu, u Atinu je delegiran novi čovek: Šmarja Cameret. Kao vlasnik američkog pasoša on je u Evropi uživao znatno veću slobodu kretanja nego predstavnici Mosada sa palestinskim pasošima. Iberal (Avriel) spominje u svojim memoarima da je Agami trebalo tog proleća 1940. god. iz Ženeve da putuje za Beograd da bi uspostavio kontakte sa tamošnjom jevrejskom opštinom. Špicer, generalni sekretar Saveza jevrejskih opština i Agami zajedno su posetili grupu izbeglica u Kladovu. Po Iberalu, Agami je bio zapanjen ugledavši ljude koje je pre godinu dana video prilikom posete Hahšara-logoru u Austriji zdrave i pune optimizma. Dalje Iberal izveštava, Agami je informisao rukovodioce grupe o naporima Mosada i nije krio da je skeptičan po pitanju mogućnosti nastavljanja puta. Ovaj prikaz stvari kontradiktoran je izveštajima samih izbeglica po kojima su oni jedva nešto saznali, za vreme njihovog nedobrovoljnog boravka u Jugoslaviji, o razvoju događaja tako nepovoljnih za njih i o njihovoj pozadini.

Pošto je Mosad imao potrebe za dodatnim novčanim sredstvima, obavezao se januara 1940. god. da pomogne pri bekstvu 2.000 Jevreja u Prag i da prihvati izbeglice internirane u Bratislavi. U tom cilju jevrejska opština u Pragu trebalo je da dâ na raspolaganje iz-

---

⁹⁵Ed memoar britanskog poslanstva u Beogradu, 20.1.1940. god. (prilog br. 1 u Beogradu: pošiljka br. 41. od 5. februara 1940. god.) PRO, FO 271/25239; o britanskoj politici u zemljama Balkana u vezi "Alije Bet" v. takođe PRO, CO 733/395/2; FO 371/25238 (među ostalim: Jevrejsko ilegalno useljavanje u Palestinu, zajednički memorandum Ministarstva inostranih poslova (Foreign Office) i Kolonijalnog ureda, decembar 1939. god. – januar 1940. god., 17. januar 1940. god., 371/25240 i 41, Vaserštajn, Britanija, str. 50.

nos od 25 funti po čoveku, u devizama, za kupovinu i adaptiranje jednog broda. Naime, Jevrejima je u Protektoratu – za razliku od teritorije Rajha – bilo dozvoljeno da nabave stranu valutu za finansiranje troškova puta.

Početak marta 1940. god. Mosad je radio na jednom projektu u Turskoj, i to sa dobrim izgledima. Grčki posrednik, Jan Penedelis, nudio je na prodaju turski brod "Vatan". Brod je mogao da primi oko 3.000 putnika i bio je predviđen prvenstveno za prevoz putnika iz Kladova i Bratislave. Vlasnik "Vatana" primio je predugjam od 12.000 dolara, pa je iznenada duplirao svoju ponudu sa 30.000 na 60.000 dolara. Pripadnici Mosada pristali su pod velikim pritiskom sa namerom da za pokrivanje viška troškova povećaju broj putnika u odnosu na prvobitni plan. Cvi Jehieli obratio se "Čehoslovačkoj cionističkoj organizaciji" i molio je da se preostali deo iznosa dostavi. Transfer se odlagao, a Mosadovi agenti nisu znali šta je razlog tome. Kasnije se ispostavilo da je Bertold Štorfer, rukovodilac bečkog "Komiteta za jevrejski prekomorski transport", pokušao manipulacijama blokirati aktivnost svojih konkurenata. Neprijateljstva između Štorfera s jedne strane i Mosada i Hehaluca s druge strane umanjivala su uspeh ilegalnih transporta u ovoj fazi.

Pošto je Kladovo-transport u Jugoslaviji pre vremena stao, Mosadovi agenti su pokušavali da prisile Štorfera da pomogne. Ovaj je bio na stanovištu da se njega Kladovo-transport direktno uopšte ne tiče, ali on je spreman po želji "Jointovog" predstavnika Morisa Tropera da se bavi ovom problematikom. No i sa druge strane je bilo otpora: telegram Štorfera Atini, koji se ticao daljeg transportovanja grupe, a podnet je na cenzuru "Centrali za jevrejsko iseljenje" izazvao je prema njemu ljutitu telefonsku reakciju od strane Alojza Brunera, Ajhmanovog naslednika na mestu glavne ličnosti u bečkoj "Centrali":

"Njegove (Brunerove) reči su glasile, kako smem ja da se brinem o tim stvarima, ja treba da mislim na svoje obaveze, on će u ponedeljak saopštiti gospodinu Ajhmanu da se ja želim baviti drugim stvarima. (...)"

Odlaganje dostave preostalih novčanih sredstava za "Vatan" u proleće 1940. god. pokrenulo je Mosadove agente da grozničavo tragaju za drugim izvorima finansiranja. Centrala Mosada u Ženevi dobila je od američkih cionista iznos od 35.000 dolara, nabavljenih izričito za Kladovo-grupu. Iako ova suma nije bila dovoljna za kupovinu "Vatana", ali za nabavku i adaptaciju jednog manjeg broda za isključivi prevoz kladovskih izbeglica zadovoljila bi potrebe, ceo

raspoloživ iznos, uključujući avans američko-jevrejske organizacije "Joint" za prevoz iz Danciga, upućen je u Tursku.

Iz nerazjašnjenih razloga (moguće usled zakonskih izmena) nije došlo do prodaje "Vatana" od strane Pendelisa. Mosad je sad bio bez novca i bez broda i usled toga izgubio svoj prestiž u očima raznih jevrejskih institucija, a i kredibilitet. Pre svega sad se pokazalo težim pronaći dalja sredstva za pomoć. Takođe su se pogoršali odnosi između Mosada i "Saveza jevrejskih veroispovednih opština" u Jugoslaviji. Jugoslovenska vlada je insistirala da grupa nastavi put, brodarsko udruženje je zahtevalo povraćaj brodova. Izbeglicama su iz nedelje u nedelju davana nova obećanja.

Maja 1940. god. Šmarija Cameret i Moše Agami pogledali su u Atini jedan drugi brod, koji je kasnije bio poznat pod imenom "Darijen II", nosio je panamsku zastavu i bio je nuđen po ceni od 60.000 dolara. Mosadovi agenti pošli su od toga da će američki cionisti, "Joint" i "Jevrejska agencija" nabaviti novac za kupovinu broda. I ovaj put je posrednik bio Pendelis koji je već dugovao 12.000 dolara Mosadu za "Vatan". Ni ostalih 42.000 dolara uplaćenih za ovaj brod nije stiglo Mosadu iz Istanbula. Manje sume, koje su stizale, date su za zbrinjavanje kladovske grupe.

28. maja 1940. god. održan je u Bernu sastanak predstavnika "Jointa" za Evropu (Moris Troper i Sali Majer), delegiranih iz "Jevrejske agencije" i Mosada. Agent Mosada, Cvi Jehieli, zapretio je "Jointu" da će oni snositi punu odgovornost za sve moguće posledice ako ne dostave 45.000 dolara za kupovinu "Darijen II". Jehieli je vršio pritisak i na razne cionističke grupe u SAD i Evropi. Krajem maja Agami je bio u mogućnosti da javi iz Grčke o uspesima prilikom pregovora o "Darijenu II". Jehieli je trebalo da dostavi Pendelisu 30.000 dolara iz Ženeve. U poslednjem momentu Jehieli se telegrafski dogovorio sa centralom Mosada u Tel Avivu. Ona je dala zeleno svetlo, ali je zahtevala da se kao novi vlasnik registruje Cameret, koji je posedovao američki pasoš. Početkom juna je "Darijen" stvarno pripadao Cameretu.

Kada je 10. juna 1940. god. Italija ušla u rat zaoštrila se situacija na Sredozemnom moru. Jehieli je oklevao i dostavio je doduše Agamiju preostali iznos za kupovinu, ali ne i potrebnu sumu za adaptaciju broda. Agami je telegrafisao u Palestinu i tražio savet. Odatle je dobio sasvim neočekivan odgovor: nalaže mu se da za predstojeće vreme obustavi "Alija" – planove i pripreme za spasavanje kladovske grupe. Ova odluka doneta je pri savetovanju u cen-

trali Mosada u Palestini. Agami i Cameret nisu odobravali ovu odluku. Agami je krenuo za Palestinu, da bi se sa Mosadovim vođama dogovarao u direktnom kontaktu, ali je sve bilo bezuspešno.

Saradnja sa Britancima

Sredinom jula 1940. g. iznenada je "Darien II", određen za grupu Kladovo, preuzeo od Mosada Jehuda Arazi za 15.000 dolara. Arazi je bio član Hagane, cionističke podzemne armije u Palestini, iz koje je Mosad poticao i koja je saradivala sa Britancima u akcijama sabotaza. On je planirao da brod uključi pri jednoj takvoj akciji u interesu Britanaca. Iako je odluka Mosada i Hagane u Palestini zasad bila u suprotnosti sa ubedenjem agenata Mosada u Evropi, ipak je Agami najzad prihvatio da se "Darien II" proda Britancima.

Iza ovih događaja odigrali su se žestoki konflikti unutar vodstva Hagane i Mosada. Dva u osnovi suprotna principa međusobno su se sukobila: s jedne strane bez obzira na ostala razmatranja radilo se o najbržem spasavanju izbeglica iz nacističkih oblasti, pre svega zaustavljene kladovske grupe, s druge strane trebalo je stvoriti mogućnost za dugotrajnije, obimne akcije spasavanja kroz saradnju sa Britancima u borbi protiv nacističke Nemačke. Većina pobornika ideje o saradnji sa Britancima odbijala je nastavljanje ilegalnih "alija" za vreme rata.

Ne postoji sasvim jasna slika o tačnim planovima u vezi angažovanja "Darien II" za sabotazne ciljeve. Najviše indicija ukazuje na verziju da je brod napunjen eksplozivom trebalo da bude potopljen u Dunavu kod Gvozdene kapije. Blokiranjem vodenih puteva trebalo je sprečiti isporučivanje nafte iz Rumunije u Nemačku. Po mogućnosti prethodno je trebalo "Darien II" upotrebiti za jedan ilegalni transport, kako ne bi izazvao sumnju.

Ovu pretpostavku potvrđuje memorandum britanskog Ministarstva rata od 11. maja 1940. god. ("chief of staff committee") u kojem se analizira strategija uništavanja rumunskih naftonosnih polja. Prvenstvena težnja Britanaca u ovom momentu bila je sprečavanje nemačkog prilaza rumunskim naftnim poljima, kako ne bi netaknuta pala u ruke neprijatelja. U cilju ograničavanja transporta nafte u pravcu zapada predlagane su razne mere: uništavanje samih polja, ali i akcije dizanja u vazduh i mere sabotaze radi prekida dunavskog puta, glavne veze sa zapadom.

Faktor vreme je naročito istaknut u ovom memorandumu. Šanse za realizaciju ovog projekta ocenjivane su pri tome iz dana u dan sve manjima, pre svega zbog rastućeg nemačkog prisustva u Rumuniji. Turska vlada odbila je zahtev za korišćenje turskih aerodroma kao usputnih stanica pri transportu britanskih sabotažnih jedinica iz Egipta u Rumuniju. Rumunska vlada je doduše u osnovi prihvatila učešće u akciji ove vrste, ali nije raspolagala potrebnim tehničkim kapacitetima. Od strane britanskog Ministarstva rata izražena je bojazan da će rumunska armija – kao i u Prvom svetskom ratu – prilikom upada neprijatelja pokazati malo interesovanja za sudbinu naftnih polja.⁹⁶

U planovima Britanaca nije došlo do uključenja "Darien II" za njihove potrebe. Dva meseca posle preuzimanja broda od Arazijevih ljudi iznenada je brod ponovo bio na raspolaganju Mosadu (septembar 1940. god.). Razvoj događaja, koji su prethodili ovom iznenadnom preokretu, može se nazreti samo u grubim crtama: u periodu od jula do septembra 1940. god. ostalo je nejasno u koje svrhe je trebalo koristiti "Darien II". Pošto su agenti "Atid"-udruženja, koje je predstavljalo "kontakt-grupu" sa Britancima (Hacohen i Arazi) razgledali brod on je krajem avgusta otplovio za Aleksandriju. Zamaret je ostao u Atini da bi u saradnji sa Pendelisom pokušao da nabavi drugi brod za grupu u Kladovu.

Dva meseca posle donošenja odluke u Palestini o prekidu aktivnosti u vezi "alije", ponovo su započele pripreme za spasavanje izbeglica ilegalnim transportima, pre svega iz Kladova. Naime, još kad je "Darien II" plovio ka Aleksandriji, u Istanbul je poslat Jehuda Braginski, jedan od najiskusnijih saradnika Mosada, koji je u vreme izbijanja rata vodio u Parizu Mosadov ured. On je trebalo da se prihvati pitanja grupe u Kladovu. Najvažniji razlog iznenadne promene kursa bio je veliki gubitak prestiža Mosada zbog kladovskog transporta. Sada se Mosad nadao da će ovaj zadatak uspešno privesti kraju do zadnjih dana novembra 1940. god.

---

⁹⁶O britanskim planovima sabotaže v.: Report to S.O. from A/D and D/HY on certain S.O.2 activities in Yugoslavia, June 24, 1941.y. in: Dalton Papers, London School of Economics and Political Science; Elisabeth Barker, British Policy in South East Europe in the Second World War, London, 1976, S. 34ff; David A.T. Stafford, SOE and British Involvement in the Belgrade Coup d'Etat of March 1941, in Slavic Review, Vol.36 No.3, Sept. 1977, S. 410ff; Bickam Sweet-Escott, Baker Street Irregular, London, 1965, S.22ff; War Cabinet. Chiefs of Staff Committee. The Roumanian Oilfields. Memorandum by the Chief of Imperial General Staff, 11th May 1940, 21th May 1940. PRO, WO/193/749; v. takode PRO, FO 898/114.

Krajnja stanica Šabac

Dolazak u abac

“(…) 22. septembar. Šabac na vidiku. Zaustavljamo se iza grada. Mnogo vojske, dolazimo u veliki logor (…)”,

tako komentariše *Hans (Hanan) Klajn* u svom dnevniku dolazak grupe izbeglica u srpsku varošicu Šabac.¹ Još potpuno pod uticajem zamornog putovanja *Hele Junglajb* piše svojoj prijateljici:

“Naša sudbina je strašna, mada mi još uvek treba da se zahvalimo dragom Bogu, jer u svim ostalim evropskim zemljama naša braća i sestre su u međuvremenu doživeli gorku sudbinu odnosno kraj.”²

Nekoliko meseci kasnije “Savez jevrejskih veroispovednih opština kraljevine Jugoslavije” u svom izveštaju o aktivnostima ovako je iz retrospektive prikazao preseljenje izbeglica u Šabac:

“Hiljadu nada se odjednom izjalovilo, pošto umesto napretka cilju putovalo se 600 km (300 km) natrag. (...) Bioskop, kafane, šetalista, sve je bilo u ovom malom patrijarhalnom gradiću mimo patnji ovih nervoznih, nesrećnih, nezadovoljnih i kao najvažnije nepoželjnih gostiju. Trebalo je mnogo takta, ali i mnogo čvrstine da bi se život ove velike zajednice ponovo tako uredio da postane suvišan “kasarnski” smeštaj i da lokalno stanovništvo ne bude još nezadovoljnije. Pri tome pojavili su se problemi stanovanja, snabdevanja i čitav niz socijalnih problema. (...)”³

Kari Kris je obavestio svoju majku o putovanju pri vrućem, sunčanom vremenu na tri istrošena šlepa koja su poticala od jednog “prastarog” broda. Uz brzinu od 6 km/h put je trajao 5 dana, umesto uobičajeno jednog. 22. septembra u kasnim večernjim satima izbeglice su stige u Šabac. Prvih 500 osoba iskrcalo se sledećeg

---

¹Dnevnik Hansa Klajna; pisma Hansa Klajna autorima.

²Pismo Hele Junglajb/Šabac upućeno Margi Gros, 10.10.1940. god. YVA 010/1.

³Izveštaj o delatnosti Saveza jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije po pitanju grupe izbeglica “Kladovo”. Izveštaj nije potpisan, niti ima datum. Kako proizlazi iz drugog dokumenta taj izveštaj je poslat 20.1.1941. god. predstavniku Jointa Morisu Troperu, preko Riharda Lihthajma, predstavnika Jevrejske agencije u Ženevi, i to po želji Šima Špicera (R. Lihthajm za dr Nahuma Goldmana, Komitet za cionističke poslove, Njujork, 20.1.1941. god. CZA, L, 22/14/1).

jutra i upućeni su u svoje kvartove. Ostalih 700, koji su još ostali na brodu, trebalo je da budu razmešteni u okolna mesta, pošto u Šapcu nije bilo mogućnosti za njihov smeštaj. Dva dana kasnije *Kari Kris* je ipak mogao da javi majci da je "sve preduzeo", te je dobio dozvolu da ostane u gradu. Dok su mnogi drugi muškarci i žene iz transporta osetili nedobrovoljno preseljenje kao još dublju upletenost u svoju nesreću, *Kari* je bio zahvalan da je najzad opet mogao živeti u gradskoj sredini.

"Još uveče (23. septembra) preselio sam se. U 7 h stigao sam u svoj stan i u 7.15 išao sam u grad da se prošetam. To je svakako bilo najlepše veče koje sam zadnjih godina doživeo. Ponovo lutati po gradu, videti uredno obučene ljude, ne samo odrpane seljake i cigane, kao u Kladovu, (...) bio sam presrećan te večeri. U 8.30 h sam već sedeo u bioskopu, gledao nemački film sa Hajnc Rimanom ("Hura, ja sam tata") i u 10.30 h sam se vratio kući."

U prvoj euforiji *Kari* se nije pobrinuo ni za jedan ležaj, no srećom njegovi prijatelji su mu rezervisali mesto u starom skladištu, koje im je bilo dodeljeno za stanovanje. Ispočetka malo mu je smetao neugodan smeštaj. On inače nikad nije bio kod kuće, pisao je. Ide u šetnju ili sedi u senovitom parku u hladu, pošto su ponovo nastupile vrućine. Ipak od samog početka je bio rešen da svoj sadašnji smeštaj ne smatra definitivnim, pošto je bio pripremljen na višegodišnji boravak u Šapcu. *Kari* se žalio da su stanovi skupi i teško je naći nešto odgovarajuće. On je Šabac opisivao kao mali, ali lep, moderan grad:

"U svetskom ratu bile su tu velike bitke, pa je grad mnogo porušen. Tek zadnjih godina počeo je sasvim moderno da se izgrađuje."

Ima dva bioskopa u kojima se daju engleski, francuski i nemački filmovi, titlovani na srpskom, a za veoma niske cene karata (2-3 dinara). Uskoro će se davati "Marija Antoaneta":

"(...) Već sam osećaj, sedeti ponovo u bioskopu, vredeo je 4 dinara. Sad tek primećujem da sam pravi gradski čovek. (...)"⁴

Dve glavne ulice, nekoliko malih radnji i prave balkanske kafeine – tako *Herta Ajzler (Rajh)* karakteriše malu srpsku varošicu.⁵ Valter Klajn komentariše:

---

⁴Pismo Karija Krisa majci, 23.6. i 25.9.1940. god. (Šabac).

⁵Sećanja Herte Ajzler (Rajh).

“Šabac, poznat grad iz svetskog rata, 18.000 stanovnika, nov, negovan, mnogo omladine. U šabačkoj gimnaziji i realki, kao i u učiteljskoj školi 1.400 slušalaca, 2 bioskopa, nekoliko pozorišnih dvorana.”⁶

“Šabac nas je primio sa mešovitim osećanjima” seća se *Hajni (Cvi) Kveler*. I pored simpatija prema jevrejskim izbeglicama stanovnici grada su osećali odbojnost prema nemačkom jeziku. Stanovništvo je sve više bilo obuzeto “mračnim predosećanjima pothranjenim nervozom”, i to zbog sve jačeg napredovanja nemačke armije.⁷

Smeštaj grupe

Po dolasku u Šabac vladao je opšti haos. Nasuprot ranijim obaveštenjima najzad je cela gupa izbeglica smeštena u gradu. Počelo je traganje za prtljagom koji je, kako se ispostavilo, bio u jednom magacinu. Stariji ljudi i bračni parovi smešteni su po nameštenim sobama, privatno, kod lokalnog stanovništva i u sledećim mesecima bili su razbacani po celom gradu, dok je većina mladih smeštena u trospratnom, napuštenom mlinu. Ova zgrada je preuređena za svoju novu svrhu, sa kupatilom, tuševima i toplom vodom. Hrana se pripremala u društvenoj kuhinji za oko 400 osoba. Oni koji su stanovali van mlina, mogli su prema izboru da jedu u mlinu ili svoje obroke da nose odatle u kutijama konzervi ili u porcijama. Na prvom spratu mlina nalazila se ogromna trpezarija a na drugom i trećem spratu po jedna spavaonica za 100 samaca, muškarce i žene. Jedan drugi adaptirani blok zgrada, centar čitavog logorskog života, obuhvatao je skladišta odela, materijala, namirnica, obučarske, krojačke, stolarske i bravarske radionice za kurseve prekvalifikacije, spavaonice za 120 osoba, još jednu veliku trpezariju, jednu kuhinju za 300 i jednu košer kuhinju za 200 osoba, kao i sve kancelarije uprave – uključujući biroe predstavništva Saveza jevrejskih opština i komisije uprave, birane iz redova logorske zajednice. Jedna druga kuća takođe sa sopstvenom mogućnošću za kuvanje, služila je za smeštaj preko 100 omladinaca raznih cionističkih frakcija. 54 omladinca iz religioznog cionističkog “Mizrahija” bili su nastanjeni

---

⁶Pismo Valtera Klajna / Šabac rođacima u Palestinu, 8.11.1940. god.

⁷Sećanja Hajni (Cvi) Kvelera.

u jednoj manjoj zgradi gde su isto imali mogućnosti da pripremaju sebi hranu prema ritualnim propisima.⁸

Mirjam Najfeld (Brajer) pisala je svojoj porodici o želji članova “Mizrahi” grupe da stanuju zajedno, izdvojeno. I ona sama mogla je da bira da stanuje u privatnoj sobi, ali je dala prednost životu sa pobožnim Jevrejima, dok većina ostalih članova transporta nije poštovala kašrut (religiozna pravila pri ishrani). Dodeljena im je mala kućica sa 6 soba, koje su omladinci sami uredili. Devojke su šile zaveze, mladići su pravili police za odela, veš i sudove i obložili ih belim papirom. U sobu je stavljen sto, dve klupe i dve stolice. Bilo je tu u stvari vrlo prijatno, piše *Mirjam*, koja je delila sobu sa 7 devojaka, ipak sve je ovo samo “privremeno rešenje”, neka Bog pomogne da što pre prođe sve ovo. U Šapcu je bio i mali hram, u kojem se *Mirjam* molila povodom Roš Hašana (jevrejske nove godine).

“(…) Bio je sasvim izuzetan osećaj nakon godinu dana ponovo se moliti u jednom hramu. Hram je veoma mali (u Šapcu živi oko 15 jevrejskih porodica).”

Mirjam je pisala svojoj porodici i o lepo ukrašenom “suke” (granjem ukrašena koliba u vreme praznika “Sukot”) koji su uredili za velike praznike i u kome su, usled nedostatka prostora u njihovom “stanu”, i molili se i hranili se. “Suke” je postao slavan u celom Šapcu i mnogi posetioci su mu se divili. Sledećih nedelja u dvorištu je podignuta još jedna baraka sa mogućnošću grejanja zimi, baraka je imala veliku tpezariju i kuhinju sa kotlom za kuvanje za 60 osoba.⁹

Karl (Hajim) Šacker sa svojom majkom smestio se u jednu malu sobu, “kod vrlo jednostavnih ljudi”, koji su prema njima bili “srdačni i prijateljski raspoloženi”. Četvorica od poljskih izbeglica – *Romek* i *Stefan Rajh*, *Hugo Šlezinger* i *Kuba Broner* – dobili su kod jednog seljaka bednu sobu sa dva kreveta. *Hela Junglajb* je delila sobu sa jednom “vrlo ljubaznom damom iz Beča” koja se, kao i mnogi drugi, kasnije priključila transportu.¹⁰ Pisala je da je srećna, da ne mora više živeti kao na brodu “u prinudnoj zajednici”, ali se

---

⁸Dnevnik Hansa Klajna; oblasti delatnosti Saveza jevrejskih veroispovednih opština

⁹Pisma *Mirjam Najfeld (Brajer)*/Šabac porodici, 6.10, 26.10. i 19.10.1940. god.

¹⁰U jednom kasnijem pismu *Hela Junglajb* je spomenula neku gospođu Graf, sa kojom je delila privatnu sobu, i poznanstvo sa nekim gospodinom Bernbah (Bernbach); imena *Greta Graf* (1897. god.) i *Adolf Bernbah* (1893. god.) nalaze se na spisku mrtvih.

ipak plašila da neće dugo trajati sloboda za samostalno vođenje svojih poslova, pošto je komitetu bilo znatno jeftinije snabdevati ih preko centralne kuhinje.¹¹

Kari Kris je takođe početkom oktobra dobio dozvolu da se sa dva mladića istog doba preseli iz mlina u sopstveni mali stan. Bilo mu je veliko olakšanje da ne mora više živeti “u masi”. Stan i hranu plaćala je jevrejska opština, tri velike društvene kuhinje su im stajale na raspolaganju. Ispočetka su privatno smeštene izbeglice dobijale 8 dinara dnevno za samostalno snabdevanje.¹² U to vreme često je gazdarica kuvala za *Karija* i njegove cimer-kolege, ponekad bi otišli u neku jeftinu gostionicu ili su jeli hladno:

“(...) Svima je tako bilo bolje, ali postojala je opasnost da će na tržištu porasti cene, pa smo morali da se vratimo na ishranu u društvenoj kuhinji.”

Najavljeno je i vraćanje svih izbeglica na mesto zajedničkog stanovanja. *Kari* je po svaku cenu hteo da pokuša da sam plaća stan, ali se plašio da, s obzirom da nema sopstvene prihode, neće moći stvoriti za to potrebna sredstva.

“Zajedničke prostorije su zaista strašno tesne, (...) izgledaju kao u nekom prihvatilištu za nezaposlene, nema ormana, nema ničeg sem kreveta. (...) Za sada još nije izgovorena zadnja reč u vezi preseljenja i mi činimo sve kako bismo ostali. Možda ćemo uspeti, uz protekciju.”

Preseljenje u zajednički stan predviđeno je za 15. novembar, ali je *Kari* uspeo da se dogovori sa gazdom koji je snizio kiriju, i time je uklonjena nevolja. On je izdejstvovao da se za drugu polovinu meseca plati samo 75 dinara (umesto 150), dakle 25 dinara po osobi, naime računalo se sa skorašnjim odlaskom grupe. Kada su posle izvesnog vremena ipak sami morali prikupiti novac za sobu, *Kari* je bio zgranut. Ovo je “velika svinjarija”, što se ovde radi. Napravili su veliku buku i “tražili intervenciju visokih i uticajnih ličnosti”, ali sve to nije koristilo.

Kari je bio zadovoljan izborom sobe koja se dobro grejala u hladnom periodu. Ostale izbeglice, koje su dobijale drva za loženje od komiteta, “žalosno” su se smrzavale, pisao je on majci. Ogrev se delio u nedovoljnim količinama, a nekad ga duže vreme uopšte ni-

---

¹¹Intervju sa Karlom (Hajim) Šackerom; sećanja Herte Ajzler (Rajh); pismo Hele Junglajb / Šabac upućeno Margi Gros, 10.10.1940. god.

¹²Prethodne zime, pre poskupljenja namirnica od 50%, emigranti su primali, po *Kariju Krisu*, 22 dinara.

je bilo. On je imao “vrlo pristojne gazde”, hvalio se *Kari*, gazdarica svakog jutra i večeri donosi dečacima kafu, samo kuhinja “naravno nije osobito čista”. *Kari* je s druge strane cenio tišinu u kući svojih domaćina, što po njegovom mišljenju za Šabac nije bilo uobičajeno.

“Ovde u kući hvala Bogu nema dece, samo dva mala Ciganinina koji su vrlo dobri i ne galame, iako se često zabavljaju upućujući kroz prozor sunčeve zrake ogledalom ili gadaju čoveka u glavu korama od lubenice. (...) U nekim kućama trešti galama od malih, stalno vrištućih klinaca, ja bih u takvom društvu poludeo.”¹³

Kad je vreme bilo loše, grad se pretvarao u močvaru. Početkom decembra pao je prvi sneg pa je *Mirjam Najfeld (Brajer)* kupila sebi par gumenih čizama. Bez njih bilo bi potpuno nemoguće probijati se kroz blato, objašnjavala je ona roditeljima u jednom pismu.¹⁴ U Šapcu nije bilo uobičajeno čistiti pešačke staze, tako da se jedva moglo hodati kada je posle hladnog perioda sa puno snega počelo topljenje, žalio se *Kari Kris*.¹⁵

Za medicinsko zbrinjavanje grupe uređena je sopstvena bolnica sa 20 kreveta, i to u jednom ustupljenom sanatorijumu. *Hans (Hanan) Klajn* dodaje – bolničke prostorije su iznajmljene od lekara-meštanina, od dr. Ostropovića, i imaju nekoliko bolesničkih soba, jednu ordinaciju sa rendgenom, zubnu ambulantu i apoteku. *Hans Klajn*, koji je vodio apoteku zajedno sa svojom pomoćnicom, dobijao je neku malu platu od jevrejske opštine. Imajući sopstvenu propusnicu bio je u mogućnosti da i noću dođe do lekova, kada im je bio zabranjen izlazak, a desio bi se neodložan slučaj. O bolnici se brinulo 9 lekara iz transporta i 2 šabačka lekara, *Klajnova* tašta je kuvala za pacijente. U bolnici su radili među ostalima i dr Stössl, dr Bergwerg iz bečke jevrejske opštine (iz bolnice) i dr Zigmund Levitus. Levitus i njegova supruga Doroteja, s kojima su se *Hans* i *Lisl Klajn* sprijateljili, prema Klajnovim saznanjima raspolagali su sertifikatima i tek u Jugoslaviji su se priključili transportu. Mandl je bio specijalista za higijenu i zdravstvo, pa je u ovom svojstvu radio na borbi protiv infekcija i gamadi, pre svega vaši. Nekoliko drugih le-

---

¹³Pisma Kari Krisa / Šabac sestri Suzi, 12.11, 16.12. i 29.12.1940. god. i 11.1.1941. god., a majci 3.10, 11.10, 8.11. i 20.11.1940. god. i 4.1. i 17.1.1941. god.

¹⁴Pismo Mirjam Najfeld (Brajer) / Šabac porodici, 1.12.1940. god. (nastavljeno 3.12.1940. god.).

¹⁵Pisma Karija Krisa / Šabac majci 4.1.1941. god. i sestri Suzi 11.1.1941. god.

kara iz redova učesnika transporta, kao i dr Štrauber i dr Vajs, nisu se aktivirali u bolnici. I dr Bezalel Lihtvic (Naor) nije se bavio svojim pozivom, već je živeo sa omladinom.¹⁶

Formalno grupa izbeglica u Šapcu bila je pod zaštitom "Saveza jevrejskih veroispovednih opština" i jedne komisije, koju je postavio Savez. Osnovni princip Saveza opština bio je što je moguće manje se mešati u interne poslove grupe, te je regulisanje odnosa među strankama i sukob interesa, a u izvesnoj meri i pitanje stanovanja i snabdevanja prepuštano samoupravi. Prema policijskom naređenju izbeglice su imale dozvolu izlaska u grad do 20h, a jedanput nedeljno dobili su dozvolu i za večernji izlazak. Preko dana i jedanput nedeljno do ponoći stavljena im je na raspolaganje sala jednog šabačkog bioskopa, kao društvena prostorija.¹⁷

Društveni život

Preseljenjem u Šabac poboljšali su se uslovi života grupe izbeglica. Uživali su veću slobodu kretanja i uvedeno im je više reda u život. Razvile su se kulturne aktivnosti i organizovani su koncerti i predavanja, izdavale se novine. Počela je redovna školska nastava. Učitelji iz redova učesnika transporta predavali su u zgradi šabačke sinagoge školsko gradivo za osnovnu i srednju školu, dopunjeno jevrejskom i cionističkom istorijom i hebrejskim jezikom. *Erih Fajer (Efraim Lahav)*, tada omladinac školskog uzrasta, pripisuje školi visoki nivo i posebno se seća Jakoba Rotmana i njegovog "ogromnog jevrejskog znanja".¹⁸ Sam *Jakob Rotman* piše sinu Elijahu u jednom pismu o aktivnostima koje obavlja:

"Prema svim pravilima umešnosti ja sam "direktor" jedne škole sa 30 učenika i 6 učitelja, osim toga "profesor" na narodnom univerzitetu i moj fah je judaizam."

---

¹⁶Izveštaj o delovanju Saveza jevrejskih veroispovednih opština; pismo Hansa Klajna autorima; na spisku mrtvih nalaze se sledeća imena: dr Salo Bergverk (1896. god.), Felicija Bergverk (1898. god.), dr Salomon Štrauber (1912. god.), Franciska Štrauber (1914. god.); prema podacima Hansa Klajna jedan deo osoblja mogao se spasti odlaskom u Palestinu (personal za zbrinjavanje).

¹⁷Izveštaj o delatnosti Saveza jevrejskih veroispovednih opština, izjave raznih intervjuisanih lica se poklapaju.

¹⁸Intervju sa Erihom Fajerom (Efraim Lahav).

Pri obavljanju nastave morao je da se snalazi bez minimalnih pomoćnih sredstava za nastavu i obuku i stalno je improvizovao:

“(…) Nisam u stanju da pribavim hebrejske udžbenike. Pomažem sebi tako što svakodnevno izdajem listove koje učitelji prepisu u više primeraka i tako nastaju naše sopstvene rukom ispisane hebrejske školske knjige.”¹⁹

Karl (Hajim) Šacker seća se škole u Šapcu:

“Škola je stvarno bila za nas spas. Imali smo ponovo obaveze: biti u školi u 8h, 4-5 časova nastave, domaći zadaci. I pod najprimitivnijim uslovima, čega tada nismo ni bili svesni, za nas je to bila škola. I roditelji su je veoma ozbiljno shvatili, radovali su joj se. Bio je značajan postupak pod takvim uslovima organizovati školsku nastavu. (...) Regularna nastava počela je tek u Šapcu. Tu je za nas decu započinjao prilično uredan život.”²⁰

U jednom pismu roditeljima piše *Mirjam Najfeld (Brajer)* da uči sa ostalim mladima iz “Mizrahi”-grupe hebrejski, ali joj još vrlo teško ide, pošto dosad nije imala prakse. Ipak je vrlo interesantna nastava jednog novog učitelja, koji sa njima čita novine i časopise. *Mirjam* je pokušala da dokaže, odnosno proveri svoja nova saznanja i pisala je ocu na ivritu i jidišu. Početkom januara 1941. god., piše *Mirjam*, mnogo novih “haverim” iz Poljske su im se pridružili u Šapcu, oni svi bez izuzetaka poseduju perfektno znanje ivrita, sada ih oni obučavaju i “uneli su im nešto života”; sada cela Omladinska alija mora da učestvuje na kursevima.²¹ *Kari Kris* je na svoju ruku počeo intenzivno učenje stranih jezika, pre svega francuskog.

“Svaki poluinteligitan čovek ovde govori francuski, dok i nemački govori većina, ali slabije. Engleski ne govori niko. Već smo se prijateljili sa mnogim studentima, sa kojima uglavnom razgovaramo na francuskom.”²²

U poređenju sa Kladovom Šabac je nudio mnogo više mogućnosti za zabavu. Bilo je bioskopa i od strane “Društva prijatelja” (kvekeri) vođena je narodna čitaonica, za čije korišćenje je mesečna članarina iznosila 10 dinara. Tamo su stajali izloženi dnevni listovi na engleskom, francuskom i dva na nemačkom jeziku (za-

---

¹⁹Dopisnica Jakoba Rotmana / Šabac poslata prijatelju Zigfridu Šnajderu (Sigfried – Sigi Schneider) u Tel Aviv i sinu Elijahu, 6.1.1941. god.

²⁰Intervju sa Karlom (Hajim) Šackerom.

²¹Pismo *Mirjam Najfeld (Brajer)* / Šabac porodici u Tel Avivu, 9.12.1940. god. i 6.1.1941. god. (nastavljeno 8.1. i 10.1.) i 10.2.1941. god.

²²Pismo *Karija Krisa* / Šabac majci, 11.10.1940. god.

grebački “Morgenblatt” – Jutarnje novine i novosadski “Deutsche Volksblatt” – Nemačke narodne novine).²³ Izbeglice su raspolagale sa više prostora za uređenje života.

“U Šapcu smo organizovali pravi opštinski život – u transportu su bili zastupljeni ljudi svih poziva, to je bio presek kroz stanovništvo. Bilo je lekara, profesora, advokata, a takođe i umetnika – pesnika, kompozitora, muzičara. Imali smo dva pozorišna ansambla – jedan se zvao “Fenit”, to je “tinef” (drek na jidišu) obratno čitano i igrao je na nemačkom jeziku: drugi se zvao “Jidiš pozornica male umetnosti”. Oni su davali predstave redovno. To je mnogo vredelo, jer inače nismo imali ništa. To je bilo stvaranje umetnosti, nikakva imitacija, sve je kreirano. Nije bilo muzičara stvarnog formata, ali za zabavu je i dovoljno bilo dovoljno. Kulturni život je stvarno bio na visokom nivou.”

To su sećanja *Eriha Fajera (Efraim Lahav)*. Uredila se i prava izbeglička kafana:

“Bečlija mora da ima kafanu. Tamo se sedelo, kao u Beču, čitale su se novine i naručivalo se ‘jednu šolju Gold!’ Rihard Reberger je tamo sedeo, kao nekad Karl Kraus, i pisao svoje pesme.”²⁴

No ne ocenjuju svi preživeli tako pozitivno vrednost kulturnog stvaralaštva u Šapcu. *Karl (Hajim) Šacker*:

“Slavili su se jevrejski praznici. Bilo je koncerata, naučnih predavanja, još i na brodu. Sećam se jednog predavanja o Masariku. Raspravljalo se o rusko-finskom ratu. Organizacija je bila na vrlo niskom nivou. Većinom su bili vrlo jednostavni ljudi. (...) Ono što je ostalo bila je zabava. Pesme, koje smo tada pevali i zviždali, tekstovi, čak nam je i kao deci izgledalo trivijalno, plitko i ne naročito privlačno.”²⁵

Izbeglice je naročito opterećivala besposlenost. U Šapcu su vodili monoton život, žalio se *Kari Kris* majci:

“ (...) Tako besposlen i dosađujući se ceo dan, ići oko ipak nije to ono pravo za mladog čoveka.”

Početak februara 1941. god. opisivao je svojoj sestri kako mu protiču dani:

---

²³Pismo Karija Krisa / Šabac majci 4.10.1940. god. i 7.2.1941. god. i sestri Suzi 11.1.1941. god.

²⁴Intervju sa Erihom Fajerom (Efrajim Lahav).

²⁵Intervju sa Karlom (Hajim) Šackerom.

“ (...) budim se u 7.30-8.30, ali još ležim pola sata duže u krevetu (je li fino?), uglavnom sam zadnji koji ustaje. Onda idem u 'Magacin' to je zajednička prostorija, gde se deli pošta. To traje do 11 h. (...) Posle toga me mogu naći u čitaonici i u 12 h je ručak. (...) Odmah posle ručka ponovo sam u čitaonici, pošto tada stižu novine (nove). Kad ih pročitam, idem kući, gde ili pišem pisma ili učim engleski, odnosno francuski. Od 4-5 h su uglavnom predavanja koja organizuje naš narodni univerzitet i tamo uvek odem. Sve saslušam, čak i ono što me ne interesuje posebno. Juče je bilo jedno vrlo dobro predavanje o nervoznim reagovanjima čoveka. U 5 h lunjam okolo, gledam šta se dešava u prostorijama zajednice, ima li šta novoga ili sednem opet u čitaonicu, ukoliko nisam sve pročitao. U 7 h treba da budemo kod kuće. Veče uglavnom provodim čitajući i pošto obavim korespondenciju, imam hvala Bogu dovoljno knjiga iz biblioteke.”

Početakom 1941. god. *Kari* je otkrio novo zanimanje: učio je da pleše (verovatno u emigrantskoj kafani) foks, swing i druge plesove, ispočetka sa umerenim uspehom, jer bi svojim partnerkama uvek ponovo stao svojim teškim cipelama na noge.

“Dođe tako jedan lagani englišvalcer, a ja mislim da je to tango i plešem tango. Najmanje dvanaestinu puta sam joj (partnerki) stao na nogu pre no što sam primetio da loše igram – sad ne smem drugi put istu devojkicu da pozovem na ples.”²⁶

Cionističkim omladinskim grupama različitih ideoloških orijentacija bilo je od velikog značaja što su bili predvođeni svojim sopstvenim “madrihim” (omladinskim rukovodiocima). Oni su sprovodili čvrstu organizaciju i u svojim članovima budili snagu, duševnu čvrstinu. Brojno najjači bio je T'helet Lavan (Plavo-beli), zatim Hašomer Hacair, Gordonia, Makabi Hacair, Neh Akiba (iz omladinske grupe 'Opšti cionisti') i religiozno-cionistički Mizrahi. Unutar pojedinih grupa bila je velika sloga, organizovali su uvek svoj sopstveni hebrejski univerzitet, kao i program za zapošljavanje i zabavljanje svojih članova. Odnos između grupa bio je labav, ali uopšte uzevši prijateljski, mada je povremeno bilo ideoloških sukoba. Pored široke autonomije tih saveza bilo je i zajedničkih aktivnosti, kao što su sportska takmičenja.

Članovi omladinskih saveza bili su podvrgnuti strogoj disciplini i imali su tačno regulisan dnevni program. Sve aktivnosti – od pranja veša do čišćenja – organizovane su po planu. Svakoj devojkici dodeljen je po jedan mladić kome je trebalo da krpi odelo ili slično,

---

²⁶Pismo Karija Krisa / Šabac majci 11.12.1940. god. i 18.3.1941. god. i sestri Suzi 6.2. i 22.2.1941. god.

obratno i mladićima su bili dodeljeni određeni zadaci, priča *Hilde Figer (Fuks)*. Radovali su se svakoj aktivnosti, rutini u redovnom odvijanju dnevnog programa, “inače bi potpuno propali”.

Erih Nahhajzer (Ehud Nahir), “madrih”, omladinski rukovodilac Hašomer Hacaira ostao je Hildi u sećanju kao strogi autoritet. Njen odnos prema njemu se pogoršao kada je počela da se suprotstavlja raznim naređenjima i da ide svojim putem; uopšte, oni, koji su “skrenuli” sa puta posmatrani su sa nesimpatijama. U poređenju sa neutešnom egzistencijom na brodovima u Kladovu, *Hildi* i njejoj prijateljici se život u Šapcu činio uzbudljivim i dinamičnim. Obe devojke su se upoznale sa mladićima-meštanima, među ostalima sa sinom jednog pravoslavnog sveštenika, sa kojim su otišle u plesni lokal, gde su svirali šlagere. To su bili bezazleni kontakti, ali rukovodstvo omladinskih saveza nije rado gledalo na njih i to je izazvalo neraspoloženje u celoj grupi. *Hilde* se još i danas živo seća jednog drugog slučaja: za novac koji joj je poslala jedna rođaka, kupila je sebi parče hleba, pošto se od dolaska u Jugoslaviju nijedanput nije sita najela. Članovima omladinskih saveza je međutim bilo zabranjeno da dobijenu privatnu potporu zadrže za sebe, pa bilo to u vidu novčanih iznosa, namirnica ili cigareta. Umesto toga se od svakog člana grupe očekivalo da svoju imovinu preda zajednici. Hildu je za vreme tog obroka iznenada zatekla jedna od njenih najbližih prijateljica i odmah ju je prijavila grupnom vođi. Nedelju dana ju je zbog toga cela zajednica bojkotovala. Niko nije reč progovorio s njom. Ovakvi slučajevi nisu bili retkost.²⁷

I kod pobožnih je postojalo slično pravilo, ali se primenjivalo sa znatno manjim stepenom dogmatizma. *Mirjam Najfeld (Brajer)* izveštava o nabavci jedne kupe (kase), u koju je svako, ko je dobio neki novac, ubacivao određeni procenat tog iznosa. Sa ovakvom uštedevinom moglo se za celu grupu kupovati i voće i druge namirnice, a ko nije imao ništa novaca, plaćena mu je i poštarina.²⁸

Mizrahi-grupa je svesno živela potpuno odvojeno i stvorila je sebi mogućnost za nesmetano obavljanje molitvi i za opskrbliivanje prema verskim propisima. Težnja njihovih članova bila je da se

---

²⁷Intervju sa Erihom Nahhajzerom i Hildom Figer. Ona izveštava da je novac dostavljen “madrihu” korišćen, između ostalog, za kupovinu pera za pisanje, mastila, svezaka, da bi se vodio dnevnik o životu izbeglica. Na taj način sačuvane su važne, dragocene informacije.

²⁸Pismo Mirjam Najfeld (Brajer) / Šabac porodici, 26.10.1940. god.

ograda od bezbožnog života ostalih učesnika transporta, koji su se malo brinuli o održavanju religioznih propisa:

“Čak i društveni kontakti sa nepobožnima su kod nas bili kažnjivi. Na njih smo gledali sa izvesnim osećanjem superiornosti. Nikakvi kontakti! Mogli bismo se inače nekako inficirati! Ja sam se kasnije ipak 'inficirao'”

seća se *Erih Fajer (Efraim Lahav)*, koji je tada pripadao Mizrahiju, ali se kasnije odvojio od religije.²⁹

Ali život u tesnoj zajednici nije pružio zaštitu od osećanja usamljenosti. *Mirjam Najfeld (Brajer)* pisala je svojoj porodici da živi među zaista finim ljudima, ali u tuđini i veoma usamljena:

“(...) Ovde sam upoznala ljude kakvi su. Svi smo konačno u istoj nevolji i potpuno upućeni jedan na drugog. Tu se vidi kako se odnosimo jedan prema drugom!”³⁰

Ni *Kari Kris* nije bio sasvim zadovoljan svojim cimer-kolegama istih godina, iako su se u svakodnevnom životu nekako podnosili. “Oni su neiskreni i ni malo idealni drugovi!” žalio se u jednom pismu. Naročito jedan od njih je “komičan čudak”, “strašno štedljiv i očajno pedantan”, “između ostalog ljupko pedantan”. Kada piše pisma, da bi utrošio prazan prostor, ostavlja samo jedan milimetar do ivice papira, javlja *Kari* svojoj sestri. “Dakle ne bi bio za tebe!”³¹

Jakob Rotman piše svom sinu da mu je društveni položaj izvanredno dobro sređen, on “ima u narodu mnogo prijatelja i pristalica.” Ali on saopštava Arjeu i to da ova okolnost izaziva (negativne) reakcije kod “velike gospode, mislim na one koji treba da kažu svoju reč o sertifikatima”.³²

---

²⁹Intervju sa E. Fajerom. On izveštava da na brodu “Uranus” omladinu vodi Sef Dvorjanski, “veliki pionir”, ne cionist. Na brodu “Car Nikola” je Tedi Mandel preuzeo brigu o grupi “Mizrahi”. On je u grupi razvio jak osećaj zajedništva. Njegov moto je bio: “Po svaku cenu ostati zajedno!” Posle nemačkog napada na Jugoslaviju ova ideja - vodilja se za grupu izbeglica ostalih u Šapcu pokazala fatalnom. I Erna Cajhner je Mandela opisivala kao “divnog vođu”. “Tako nešto je neverovatno, nema sličnog na celom svetu!” – intervju sa E. Fajerom. Imena Teodor Mandel (1912. god.) i Lajb Mandel (1889. god.) nalaze se na listi mrtvih. Erna Cajhner cit. Iz Vimer, Domovina, str. 68.

³⁰Pismo Mirjam Najfeld (Brajer) / Šabac porodici, 1.12.1940. god.

³¹Pismo Karija Krisa / Šabac sestri Suzi, 12.11.1940. god.

³²Pismo Jakoba Rotmana / Šabac sinu Elijahu, 6.1.1941. god.

Usled privatnog smeštaja izbeglica razvili su se tesni kontakti sa domaćim stanovništvom. Pre svega deca su naučila da se sporazumevaju srpski. *Hans Klajn*, dr Zigmund Levitus i dr Elbogen bili su česti gosti u kući jednog šabačkog advokata, sa kojim su osnovali gudački kvartet i održavali večeri kamernе muzike. Dobili su sopstvene propusnice, kako bi mogli izlaziti i u večernjim satima, kada je inače bilo zabranjeno napuštati svoje stanove. *Valter Klajn* spominje u jednom pismu poziv kod svog gazde povodom srpskog praznika Nikoljdana (Sveti Nikola). *Kari Kris* je ispričao svojoj sestri kako je za vreme pravoslavnog Božića bio od svog gazde "sasvim dobro nahranjen". Pravoslavni imaju svoj kalendar i svoje praznike, slave oko dve nedelje kasnije i na sasvim drugi način nego katolici. Iz *Karijevih* pisama se ne oseća nikakvo negativno iskustvo sa meštanima. Ipak, nije on sasvim lišen predrasuda. Kada mu je sestra pisala o jednoj knjizi Bruna Brema u kojoj su, kaže Kari, "Srbi prikazani tako nesimpatičnima," on odobrava Bremovu ocenu.

" (...) Bruno Brem ih (Srbe) dobro prikazuje i u zadnjih 20 godina nije se mnogo toga promenilo. Balkan nije Srednja Evropa, to niko ne treba da uобрази."³³

Erih Fajer (Efraim Lahav) danas smatra da je ovakvo držanje posledica vaspitanja u školi i roditeljskom domu, i on se seća anti-srpskih osećanja njegove majke i činjenice da su se u nastavi istorije u školi Srbi činili odgovornim za izbijanje Prvog svetskog rata.³⁴

Erih Nahhajzer (Ehud Nahir) nasuprot tome priča o kontaktima sa jugoslovenskim studentima u Šapcu. To su bili uglavnom komunisti i oni su ga redovno obaveštavali o događanjima u svetu.³⁵

---

³³Bruno Brem (1892. god., Ljubljana, +1974. god.), austrijski pisac, borac za pangermanizam, pisac osporavanih istorijskih romana. Trilogija nastala početkom tridesetih ponovo je 1951. god. izdata pod naslovom "Prestoli se ruše". Šezdesetih je nastala trilogija koja veliča Hitlera pod naslovom "Dvanaestogodišnji Rajh". V. Hilde Spil, Kindlerova savremena istorija književnosti. Savremena književnost Austrije, Minhen, 1976. god., str. 38, 50 i 136.

³⁴Pisma Hansa Klajna autorima; pisma Valtera Klajna / Šabac rođacima 19.12.1940. god.; pisma K. Krisa majci 10.1.1941. god. i sestri Suzi 22.2.1941. god.; intervju sa Erihom Fajerom (Efrajim Lahav).

³⁵Intervju sa Erihom Nahhajzerom (Ehud Nahir).

Materijalna oskudica

Izbeglice su u Šapcu još više patile od oskudnog snabdevanja nego u Kladovu. U jednom pismu *Valter Klajn* je prikazao kako mu protiču dani pri čemu je opisu ishrane posvetio širok prostor:

“Ustaje se oko 8 h (već sam se skoro potpuno odvikao od doručka, a košta u mlekari 2 dinara, to je čaša toplog mleka 0, 2 l i dve zemičke), ako je potrebno brijemo se (o, brijači!), prvo skok u čitaonicu – baci se pogled na novine (ako si član s.o.f. – society of friends), onda odlazak u kafanu odnosno bioskopsku dvoranu 'Pariz', gde se oko 11 h deli pošta. Nažalost za mene retko stiže šta! (Bioskopska dvorana 'Pariz' je od 7 h-19 h iznajmljena od strane Saveza za nas za dnevni boravak, dnevno 50 osoba može da ide u bioskop, što znači da jedanput mesečno možeš ići u bioskop.) U 12.30 h je ručak u dvema velikim adaptiranim salama (mlin i skladište), ja se hranim u skladištu. Jede se u dve smene – 12.30 h i 13.30 h, npr. današnji meni: kupus sa mesom (lepo zvuči, ali ni rendgenom ne možeš naći meso!) i krompir sa mirođijom. Večera se izdaje u podne i ponese se sa sobom. Danas: 20 gr putera, 1 jaje, dnevna porcija hleba, sada 50 dk, do pre 10 dana bilo je 40 dk. Često je večera dopuna ručku, a onda je za večeru bilo hrane samo ako si imao para. Popodne se išlo malo u šetnju (ako je vreme dozvoljavalo), posetu bolesnika i sl. Sem ponedeljka do 22 h, inače zabrana izlaska je od 20 h. Tada se sedi u kući. (...)”

A u drugom pismu kasnije:

“Hrana je sad ovde katastrofalna. Prekjuče jedan sladak, smrznuti kupus za ručak, a uveče skoro presno faširano meso. Juče uveče oštar sir koji je mirisao na sapun i nije se mogao jesti. Danas u podne neka voda sa tvrdim graškom kao supa, 1/8l i kutlača dobrog kupusa i smrznuti krompir. Večera: dobre kobasice. Zaista dobre.”

Jedanput je mogao da saopšti da se posle velikog “skandala” hrana “malo” popravila, ali količinski i dalje nije zadovoljavala, ni oni sa manjim apetitom, manje ješni, nisu mogli da se zasite. Na “stopostotni kukuruzni hleb” nije njegov stomak mogao da se navikne, već je reagovao grčevima i jakom gorušicom. “Normalni” hleb, samo polukukuruzni, odgovarao je. Po zahtevu njegovog “ministra finansija” (misli se na njegovo materijalno stanje) pušenje je reducirano na 8 cigareta dnevno.³⁶

Kari Kris javlja u jednom pismu, nekako se može zasititi, ali se ne prenemaže i bira, pa se sve jede i hrana je “nešto slično voj-

---

³⁶Pisma *Valtera Klajna* / Šabac porodici u Palestinu, 8.11.1940. god., 27.12.1940.g i 15.3.1941. god.

ničkoj” i priprema se kao i u vojsci, u kazanu. Skoro svakodnevno dobijaju “kupus ili kelj, pripremljen na sve moguće načine”. On kadkad kupi voće, ali to je jako skupo.³⁷

Iako je bilo kažnjivo prihvatiti se nekog rada, izbeglice su tražile posao kod meštana da bi zaradile malo džeparca. Kao i u Kladovu, tako je i u Šapcu uspelo *Hajniju (Cvi) Kveleru* da popravi svoje materijalno stanje, ovaj put cepanjem i testerisanjem drva, a ne kako on naglašava:

“(...) pomoću uobičajenih i neprijatnih prosjačkih pisama razaslatih odavde na sve strane sveta.”

Hajni se sprijateljio sa razvodnikom jednog od šabačkih bioskopa, koji se preko dana vodio kao kafe-restoran i gde je uveče, za vreme predstave, u jednom delu sale bilo posluživano. On je pomagao u čišćenju, i za to je svako veče, za vreme obe predstave, mogao da sedi u zagrejanom bioskopu uz vrući gulaš.³⁸ I *Kari Kris* je pokušavao da nađe zaposlenje u mestu, što je bilo teško zbog velike konkurencije.

“Pošto su, naime, Jevreji preplavili sve kafane, zabranjeno nam je da posećujemo javne lokale (već je i bioskop zabranjen, ali se to izigravalo) i stavljena nam je na raspolaganje kafana za emigrante. Mi tu dajemo celo osoblje. Tu sam želeo da dobijem mesto kelnera, ne bih imao platu, ali od bakšiša bih skupio 15 dinara dnevno, 450 dinara mesečno. Sa kafedžijom (isto emigrant) sam imao dobre odnose i molio sam ga za to mesto, ali je on rekao da već ima dva izučena kelnera i nema posla za trojicu, ali svakog ponedeljka (tog dana imamo dozvoljen izlaz do 10h uveče umesto do 7h) uvek je ples (uz naš orkestar), onda ima više posla, pa i ja radim, ali to je takoreći ništa, samo jedan dan u nedelji.”³⁹

Herta Ajzler (Rajh) je još teže podnosila siromaštvo u Šapcu, nego u Kladovu, jer je u Šapcu, za razliku od zimske luke Kladovo, bilo radnji i bilo je veće iskušenje. Ona se zaposlila u jednoj perionici, a kasnije u dvema kafanicama. Kad je zahladnelo tražila je zaposlenje sa ishranom. Srbin, vlasnik pilane, čija je žena bila Jevrejka, zaposlio ju je kao domaćicu. *Herta* je od 6h ujutru do 4 h po podne radila težak fizički posao. Ona je neposredno po dolasku u Šabac

---

³⁷Pisma Karija Krisa / Šabac majci u Beč, 21.1. i 7.2.1941. god. i sestri Suzi 29.12.1940. god.

³⁸Sećanja Hajnija (Cvi) Kvelera.

³⁹Pismo Karija Krisa / Šabac majci 3.10.1940. god.

imala težak vid malarije sa redovnim napadima temperature, što se ponavljalo, te je još bila vrlo slaba. Svakodnevno je ribala parket u petosobnom stanu, teglila je sa pijace i pripremala hranu po uputstvima svoje poslodavke; morala je da loži peći a posle klanja dani-ma je sekla svinjski špek. Dobijala je dobru hranu, ali oskudnu platu, koja je bila dovoljna za nekoliko cigareta i ponekad halvu (poslastica omiljena na Balkanu). Prijateljstvo sa *Romekom Rajhom* pomoglo joj je da izdrži tu žalosnu situaciju. "Svakog dana u 4 h po podne Romek je došao po mene, umotao me u svoj topli zimski kaput (poslednji poklon njegove majke), ja sam mu donela ostatke od jela."⁴⁰

Kao i u Kladovu, i u Šapcu su neke od izbeglica dobijale finan-sijsku pomoć od rođaka iz Jugoslavije ili inostranstva. *Hilde Figer (Fuks)* kojoj je tetka koja je iz Beča prebegla u Novi Sad slala više puta pakete, ili *Kari Kris*, kome su rođaci iz 110 km udaljene Bačke Palanke, Irena i Maks Horovic, redovno slali novac i namirnice. *Kari* je bio tako "razmažen" da je mogao biti probirljiv. Pisao je majci da bi mu bilo draže ako bi mu Irena slala gotov novac

(...) jer su ostale stvari vrlo lepe, ali ne vrede ništa. Na primer cipele, koje mi je poslala, posle 1-2 nošenja su gotove. (...) To su sve stare i nimalo mo-derne stvari, koje je već Maks ili Bodog iznosio."

Karijevi rođaci su više puta dolazili u Šabac kolima. Nekoliko dana pre Jom Kipura, najvećeg praznika, pozvali su *Karija* na ručak u jedan šabački hotel. Maks se trudio da izdejstvuje dozvolu za *Karija*, kako bi ga za praznike mogao povesti u Palanku i čak je poveo jednog činovnika iz Novog Sada, koji je intervenisao kod šabačkog komandanta okruga. Međutim komandant je odgovorio da je za tu dozvolu potrebno obratiti se Ministarstvu unutrašnjih poslova. Ta-ko se ovaj izlet nije ostvario, ali je *Kariju* taj sastanak značio opet nešto novaca od čega je odmah kupio par novih cipela i čarape. No-vembra 1940. god. pisao je majci:

"Ljudi već misle da sam strašno bogat, jer svaki čas primam posetu i viđaju me da ručam u otmenom restoranu."

Nije baš prijatno kad si smatran strašno bogatim:

"Kamčiti pare nije baš poštovanja vredan poziv i mada to ide preko pisa-ma, pada mi veoma teško, iako je to jedini izlaz."⁴¹

---

⁴⁰Sećanja Herte Ajzler (Rajh).

⁴¹Intervju sa Hildom Figer (Fuks); pismo *Karija* Krisa majci, 11.10.1940. god.

Pakovanje, raspakivanje: Uzaludna nada u nastavak puta

Mada je u Šapcu došlo do izvesnog urednijeg života izbeglica, one su ipak stalno bile u stanju iščekivanja za nastavak puta. Mnogo puta je najavljen pokret, sve se pakovalo i pripremalo. Svaki put je u poslednjem trenutku otkazano putovanje. Grupa je živela od obećanja i najava 'između nade i razočaranja', ne znajući koji su razlozi naglog kraja njihovog putovanja. Mnogima se činilo kao da u pozadini nepoznati akteri uređuju njihovu sudbinu.

Krajem novembra 1940. god. ponovo je iskrsla nada za nastavak puta. *Hele Junglajb* javila je 12. novembra svojoj deci da će se stvar verovatno za 2-3 dana rešiti.

" (...) Ako Bog tako hoće, neće već dugo trajati i vaša mama će vas uzeti u naručje i nikad više vas neće pustiti."⁴²

I *Kari Kris* je obavestio svoju majku sredinom novembra 1940. god. o novim, mnogo obećavajućim glasinama:

" (...) Sad hoću da iznesem možda još važnije novosti. Vrlo je verovatno da ćemo naš put, započet u Beču pre godinu dana i neslavno završen u Kladovu, opet nastaviti. Opet su pravljeni spiskovi, ko hoće da putuje, a ko daje prednost ostanku u Jugoslaviji, pri čemu su se skoro svi prijavili za nastavak puta, tako da su neki morali da se brišu iz spiska, pošto prekomorski brod, koji nas čeka u Konstanci, može da primi najviše 700 ljudi. I ja sam se posle dubokog razmišljanja prijavio za put. Biće nam teško, možda ćemo se opet negde zaglaviti, ali mora se rizikovati ako se želi pobediti. Uopšte ne treba da se plašiš. (...) Zaista sam sve odmerio i detaljno sam se raspitao o celoj stvari na raznoraznim mestima i posle dugog razmatranja došao do zaključka da je jedino ispravno ako potpišem da želim nastaviti put. (...) Jedno je sigurno, a to da je stvar potpuno bezopasna. To nije prazna fraza, kod raznih ličnosti sam se raspitao, onih koji uopšte nemaju razloga da mi transport prikažu boljim nego što jeste i svi su mi sve pouzdano tvrdili."

Molio je majku da ukoliko duže ne dobije od njega pismo, neka to smatra pozitivnim znakom. To bi trebalo da bude nagoveštaj za njegovo približavanje cilju. Ukoliko ipak piše u najskorije vreme, to će značiti da su opet zastali. Iako je namera za skori odlazak ovaj put izgledala konkretna *Karija* su ranija iskustva učinila skeptičnim, jer je dodao:

---

⁴²Pismo Hele Junglajb / Šabac svojoj deci, 12.11.1940. god.

“Naravno, još uvek nije sasvim sigurno da će stvar (nastavak puta) ići dalje. Jedno stoji: ili se ide u sledećem vremenskom periodu, uskoro, ili se verovatno uopšte ne ide. To svakako ne bi bilo prijatno.”

Njegova opreznost pokazala se opravdanom. Već 26. novembra 1940. god. morao je da saopšti majci:

“Vidiš dakle da naš odlazak ne ide tako brzo kao što smo to svi očekivali. Uopšte, sad se stvar razvlači već 2 nedelje i još uvek ne znamo ništa određeno, putujemo li ili ne, nekoliko dana se činilo da sigurno polazimo 25. Sad se situacija promenila, izgleda da ovaj transport neće krenuti, naravno ne zna se ništa tačno i vesti koje dopiru do nas, uglavnom su glasine koje su često lažne. Od pre nekoliko dana očekujemo dolazak generalnog sekretara ovdašnje veroispovedne opštine (jevrejske), on će moći nešto pouzdano da nam saopšti, ali on je uvek nečim sprečen, pa se njegov dolazak stalno pomera od danas do sutra.”⁴³

Još se nisu sasvim ugasile nade u nastavak puta. *Marta Vajnberger* piše 25. novembra “ovaj put je izgleda ozbiljno.”⁴⁴ U jednom pismu s kraja novembra izveštava jedan šabački izbeglica da su tačno pre tri nedelje bili informisani o predstojećem putovanju. Za nekoliko sati svako od njih je trebalo da potpiše jedan formular. U birou su bili okačeni planovi dva broda – onih istih brodova na kojima su boravili mesecima u Kladovu i koji su sad trebalo da ih odvezu do mora, podelili su mesta i “ono što je kod nas važno, imenovani su rukovodioci grupa ‘en gros’”. Svakodnevno su održavani razgovori (“siha”), svakodnevno je bilo zvaničnih obaveštenja.

“Pošto je već pre 10 dana trebalo da otputujemo, iz sata u sat se termin pomerao i pre 2 dana u 9 h ujutru Špicer je ponovo nazvao: u 3h treba celokupni prtljag sakupiti na jedno mesto. Sutra se putuje. Možeš zamisliti, uzbuna u birou komiteta, već je sastavljen provijant za 6 dana do Suline i sve ostalo je regulisano. U 9.30 h drugi poziv Špicera: “Put odložen, budite u pripravnosti, ide se za 2-3 dana. Opet se vode debate i na dnevnom redu su glasine.”

Put do Suline neće biti šlepovima, kako je nameravano, već na 2 broda.”

“Već u Sulini ili Istanbulu treba da bude spreman brod za nas, treba da nas pripoje, pošto je 450 rumunskih Jevreja već ukrcano ili navodno čekaju već nedelju dana. Ništa tačno nam se ne javlja, sve se daje samo ‘zva-

---

⁴³Pisma Karija Krisa / Šabac majci, 13.11. i 26.11.1940. god. i sestri Suzi 12.11.1940. god.

⁴⁴Pismo Emanuela i Marte Vajnberger / Šabac rođacima, 25.11.1940. god.

nično', a i to je onda laž (...) raspoloženje ljudi je strašno i ja sam gotov sa živcima, jer nas već nedeljama obmanjuju. Ne verujem u nastavak puta iako je već sutra moguće da se krene."⁴⁵

4. decembra *Kari Kris* rezignirano javlja majci:

"Dakle – najzad je pala odluka o transportu: ne putujemo. Ova vest je došla sasvim neočekivano, jer do prekjuče dan polaska je bio predviđen za 3.12. u 3 h, i išlo se dotle da je sav prtljag trebalo da bude predat do 2 h. Inače bilo je sasvim sigurno da se polazi u 3 h, a onda je prekjuče došla neočekivana vest da je sve pomerenom za 24 h i juče nam je saopšteno da je sve otkazano i transport ne ide. Ljudi su se osećali kao da ih je neko udario po glavi. Svi su već nakupovali konzerve i namirnice, neki su prodali svoja odela da bi mogli kupiti namirnice i sad smo tu bez para, a transport ne kreće. Hvala Bogu ja sam bio oprezan i nisam bio kupio još ništa. Razlog, zašto se ne putuje nije nam saopšten, ali se pretpostavlja da se Dunav već zaleđuje, jer je i ovde noću već mraz. Danas ću uzeti svoj kofer i ponovo se raspakovati. Šta da se radi, ko zna za šta je to dobro. Teram li dalje svoju stvar u vezi Amerike i ukaže li se prilika za putovanje, to će biti najlepše."⁴⁶

J. Hercman iz *Danciga* piše 3. decembra 1940. god.:

"Baš je sad otkazan naš put – bili smo već toliko pripremljeni da nam je i prtljag bio predat za utovar i svi su spakovali hranu za put. Šta će biti sad? I zbog čega ni sad nije uspelo, niko ne zna (ovo je bio zadnji pokušaj). Sutra Špicer treba da da objašnjenje. (...) Meni je postalo crno pred očima, kada je nestala i moja zadnja nada da dođem kod Ruth i deteta – šta će sad biti sa nama, kad ćemo se još jedanput videti?"⁴⁷

Posle ovog šoka zbog otkazanog puta *Valter Klajn* se duže vreme nije javljao svojim roditeljima.

"Ponovno razočarenje je bilo suviše veliko. Pošto je sve do najsitnijih detalja pripremljeno, prtljag sakupljen za utovar, namirnice spremljene za 40 dana, pred utovarivanjem, 12 sati pred polazak stigla je najava iz Beograda o 24-satnom odlaganju, a posle toga konačno otkazivanje. To je bilo suviše za nas! Najzad posle godinu dana putovati dalje, pa ponovo (sedmi put!) neposredno pred polazak otkazano! Još nikad nismo tako daleko otišli! Ne možete sebi predstaviti scene koje su se odigrale pri saopštavanju otkazanog puta. Svako se spremio do zadnjeg detalja. Nabavljene su sve potrebne stvari (namirnice – gvozdena zaliha, potrebni odevni predmeti ...

---

⁴⁵Izvod iz tog pisma nalazi se u aktima B. Štorfera CAHJP A/W 2515. Ime autora nepoznato.

⁴⁶Pismo *Karija Krisa* / Šabac majci, 4.12.1940. god.

⁴⁷*J. Heršman* / Šabac rođacima, 3.12.1940. god., CAHJP A/W 2515.

itd.) i to prodajom drugih stvari, uglavnom uz velike žrtve – i opet sve uzalud. Trebalo je krenuti u 2 h, onda je pomeren na 3 h, i konačno je put otkazan. Prekjuče su bili tu Špicer i Pops (predsednik Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije) i oni jako utučeni i publikovali su razloge. Veliko nevreme na Dunavu i Crnom moru, kao i događaji u Rumuniji podstakli su jugoslovensku vladu da zabrani isplivljavanje brodova. Ja lično sam ubeđen da se Savez ovaj put zalagao i nije propustio pokušaje.

Verujem da je moja sudbina zapečaćena! Ukoliko vi ne uspete izvesna nadležstva u Erecu pokrenuti da brzo i energično intervenišu radi dobijanja sertifikata kod Palestinskog ureda u Beogradu, moram da se odreknem nade da budem sa vama. Barem dok rat traje.”⁴⁸

Hela Junglajb je 4. decembra saopštila svojoj deci da je u ovom momentu sve odloženo i rezignirano je dodala:

“Ovo je božja volja protiv koje se ne može boriti. Živimo u jako teškim vremenima i moramo biti spremni sve podneti.” Molila je decu da joj i dalje marljivo pišu, da budu dobri i zdravi.⁴⁹

Jedna grupa iz Danciga pisala je 8. decembra 1940. god. Davidu Jonasu, predsedniku danciške veroispovedne opštine:

“Zadnje 3 nedelje živimo doslovno u groznici iščekivanja i svakog dana smo verovali da je blizu ispunjenje naše čežnje! Svakodnevno nas je držala nada i sumnja! (...) I kad se činilo da je sve spremno, samo treba da odeмо do broda, dobili smo uputstvo da vratimo svoj prtljag, i tužni i očajni vukli smo ga natrag u svoj kvartir.”

“Da li je za našu nesreću kriva teška sudbina ili ljudska nesposobnost, ne možemo oceniti. (...) Ni do današnjeg dana ne znamo, šta je u stvari bio uzrok naše nesreće, službeno nam ništa nije saopšteno, čuli smo samo o nautičkim teškoćama, nevremenu na donjem toku Dunava i Crnom moru, itd. (...) Nemoguće je opisati vam naše očajanje s obzirom na činjenicu da već 13 meseci lutamo okolo, da su naši najbliži već stigli na cilj i da u do gledno vreme nemamo nade i izgleda za nastavak puta.”⁵⁰

---

⁴⁸Pismo Valtera Klajna / Šabac porodici.

⁴⁹Dopisnica Hele Junglajb / Šabac svojoj deci 4.12.1940. god.

⁵⁰Wolf Cajde (Wolf Zajde), M. Vajsberg (Weissberg), Eduard Camori (Zamory) u ime grupe iz Danciga / Šabac upućeno Jonasu, predsedniku sinagogalne opštine u Dancigu, 8.12.1940. god., CAHJP A/W 2515. Jedan od potpisnika nalazi se na spisku mrtvih: Mordko (Maks) Vajsberg (1898. god.), zatim se tamo nalazi Manfred Camori (1924. god.) iz Danciga, moguće da je sin ili brat potpisanog Eduarda Camorija.

Za *Karija Krisa* i posle otkazanog puta život je tekao u uobičajenoj formi. Dan za danom bio je isti, pisao je on, "stvar sa Amerikom" (njegovi naponi da pobegne u SAD) ni korak nije napredovala."⁵¹ Možete misliti da smo zbog svega toga očajni", žalio se *Emanuel Vajnberger*, 18. decembra, zbog najnovijeg otkazivanja puta u pismu svojim. "Pre proleća se nećemo videti."⁵²

" (...) Pre dva dana opet je javljeno da ćemo eventualno produžiti put: Naravno to ne treba ozbiljno shvatiti i po svojoj prilici ostajemo i dalje u Šapcu. To zaista nije najbolje, ali šta se tu može, treba se povinovati sudbini (...)",

piše Kari Kris sredinom decembra sestri. Kratko vreme pri kraju godine ponovile su se već više puta ponovljene scene:

"Pre nedelju dana opet je bilo veliko uzbuđenje zbog polaska. Špicer, generalni sekretar Saveza, iznenada se jedne noći pojavio (autom) i saopštio da za 2-3 dana polazimo železnicom. Vozom ćemo do Prahova (mesto gde smo prošle godine stajali skoro 2 nedelje), a odatle brodom, koji će (odn. bi!) nam doći u susret uzvodno Dunavom. Možeš zamisliti uzbuđenje kada je iznenada cela stvar obustavljena. Kofere su vratili iz Beograda i život je ponovo tekao, kao do tada. U svakom slučaju Dunav je usled talasa hladnoće bio zamrznut, kako u gornjem toku, kod Gvozdene kapije, tako i u donjem toku. Dakle, ove zime ne treba misliti na putovanje."⁵³

Zadnje pismo primljeno od *Hele Junglajb* potiče od 15. januara 1941. god. i upućeno je njenoj prijateljici Margi Gros. I Hele je izveštavala o ponovnim velikim pripremama za nastavak puta, o tačno utvrđenom terminu ukrcavanja, o pakovanju i otkazivanju u poslednjem momentu:

"Bilo je pravo kidanje živaca. Mnogi su se odjavili, ja sam nepokolebljivo bila spremna na sve, i bila sam veoma razočarana, kada smo primili vest da ništa od svega toga neće biti. Sad se moramo naoružati strpljenjem, jer usled nastale jake zime trenutno se ne može ni pomisliti na putovanje."⁵⁴

U jednom drugom dopisu jednog od izbeglica je rečeno:

"...Naš položaj se iz dana u dan pogoršava. Pošto su nam dva puta pružali nadu da ćemo sa ilegalnim transportom stići u zemlju, sada kad nam je situacija postala jasna, dospeli smo u stanje još većeg očajanja. Neopisivo je očajanje nama dragih ljudi u zemlji (Palestini), kojima smo u ovim teškim

---

⁵¹Pismo Karija Krisa / Šabac majci, 11.12.1940. god.

⁵²Pismo Emanuela Vajbergera/Šabac rođacima u Palestinu, 18.12.1940. god.

⁵³Pismo Karija Krisa / Šabac sestri Suzi, 16.12. i 26.12.1940. god.

⁵⁴Pismo Hele Junglajb / Šabac prijateljici Margi Gros, 15.1.1941. god.

vremenima duplo i trostruko potrebni. Tako nije samo naš život u izgnanstvu prazan, bez sadržaja i bezvredan, već i naših muževa i dece u Svetoj zemlji, gde se bez nas i oni osećaju kao u izgnanstvu.⁵⁵

Individualni planovi za bekstvo

S obzirom na rastuću neizvesnost po pitanju ilegalnog putovanja u Palestinu neke od izbeglica tragale su za individualnim rešenjima. Pošto je nastavak puta početkom decembra 1940. god. ponovo otkazan, *Valter Klajn* je pisao svojim roditeljima:

“Postoji još samo jedan jedini put i za to želim vašu saglasnost, osim toga vašu podršku. Na osnovu moje vojničke obučenosti (tehn. obrazovanje, vozač kamiona ili sanitet) javljam se dobrovoljno u englesku vojsku, eventualno austrijsku legiju (...). Molim da me u tom pravcu poduprete, eventualno intervenišete. Hoću sve da pokušam! Hoću da služim zemlji i da budem kod vas! Pomozite mi u tome!”⁵⁶

Kari Kris se pak energično trudio, čim je stigao u Jugoslaviju, da dobije dozvolu useljenja u SAD. Svoju majku i sestru stalno je u svojim pismima tačno obavestavao o napredovanju i neuspesima po toj stvari. Velika nada bio mu je njegov “ujka” *Simon Lebl* (tad već *Sejmur Le Bel*) u Americi – u stvarnosti brat od tetke njegove majke. *Karijeva* sestra, *Suzi Kris*, priča u svojim sećanjima:

“ (...) *Simon* je otišao mlad u Ameriku (...) pošto u Beču nije uspeo ni u čemu, a tamo se veoma obogatio (...).”

Posle Anšlusa nije pokazivao naročito interesovanje da nju i njenog brata dovede kod sebe i da se optereti njihovim prisustvom. Ipak, krajem oktobra 1940. god. *Kari* je majci javio izuzetno radosnu vest: “ujka” *Simon* je njemu, kao i pre kratkog vremena njegovoj sestri, potpuno neočekivano poslao efidevit – potrebnu garanciju za useljenje u SAD, pošto je ranije jednu takvu nezgodnu molbu *Karijevu* bio odbio. *Kari* je odmah poslao dragoceni dokument u američku ambasadu u Beogradu i molio je da potraže njegov broj (kvotu) iz Beča, kako bi znao kad može da očekuje useljenje u SAD. Sada je morao da čeka na papire iz Beča i na pregled njegovog efi-

---

⁵⁵CZA, S6/3750/1: pismo je dobijeno samo kao kopija, bez potpisa. Po svojoj prilici radi se o jednom autoru.

⁵⁶Pismo *Valtera Klajna* / Šabac roditeljima.

devita za SAD. Uprkos srećnom razvoju događaja predstojali su još veliki problemi u pogledu praktične realizacije puta: Kari je pisao majci, donedavno je postojala mogućnost putovanja vozom do Atine – Pireja i odatle morskim putem do Lisabona, odakle još saobraćaju brodovi za SAD, ali sad je pomorski saobraćaj vođen od strane jednog grčkog preduzetnika obustavljen i ostala je još samo jedna, mnogo komplikovanija varijanta preko Turske. Da bi se turskim brodom stiglo do Lisabona, treba se nadati ponovnom uspostavljanju prekinutog železničkog saobraćaja za Tursku. Svojoj sestri Suzi piše Kari:

“ (...) potrebne tranzitne vize ne dobijamo, a nažalost ne postoji direktna avionska veza Beograd – Lisabon, samo Beograd – Rim, Rim – Lisabon i tu su opet stare teskoće. U zadnje vreme dobili smo neka obećanja od italijanskog ministarstva spoljnih poslova, kojem smo se obratili, tako da sada postoji zračak nade za nas, ali još uvek nemamo ništa definitivno u rukama.⁵⁷ Ti pišeš da je ovde olakšavajuća okolnost što je Jugoslavija na moru. Da, to bi bio slučaj da nije rat, jer se ni jedan brod, pogotovo putnički, ne usuđuje isploviti iz Jadranskog mora. U svakom slučaju i dalje marljivo radim na toj stvari.”

Kari izveštava u svojim pismima o nekolicini izbeglica iz transporta – “naši Amerikanci” – koji su posle beskrajnih pregovaranja dobili grčke tranzitne vize, ali im Portugalija pravi teškoće. Drugi su već mesecima pripremljeni za iseljavanje i raspoložu brodskom kartom, ali zbog nedostatka tranzitnih viza i dalje su vezani za Šabac. Nekima od njih je već deset puta poslata brodska karta, koju su opet morali da vrate. U jednom naročito drastičnom slučaju izbijanje grčko-italijanskog rata, pet dana pre polaska jedne grupe za Atinu, odakle je trebalo da se putuje za Lisabon, prouzrokovalo je ponovno otkazivanje puta.

“Najveća opasnost je u tome, što stalno raste broj zemalja koje su u ratu, to bi značilo kraj mojim planovima za iseljenje, dakle držimo palčeve, valjda će to pomoći”,

piše Kari. Najzad je pomorski saobraćaj između Lisabona i Njujorka prekinut – barem privremeno. Kari je doznao da se za put iz Si-

---

⁵⁷Na horizontu se pojavio zračak svetlosti, nade, kada je italijansko ministarstvo inostranih poslova na interesovanje Karija Krisa i nekolicine drugih izbeglica na prelazu iz 1940. god. u 1941. god. stavilo u izgled davanje tranzitnih viza. Prethodno je konzulat odbio molbe te vrste.

bira – Vladivostoka za San Francisko mogu dobiti tranzitne vize, ali su karte za brod već rasprodate do februara. Nije znao ni kako bi platio takav put, koji je po osobi iznosio 500 dolara, pa je odlučio da se obrati “ujka” Simonu i Keriju, poslovnom partneru njegovog pokojnog oca, koji živi u Portugaliji.

Vrlo brzo, pošto je primio efidevit od ujaka, splasnula je njegova radost zbog Simonovog velikodušnog gesta. Pisao je majci da se “strašno ljuti na Simona”, zato što se ovaj tek sad odlučio na taj korak, a ne pre dve godine, kada su šanse s obzirom na kvotu bile znatno veće. U to vreme Simon se plašio da će morati da ga izdržava i školuje. Kod ljudi uglavnom najveću ulogu igra novac, piše *Kari*, koji je bio ubeđen da je Simon bogat čovek. Ne treba dopustiti da on misli kako će mu *Kari* “visiti o vratu”. *Kari* je mudro garantovao Simonu kako on može sam da se izdržava, ume da obavlja poljoprivredne poslove, perfektno govori engleski i francuski, a osim toga se prekalifikovao za automehaničara.

Sredinom novembra, opet sasvim neočekivano, *Kari* je dobio još jedan efidevit, ovaj put od Lusi Spektor i njenog muža. Oni su poslali još jedan dodatni efidevit od jednog poslovnog prijatelja i dalekog rođaka. *Kari* je bio iznenađen ovom predusretljivošću, jer je Lusi prethodno izbegavala da pošalje garanciju i za svoju majku. Simonu se odmah zahvalio za sertifikat, pri čemu je pri sastavljanju pisma zaboravio da Simon mnogo polaže na to da mu se treba obraćati njegovim američkim imenom, Sejmur, zbog toga je sastavio potpuno novo pismo. Krajem novembra američki konzulat u Beogradu tražio je *Karijeva* dokumenta i još izveštaj jednog američkog biroa za informacije po pitanju poreza. Zbog poreskog izveštaja *Kari* je hitno pisao Simonu, u svom pismu nije ni jednom rečju spomenuo eventualni odlazak u Palestinu. Majku je zamolio da mu pošalje neka dokumenta potrebna za produžavanje pasoša – izvod iz matične knjige rođenih, uverenje o državljanstvu i po mogućnosti uverenje o dobrom vladanju (iz Beča). Majka je imala teškoće oko nabavke tih dokumenata. *Kari* se sada kajao što je pre iseljenja svim nadležstvima naveo Paragvaj kao fiktivni cilj putovanja – kao zemlju u koju se useljava i u koju ide transport, jer je to otežavalo ceo službeni postupak. Žalio se u pismima da u Jugoslaviji obavljanje formalnosti traje “strašno dugo”. Mnogo vremena je prošlo i do uručivanja njegovog pasoša deponovanog kod okružnog ureda. “Tu sve ide polako – “pomali” kako kažu Bečlije” komentarisao je

Kari. Najzad je u januaru primio traženu dozvolu boravka,⁵⁸ što je isto bilo neophodno za njegove planove iseljenja.

Do sredine februara 1941. god. *Kari* nije primio obaveštenje od konzulata o prispeću nedostajućih dokumenata, mada ih je njegova majka već poslala iz Beča. *Kari* je zamolio majku i Simona da papire šalju direktno na SAD konzulat u Beogradu, da bi tamo bila skupljena sva potrebna dokumentacija, ukoliko bi on u međuvremenu otputovao:

“ (...) tako da ukoliko mi se dole (u Palestini) ne dopadne, mogu odmah po prijemu brodske karte otploviti.”

I u drugom pismu je javljao *Kari* više puta svoju nameru da se iz Palestine dalje trudi oko dozvole za useljavanje u SAD. Naime bio je ubeđen da je razumnije emigrirati u Ameriku, gde je imao bogate rodake, nego da ostane u jednoj zemlji gde je po njegovom mišljenju vladala nezaposlenost.

Uskoro posle toga bila je u izgledu nova mogućnost: *Karijeva* majka je saopštila da je njegov ujak Paul ponudio da ga zaposli u poljoprivrednoj školi u San Domingu (Santa Domingo, Dominikanska republika). Ona sama ne očekuje ništa od tog predloga, ali *Kari* joj je ipak pisao da bi mu viza za St. Domingo bila vrlo korisna – već i za nabavku tranzitne vize. Kao i od ostalih, i od ovog plana nije bilo ništa.

Kada je *Karijeva* majka u jednom pismu izrazila nameru da telegrafiše Simonu i zamoli ga za efidevit za sebe, *Kari* ju je odvrtao od toga (odlučno!), pošto je Simon već poslao garanciju za njega, njegovu sestru i ujka Paula. Urgirao je kod majke da dozvoli prenošenje njegovog efidevita na njeno ime, što je nesumnjivo bio znak njegovog rastućeg neraspoloženja prema “američkoj varijanti”. *Kari* je razumeo mučnu situaciju u kojoj se nalazila njegova majka u Beču.

“Ja tačno znam da treba da požuriš. Mi smo naime ovde dobro informisani o svemu i zbog toga znam da nemaš više vremena. Odmah telegrafiši pre-

---

⁵⁸Dokument je izdat 16.1.1941. god. na molbu poverenika jevrejske opštine, Hajnbah Fedora (verovatno identična osoba sa Eli Hajnbahom). Okružno zapovedništvo potvrđuje da se “Karl Izrael Kris” od 22.9.1940. god. nalazi u Šapcu, i to po naređenju prešao iz prethodnog mesta boravka Kladova. Karl Kris se označava kao osoba bez sredstava i šticećenik Saveza jevrejskih opština. Pasoš je, kaže se dalje, izdat 25.7.1939. god. od strane bečke policije. Kris je rođen u Beču 26.6.1922. god. i nemački je državljanin. (*Kari* je sadržaj akta preveo majci sa srpsko-hrvatskog na nemački.).

ko (u SAD) (...), u ovakvim stvarima ti si uvek nešto spora i neodlučna, dok ne bude kasno ...”

Pošto se majka ustezala da prihvati njegovu ponudu, pisao je prebacujući:

“Danas još dobro živiš i ne misliš na sutra, a to sutra može doći vrlo brzo. Tada ćeš pokušati da uradiš sve za nekoliko dana, ali onda će biti kasno (...). Dakle dobro razmisli još jedanput, i bez obzira što se stvari danas ne čine tako hitnim, ne ostavljaj sebi vremena, jer zlo može da izbije sutra.”⁵⁹

J. Hersman i nekoliko drugih članova danciške grupe preduzele su drugi pokušaj za odlazak iz Jugoslavije, pošto su pročitali da je brod, koji je bio spreman za transportovanje njihove grupe, isplovio iz jedne rumunske luke sa 2.800 osoba (drugih). U međuvremenu se pričalo da je navodno Berthold Štorfer u Beču sastavio novi transport. U svom očajanju Dancižani su stavili sve na jednu kartu: pisali su u Beč i molili za bliže informacije o planiranju poduhvata. “Jednoj drugoj strani” (misli se na Štorfera) uspelo je za kratko vreme i može biti pod teškim uslovima, 4.000 ljudi dovesti do cilja – pisali su oni Davidu Jonasu, predsedniku Jevrejske opštine u Dancigu. Time su ukazali na iskrnavanje izbeglica koje su septembra 1940. god. u Kladovu prošli brodom pored njih. Sad bi Jonas mogao da spase od bede “30 danciških duša”, ako bi se i dalje neumorno zauzimao kod svih merodavnih instanci za njihovu stvar. Jedina mogućnost za njihovo spasavanje je da ih izvade iz ovog transporta i priključe Štorferovom.⁶⁰

Mnoge od izbeglica još su se nadale legalnom sertifikatu za useljavanje u Palestinu. Pisali su sami lokalnim uredima (Palestina-uredi) u Beogradu i Zagrebu i na razne druge adrese cionističkih institucija: “Jewish Agency” je bio preplavljen pismima molilaca. Izbeglice su pre svega urgirale kod svoje rodbine u Erec Izraelu da preduzmu sve što je u njihovoj moći.

---

⁵⁹Pisma Karija Krisa / Šabac majci i sestri 11.10, 25.10. i 30.10.1940. god., 8.11, 13.11, 20.11. i 26.11, 11.12, 16.12, 17.12, 26.12. i 29.12.1940. god., 4.1, 21.1., 7.2, 19.2, 10.3. i 27.3.1941. god.; Suzi Kris: Bila sam mlada.

⁶⁰Volf Cajde, M. Vajsberg, Eduard Camori (u ime ljudi iz Danciga) / Šabac za Jonasa predsednika sinagogalne opštine u Dancigu, 8.12.1940. god. Ovde spomenut transport, navodno u pripremi od Štorfera, nikad nije ostvaren. Glasine o transportu 2.800 osoba nisu odgovarale činjenicama, sa spomenutim Štorferovim transportom stiglo je u Palestinu 3.500 lica, CAHJP, A/W, 2515.

Valter Klajn se osećao “jako deprimiranim i utučenim” posle razgovora sa jednim bivšim telefonistom iz Beča (Palestina-ured), po imenu Stern, od koga je doznao da će ovaj verovatno u martu, u sledećem programu, dobiti sertifikat. Pisao je roditeljima:

“Ne ljutite se na mene, ali vas ponovo molim, uložite sve moguće da bih ja mogao legalno do vas. Ja zaista nemam volje posle skoro petogodišnje razdvojenosti, 1 godina KZ, preko 1 godina Alija Bet (doduše u jednom transportu koji je postao poznat) opet kao prosjak (misli kao učesnik ilegalnog transporta) da otputujem i da se iskrcam u nekoj koloniji (aluzija na izbeglice deportovane od strane Britanaca na Mauricijusu; oni su bili iz Štorferovog transporta). Ako postoji mogućnost za useljenje kao Alija Bet, onda odmah.”

10 dana ranije poslao je beogradskom uredu za Palestinu pismo zbog njegove “stvari sa sertifikatom”, ali još nije bilo odgovora. Samo preko njih, rođaka u Palestini, može da se reguliše stvar, upozoravao je on:

“... tu je sve prljavo, potrebno je dobro platiti i imati protekciju.”⁶¹

Uzbuđenje i rezignacija

Dok su mnoga razočaranja imala za posledicu rezignaciju i rastuće pasiviziranje, kod nekih izbeglica došlo je do žestokih izliva besa i uzrujavanja. Oni su optuživali svoje rođake u daljini, nekad u vrlo oštrom tonu, da ne preduzimaju dovoljno za njihovo spasavanje.

Mnogi omladinci, ali isto i stariji ljudi, dobili su sertifikate, mlade devojke su ih dobijale iz cionističke ženske organizacije (WI-ZO), piše *Hela Junglajb* svojoj prijateljici Margi Gros. Preko veze bi i ona mogla da pribavi sertifikat, dodala je veoma prebacujućim tonom. Ona je već u jednom ranijem pismu molila Marginog muža da učini nešto za nju. Pošto se to pismo očigledno izgubilo, šalje opet, sa istom molbom, preporučeno. Obećani sertifikati za izbeglice se ne raspodeljuju među “običnim smrtnicima”, te je od izuzetne važnosti “prava preporuka”. Mnogi od izbeglica iz Zagreba dolaze u Šabac, “prave se važni i računaju sa sigurnošću na sertifikat”. *Hela* se nadala dobrim vezama bračnog para Gros sa beogradskim Palestina-uredom i molila je da pismenu preporuku, ukoliko se u Pale-

---

⁶¹ Pismo Valtera Klajna / Šabac rođacima u Palestini, 19.12.1940. god.

stini ništa ne postigne, upute direktno na Špicera, pošto on odlučuje o izbeglicama.⁶²

Očigledno su izbeglice bile delimično nedovoljno informisane o načinu izdavanja sertifikata različitih kategorija. Najčešće se u pismima traže tzv. "izbeglički sertifikati". Sa ovim je bilo moguće, čak i posle izbijanja rata kada su svi bivši pripadnici teritorije Rajha bili registrovani kao "neprijateljski nastrojani stranci" i nisu smeli da se usele u Veliku Britaniju, niti u zemlje kojima upravljaju Britanci, da dospeju legalno u Palestinu. Ovi sertifikati bili su određeni za izbeglice sa nacističkih teritorija koje su dobile privremeno utočište u raznim (tada još neutralnim) evropskim državama, ali nisu posedovale stalnu prijavu boravka. Pored toga što je veoma mali broj sertifikata stajao na raspolaganju ovi "izbeglički sertifikati" su spadali u kategoriju "radnih sertifikata" (kategorija "C") i većinom su deljeni prema istim strogim kriterijumima. U pitanje su dolazili kandidati kao poljoprivrednici, dobro obučene zanatlije ili apsolventi jedne poljoprivredne Hahšare u dobu 18-35, a izuzetno do 45 godina starosti.⁶³ S obzirom na bezbroj "tragičnih i hitnih" slučajeva, nemačko odeljenje Jewish Agency našlo se pri izdavanju dozvola pred teškom moralnom odlukom. U mnogim pismima se cilja na "nepoštene radnje" sa sertifikatima i uticaj "prijateljskih veza".

Traženje krivca

Nije za čuđenje što su frustrirane izbeglice tražile ko je odgovoran za njihovu tragediju. U mnogim slučajevima optuživali su vođe puta i čelnike Jevrejske opštine Jugoslavije za neuspelo putovanje. Kao primer navodimo jedno već ranije citirano pismo jednog šabačkog člana grupe, iz koga se vidi to držanje:

"Naše vođe puta, nesposobne da nas dalje vode, ne ispričaju nam čak ni ono, što im Špicer kaže. Možeš misliti koliko smo svi zadovoljni. Komitet, postavljen od gospodina generalnog sekretara Špicera, za nas je takoreći "diktatura", jer svaki emigrant koji bi napao nekog iz Komiteta, imao bi

---

⁶²Pismo Hele Junglajb/Šabac Margi i Abrahamu Grosu, 10.10.1940. god.

⁶³Martin Rozenblit (Rosenblüth) iz nemačkog odeljenja Jevrejske agencije u Londonu obraća se Alojzu Rotenbergu, 3.8.1938. god., CZA, S 7/585; o izbegličkim sertifikatima v. takođe Anderl, Emigracija, u delu Vajncirl/Kulka, Progon, str. 215.

posla sa Špicerom. Uostalom zadnje saopštenje Saveza (jevrejskih opština) glasi, nema niko da se obraća ni Špiceru ni Haimbahu (naš stalni predstavnik pri Savezu). Molbe ili bilo šta drugo idu preko vođstva za Beograd i tamo će se Špicer pozabaviti "slučajem".⁶⁴

Kopija pisma *J. Heršmana* (poreklom iz Danciga) napisanog 21.10.1940. god. stigla je u Beč Štorferu i on je stavio sledeću primedbu:

"Iz priloženog pisma jednog emigranta iz Danciga može se zaključiti kako nervozni emigranti opružuju bez osnova."

Kada je *Heršman* dobio priliku da lično razgovara sa dr Fridrihom Popsom i Šimom Špicerom iz beogradske jevrejske opštine, javljao je tastu i tašti:

"Da bi se tačnije razumelo zašto nam gospoda više puta različito pričaju i svaki put nešto drugo, hteo bih da objasnim da ovde istina nikad ne može da se dozna i mogao bih reći, ovde ljudi lažu čim usta otvore! To se odnosi i na merodavne ličnosti iz mesta, u čijim se rukama nalazi naša sudbina.

Kao primer, navešću jedan razgovor sa g. Špicerom, pri čemu mi je on objasnio da on ne može da pravi "piratske" ilegalne transporte. Nedelju dana kasnije saopštio je da fali samo turska viza (...) i kad to bude obavljeno, nikakva teškoća nam više ne stoji na putu.

Zadnje nedelje je na moje pitanje opet odgovarao da ne možemo putovati bez sertifikata, a to je dug i komplikovan proces i kako smo iz privatnih izvora saznali, ne dolazi u obzir. Na moje pitanje zbog čega se nismo mogli spojiti sa svojim, odgovor je glasio da nije bilo novaca, ali sad ga već ima za sve, ima i broda, ali nedostaju vize. Na moje treće pitanje, šta će biti sa nama i našim porodicama, ako će biti potrebno godinama ostati razdvojeno, odgovorio je gospodin Špicer, kao i često ranije, nismo vas mi ovamo doveli, nije naš greh, mi ne možemo formirati transport, itd. itd. I najzad da su 'sopstvene brige' isto vrlo velike. (...)

Sve vreme su nas obasipali tolikim lažima i toliko termina polazaka se najavljavalo da smo potpuno izgubili poverenje, pošto ništa od svega nije bilo istinito. Osim toga, odeća nam se raspada, nervi su nam popustili i zdravstveno stanje postaje sve gore."⁶⁵

---

⁶⁴Pismo iz Šapca 29.11.1940. god., CAHJP, A/W 2515. Radi se o izvodu iz jednog pisma, koje je stiglo u Štorferov ured, bez potpisa.

⁶⁵Pismo iz Šapca 21.10.1940. god., CAHJP, A/W, 2515. Pismo je očigledno upućeno Heršmanovom tastu i tašti. Kako iz pisma proizlazi, Heršman se doskoro dopisivao sa svojom ženom. Ona, Rut, izgleda da se tada priključila transportu, koji je organizovao Štorfer ("Pacifik", "Milos", "Atlantic"). Zadnju vest primio je od nje 11.9.1940. god. iz Tulke (Tulcea).

Društveno srozavanje

Kako je sve više nestajalo uverenje da će se ipak stići do Palestine, raširila se beznadežnost i patnja među izbeglicama. Sve su očigledniji postajali znaci očajanja, materijalne oskudice i socijalnog srozavanja.

“Moja majka je još na brodu primila vest o smrti mog oca. Dakle od kuće je bilo malo utehe. A mi smo živeli u vrlo stešnjenim uslovima. Odeća koju smo bili poneli sa sobom, propala je. Kretali smo se kao skitnice, ovako u Beču nikad ne bismo izgledali. To je bilo duboko socijalno srozavanje, koje je naročito pogađalo starije. Mnogo se davalo na društvenu svest i odevanje – sve se to srušilo. Nada je svakim danom sve više nestajala. Ne verujem da se neko na kraju još išemu nadao.“

Takvog je ubedenja i danas *Karl (Hajim) Šacker*.⁶⁶ Kao dokaz tome služi po njemu i činjenica da je njegova tetka, kao i mnogi drugi, tražila da joj se ‘veliki lift’, sanduk sa odelom i predmetima za domaćinstvo koji je preko Italije htela da šalje u Palestinu a zadržao se u Trstu, pošalje u Šabac.

“Još se sećam kako su otvarali lift, pri tome su plakali, jer se pojavio nekađasnji sjaj iz Beča – s jedne strane. S druge strane, što je to bio baš Šabac, a ne stvarni cilj puta. Ljudi su tražili da im se liftovi iz Italije pošalju u Šabac, jer su im stvari bile potrebne, a nije bilo nade da se put nastavi. Bilo je to priznavanje bespomoćnosti.”⁶⁷

Uprkos svim ograničenjima i oskudevanju, što je pratilo život u Šapcu, pojedini među izbeglicama pokušali su da stalno imaju u vidu predusretljivost jevrejskih institucija, ali i jugoslovenskih vlasti. *Hela Junglajb* je naglasila u jednom pismu da treba biti zadovoljan jer još postoje ljudi, koji su spremni da se brinu o drugima. Uopšte uzevši mnogo je učinjeno za emigrante u Jugoslaviji, mada – ograničila se ona – ljudi su nažalost “i sobom zauzeti i podložni uticaju neprijatelja“. Ona je prošla mnogo štošta, ali je još uvek vrlo hrabra i relativno dobro izgleda, pisala je u jesen 1940. god. svojoj prijateljici Margi Gros. Dugotrajno lepo vreme mnogo pomaže, ali se plaši da će predstojeća zima doneti nove brige. Živi se

“ (...) od moljakanja, (...) i ako pomislim, da treba moljakati i odelo, možete zamisliti, kako se čovek oseća.”

---

⁶⁶Otac Karla Šackera umro je u Poljskoj od tuberkuloze pluća.

⁶⁷Intervju sa Karlom (Hajim) Šackerom.

Vrlo je neprijatno “kružiti po gradu sa porcijom za jelo” i uopšte “gorka je sudbina biti emigrant”.⁶⁸

“Na ulicama je bio dubok sneg i ja nisam imala ništa toplo da obučem, sem jednog para dobrih čizama još iz Beča.

Jednog dana dobili smo polovna odela od Crvenog krsta. Ja sam dobila jednu tanku haljinu i – kakva ironija – par crvenih cipela od zmijske kože sa sasvim visokim potpeticama. Šta da uradim s tim u ovoj hladnoj srpskoj zimi i našem srozanom, propalom životu? Cipele su bile odsjaj jednog boljeg, izgubljenog života, ali možda i iskra nade u bolju budućnost. Zadržala sam ih”,

priča *Herta Ajzler (Rajh)*.⁶⁹

“Da bi se dobilo nešto poklonjenih stvari trebalo je biti sasvim izvežban stari “šnorer” (koji moljaka za nešto), kako bi se sa konkurencijom (uglavnom onima iz Beča) moglo izaći na kraj, inače će se izgledati kao ja”,

pisao je *J. Heršman* (poreklom iz Danciga).⁷⁰ I *Kari Kris* se osećao, kao on, sve utučeniji. Krajem 1940. god. pisao je:

“Svuda se vidi da nema više para i već se sad ne zna gde bi moglo da se štedi, na čemu, a uz to je nastala i strašna skupoća. Na primer, hleb, osnovna namirnica, prošle zime je koštao 1,5 dinar. Ove godine cena je 5 dinara i tako je sa svačim, sve je poskupelo 2-3 puta. (...) Nadamo se da će 1941. god. biti sunčanija od gorke protekle godine za sve nas.”⁷¹

Materijalnu oskudicu je i *Valter Klajn* teško podnosio. Kroz stalne najave polaska na put i preseljenja izbeglice su izgubile i ono malo svojih para:

“(…) Moji izdaci su doslovno samo za hranu, duvan, takse (za pisma), odeću i popravku cipela, a sad zimi kafanu. Kafana, ne kao luksuz, nego ušteda, jer ja bih trebalo nedeljno da dobijem 50 kg drva (od pre 2 nedelje više!) Ovih 50 kg dovoljno je samo za loženje uveče. Pri ovoj hladnoći mora se sedeti u zagrejanom prostoru. Odatle je računica! Potrošnja za loženje popodne je 10 kg, to košta najmanje 3, 5 dinara, a u kafani jedna crna kafa 1, 5 din. Dakle ja ovde vodim više nego jednostavan život pun ograničenja – to se zove emigrantski život. Ja hoću da radim, zaradim, ne smem, kazna je teška.”

---

⁶⁸Pismo Hele Junglajb / Šabac prijateljici Margi Gros, 10.10.1940. god., YVA 010/12.

⁶⁹Sećanja Herte Ajzler (Rajh).

⁷⁰J. Heršman / Šabac, 21.10.1940. god., CAHJP A/W 2515.

⁷¹Pismo Karija Krisa / Šabac, 29.12.1940. god.

Ni pod kojim uslovima nije hteo da provede još jednu zimu u Šapcu i rešio je da proda svoj zimski kaput i nekoliko stvari koje mu nisu neophodne.⁷²

Hela Junglajb je bezbroj puta pročitala pisma svoje dece. Život emigranata je bez "cilja i dužnosti". Žalila se u jednoj od poslednjih dopisnica. Ipak treba zahvaliti Bogu za sačuvano zdravlje i ne sme se gubiti nada.⁷³ *Marta Vajnberger* je opomenula svoju decu da ne zaborave godišnjicu smrti oca, umrlog pre četiri godine. Sinu Kurtu piše:

"Moj dragi, voljeni, Kurtele!

Kako si? Šta radiš? Jako se radujem što si dobar i marljivo učiš! Neprestano mislim na tebe i samo se tome radujem što ću vas opet videti! Tada ćeš biti veliki? Budi pozdravljen, moje zlatno dete, od sveg srca i ljubi te tvoja mama koja te žarko voli."

Pritisnut brižnim mislima što mu sestre još žive u Beču *Emanuel Vajnberger* piše:

" (...) ako bi samo jedanput sve ostavile i uprkos naporu došle do nas, kao mnogi, to bi bila sreća."

Rela je bila spremna na to, ali sa Idom se ne može, ona visi nad svojim krpama, misli da se bez toga ne može živeti (šivenje!) i Relu je njena žrtva.⁷⁴ *Hela Junglajb* je već 2 godine patila što je rastavljena od svoje dece i što je potpuno bespomoćna da nešto promeni u toj nesrećnoj situaciji.

"Nemam više nikakvih mogućnosti, naš put je potisnut u drugi plan", saopštila je blizancima obeshrabrena i molila ih da se strpe i da se trude da ostanu zdravi i "šalju joj dobre vesti":

"Jeste li se već slikali? Kakva odela nosite sada? Dobijate li šta od kuće? S kim se družite moj sin?"⁷⁵

Ponekad su izbeglice obavestavale grubim i bespoštednim rečima o svom položaju. A ubrzo pošto bi poslali pismo, počeli bi da pate od griže savesti i straha što su uznemiravali svoje najbliže, koji i sami nisu

---

⁷²Pismo Valtera Klajna / Šabac, 19.12.1940. god.

⁷³Pismo Hele Junglajb / Šabac deci 28.1.1941. god.

⁷⁴Pismo Hele Junglajb / Šabac deci 31.1.1940. god.; pismo Marte i Emanuela Vajnbergera / Šabac svojoj deci i rođacima 24.3.1941. god.

⁷⁵Pismo Hele Junglajb / Šabac deci 2.11.1940. god.

imali lak život. *Valter Klajn* se stideo svojih “suvih reči” od prethodnog dana, iako je odmah potvrdio da “ni najmanje nije preterivao”:

“U svakom slučaju juče nisam mogao da razmišljam – pero je samo klizilo po papiru...”⁷⁶

Uz svoje sopstvene brige često su izbeglice bile opterećene pismima svojih rođaka koji su se nalazili u još beznadežnijoj situaciji. Bekstvo *Hajni (Cvi) Kvelerovog* ujaka Bertolda završilo se u jednom francuskom logoru za internirce. Bertoldova sestra je još živela u Lembergu – njegovom rodnom gradu. On je navaljivao na *Hajnija* da sa sestrom uspostavi kontakt preko Šapca, pošto je očekivao njenu pomoć u pribavljanju vize. *Hajni* je poslao željeno pismo u SSSR, ali odgovora nije bilo.

Kao što je više puta spomenuto, neki od očajnih roditelja zaustavljenih u Šapcu urgirali su kod svoje dece, koja su već živela u Palestini, da preduzmu korake za njihovo spasavanje. U većini slučajeva oni su bili neinformisani, ili nedovoljno informisani, o uslovima života u kolektivnim naseljima gde su omladinci bili smešteni. Tako je i Hajnc Vajnštajn (Hajim Hagiti), koji je u zemlju došao 1938. god. i čiji su se roditelji priključili kladovskom transportu, doživeo za njega krajnje mučnu situaciju. Još iz Beča su ga roditelji forsirali da im nabavi sertifikate:

“To je bilo u vreme nemira, zakoni Omladinske alije bili su vrlo strogi. Bilo je zabranjeno putovati sam ili slobodno se kretati. I tada dobijem takva pisma od svojih roditelja da makar za svog brata učinim nešto. Sve što sam mogao uraditi, bilo je napisati pismo Henrijeti Sold (vođa Omladinske alije u Jerusalimu) i zamoliti je da preduzme nešto za mog oca (koji je u vreme novembarskog pogroma bio odveden u Dahau). Ona mi je odgovorila da za moje roditelje, nažalost, ne može ništa učiniti, ali će sve pokušati da pomogne mom godinu dana mlađem bratu.”⁷⁷

Pošto je s obzirom na skućene materijalne uslove nekim izbeglicama bilo teško da pribave novac za poštanske takse, uspostavio se sistem da se njihova pisma priključe pismima drugih učesnika transporta, koji su isto imali porodicu daleko. *Valter Klajn*, koji je uvek slao i poštu *Herte Ajzler (Rajh)* u Palestinu, insistirao je kod svojih rođaka da doznaju nešto o sudbini *Hertine* sestre Lili, koja je

---

⁷⁶Pismo Valtera Klajna / Šabac rođacima, 19.12.1940. god.

⁷⁷Intervju sa Hajncem Vajnštajnom (Heinz Weinstein) – (Hajim Hagiti); Projekat Vajncirl/Kulka.

izbegla u Palestinu sa Štorferovim transportom i pri eksploziji se nalazila na "Patriji", pošto su Hertu mučile najgore slutnje. Posle nekoliko nedelja zaista se ispostavilo da se Lili u nesreći utopila.⁷⁸

Politička pozadina neuspelog transporta

Krajem decembra 1940. god. Mosad je ponovo krenuo velikim zamahom u akciju spasavanja kladovske grupe. U sledećim mesecima više puta su izvršene potrebne pripreme za polazak grupe. Ipak, krajem godine još uvek su izbeglice, koje su u međuvremenu izgubile nadu u odlazak, bile zadržavane u Šapcu. Šta se desilo?

Šime Špicer, generalni sekretar Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, dao je svoje viđenje događaja u više pisma upućenih predstavnicima "Jewish Agency" u Ženevi i predstavnicima Mosada. 3. decembra on je pisao:

" (...) ljudi su se već ukrcali spremni za polazak kad je iznenadna pojava magle i nevremena kod nas, a prema pristiglim izveštajima i nevremena na donjem Dunavu i vrlo loših prilika na delti Dunava, navela naše vlasti da nalože iskrcavanje ljudi i da zabrane brodovima državne rečne plovidbe isplivljavanje iz zemlje pod novonastalim uslovima. Drugog puta i brodova, nažalost, nema.

Ne mogu da opišem koliko sam zbunjen i bespomoćan u ovoj situaciji. Materijalno pitanje je sigurno veliko, ali u mom današnjem duševnom stanju mi nije najvažnije."⁷⁹

Međutim vremenski uslovi su predstavljali samo jedan od faktora koji su doprineli neuspehu napora za spasavanje izbeglica grupe Kladovo. U to vreme Šime Špicer je već uveliko izgubio poverenje u Mosad, odnosno u ozbiljnost napora Mosadovih agenata, inicijatora transporta koji su više puta najavljivali polazak, pa su ga ponovo odlagali. "Nikad celu istinu" nije mogao da dozna od njih. Špicer je bio ubeđen da su se agenti Mosada već pri polasku navrat-nanos iz Bratislave "igrali mišlju" da će "jugoslovenski brodovi stići u Prahovo, tamo neće biti rumunskih brodova i jugoslovenski brodovi će nastaviti put sa izbeglicama." Već januara 1940. god., prilikom susreta sa Špicerom u Ženevi, Agami i Šehter izveštavali o kupovini jednog holandskog broda ("Dora") i obećali su da će taj

---

⁷⁸Pismo Valtera Klajna / Šabac rođacima, 15.3.1941. god.

⁷⁹Šime Špicer dr Josefu Vajsu, Jevrejska agencija, Ženeva, 3.12.1940. god. CZA L.22/14/1.

brod uskoro primiti izbeglice u jednoj jadranskoj luci (Split ili Bakar). U februaru i martu govorili su o navodnoj kupovini u Atini i Italiji, više puta su telegrafski garantovali da će biti odobreni sertifikati za grupu. Mosad nikad nije održao svoje obećanje, a Špicier je bio u mučnom položaju prema jugoslovenskim vlastima, koje je povremeno morao da zavarava, obmanjuje. Pisao je Rut Kliger (Aliav):

“ (....) Pre šest nedelja (krajem oktobra 1940) telefonirali ste mi da brod (Darien II) stiže kod Vas. Brod je došao i produžio za Konstancu radi svog posla! Meni ste pričali o reparaturama, teškoćama, itd. Dok je zapravo brod u međuvremenu odveo u Palestinu druge “olim” (useljjenike u Palestinu) umesto da se posveti ljudima za koje je kupljen, za koje su Hadasa (jevrejska ženska organizacija u SAD) i ostale institucije novac dale. Da je početkom novembra brod u Sulini, put do Suline nas ne bi koštao ništa. Sa šlepovima brodovlasnika Šulca (Jevrejina) putovali bismo do Suline besplatno i ne bismo imali sve one teškoće i preterane mere opreznosti koje su se desile kod 'Rečne plovidbe' (jugoslovensko državno udruženje rečne plovidbe). Šta mislite, ko je odgovoran za to?”⁸⁰

Krajem septembra Darien II je napustio Aleksandriju i oktobra 1940. god. stigao u Istanbul. Mosad se nadao da će američka cionistička organizacija staviti na raspolaganje dolarski iznos potreban za plaćanje uglja. Međutim ta organizacija se kolebala – još davno je bila uputila novac za jedan brod za transport grupe Kladovo (za kupovinu “Vatana”) i sad se plašila da će se i taj novi iznos utopiti u Mosadov budžet. Stoga je isplatu usloвила direktnom narudžbinom od strane Špiciera. Agent Mosada Braginski molio je Špiciera za ovu uslugu, ali se ovaj ustezao, a jedva da je bio informisan o tačnoj pozadini nestanka broda “Darien II”. Planirani sastanak ova dva čoveka nije se ostvario zbog komplikovanih pograničnih formalnosti.

Najzad je Špicier ipak pokazao spremnost da interveniše kod američkih cionista. Tražena suma stigla je u Istanbul krajem oktobra, skoro mesec dana posle dolaska broda. 2. novembra “Darien II”, natovaren ugljem krenuo je za Konstancu, gde je trebalo da bude adaptiran. Agenti Mosada pošli su od toga da će brod biti adaptiran za transport grupe u vremenu od 2-3 nedelje. Međutim došlo je do neočekivanog incidenta: “Darien” je krenuo u prevoz 160 “olim” (useljjenika u Palestinu), koji su mogli da plate punu cenu

---

⁸⁰Šime Špicier / Beograd piše Rut Kliger (Ruth Klüger), Istanbul, 7.12.1940. god. CZA, L.22/14/1.

putovanja od Konstance do Istanbula, gde su prešli na drugi brod koji ih je prevezao dalje do Palestine. Ovaj posebni poduhvat je obavljen u kasnu jesen, kad je vreme za transportovanje grupe Kladovo bilo već krajnje kritično, pošto se uskoro moglo očekivati zaleđivanje Dunava, kao što je bilo i prethodne godine.

Izvori informacija ne dozvoljavaju tačan uvid u pozadinu tog poduhvata. Verovatno je bilo posredi nategnuto finansijsko stanje Mosada i neizvesnost po pitanju nemačke intervencije u Grčkoj, gde su se već vodile žestoke borbe sa italijanskim trupama. Špicer, koji se ustezao da pošalje na put izbeglice iz Jugoslavije, pre nego što bude obezbeđen njihov prelazak na jedan prekomorski brod, bio je krajnje začuđen neočekivanim putovanjem "Dariena". On je već dobio od jugoslovenskog ministra unutrašnjih i spoljnjih poslova sasvim određenu saglasnost za nesmetano putovanje grupe Kladovo Dunavom. Izbeglice je trebalo da krenu 2. decembra sa dva dunavska broda u pravcu Suline. Pošto je "Darjen" konačno stigao u Sulinu decembra 1940. god., Jugoslovenska rečna plovidba, jedino preduzeće za transport Dunavom, iznenada je postavila finansijske zahteve koji se nisu mogli ispuniti. Jedino je predsednik vlade mogao da postigne podnošljive uslove ličnom intervencijom. Za datum polaska utvrđen je 2. decembar, brodovi sa Dunava stigli su u Šabac, počelo je ukrcavanje, tada je iznenada objavljeno poražavajuće uputstvo da se mora odustati od puta. Brodarsko udruženje obrazložilo je svoju odluku poodmaklim godišnjim dobom, kao i time da put vodi skoro 1.000 km duž bugarske granice, brodovi će se izvan granice zaglaviti u ledu, zatim da se političke prilike do proleća mogu radikalno promeniti i da vrednost brodova iznosi 15 miliona dinara. Brodarstvo je tražilo izričiti nalog od najviših vlasti. Jugoslovenski premijer nije bio spreman da snosi ovu odgovornost. A ovo je ostavljeno Špiceru:

" (...) teško iskušavanim ljudima saopštiti novo stanje i posle izjalovljenih nadanja pružiti utehu i nove nade."

Bilo je bolno posmatrati kako su se tužno ljudi vraćali u svoje skromne stanove, noseći zadnju preostalu imovinu da bi i dalje čekali na toliko željen susret sa svojim najbližima, ko zna kako dugo. Koliko god zvučalo kao paradoks, vest o pretećoj deportaciji ljudi pristiglih sa Štorferovim transportom (na Mauricijus) pružila im je iskru nade.⁸¹

---

⁸¹ Polje rada Saveza jevrejskih veroispovednih opština; Ofer, Holokaust, str. 42; Ofer, Slučaj Kladovo-Darjen, str. 218.

Tada je razrađen novi plan: grupa bi trebalo da putuje vozom do Prahova, dakle do jugoslovensko-rumunske granice, a odatle rumunskim brodom (u korespondenciji naznačenim sa "objekat") do Suline. Špicer je u novom pismu upućenom Rut Kliger (Aliav) izložio predstojeće događaje (njegovo pismo od 7. decembra ostalo je bez odgovora). On je u svom pismu nastavio da registruje grehove Mosada:

"... posle mnogih telefonskih razgovora i telegrama obavestio me je 10. decembra Šapiro (Aleksandar Šapiro, Mosadov čovek za vezu u Rumuniji) telefonom da je baš sad ugovorio za utorak popodne dolazak šlepa sa remorkerom iz Turn Severina za Prahovo radi transportovanja ljudi. Pošto su dogovoreni svi detalji i Šapiro je izričito insistirao da naši štićenici stignu u Prahovo u četvrtak 12. decembra, pokušao sam da putovanje iz Šapca u Prahovo organizujem za četvrtak. Morao sam kasnije da javim Šapiru da pre subote ujutru neće biti moguć dolazak u Prahovo. Šapiro je to uzeo k znanju i nekoliko sati kasnije naš činovnik je bio na putu za Prahovo da bi se tamo preduzele sve pripreme za adaptaciju šlepa.

Istovremeno kod direktora državnih železnica naručen je specijalan voz za petak. U sredu, 11. decembra naš činovnik je došao u Prahovo i obavestio me da do 17 h popodne nisu stigli očekivani objekti. Odmah mi je bilo jasno da sam opet dobio pogrešnu informaciju. Odmah posle toga stigao je od Šapira telegram u kojem saopštava da se ceo program pomera za 24 h. Morao sam odmah sve preduzeti za orkazivanje specijalnog voza i naručiti ga za sledeći dan, subotu 15. U četvrtak je stigla nova najava: objekti stižu sasvim sigurno uveče. Pošto je u Beogradu sve bilo pripremljeno, u četvrtak noću otputovao sam u Šabac i u petak se navrat-nanos pakovalo. Objekti nisu stigli, a vesti iz Prahova na svaki sat bile su stalno negativne. U subotu ujutru najzad opet vest od Šapira: objekti su danas sigurno u Prahovu! I opet nisu stigli. Odustao sam od borbe i vratio se u Beograd.

Istovremeno sa ovom igrom živaca došle su vesti o nesreći "Salvadora" i pojedinosti nesreće "Patrije". Pod ovim okolnostima i pri nadolazećoj hladnoći trebalo je imati jako srce za slanje ljudi na put. Zatvorenih očiju i uz snažno lupanje srca ipak nisam smeo da primim na sebe odgovornost i kažem "ne". Dalje sam radio na stvari.

U ponedeljak, 16. decembra, igra je ponovo počela. Šapiro je telefonirao u 17 h da su objekti napustili Turn Severin u 2 h popodne. U utorak u 9 h naš činovnik je referisao negativno, a u 10.20 h je telefonirao da su objekti najzad stigli. Alarm na sve strane! Do 12 h u podne bio je obezbeđen specijalni voz i sve pojedinosti. U četvrtak, 19. decembra, polazak iz Šapca! Još u utorak u 3h popodne dodata su 4 vagona od po 15 t za namirnice. Naši ljudi su izvršili utovar u 3 h ujutru i vagoni su u 7 h krenuli.

U sredu je naša štampa objavila vest o kretanju leda. Bio sam svestan svoje pune odgovornosti. U 9 h je telefonirao naš činovnik, kapetan je dobio te-

legrafski nalog da se odmah vrati. Time je stvar odlučena. Vagoni sa životnim namirnicama su zaustavljeni pred Beogradom. Voz je otkazan i opet je propala jedna nada.

U četvrtak, 19. decembra ponovo je zvao Šapiro i stavio u izgled 20. decembar za nov dolazak šlepa. Ovu igru, ovu bitku sa sudbinom nisam hteo više da prihvatim, u interesu ljudi. 26. decembra trebalo je da ponovo krenem sa pripremama.⁸² Bilo je nemoguće spremati se do 23. decembra i ljudi bi u najboljem slučaju mogli biti u Prahovu 24. decembra. I 24. decembra je trebalo da pošaljem 700 ljudi u šlepovima na već jako zaleđenom Dunavu na najmanje šestodnevni put. Za to smo mi suviše odgovorna institucija. ... Bila je vrlo neprijatna činjenica da su na pristiglim objektima bile grčke, a ne rumunske zastave. Za svaki slučaj morao sam da mislim i na to da rumunske vlasti mogu praviti smetnje ili da će se ljudi zaglaviti u ledu. Da su putovali rumunskim objektima postojala bi velika verovatnoća da rumunske vlasti odobre put do Suline. Ali sumnjam da bi se mogla dobiti takva dozvola ako bi ljudi stigli u Rumuniju grčkim objektom. Ni povratak u Jugoslaviju ne bih mogao da sprovedem, pošto su ljudi već bili na inostranom objektu.”⁸³

Šlep je čekao na putnike u Prahovu od podne 16. do 19. decembra ujutru. Kada ovi nisu stigli, otplovio je i vratio se u Rumuniju. 20. decembra Špicer je informisao svoje štićenike o storniranom putovanju. Njegova odluka značila je kraj naporima da se Kladovo-transport sprovede legalno do Palestine. “Darien II” je čekao do 29. decembra na dolazak grupe Kladovo. Tada je kapetan dobio nalog da krene u Konstancu radi transportovanja drugih izbeglica.⁸⁴

---

⁸²Reč nedostaje u tekstu, ali van svake sumnje treba da bude ništa.

⁸³Izveštaj o radu Saveza jevrejskih veroispovednih opština, Šime Špicer za Rut Kliger, 23.12.1940. god., CZA, L 22/14/1; nije jasno zašto se u izveštaju Šime Špicera govori samo o 700 osoba koje su htele putovati šlepovima do delte Dunava. “Salvador”, izbeglički brod, koji je organizovao Baruh Konfino (bugarski cionista) sa 320 putnika, putovao je decembra 1940. god. Na svom putu od Varne ka Palestini u Mramornom moru život je izgubilo 120 putnika. – Ofer, Holokaust, str. 326.

⁸⁴Ofer v. pod 81. – o pomoći Jointa jevrejskim izbeglicama u Jugoslaviji, posebno grupi Kladovo – v. CZA, L22/225/2. Jehuda Bauer: Američki Jevreji i holokaust, Američki jevrejski komitet Joint za raspodelu, 1939. god. – 1945. god., Detroit 1981. god. str. 146. Jevrejski komitet za izbeglice je od 1934. god. primao finansijsku pomoć od organizacija Joint i Hicem. Ukupna sredstva Jointa data za Jugoslaviju (za Jevreje) iznosila su u periodu 1933. god. – 1941. god. oko 22 miliona dinara (to je bilo oko 400.000 US dolara), što je bila jedna trećina ukupnih Jointovih izdataka u to vreme. Međutim veliki deo finansijskog tereta za potrebe kladovskih izbeglica snosile su jugoslovenske jevrejske opštine. Prema izveštaju o radu Saveza jevrejskih veroispovednih opština u 1940. god. izdaci za Kladovo-grupu iznosili su oko 12 miliona dinara. Jointovi predstavnici vršili su pritisak na “Jevrejsku agenciju” i na Mosad u pogledu produžetka puta kladovske grupe.

Dani odluke

Poslednjih meseci pred nemački napad stalno su rasle političke tenzije u Srbiji usled povećanog nemačkog pritiska. Mada se u monotonom svakodnevnom životu izbeglica ništa nije menjalo, sve se više osećala preteća opasnost.

U novogodišnjoj noći *Valter Klajn* je gledao engleski film u šabačkom bioskopu. U žurnalu je prikazana koncentracija britanskih trupa u Evropi i Palestini:

“Kroz salu se prolomio veliki pljesak. A kada su se na platnu pojavili Hitler, Musolini i Franko,⁸⁵ čulo se: Dole, dole i ua!”⁸⁶

U decembru, za vreme boravka Dariena II u Sulini, došlo je do novih rasprava oko prava vlasništva na brodu. Jehuda Arazi i David Hacohen, koji su bili određeni za kontakte sa Britancima, uporno su zastupali gledišta da “Darien II” pripada Britancima i da ga treba odmah vratiti radi sprovođenja novih sabotaža na Dunavu. Njihova je intervencija usledila u maksimalno odlučujućoj fazi za grupu Kladovo. Elijahu Golomb, vođa Hagane, morao je najzad da donese odluku. 27. decembra 1940. god. dao je telefonom nalog Braginskom u Istanbulu da preda “Darien II” Araziju. Međutim Braginski se ustezao. Pritisak Arazija i Hacohena postao je jači, usledile su žestoke rasprave.

“Darien II” je napustio Sulinu 29.12.1940. god., bez grupe Kladovo. Na brodu je bilo 160 izbeglica iz Rumunije, ostali su ostali u Konstanci. Braginski još uvek nije bio spreman da prepusti brod “Kontakt”-grupi. “Darien II” je na putu od Suline do Konstancie dospao u ne vreme i pretila je opasnost da potone. Putnici su spaseni, ali je brod teško havarisan i morao je na popravku.

Otrprike u isto vreme Hacohen je savzao dramatičnu sednicu celog Mosad-tima, na kojoj je pročitao telegrame najviših cionističkih rukovodilaca, Moše Šertoka (Šaret) i Hajima Vajcmana. Kao i pre, zahtevao je vraćanje broda i tražio je da 160 putnika napuste brod. Hacohen je na ovoj sednici sproveo svoju volju. Međutim, ne obazirući se na to, Mosadovi ljudi su izveli svoju akciju. “Darien II” je popravljen u Konstanci i primio je još 500 izbeglica. Usledile su grozničave pripreme. Najzad je 19. februara 1941. god. brod napustio Konstancu. U međuvremenu je u Sofiji Zev Šind oformio grupu od 300 novih useljenika. On se spremao da priveže još jednu olupinu bez motora, “Strumu”, na “Darien II” da bi se transportovalo još 300 osoba. Ali nemačka invazija na Bugarsku osujetila je Šindove planove i “Darien II” je užurbano isplovio. 27. februara 1941. god. napustio je Varnu i 3. marta je stigao u Istanbul, gde je usidren na 7 dana. Na brod se ukrcalo 40 preživelih sa “Salvadora” i jedan broj izbeglica iz Poljske i nekadašnje Čehoslovačke. 10. marta 1941. god. “Darien II” je zaplovio u pravcu Palestine. 19. marta zaplenili su ga Britanci i konfiskovali. Time je vraćen u ruke stvarnih vlasnika, Britanaca. Tako se završila tragična odiseja “Dariena II” spasavanjem 780 izbeglica iz Rumunije, Poljske, Čehoslovačke i Bugarske. Ilegalni useljenici upućeni su u logor Atlit, gde su držani sledećih godinu i po dana.

⁸⁵Tačno znači: ua! dole! ua! – srpsko-hrvatski znači: “Dole!”

⁸⁶Pismo Valtera Klajna / Šabac, 19.12.1940. god.

Još uvek su kuljale reke izbeglica iz Rajha preko jugoslovenske granice, i to uglavnom peške. One su razmeštane po raznim logorima i zbrinjavane su od strane Saveza.

“ (...) sada dolaze ovamo mnogi novi emigranti, pretežno iz Mađarske (Bečlije i Poljaci, koji su bili internirani u Mađarskoj) i sve vrvi od novih lica. Posebno su upadljivi Poljaci, ima ih već mnogo ovde i svakodnevno se primećuju novi (...)”,

piše *Kari Kris* u svom pismu novembra 1940. god. Priliv izbeglica trajao je još i u januaru 1941. god. i grupa Kladovo je i dalje rasla. Njihov broj se svakodnevno povećavao, ljudi su masovno dolazili u ovu gostoljubivu zemlju i raspoređivani su po raznim mestima, izveštava *Hele Junglajb* januara 1941. god. U Šapcu je sad bilo 1.400 ljudi, mnogi i sa sertifikatima, koji u to vreme nisu imali mogućnosti za nastavak puta.⁸⁷ Početkom 1941. god. i Suzi Kris, *Karijeva sestra*, koja je tada živela u Nemačkoj sa lažnim papirima, uzela je u razmatranje da se priključi transportu zaustavljenom u Šapcu. *Kari* je ubeđivao svoju sestru da se odluči na taj korak i hrabrio je i svoju majku da je na to nagovori. Zbog cenzure sva saopštenja o ovim mogućnostima morala su se u korespondenciji ”šifrovati”. Bilo bi mu drago “da ona malo poseti Bumpfija”, pisao je *Kari* svojoj sestri početkom februara 1941. god. “Bumpfi” je bio nadimak koji su mu u Šapcu nadenuli njegovi cimeri. Za Suzi je u pismima koristio ime “Juliška”. O “Bumpfiju” i “Juliški” govorilo se isključivo u trećem licu. *Kari* je majci saopštio i adresu jednog vodiča za ilegalni prelaz granice ka Jugoslaviji:

“U svakom slučaju ovde imam jednog gospodina koji može da bude od pomoći (Suzi) njoj, ako se reši da otputuje kod Bumpfija i ukoliko bi joj to bilo potrebno. Zove se Šlajh⁸⁸ i navodno živi u Gracu, Clöcknergasse 5 ili 7 (...), mogu se o njemu dobiti informacije u Palamu (Palestinski ured), oni

---

⁸⁷ Pismo *Karija Krisa* / Šabac majci, 20.11.1940. god.; pismo *Hele Junglajb* / Šabac Margi Gros, 15.1.1940. god., YVA 010/12.

⁸⁸ Šlajh je bio poznati pogranični krijumčar. On je bio iz Graca i saradivao je i sa tamošnjom jevrejskom opštinom. *Karijeva sestra*, Suzi Kris, početkom 1939. god. pobjegla je iz Beča u Belgiju. Posle izvesnog vremena bila je proterana, ali se ponovo vratila u Belgiju. Najzad je uhapšena u Arlonu. Puštena je neposredno pred nemačku invaziju, maja 1940. god., i pobjegla je u Francusku, gde su je Nemci internirali u Gurs. Odatle je u leto 1940. god. repatriрана u Nemačku, kao navodno, nejevrejka. Do hapšenja 1942. god. radila je kao vaspitačica u Berlinu i Schönebergu (na Elbi). 6. januara 1943. god. deportovali su nju i njenu majku iz Beča za Terezín. Obe su preživele logor.

su u vezi s njim, ali bi bilo bolje, kako mi je rečeno, ako se sve obavi lično. Takođe se treba potruditi da se putuje u pratnji jednog gospodina Petera, koji je navodno najbolji. Naime Slajh ne bi Julišku pratio lično, već bi je samo upoznao sa takvim jednim gospodinom (...).”

Kari je garantovao svojoj sestri da će ljudi kod Bumpfija sigurno biti ljubazni sa njom i da će se brinuti o njoj za vreme njenog boravka tamo. Ipak joj je savetovao da po mogućnosti drži jezik za zubima i – verovatno aludirajući na njen prelazak na katoličku veru – da ne ispriča sve o svom životu. Ljudi su vrlo pobožni, treba da učestvuje u tome i ne sme da pokaže kako kod kuće nije na to navikla. Stalna promena nadanja i razočaranja i konačna izvesnost o nemogućnosti nastavka puta imali su teško dejstvo na duševno stanje zaustavljenih izbeglica. Kari Kris se uprkos svom očajanju trudio da nađe neko pametno zaposlenje. I dalje je provodio vreme u učenju stranih jezika i pisao je engleska i francuska trgovačka pisma o uzorcima, prepisivao ih je iz starih školskih svezaka iz biblioteke u jednu svesku (notes). Mada je jedva mislio na nastavak puta mučile su ga misli o svojoj budućoj egzistenciji: da li bi bilo moguće, žalio se u jednom pismu:

“ (...) nešto pristojno, neki poziv naučiti, bilo bi mnogo lakše, ali ovako samo sedim i postajem stariji, a da nemam svoj poziv.”

Često se već pitao, šta li će da radi u Americi. Naime, da bi dobio “onu stvar” – efidevit – pisao je Simonu da je automehaničar i poljoprivredni radnik. On je, doduše, u Beču učestvovao na jednom dvonedeljnom kursu za automehaničare, ali ga to nije osposobilo ni za najobičnije popravke. A ni najmanje nije bio poljoprivredni radnik. Uprkos dvomesečnom radu na poljoprivrednim poslovima u okviru Hahšare u Otertalu:

“ (...) pojma nisam imao o poljoprivredi. Konačno, krave čuvati, jabuke brati sa drveta ili krompir vaditi to može svako, to se ne može smatrati poznavanjem poljoprivrednih radova. A ja nemam ni najmanje volje da odem na selo, toga mi je već dosta. Ni najmanje me ne brine da se neću moći izdržavati. Može se brzo postati portir ili prodavac, za to nisu potrebna predznanja (možda sam u tom pogledu preveliki optimista), ali konačno nije to osnova za buduću život. Ne želim da budem celog života neki mali prodavac ili nešto slično. S druge strane šta će postati od mene kada u mladosti nisam imao mogućnosti da naučim nešto pristojno (...) Mnogo razmišljam o tome, možda suviše mnogo, mada od toga nema koristi.”

I Valter Klajn je jedva mogao sakriti svoju tugu:

“U našem pustom, monotonom životu nažalost ništa se ne menja. Postajemo potpuno apatični”,

piše on u jednom pismu. Pre izvesnog vremena opet je radio u upravi kao sanitarac. Posle dužeg traženja stana poslednjeg dana 1940. god. preuzeo je “prelepu” sobu *Herte Ajzler* u Griničkoj ulici, pošto su svi neoženjeni i neudate, među njima i *Herta*, morali da se presele u zajedničke prostorije u mlin. To se odnosilo na mladiće i devojke do 25 godina, pa su se i njegova tri dotadašnja “cimera” takođe preselila u mlin, sada je on stanovao sa Valterom Markfeldom, “mladim simpatičnim reklam-tehničarom”. Oni su u kući starijeg bračnog para delili dvokrevetnu sobu i, kako je *Valter* isticao, za šabačke prilike “izuzetno čist toalet”. Ove prijatne okolnosti još više su uticale na njega da se plaši nedobrovoljnog preseljenja u mlin ili neki od drugih “masovnih kvartira”:

“Tamo je strašno. Preko 100 osoba, stisnuti, nema mogućnosti za smeštaj odela, itd. (...) Radije bih prodao 4 košulje da bih makar još mesec dana mogao stanovati privatno (za 100 din.). Legla bolesti, osipi itd. haraju i usled izmešanosti mnoge stvari nestaju.”

Kako iz njegovih pisama proizlazi krajem marta čule su se glasiline da će radi rasterećenja situacije u Šapcu polovina izbeglica biti razmeštena u okolna sela. Uprkos mogućih negativnih okolnosti *Valter Klajn* je bio rešen da ostane u Šapcu. I *Kari Kris* je već početkom decembra 1940. god. izrazio svoj strah od preseljenja u zajedničke prostorije, gde je bilo “zaista grozno”. Kao i *Valter Klajn* tako i on i njegove cimer-kolege pokušavali su da što duže plaćaju stan sami. Ipak 1. marta 1941. god. morali su da se isele iz dotadašnjeg stana pošto su gazde prešle u Beograd, gde je muž dobio zaposlenje. Naći nov smeštaj nije bilo lako. Većina soba bile su veoma skupe i izgledale su kao “razbojničke jazbine”, tvrdi *Kari* u jednom pismu. Najzad su našli jednu dobro nameštenu sobu sa električnim osvetljenjem, radiom, ali je ipak nisu iznajmili, jer su doznali da gazde “nisu baš sasvim pošteni ljudi”. Najzad su došli do jedne manje sobe u blizini njihovog ranijeg stana. Stajala je 250 dinara mesečno, bilo je električnog osvetljenja i dušeka, a ne kao u prethodnim sobama petrolejke i slamarice. Mladići su se opreznosti radi raspitali kod prethodnih stanara i kod komšija o stanodavcima. Nova gazdarica je bila spremna da i veš pere svojim stanarima, dok je prethodna to odbila, pa su *Kari* i njegovi sustanari unajmili vešerku. *Kari*, pun ironije, na svoj račun:

“Postali smo otmeni, u Kladovu nismo ni pomišljali tako nešto, već smo prali sami.”

Kratko je trajala radost zbog novog smeštaja. Mada su *Kari* i druga dva mladića sami plaćali za svoj stan, na kraju su bili prisiljeni da se presele u zajedničke prostorije. U jednom pismu komisija nadležna za izbeglice zapretila im je da će im se uskratiti sva pomoć ukoliko se ne presele do 15. marta. Odredba je obrazložena time što kapetan okruga ne želi da toleriše stanovanje tolikog broja ljudi po privatnim sobama. *Kari Kris* je to smatrao lošim izgovorom.

“(…) U stvarnosti tu ima mnogo ličnih razloga, (…) u svakom slučaju ništa se ne može protiv toga, ja ako sam i mogao da platim stan sam, nisam toliko bogat da plaćam i svoje snabdevanje i najzad ne postoji viša instanca kojoj bih se mogao žaliti.”

Krajem marta pisao je svojoj sestri iz tog masovnog smeštaja:

“Ništa nije pomoglo, suviše je bila jaka njihova pretnja da će mi u slučaju odbijanja uskratiti hranu. Jedino što smo uspeli da postignemo bila je nadoknada za pola meseca kirije, naime platili smo do 1. aprila, a morali smo 15. marta da se selimo. Ali smo morali čvrsto da im obećamo da o tome nikome ne govorimo, jer će u suprotnom ostalih 12, koji su bili u istom položaju, ali nisu ništa pokrenuli, doći i zahtevati novac.”⁸⁹

U međuvremenu politička situacija se i dalje zaoštravala. *Hajni (Cvi) Kveler* piše o tadašnjem raspoloženju:

“U februaru 1941. god. nemačko-jugoslovenska napetost je dostigla vrhunac. Pred našim očima odvijala se generalna mobilizacija ovog hrabrog naroda (u stvarnosti bila je uvedena opšta aktivnost, ali ne otvorena mobilizacija). A naša je sudbina bila pasivno gledati, kako se približava nesreća.”

Zajedno sa bioskopskim razvodnikom, sa kojim se bio sprijateljio, *Kari* je kovao planove kako bi mogli da se skloni u brda za slučaj nemačkog osvajanja. 7. marta, mesec dana pre nemačkog napada, on je pisao svojoj sestri:⁹⁰

---

⁸⁹Pisma *Karija Krisa* / Šabac sestri *Suzi*, 8.2, 22.2, 7.3. i 23.3.1941. god., i majci 28.1, 20.2, 28.2, 15.3, 18.3. i 27.3.1941. god.; pismo *Valtera Klajna* / Šabac rodacima, 4.1.1941. god. *Valter Markfeld* (1917. god.) pojavljuje se na spisku mrtvih.

⁹⁰Sećanja *Hajni (Cvi) Kvelera*.

“(...) kod nas kruže glasine toliko da, ako ne čitaš sam sve novine, možeš poludeti. Više se ne može razlikovati šta su glasine, a šta se stvarno desilo.”⁹¹

15. marta 1941. god., tri nedelje pre nemačkog napada na Jugoslaviju *Valter Klajn* piše roditeljima:

“U političkom pogledu ovde vlada velika napetost. Sad su istinski dani odluke i mi se nadamo da će ova gostoljubiva i lojalna Jugoslavija i dalje ostati uspravna, kao što se pokazala i do sada. Po meni, po onome što se preduzimalo, moglo bi se zaključiti da je Jugoslavija spremna svim sredstvima zaštititi svoju neutralnost i slobodu. (...) Mi se ovde trudimo da ne govorimo nemački, naročito u trgovinama, na pošti i u nadleštvmima, i to uspeva. Time hoćemo da pokažemo ovim ljudima da se trudimo da koristimo njihov jezik, a ne neprijateljev, pa iako je to naš maternji. (...) Svi kursevi jezika su se “rasturili”, niko nema nerava za svakako potreban jezik i skretanje misli na druge oblasti. Svakoga su događaji zaokupili.”

25. marta 1941. god. Jugoslavija je pristupila Trojnom paktu. Dva dana posle toga pronemačka vlada je pala, desio se vojni puč. 27. marta 1941. god. *Valter Klajn* je izveštavao roditelje:

“Ne može se opisati šta se ovde dešava zadnjih dana. Pošto se pročula vest o potpisivanju Trojnog pakta odmah je došlo do demonstracija protiv Hitlera i Musolinija i svi su želeli mladog kralja. Policija je isukanim bajonetima pokušavala da uguši demonstracije ali je ostala bespomoćna ...”

Pad “zavisne” vlade dočekan je “neopisivim oduševljenjem”, ovako nešto još nikad nije doživeo – tako je komentarisao *Valter Klajn* reakciju domaćeg stanovništva na događaje. Nije mogao znati da je Hitler istog dana saopštio odluku o nemačkom napadu na Jugoslaviju i Grčku.⁹²

Dramatična politička zbivanja malo su uticala na tužnu svakodnevicu izbeglica i na njihovo osećanje beznađa.

“Kod nas nema ama zaista ničeg novog, nikad ne znam kako da popunim papir za pismo”,

pisao je *Kari Kris* 27. marta 1941. god. u svom poslednjem pismu majci pre nemačkog napada.⁹³

---

⁹¹Pismo Karija Krisa / Šabac sestri Suzi, 23.3.1941. god.

⁹²Pismo Valtera Klajna / Šabac, 15.3. i 27.3.1941. god.

⁹³Pismo Karija Krisa / Šabac majci, 27.3.1941. god.

U ovim napregnutim nedeljama sve su se više ispoljavale razlike u mentalitetima između grupa različite nacionalne pripadnosti. Većina izbeglica poreklom iz Austrije i Nemačke postajala je vremenom sve više fatalistički raspoložena i pasivnija. Nasuprot tome Poljaci, od detinjstva školovani za ophođenje sa otvoreno neprijateljskom antisemitskom okolinom i "navikli" na pogrome, imali su izraženi osećaj za opasnost i nisu tako brzo gubili nadu i inicijativu. *Erih Nahhajzer (Ehud Nahir)* ovako je opisao ove razlike u držanju:

"Naš mentalitet bio je austrijski. Ni tada nismo mogli zamisliti da se dokumenti falsifikuju, da se čini nešto što vlasti ne dozvoljavaju, čak i kad je bilo u pitanju da se sačuva život. Kao u vicu zašto nije bilo nemačke revolucije posle Prvog svetskog rata: revolucionari su došli do carske palate, a tamo je pisalo "zabranjeno je gaziti travu". Dakle, odrekli su se revolucije da ne bi kršili zakon. Poljaci su nam pokazali da su falsifikovali dokumenta, da su ilegalno prelazili granice, što bi mi se danas činilo potpuno razumljivim. Ali u to vreme naš je mentalitet bio sasvim drugačiji, mi smo poštovali zakon. Poljaci su prigrabili inicijativu, njihova je vitalnost bila mnogo jača od naše."⁹⁴

Ova zapažanja potvrdila je i *Herta Ajzler (Rajh)*: "Poljaci su uvek imali osećaj za opasnost. Oni su pokrenuli inicijativu i nikad nisu gubili nadu. Povezali su se sa "Betarom" i poljskim konzulatom u Beogradu. Počev od kraja februara 1941. god. članovi poljske grupe počeli su da putuju u Beograd bez dozvole rukovodioca transporta, kako bi probili pasivnost i potražili izlaz iz ove beznađne situacije. Uvek su se vraćali pojedinačno u Šabac da bi obavestili tamošnje Poljake o napredovanju njihovih akcija. Krajem marta Romek Rajh je doneo radosnu vest iz Beograda da će kroz nekoliko dana dobiti od poljskog konzulata pasoše za celu poljsku grupu, stoga je predložio Herti da se sledećeg dana venčaju kako bi je mogao povesti sa sobom kada budu napustili transport. *Herta Ajzler (Rajh)*:

"Nisu hteli više da čuju o ovom izgubljenom, nesretnom transportu. U Beogradu su čuli mnogo štošta o političkoj situaciji, čitali su novine i znali su da će uskoro izbiti rat sa Jugoslavijom, a to će biti naš brzi kraj."

Herta i *Romek* venčali su se 24. marta 1941. god., sa svedocima dvojicom Romekovih prijatelja. Venčali su se kod sefardskog rabina u kancelariji logora. 26. marta. *Romek* i *Stefan Rajh*, Hugo Šlezinger i još nekoliko Poljaka vratili su se u Beograd da bi u konzulatu

---

⁹⁴Intervju sa Erihom Nahhajzerom (Ehud Nahir).

podigli obećane pasoše, ali uzalud! U Beogradu je već vladao haos. U noći između 26. i 27. marta vlada je srušena vojnim pučem, a Jugoslavija okružena sa svih strana Nemcima i Italijanima. Još do 5. aprila Herta je primala Romekova pisma iz Beograda, a onda je prekinuta svaka veza.⁹⁵

Isprave za Palestinu

U poslednjem momentu, samo nekoliko nedelja pre nemačkog napada na Jugoslaviju, mali deo kladovskog transporta mogao je da pobegne za Palestinu. Teško je utvrditi tačan broj spasenih ljudi. Podaci iz raznih izvora razlikuju se, broj se kreće između 200 i 280 osoba. Odgovarajući na pitanja ove vrste Henrieta Sold je juna 1941. god. govorila o 117 članova “Omladinske alije” i o nekoliko mladih sa tzv. “Vaad Leumi” sertifikatima, koji su stigli u Palestinu (“Vaad Leumi” – jevrejski nacionalni savet u Palestini). U principu svi članovi transporta iz “Omladinske alije”, dakle od 15 do 17 godina starosti, dobili su sertifikate. Granica godina starosti strogo se poštovala, tako danas izjavljuje Erih Nahhajzer (*Ehud Nahir*). On je teška srca morao da ostavi dva dečaka iz svoje grupe jer su bili nekoliko meseci stariji. Osim ovih omladinaca mogli su bežati i neki odrasli štićenici omladinske grupe, nekoliko devojaka koje su prekoračile starosnu granicu “Omladinske alije”, a imale su WIZO sertifikate, kao i izvestan broj starijih ljudi za koje su garanciju preuzeli rođaci. Za vreme “zimskog rasporeda”, od oktobra 1940. god. do aprila 1941. god. Britanci nisu izdavali nove sertifikate, pošto su mnogi sertifikati koji su bili izdati po prethodnom rasporedu ostali neiskorišćeni zbog nemogućnosti putovanja. Ipak, ranije izdate i već nevažeće isprave podužene su. Moguće je da je izvestan broj sertifikata stavljen na raspolaganje izbeglicama “Kladovo-transporta”, poticao već iz “letnjeg rasporeda” 1941. god.

Koliko je nejasno koliki je tačan broj spasenih, tako se ne zna ni broj delimičnih grupa koje su otputovale iz Jugoslavije, niti koliko je bilo članova u tim grupama. Iz izvora se zna za 30 odnosno 50 osoba, koje su kao celina dobile grupnu tranzitnu vizu kroz Grčku. Po svoj prilici izbeglice su zemlju napustile u četiri grupe. Sledećoj grupi, već spremnoj za put, nije blagovremeno uspeo odlazak.

---

⁹⁵Sećanja Herte Ajzler (Rajh).

Erih Nahhajzer (Ehud Nahir) je već prekoračio starosnu granicu "Omladinske alije". Na osnovu njegove funkcije "madrich" (vaspitač) ipak mu je poverena prva grupa putnika, iako je imao 22 godine.

"Iznenada, februara 1941. god., stigla je neočekivana vest da je pristiglo 200 sertifikata za "Omladinsku aliju" uz nekoliko isprava za odrasle, za pratiocice, i zaista, na moju veliku sreću, određen sam za pratioca i ove grupe. Mogu reći da smo se već pomirili sa sudbinom. 1941. god. niko više nije verovao da ćemo još otići."⁹⁶

Ernest Lohner (Dan Laner), iz grupe "starijih" bio je izabran za pratioca "Plavo-beli" – grupe. Izabrao ga je Jukel Dorfman, vođa puta, koji je ostao u Šapcu i 1941. god. je bio ubijen.⁹⁷ *Hans (Chanan) Klajn* je u februaru saznao da vlasnici useljeničkih sertifikata mogu kopnenim putem ići u Palestinu. On i njegova žena *Lisl* dobili su posredstvom njegovog brata, koji je u Palestini živeo od 1939. god., studentski sertifikat jerusalimskog univerziteta. Tada su morali doneti tešku odluku, ostaviti *Lislinu* majku u Šapcu.⁹⁸

Hajni (Cvi) Kveler seća se priprema za put:

"Omladinski sertifikati su već davno stigli, i moja sestra od tetke Anita koja je sa majkom i malom sestrom bila smeštena u Zagrebu, dobila je sertifikat. Trebalo je savladati bezbroj teškoća pre nego što se mogla koristiti ova mogućnost useljenja u Palestinu. I pošto je politička situacija postajala sve ozbiljnija mi smo se utrkivali sa smrću. Nemački pasoši zamenjeni su za jugoslovenske, pošto se engleska viza nije izdavala na neprijateljski pasoš. Trebale su nam grčka, turska i sirijska viza, a to se pokazalo vrlo komplikovanim. Te vize su izdavane sa kratkim rokom važnosti i dok se dobila zad-

---

⁹⁶Intervju sa Erihom Nahhajzerom (Ehud Nahir). U raznim telegramima između predstavnika Jointa i "Jevrejske Agencije" u Palestini od maja do juna 1941. god. navedene su sledeće cifre: 230 izbeglica grupe Kladovo, od toga 113 omladinskih sertifikata; od marta 1941. god. 265 useljenika iz Jugoslavije, od toga 100 omladinaca iz Kladova. (CZA/575/A27).

⁹⁷Ernest Lohner (Dan Laner) bio je sin bogatog bečkog trgovca, Rudolfa Lohnera, koji je držao ekskluzivnu radnju sa muškom konfekcijom. Jedan od njegovih kupaca, mađarski aristokrata Nikolas Hans i njegova supruga, Jevrejka Gerta, imali su na jugu Austrije poljoprivredno dobro, gde je posle Anšlusa Ernest sa grupom omladinaca (jevrejskih) radio na poljoprivrednim radovima, sve do polaska (o Ernestu Lohneru (Lener) v. Avriel, Kapije, str. 39).

⁹⁸Pisma Hansa Klajna: sertifikat za *Lisl* glasio je na njeno devojачko prezime Berger; sertifikat za Hansa izdat je od "Jevrejske agencije", odnosno Palestina-ureda u Zagrebu, a bio je B-III kategorije. Hans i *Lisl Klajn*, a i *Mirjam Najfeld* izveštavaju da su njihove porodice u Palestini platile za te sertifikate pozamašne sume.

nja, prvog je već istekao rok. Treba imati na umu da je tada u Siriji vladao višijeovski režim. No marta 1941. god. ipak se stiglo dotle da se moglo započeti sa odlaskom.”⁹⁹

I *Valter Klajn* je izveštavao o odlasku jedne grupe:

“Naša Omladinska alija je najzad dobila grčke tranzitne vize (bugarske su odbijene još pre ulaska nemačkih trupa). Prekosutra se najzad može krenuti, u poslednjem trenutku pre isteka sertifikata. Svi mi, koji bi doduše rado bili na njihovom mestu, želimo im srećan put.”

Prema Špicеровom pozivu iz Beograda polazak prve omladinske grupe – 30 osoba od Hašomer Hacaira i Makabija – trebalo je da usledi u subotu, u 4.30 h. 16. marta u 15 h postrojila se grupa za put pod vođstvom *Eriha Nahhajzera (Ehud Nahir)*. *Valter Klajn* je učestvovao u oproštajnoj svečanosti u domu omladinske alije:

“(…) jedva smo mogli koju reč progovoriti, svako, uključujući Špicera i omladinske rukovodioce, imao je pune oči suza, oprostili smo se samo stiskom ruke i “lehitraot” (doviđenja). Obuzeo me je neopisivi osećaj radosti i nade, i to tek na železničkoj stanici. U najistinitijem smislu ničije oči nisu ostale suve!”¹⁰⁰

Za ostale je i dalje tekao monotoni život. Kao što je već spomenuto, *Kari Kris* je morao da se preseli u zajedničke prostorije. 18. marta pisao je pun gorčine o proteklom odlasku vlasnika sertifikata:

“(…) Juče smo se snuždeni povukli, ukupno 12 ljudi, koje je to pogodilo, a istovremeno – kakva igra sudbine – 30 vlasnika sertifikata popelo se u voz koji je stajao preko puta. Sledećih dana će otputovati 200 ljudi sa sertifikatom, uvek u grupama od po 20. To su uglavnom omladinske alije (do 17 i po godina), zatim stariji ljudi koje su pozvala njihova deca. Srećnici, danas su već u Istanbulu. Tu se ne može nista, iako je teško gledati kako drugi odlaze dok nemate ni najmanje izgleda u dogledno vreme odavde otići.”

23. marta pisao je svojoj sestri:

“Sada se putuje u grupama od po 30 ljudi (oni sa sertifikatima). Imamo ukupno 180 takvih srećnika. (...) 120 je već otišlo. Možeš zamisliti kako im zavide.”¹⁰¹

---

⁹⁹Sećanja Hajni (Cvi) Kvelera.

¹⁰⁰Pismo Valtera Klajna / Šabac roditeljima, 15.3.1941. god.

¹⁰¹Pismo Karija Krisa / Šabac majci, 18.3.1941. god. i sestri Suzi, 23.3.1941. god.

Poslednje sačuvano pristiglo pismo *Marte Vajnberger* iz Šapca, sa datumom 24. marta 1941. god., očigledno je stiglo sa jednim izbeglicom iz Palestine. Tek posle dugog vremena *Martini* rođaci su predali pismo njenom 14-godišnjem sinu Kurtu. U tom pismu *Marta Vajnberger* izveštava o odlasku mnogo dece u dobu omladinske alije i mnogih drugih poznanika, po kojima šalje poštu i pozdrave. Svakodnevno stižu novi sertifikati; ljudi, koji se tome nisu nadali, iznenada su mogli brzo otputovati. Ona piše:

“Molim Vas najhitnije, moji dragi, pokušajte sve da nam nabavite sertifikate, molim Vas raspitajte se i radite intenzivno da pribavite za nas neki drugi. Ako sa *Valtijem* (sinom *Valterom*) nije moguće doći do roditeljskog sertifikata, molim Vas raspitajte se. Inače još ne znamo ništa šta će biti sa nama, koliko će još proći vremena i šta nam predstoji. Ovaj transport je već uprskana stvar.”

Emanuel Vajnberger je u razdražljivom tonu dopunio pismo svoje žene *Marte*:

“Sada se, dragi moji, ponovo vraćam na pitanje sertifikata i jako mi je žao da nam, uprkos naše molbe preko dragog *Valtija*, do današnjeg dana niste iste nabavili. Ali moram vam reći da me to ne zadovoljava. Ako ne ide sa roditeljskim sertifikatima, trebalo bi uraditi sa nekim drugim, jer nam lepe prazne priče nisu nikakva pomoć, a da je to moguće vidim ovde dosta. Jer ovde ljudi dolaze do takvih, i to preko sasvim dalekih rođaka, čak i preko prijatelja, pa mogu otputovati. Bez ikakve zavisti vidimo da ako se ljudi intenzivno interesuju za stvar i ne štede sredstva mogu doći do cilja. Neki su već otišli i stalno odlaze ljudi koji nemaju dole (u Palestini) svoju decu i braću, sestre, kao mi, a mi moramo nestati u izgnanstvu i bedi samo zato što nas mogu ispratiti praznim obećanjima, ili treba da bude dovoljno živeti sam, sa svojim dragima u sigurnosti? Ogorčeni smo, što nažalost nemamo izgleda za pomoć ni sa koje strane.

Ne ljutite se na mene zbog moje iskrenosti, ali ljutimo se kada vidimo da odatle stižu sertifikati, a mi nemamo izgleda za to. Svakodnevno telegrami da su isti nabavljeni. Dakle srdačno vas ljubi i pozdravlja vaš brat i otac *Emanuel*.”¹⁰²

Odlazak male grupe izbeglica je u poslednjem momentu izgledao propalim jer je rečeno da su svi železnički vagoni potrebni zbog aktiviranja trupa u Jugoslaviji. Ipak konačno je grupa uspela da krene na put u slobodu:

---

¹⁰² Pismo *Marte* i *Emanuela Vajnbergera* / Šabac deci i rođacima u Palestinu, 24.3.1941. god.

“Solun je u to vreme bio bombardovan – oktobra 1940. god. počeo je Grčko-italijanski rat – grad je bio u potpunom mraku, voz je u stanici stajao satima i nije mogao dalje. Meni je u Jugoslaviji naloženo da pošaljem telegram iz Soluna za Beograd da bismo potvrdili kako smo dobro stigli. Jedina mi je mogućnost bila u dva ili tri sata ujutru obavestiti predsednika jevrejske opštine. Sat kasnije došao je prebacujući mi da sam ga omeo u njegovom noćnom odmoru i pitao me je – ni danas ne mogu to razumeti – zašto smo pobjegli iz Nemačke? 1941. god.? Čelni čovek solunske jevrejske opštine! Za mene je ovaj susret bio užasan! Prvo ova agonija, nedostatak spremnosti za pomoć, onda to neznanje – on uopšte nije znao šta se dešava u svetu!”

priča *Erih Nahhajzer (Ehud Nahir)* o svojim doživljajima na putu za Palestinu. I u Istanbulu, gde su se izbeglice smestile u dobrom hotelu, nisu bile pošteđene neprijatnih doživljaja. Neki pronemački vandali bacali su im mućkove kroz prozor u sobu. Ali istovremeno su u Istanbulu doživeli i visok stepen solidarnosti.

“Stanovali smo u dobrom hotelu. (...) U Istanbulu je živio bogati Jevrej, Simon Brod (poreklom iz Beča), on je posedovao među ostalim i jednu veliku radnju sa štofovima. Pozvao me je u svoj stan, pitao me o našem transportu, našoj prošlosti i sudbini. Ispričao sam mu našu istoriju. Na kraju je svakom u grupi – nas 50 – kupio po jedan sat. Bio je vrlo velikodušan.”¹⁰³

Hajni (Cvi) Kveler je putovao sa zadnjom grupom iz Šapca, oko tridesetoro dece. Pred polazak cela grupa je obučena u nova odela, izvedena na večeru u jedan dobar hotel i snabdevena za put kutijama hrane. Na stanicama duž puta izbeglice su dobijale jelo i piće od Jevreja koji su doznali za njihovo proputovanje. Skoro nedelju dana trajao je put do Istanbula, pošto su koloseci u Grčkoj bili oštećeni od bombardovanja i voz je morao da se zaustavlja zbog alarma. U Istanbulu smešteni su u lepom pansionu i dobili su čak i džeparac. Hajni je uživao u četrnaestodnevnom boravku.¹⁰⁴ *Hilde Figer (Fuks)* delila je u Istanbulu sa svojom prijateljicom sobu u hotelu u azijskom delu grada. To im se posle oskudice u Jugoslaviji činilo jako luksuznim. Kao i u Šapcu, dve prijateljice su za vreme boravka u Istanbulu išle svojim putevima i istraživale su grad. Mladi turski oficiri izvodili su ih i kupovali im, već mesecima nikad sitim, piliće, alvu i čarape.¹⁰⁵

---

¹⁰³ Intervju sa Erihom Nahhajzerom (Ehud Nahir).

¹⁰⁴ Sećanja Hajni (Cvi) Kvelera.

¹⁰⁵ Intervju sa Hilde Figer (Fuks).

Onda se put nastavio: vozom su stigli preko sirijskog grada Alepa u Bejrut, kod Roš Hanikra stigli su do granice Palestine. Putovanje se završilo u logoru Atlit, obezbeđenom bodljikavom žicom i čuvarom koji je bio naoružani vojnik. Posle otpuštanja iz britanskog prihvatnog logora novi useljenici su raspoređeni po raznim naseljima, uglavnom po kibucima. Neki su se smestili kod rodaka koji su već živeli u Palestini.

Za izbeglice koje su ostale u Šapcu, nemački napad na Jugoslaviju značio je – sem malobrojnih izuzetaka – njihov kraj.

Posle Nemačkog napada na Jugoslaviju

Uspelo bekstvo

Nekolicini članova grupe Kladovo uspelo je bekstvo posle nemačkog napada na Jugoslaviju.

Herta Ajzler (Rajh)/Romek Rajh

6. aprila 1941. god. ujutru počelo je bombardovanje Beograda. Posle nekoliko sati grad se pretvorio u ruševine. U to vreme Romek Rajh i neki njegovi prijatelji Poljaci još uvek su boravili u glavnom gradu. *Herta Ajzler (Rajh)* venčana sa Romekom dve nedelje pre, nije znala da je on preživeo bombardovanje.

Posle odlaska zadnjih vlasnika sertifikata iz kladovskog transporta za Palestinu, nekoliko dana pre nemačkog napada, izbeglice ostale u Šapcu bile su u klopci. Par dana kasnije, u vreme kada je *Herta* sa prijateljima bila na poljani pored logora, Šabac su počeli gađati sa druge obale Save. Paljba je pogađala mesta u blizini grupe. *Herta* i njenih pet prijatelja nisu se vratili u logor, već su iz Šapca bežali na jug.

“Godinu i po dana bili smo u zajednici sa hiljadu ljudi, izolovani od ostalog sveta, sa istim brigama i strahom, a iznenada smo u panici, navrat-nanos napustili ovu zajednicu koja nam je ipak nudila solidarnost, pa iako je to bilo u očajanju. (...) Moje jedine misli bile su dalje od Nemaca koji su napredovali, naći Romeka i prijatelje.”

Herta je razmatrala mogućnost odlaska u Sarajevo, poznato sastajalište za izbeglice. Petoro izbeglica nisu imali novaca niti hrane kod sebe, jedino su imali odelo na sebi. U bosanskim planinama još je bilo snega. Usput su ih zaustavila dva muškarca sa revolverima i puškama. *Herta* i ostali nisu znali šta ovi ljudi imaju na umu, šta će im učiniti. Nisu mogli oceniti jesu li ovi ljudi za ili protiv Nemaca.

“U svom pijanstvu postavili su nas uz jedan zid, ciljali su i zabavljali se našim strahom. Pili su bez prestanka, očigledno su zaplenili sanduk rakije. I nas su prisiljavali da pijemo. Situacija je bila opasna po život. Uveče su nas odvucli u jednu seljačku kuću gde smo smeli da prenoćimo u štali. Od nas šestoro ja sam bila jedina žena. Odjednom su me dvojica pijanaca zgrabili,

odvukli me u podrum za ugalj i silovali me, držeći revolver uz moju glavu. Moji prijatelji mi nisu mogli pomoći. Sledećeg dana obojica su nestala.”

Njih šestoro su se dali u bekstvo. Kroz mnoga sela videli su kako se jugoslovenski vojnici oslobađaju svog oružja i uniformi. Za 11 dana Nemci su zauzeli celu Jugoslaviju, a Italijani Albaniju i dalmatinsku obalu. 17. aprila, posle 11 dana, Jugoslavija je kapitulirala.

Pošto se na ulicama već videlo mnogo Nemaca, grupa je nastavila beg kroz šume i planine. Posle nekoliko dana *Herta* i njeni prijatelji stigli su u Sarajevo, umorni, prljavi, vašljivi. I tu su naišli na Nemce i njihove trupe, ali nigde traga od *Romeka* i ostalih Poljaka. *Herta* je doznala da je Beograd velikim delom razrušen. Većina jevrejskih izbeglica užurbano je napuštala Sarajevo idući u pravcu juga ka morskoj obali. I *Hertini* prijatelji su išli tim putem. Ona nije mogla da se odluči da im se pridruži. Nadala se da se *Romek* iz Beograda vratio u Šabac i plašila se da će se mimoći sa njim. Ostala je sama u Sarajevu, gde je opet imala malarični napad. Nekoliko dana ležala je teško bolesna na jednoj klupi u sinagogi, samo je rabin bri-
nuo o njoj.

Još rekonvalescent i jako slaba *Herta* je donela odluku da se vrati u Šabac i potraži *Romeka*. Teturala se do stanice i ugurala u prepun voz za Beograd. Zbog gužve deo putnika morao je da putuje na krovovima vagona, sve Jugosloveni koji su pobjegli za vreme bombardovanja i sad su se vraćali za Beograd. U tom metežu niko nije tražio putnu kartu.

“Kad je voz ulazio u Beograd i zaustavio se, desilo se nešto neverovatno, veliko čudo celog bekstva. Voz na susednom koloseku baš je polazio u suprotnom pravcu. Odjednom je neko vikao – *Herta*, *Romek* je živ, on je u Dalmaciji” i dodao mi s prozora na prozor *Romekovo* pismo. Jednostavno nisam mogla da shvatim. *Mladić* je bio jedan iz poljske grupe, bežao je sa *Romekom* i ostalim Poljacima iz gorućeg Beograda ka Dalmaciji, sam se vratio u Šabac da spase svoju sestru i sad je opet putovao za Dalmaciju, gde su ga ostali čekali. On će obavestiti *Romeka* da se ja vraćam u Šabac u logor.”

Herta Ajzler (Rajh) još i danas čuva to pismo. *Romek* je uz pismo priložio i jednu malu srebrnu menoru, njegov “talisman”, od kojeg se dotad nikad nije odvajao.

“Njegovo kratko pismo bilo je tako puno ljubavi, hrabrosti i nade u jednom užasnom vremenu, kada su postojali samo uništenje, smrt, i haos. Pisao mi je da će me on u ma kakvim okolnostima izvući iz Šapca i spasti.”

Uskoro je ponovo uspostavljen železnički saobraćaj, pošto su Nemci za sopstvene ciljeve brzo reorganizovali saobraćajne veze. 23. aprila 1941. god. grčka Severna armija je kapitulirala. 24. aprila Hitler je stajao na Akropolju. Jugoslavija je sada sa svih strana bila u okruženju od sila Osovine. Ratni događaji su se redali velikom brzinom, Britanci, koji su trupe iz Afrike premestili u Grčku, morali su evakuisati svoje vojnike, na Kritu su mogli da izdrže do kraja maja, ali i tamo su ih pobedile nemačke vazdušne snage. Pošto su Italijani u Libiji pretrpeli veliki poraz od Britanaca, Hitler je poslao trupe u Afriku i one su pod komandom generala Romela brzo stigle do egipatske granice.

Herta se vratila u Šabac i čekala *Romeka*. Nije mogla sebi predstaviti kako će njemu bez papira uspeti da stigne do nje kroz zemlju kontrolisanu od Nemaca i Italijana. U noći između 30. aprila i 1. maja, na njegov rođendan, *Romek* je u ponoć stao pred nju. On se vratio sa primorja, iz Herceg-Novog, da bi poveo *Hertu* sa sobom.

Već sat posle dolaska, u 1 h u noći, njih dvoje su napustili Šabac i krenuli za Beograd. Ništa nisu poneli sa sobom, sem par izbušenih sandala i "crvenih cipela od zmijske kože, koje su mnogo obećavale za budućnost". *Hertine* crne kožne čizme usput su razmenili za hranu. Dobili su za njih od seljaka pola hleba i parče kobasice. Posle osmočasovnog hodanja bez odmora stigli su do neke stanice pre Beograda. *Herta* se skljkala od iscrpljenosti i nije više bila u stanju da ustane. *Romek* ju je odvuкао do voza koji je iz Beograda kretao na jug. *Herta* Rajh danas smatra čudom da su uspeli pobeći nezleđeni. 3. maja rano ujutru stigli su na more, u Herceg-Novi, gde su ih čekali *Romekovi* prijatelji, koji su, kao i on, preživeli bombardovanje. Neopisiva je bila radost zbog ponovnog susreta i uspešnog bekstva. Uživali su u dalmatinskom proleću – za *Hertu* i *Romeka* bilo je to u izvesnom smislu bračno putovanje.

Činovnici poljskog konzulata takođe su iz Beograda pobešli u Herceg-Novi. Oni su sa sobom poneli sav novac konzulata i podelili su ga među poljskim izbeglicama. Mala grupa – *Herta*, *Romek*, *Stefan*, *Hugo*, *Jan*, *Kurt* i *Volf* – ostali su od tada zajedno. Postojao je samo jedan izlaz: dospeti u Italiju uz ilegalni prelaz granice. Za to je bilo potrebno stići, putujući duž cele dalmatinske obale, do Rijeke. Iz Herceg-Novog autobusom su otputovali u Dubrovnik, gde je *Romek* kupio *Herti* burmu. Prenočili su u skromnoj ali čistoj sobi. *Romek* je pričao *Herti* o okolnostima njegovog dramatičnog bekstva iz Beograda u plamenu. On i njegovi drugovi odjurili su u polj-

ski konzulat, koji su zatekli otvoren i napušten. Provalili su u ormane i uzeli 28 blanko pasoša.

Grupa je nastavila beg za Italiju, drugu fašističku zemlju. Putovali su ili pešačili od mesta do mesta, duž obale, do Rijeke, gde je na jednom mestu bila pogranična postaja. Kao što se i moglo očekivati, odmah su odbijeni. Hugo Šlezinger, organizator grupe, predložio je da iz jednog sela dalje na severu ilegalno pređu preko brda u Italiju. Zato su putovali od Rijeke preko Karlovca za Ljubljanu, nedaleko od austrijsko-jugoslovenske granice. Na Hugov predlog prenoćili su u jednoj javnoj kući, jer je tamo prenoćište bilo jeftinije nego u nekom hotelu. Opet je Hugo bio taj koji je odlučio da se pripreme blanko pasoši, da se opreme, da se falsifikuje pečat i da se izradi viza za Ekvador. Posle višednevnog napornog i detaljnog rada imali su "važće" poljske pasoše. Hugo je pregovarao u jednom selu sa nekim seljakom koji je trebalo da im pokaže put preko granice. No Stefan se razboleo i morao se za nekoliko dana odložiti ceo poduhvat. Po njegovom ozdravljenju otišli su u selo i prenoćili kod seljaka koji je sledeće noći trebalo da ih vodi preko brda, tačno do granice. 3. juna *Romek*, Stefan, *Herta* i Hugo prešli su uz velike napore italijansku granicu. Išli su bosu kroz pomrčinu. Sa Janom, Kurtom i Volfom koji su ih sledili iduće noći ugovorili su mesto sastanka u Trstu.

Nisu još imali predstavu kako će se snaći u Italiji. Peške su stigli od granice do Trsta gde im je seljak dao kontakt-adresu. Prenoćili su tamo i sledećeg dana našli svoje prijatelje.

Zajedno su putovali do Venecije i odatle u Padovu, gde su odlučili da sa zadnjim parama produže put za Rim. Tamo ih je obuzela glad i saznanje o bezizlaznosti njihove situacije. U nekom bednom prenoćištu našli su dve sobe. Gazda nije tražio dokumenta ali su prilikom noćne policijske racije bili upozoreni od njega i morali su se popeti na krov, da bi se sakrili. Pare su im bile dovoljne samo za hleb i luk i povremeno za pola litre mleka za sve. Uz ove bedne obroke živeli su dva meseca.

Hugo je bio jako aktivan. Pošto su u pasošima bili upisani kao katolici jevrejska opština im je uskratila svaku pomoć. Hugo je otišao do poljskog Crvenog krsta, gde je za celu grupu dobio 70 lira. Uskoro je sav novac bio potrošen. Raditi nisu mogli pošto su u zemlji boravili ilegalno. Hugo je predložio da prose. Poslao je *Hertu* sa Stefanom kod nekih italijanskih Jevreja, od kojih su dobili 5 lira. *Herta Ajzler (Rajh)* kaže:

“Nikad se još nisam tako stidela. (...) Moje jedine sandale bile su takoreći bez donā. Crvene cipele od zmijske kože ukrali su mi u burdelju u Ljubljani. I njih nisam više imala kao nadu za bolja, buduća vremena.”

Romek je bio teško oboleo, opasno po život. Od snažnih napada groznice tresao se, vikao, fantazirao o Hitleru, nacionalsocijalistima i ratu, skočio je iz kreveta, sjurio se niz stepenice i pao onesvešćen.

“Hugu mogu zahvaliti za sve u toj strašnoj noći. U zamračenom Rimu našao je lekara, srećom Jevrejina. Lekar nije tražio pare, naručio je ambulantna kola i preneo Romeka u bolnicu. Stefan i ja smo pošli s njim. Bolnica je bila udaljena nekoliko kilometara. Ujutru nismo znali u kom se kraju nalazimo, ali smo bili srećni što Romeka leče. (...) Svakog dana išla sam sat i po peške da bih ga posetila. Imao je tifus.”

Neshvatljivo je da ih nisu uhapsili posle *Romekovog* otpuštanja iz bolnice, bili su neprijateljski stranci i posle *Romekovog* boravka u bolnici bili su zvanično registrovani.

Mala grupa provela je u Rimu ceo vruć mesec july, gladni i očajni zbog nemačkih uspeha u Sovjetskom Savezu. *Herta* je bila tako slaba da se već jedva držala uspravno. Najzad je očajanje male grupe izbeglica došlo dotle da su molili za interniranje, i za to su se obratili čileanskom konzulatu koji je zastupao poljske interese u Italiji. Konzul je intervenisao kod policije.

Ali do hapšenja je prošlo još mnogo vremena. Svakim danom su sve više osećali opasnost smrti od gladi. Tek ih je 10. avgusta 1941. doveo jedan policajac u Abruce gde su grupu razmestili u dva mala planinska sela. *Herta* i troje njenih prijatelja dospeli su u Bomba, mirno, zabačeno planinsko mesto, na čijim padinama su bili vinogradi i maslinjaci, sa prijatnim katoličkim seoskim stanovništvom. Od tada su imali status civilnih interniraca – svake nedelje morali su da se javljaju lokalnoj policiji i nisu smeli napustiti selo. Smešteni su kod jednog seljaka u kući sa kuhinjom, otvorenim kaminom, nameštajem, posteljinom i sudovima. Svaki internirac primao je 300 lira mesečno. Prilagodili su se seljačkom načinu života i naučili da obavljaju poljoprivredne radove, iako im je zvanično bila zabranjena svaka aktivnost. Pošto su muškarci većinom bili na frontu vladao je veliki nedostatak radne snage. U Bombi su živela još četiri internirca – dva Litvanca, jedan Francuz i jedan “polu-Jevrejin” iz Nemačke, sa kojim su izbeglice intenzivno učile italijanski. Nisu imali radio, ali je jedan komunista obavestavao Huga o najvažnijim novostima ratnih događanja. Pratili su kako je sa početkom zime 1941. god., decem-

bra, počeo prvi veliki kontranapad na Nemce, kako su 7. decembra 1941. god. Japanci bombardovali Perl Harbor. 11. decembra Nemačka je objavila rat Sjedinjenim Državama i istovremeno je zaključen nemačko-italijansko-japanski pakt.

Herta i Poljaci često su preko Crvenog krsta pisali *Romekovim* roditeljima koji su ostali u svojoj domovini. Samo su jednom primili odgovor, pa nikad više nisu čuli o njima. Ni o ljudima iz kladovskog transporta nisu doznali ništa više, iako su često pisali u Jugoslaviju. Sa *Hertinim* roditeljima u Palestini nije bio moguć nikakav kontakt.

U Bombi je postojala samo jedna radnja i sva je roba bila racionirana. *Romek*, Hugo i Stefan našli su posao u jednom rudniku, cementari van sela. Dokle god su se redovno javljali, policija ih je puštala da rade. Leti su silazili u dolinu i kupali se u reci Sangro. U jesen su opet radili na berbi grožđa.

Juna 1942. god. stigle su uznemirujuće vesti o nemačkom napredovanju u severnoj Africi: Romel i Italijani bili su u El Alameinu, 100 km od Aleksandrije i delte Nila. U Rusiji je počela nemačka letnja ofanziva. U Evropi i severnoj Africi zastrašujuće se proširio prostor pod vladavinom Nemaca. Sredozemno more bilo je u nemačkim i italijanskim rukama od Španije do Turske, od Tunisa skoro do Nila. Nemačke trupe nalazile su se od Nordkapa do Egipta, od Atlantika do Volge. Ali u novembru je došlo do značajnog preokreta u severnoj Africi: Romel i italijanske trupe potisnute su od Engleza, pod komandom generala Montgomerja, od Egipta do Bengazija. 8. novembra američke i engleske trupe iskrcale su se u Maroku i Alžiru. 10. novembra Hitler je zauzeo slobodnu zonu Francuske. Krajem novembra počela je bitka za Staljingrad koja se završila 31. januara 1943. god., potpunim uništenjem 6. nemačke armije pod komandom generala Paulusa. Danas znamo da su El Alamein i Staljingrad bile prekretnice kojima je počeo Hitlerov poraz. 10. jula 1943. god. Saveznici su se iskricali na Siciliju, nedelju dana kasnije prvi put je bombardovan Rim, kojim su u međuvremenu vladali Nemci. U Italiji su se redali politički događaji. 25. jula 1943. god. uhapšen je Musolini po naređenju kralja, pošto je prethodno zbačen sa vlasti od strane "Velikog fašističkog saveta" kojem je pripadao i njegov zet, ministar inostranih poslova grof Ciano (Čano). Maršal Badoljo je formirao novu vladu, fašistička stranka je raspuštena.

3. septembra Saveznici su se iskricali u Italiji. Zvanično je objavljeno da je Italija nedelju dana ranije sklopila primirje sa Savezni-

cima. Nemci su tada skoncentrisali velike vojne potencijale, poslali ih preko Alpa u Italiju i uskoro osvojili dve trećine Italije. Italijani su razoružani bez borbe. Na jugu je stajala slavna 8. engleska armija, u Salerno kod Napulja iskrcala se 5. američka armija. Nemci su bili od severne granice do Rima. Musolini je držan zarobljen u jednom planinskom hotelu na najvišem vrhu Italije, Gran Sasso kod Abruca, pa ga je jedna specijalna SS-komanda oslobodila i avionom prebacila u Nemačku.

Grupa izbeglica sa napregnutom pažnjom je pratila napredovanje Nemaca u pravcu juga i Britanaca u pravcu severa. U zoni kontrolisanoj od strane Nemaca nalazila se i Bomba, planinsko selo u Abrucu. Bomba nije bila daleko od jadranske obale. Nalazila se visoko u brdima i samo je jedan jedini put vodio do nje. Dotle još nisu prodrli Nemci. Izbeglice su stoga videle samo jedan izlaz: probiti se do Britanaca. Posle pada Musolinija izbeglice nisu više smatrane ratnim internircima. Sredinom septembra tražili su od policije, koja je zbog političkog haosa bila dezorijentisana, da im izda potvrdu o njihovoj internaciji u Bombi od avgusta 1941. godine do septembra 1943.

Krajem septembra *Herti* i ostalima u Bombi pridružio se lekar *dr Sigmund Levitus* sa suprugom *Dorotejom*. Oni su isto pripadali grupi u Šapcu. Sa nekoliko mladih Poljaka iz šabačkog transporta pobjegli su u Beograd i tamo u hotelu doživeli bombardovanje. Od tada su bežali u pravcu Italije i usput su se skrivali u manastirima i na seoskim dobrima. U severnoj Italiji su ih internirali ali su uspeli pobeći u velikoj panici. Žurili su na jug i stigli u Bombu. Ispričali su da Nemci ubrzano napreduju na jug. Istog dana Hugo je uzbuđeno javio vest da su Nemci stigli do susednog sela. Sad je grupa morala po svaku cenu i što je moguće brže da ode, izveštava *Herta Ajzler (Rajh)*:

“Iste noći uzbuđeno smo u žurbi napustili stan u kojem smo živeli više od dve godine. Ostavili smo sve što nam je pripadalo, čak je i vatra u kaminu gorela kada smo izlazili na zadnja vrata strmo uzbrdo, bez ikakvog prtljaga. Niko nije znao za naš odlazak, stan smo ostavili otvoren. Bilo nas je šestoro: Hugo, Stefan, Romek, ja i bračni par Levitus.

Put preko planina bio je težak i naporan, noći su bile hladne. Tamo u Abrucima bacila sam svoj austrijski pasoš sa velikim “J”, trebala sam to uraditi mnogo ranije, još u Jugoslaviji. Imali smo malu mapu Italije, ali u planinama je orijentacija bila teška. Posle smo u svakom selu pitali kako se zove i koliko su još daleko Englezi.”

Za vreme hodanja grupa je jedva imala šta da jede, i sami Italijani nisu imali dosta. Hleb je bio kukuruzni i tvrd, kao kamen. Povremeno su na požnjevenim poljima nalazili grožđe. Poslednje planinsko selo, kroz koje su prošli pre silaska u dolinu, zvalo se Castellino. Dole, na reci Biferno, bila je ničija zemlja. Nalazili su se tačno između britanskih i nemačkih linija fronta, opkoljeni. Bila je sredina oktobra 1943. god.:

“Na dva brda bile su prve linije frontova, Englezi i Nemci preko puta. Mi smo bili u klopci, na reci. Od Nemaca smo bežali, a do Engleza nismo mogli doći, pošto je brdo bilo pod neprestanom paljbom i vidljivo sa nemačkih položaja, pošto nije bilo drveća grupa od šestoro ljudi bila je vrlo upadljiva.

Neposredno uz obalu reke našli smo napušteni tor sa mnogo miševa i slamom, gvozdеном peći i krčagom za vodu. Na okolnim poljima bilo je još nešto paradajza i voćaka sa zrelim plodovima. Ali dunje se ne mogu jesti u sirovom stanju, a vatru nismo smeli upaliti, dim bi se video izdaleka. Bilo je vrlo neudobno, nismo sreli nikoga, a topovska paljba je danonoćno tutnjala iznad naših glava, sa brda na brdo, između Engleza i Nemaca.”

Činilo se da Nemci još nisu stigli do planinskog sela Castellino, mora da su više napredovali sa zapada, a ne sa severa odakle je grupa došla.

Herta i ostali proveli su više od nedelju dana u toru, očajni i pod najvećom nervnom napetošću zbog neprekidne artiljerijske vatre.

Kada je glad postala veća *Romek* je odlučio da ode u Castellino i nabavi hleb, tamo i natrag bio je put od oko 2-3 sata. *Herta*, u paničnom strahu zbog njega, uzalud je pokušavala da ga odvрати od tog plana. On je otišao sam i nije se vraćao celog dana. Pojavio se uzbuđen tek uveče, kad je već pao mrak. U šumi je čuo razgovor dva nemačka vojnika, otkotrljao se u jedan rov i ostao tamo do sumraka. Do tada grupa nije imala pojma o patrolama u ovom prostoru. Tad su shvatili da su imali veliku sreću što ih još nisu otkrili. To je već bio kraj oktobra.

“Te noći spavali smo na poljima. Ovaj incident bio je odlučujući. Morali smo ići, najbrže što se može, bez obzira na rizik. Granate su i dalje zviždale iznad naših glava, bez prekida.

Put do engleskih položaja vodio je preko strme planine sa vrlo oskudnim drvećem. Ocenili smo da će nam trebati dva do tri sata do Engleza. Čekali smo još jednu noć. Sledeća je bila mračna i bez mesečine. Tada smo se odlučili na tako veliki rizik. Nismo znali ni to kako će Englezi reagovati na naš dola-

zak. Krenuli smo u tri sata noću. Usput nismo ni reč progovorili i hodali smo bos, sa cipelama u rukama. Skoro da smo čuli lupanje srca onog drugog.

Ova tri sata se ne mogu rečima opisati. U šest sati ujutru ugledali smo izdaleka prednje rovove Engleza i engleske šlemove koji su malo štrčali iznad rovova. Bilo nam je neshvatljivo da smo uspeali.

Englezi su nas videli i uperili oružje, ali mi smo im prišli sa podignutim rukama, rekli smo im da smo Jevreji i da bežimo ispred Nemaca. Pomogli su nam pri prelasku preko rovova. To je bio prvi korak u slobodu posle pet i po godina. Bili smo presrećni.”

Preko daljih rovova Britanci su ih odveli sa prve linije fronta, pa džipom za Bonefro, gde su sve članove grupe pojedinačno zatvorili i celog dana saslušavali.

“Toliko hrane su nam dali da nam je svima pozlilo. Niko među nama nije takva jela video godinama: cele konzerve slanine, sira, mesa, meda i mnogo svega. Posle toliko gladovanja nismo to mogli podneti.”

Englezi su ih odveli još južnije, u mali grad Lucera, 30 km od Fođe i savetovali im da idu za Bari. Tamo se nalazio veliki logor za “raseljena lica”, gde je trebalo da se jave. Britanci su doduše već osvojili ceo jug Italije, ali do Barija je još bio dugačak put.

Kada je grupa stigla do Fođe, važnog saobraćajnog čvora, ukazao se jeziv prizor – do temelja razrušen grad. Nije bilo više ni ulica, ni kuća, samo metrima visoka brda šuta, nigde železničke stanice, nigde žive duše. Posle dužeg hodanja stigli su do Barleta na jadranskoj obali. Odatle do Barija mogli su putovati vozom. Kamp se nalazio u predgrađu i bio je nekadašnji zarobljenički logor u koji su Italijani upućivali svoje zarobljenike iz Grčke, Albanije kao i jugoslovenske partizane. U vreme njihovog dolaska tamo se nalazilo oko 5.000 ljudi.

Opet su spavali na drvenim krevetima na sprat – njih 240 u jednom ogromnom prostoru. Nije bilo slamarica, verovatno zbog vašiju. Jela je bilo na raspolaganju u izobilju, mada je hrana bila vrlo jednolična, svakog dana usoljena govedina i pasulj. *Herta* i *Romek* skupljali su na poljima divlje brokoli i kuvali su ih u praznim kutijama od konzervi. *Stefan* i braćni par *Levitus* otišli su u jedno drugo mesto, nedaleko od njih. Samo su *Hugo*, *Herta* i *Romek* ostali u Bariju. *Herta* je počela da pere veš Britancima i na taj način zaradila nekoliko lira. Sad je prvi put mogla da piše svojim roditeljima. Ovi su bili presrećni, nisu više verovali da je *Herta* živa.

Bila je trudna i zbog toga očajna. U ovo vreme oskudice i neizvesnosti nije želela da rodi dete. Jedan poljski lekar – Jevrejin, “vi-

še šarlatan nego lekar”, dao joj je neki lek koji je prouzrokovao krvarenje. *Hertu* su preneli u jednu malu bolnicu, oko 10 km udaljenu od logora. Bolnicom su upravljale časne sestre koje su po svaku cenu želele da spasu dete. Treće noći *Herta* je pobjegla iz bolnice i vratila se u kamp, pešačeći 10 km.

Izbeglice su molile Britance da im omoguće rad. Poslali su ih u Bari, u tzv. “kuću za odmor” slavne 8. armije, koja je u Africi pobedila Nemce. Tamo su im stavili na raspolaganje jednu kuću od kamena usred logora. Hiljade vojnika provodilo je odmor u kampu, mnogi su se opijali do besvesti. *Herta* i *Romek* radili su u kantini. Hugo se prijavio u poljsku armiju dobrovoljno i borio se protiv Nemaca kod Monte Kasina.¹

Herta i njeni prijatelji, sa kojima je pobjegla iz Jugoslavije, često su posredstvom Crvenog krsta pisali u Šabac, ali bez uspeha. Ni Crveni krst nije mogao dobiti informacije o sudbini transporta.

“*Romek* je svakog dana govorio o Palestini, ja manje. Cela ova poljska grupa iz Šapca odrasla je u cionističkom omladinskom pokretu. Ja nisam imala takvu pozadinu. Nisam bila cionista, nisam imala ideale. Otišla sam iz Austrije jer je Hitler došao. Izgubila sam domovinu i nisam mogla sebi predstaviti neku novu. Poljaci su to mogli i bili su srećni”,

seća se *Herta*. Mada se činilo da za to nema izgleda *Romek* je uz veliku energiju pokušavao pribaviti od Britanaca useljeničke sertifikate za Palestinu. *Herta* je sad bila u petom mesecu trudnoće i bila je jako potištena. Početkom šestog meseca trudnoće pobacila je, kada je u kantini podigla težak kotao. Britanci su je preneli u bolnicu u Bari, na univerzitetsku kliniku. Lekara nije bilo, ili su poginuli u Africi ili Rusiji, ili su bili u zarobljeništvu. Posle par dana *Hertu* su operisali studenti medicine, bez narkoze. Nekoliko dana kasnije *Romek* ju je vratio u kamp. Ubrzo posle toga *Romek* je doneo dozvolu za useljenje u Palestinu izdatu sa datumom 26. maj 1944. god. Činilo im se prosto neverovatno usred rata moći legalno putovati u Palestinu.

---

¹U međuvremenu je Erih Fajer pristupio britanskoj armiji. On je bio jedan od učesnika kladovskog transporta koji je još blagovremeno stigao u Palestinu sa sertifikatom “Omladinske alije”. Avgusta 1943. god., kada je sa 8. armijom bio stacioniran u Bariju, sreće je u jednoj kafani malu grupu jevrejskih izbeglica. Ispostavilo se da su ovih 4-5 osoba bili preživeli iz transporta Kladovo. Ispričali su mu da su članovi Betara, po ulasku Nemaca probili su se do partizana i najzad našli svoj put za Italiju. Intervju sa E. Fajerom (Efrajim Lahav).

Celokupni prtljag sastojao im se od jednog malog sanduka za pivo sa nešto malo stvari i dva džaka za spavanje. Brod je isplovljavao iz luke Taranto, na jugu. Do Taranta trebalo je putovati vozom, dobili su vozne karte do tamo i u zadnjoj nedelji maja uzbuđeno su napustili kamp. *Herta* u suknji koju je sama sašila od džaka za šećer, u bluzi od Crvenog krsta i drvenim papučama koje joj je Romek napravio. Imali su ukupno 2 funte. U luci Taranto spavali su u jednom magacinu. Krenuli su 31. maja ratnim brodom koji je između ostalog transportovao 2.000 indijskih vojnika za Aleksandriju. Putovanje Sredozemnim morem bilo je još uvek opasno, ne više zbog Nemaca, nego zbog mina. Brod su pratili minolovci i avioni. 5. juna su se iskricali u Aleksandriji. Iz luke su odvedeni do voza, a odatle su putovali Sueckim kanalom do Luda. Odmah su prebačeni u Atlit i tamo su zadržani u političkom karantinu dve nedelje. Posle puštanja na slobodu usledio je potresan susret sa Hertinim roditeljima u Tel Avivu. Njena sestra Lili nije bila živa, nalazila se 1940. god. na nesrećnom brodu "Patria", gde je stradala.

Kratko je trajala *Hertina* sreća sa *Romekom*. Poginuo je u izraelskom Ratu za oslobođenje. Godinu dana pre smrti doživeo je rođenje svog sina. *Herta* je doduše preživela rat, proganjanje, ali mladost i budućnost bile su joj uništene, ostao joj je samo "sud da je život nešto veliko, da je 'preživeti' sve, a materijalna dobra i imovina nemaju za mene vrednost".²

I bračni par *Levitus* uspeo je da se probije do Saveznika. Preko izbegličkog logora Feramonti dospeli su u Palestinu. I *Frida Fani Viner* (*Rozencvajg*), koja je u Šapcu stanovala u mlinu, uspela je da se spase.

Frida Fani Viner (Rozencvajg)

Rodila se 1921. god. u Vroclavu (*Breslau*). Njen otac, ratni invalid, bio je viši poštanski činovnik kod nemačke pošte i 1934. god. nasilno je penzionisan od nacionalsocijalista. *Frida* je 1939. god. završila kurs "Hahšara" u Najdorfu kod Berlina i radila je kod seljaka dobrovoljno. Bila je određena za "Alija bet" transport i pozvana je 17. novembra 1939. god. u jevrejsku opštinu u Breslau. Sa grupom izbeglica napustila je u ponoć svoj rodni grad uz pratnju SS-a; roditelji su

---

²Sećanja Herte Ajzler (Rajh); o dr Zigmundu Levitusu v. i pisma Hansa (Hana) Klajna autorima.

ostali. U Beču je priključena austrijskim pripadnicima transporta i odvedena u Bratislavu.

Uskoro posle nemačkog napada na Jugoslaviju u šabački mlin došla su dva mlada Čeha – devojka i mladić. Pošto su svi ležajevi bili zauzeti, *Frida* je devojci ponudila mesto za spavanje pored sebe. Nepoznata mlada žena predložila je da pođe sa njom i njenim mužem u Bugarsku. Odatle su hteli da pokušaju da preko Turske dospeju u Palestinu. Nadali su se da će nešto novca i hrane dobiti od beogradske jevrejske opštine. Ali Nemci su već bili opljačkali opštinu. Dobili su adresu jedne porodice gde mogu prenoćiti. U međuvremenu Nemci su zabranili da se napušta Beograd. *Frida* je uspela da dobije dozvolu za putovanje u Nemačku, i to uz neku izmišljenu priču i lažni identitet. Ipak je sa poznanicima ušla u voz prema bugarskoj granici. Iz straha da ne bude otkrivena, za sve vreme puta stajala je u hodniku ispred toaleta. Pred dolazak na bugarsko-jugoslovensku granicu njih troje su iskočili iz voza i uputili se peške preko poljana. “Sve vreme puta ja sam bila ‘nema’” seća se danas *Frida*. Njenim saputnicima bilo je lakše zbog slovenskog maternjeg jezika.

U jednoj od sledećih noći *Frida* je stigla u Bugarsku, gde ju je policija uhapsila i odvela u Sofiju. Čula je o jednoj grupi izbeglica koje su čekale na brod za Palestinu. Policija ju je odvela u Varnu gde je mogla da se priključi ovoj grupi od približno 400 sefardskih Jevreja. Njih su u Varnu proterali Nemci, koji su u međuvremenu zauzeli i Bugarsku. Tamo je *Frida* čekala 4 meseca na polazak. Ali kad je “prekomorski” brod stigao, izbeglice su se ustezale da krenu na put u toj “orahovoj ljusci” i vratili su se svojim kućama, odnosno mestima stanovanja. *Frida* i njeni pratioci obratili su se tada policiji i na sopstveni zahtev su prebačeni u Tursku. Prva grupa je uspešno prešla granicu. Svi mladići su prešli, kasnije su se dobrovoljno javili u poljsku armiju i na kraju stigli u Palestinu. Međutim *Fridinu* grupu su uhvatili i vratili u Bugarsku. Neposredno posle toga *Frida* se razbolela od malarije i tifusa i dospela u bolnicu u Plovdiv. Kada je ozdravila jevrejska opština je pokušala da aranžira za nju fiktivni brak, čime bi bila zaštićena od proterivanja.

Frida je živela u Bugarskoj 4 godine. Zemlja je profitirala od saveza sa Osovinom i septembra 1940. god. Bugarskoj je priključen deo Rumunije. Posle balkanskog pohoda priključena joj je i jugoslovenska Makedonija i grčka Trakija. Bugarska se izjasnila spremnom da sprovede mere diskriminacije prema Jevrejima i da opljačka njihovu imovinu, kao i da izruči Nemcima Jevreje sa novosteče-

nih teritorija. Ipak vladi je uspelo taktikom odugovlačenja da spreči deportaciju 50.000 Jevreja koji su živeli unutar prethodnih granica Bugarske. *Frida* je na taj način uspela da preživi.

Godine 1944, kad su već ušli Sovjeti, doznala je da se u Sofiji mogu dobiti sertifikati za Palestinu. Uz velike teškoće uspela je za vreme policijskog časa noću da dođe do železničke stanice i vozom napusti Plovdiv. Biro "Jevrejske agencije" nalazio se u najvećem hotelu u Sofiji. *Frida*, koja nije vladala bugarskim jezikom, uspostavila je, uz pomoć hotelskog portira, kontakte sa funkcionerima iz Palestine. Oni su je testirali u jednom razgovoru, posle čega je za manje od 24 sata dobila obećanje za sertifikat. Vratila se u Plovdiv, spakovala stvari i sledećeg dana vozom otputovala u pravcu Palestine. Sertifikat joj je uručen u Istanbulu. 17. novembra 1944. god. stigla je u Palestinu, u "Erec Izrael". Njen dolazak primljen je sa velikim iznenađenjem. Izgledalo je neverovatno da jedna Jevrejka iz Nemačke uspe u to vreme da pobegne u Palestinu. *Frida* je kasnije primila mnogo pisama od rodbine izbeglica iz Šapca, nadali su se da će od nje nešto saznati o sudbini nesrećnika. No i *Frida* je tek posle nekoliko godina saznala za okrutan kraj grupe.³

Kao što je već pomenuto, manje od jedne četvrtine ljudi kladovskog transporta uspelo je da se u poslednjem trenutku spase i stigne u Palestinu. Posle rata su saznali za strašnu sudbinu njihovih saputnika i rođaka u Šapcu. Mnogi od njih izgubili su u šoa skoro celu porodicu, na primer *Erih Fajer (Efraim Lahav)* nikad više nije video majku i malog brata, oboje su iz Beča deportovani u Terezin, a odatle u Aušvic. Između *Hilde Figer (Fuks)* i njene majke (*Klare Horovic*) prekinuo se kontakt već po Hildinom dolasku u Jugoslaviju. Njena majka je posle Anšlusa izbegla u svoju domovinu Poljsku. Sve do odlaska iz Šapca *Hilda* je bila još u vezi sa tetkom izbeglom u Novi Sad. Ni majka ni tetka nisu preživele Holokaust. Otac je do poslednjeg momenta pokušavao da pobegne preko španske granice, ali i on je iz Francuske preko tranzitnog logora Dransi deportovan u Aušvic i tamo ubijen.⁴

---

³ Pismo Fride Fani Viner; o politici prema Jevrejima u Bugarskoj za vreme II svetskog rata, v. Peter Longerich: Uništenje evropskih Jevreja. Sveobuhvatna dokumentacija o Holokaustu 1941. god. -45. god., Minhen / Ciriš 1990. god., str. 281.

⁴ Intervju sa Erihom Fajerom (Efrajim Lahav) i Hildom Figer (Fuks).

Jedan od spasenih omladinaca, *Ernest Löhner (Dan Laner)* kasnije se još vraćao u Jugoslaviju, kao jedan od članova “Hagane” (jevrejske podzemne armije u Palestini) koji su bili odabrani za smeće vojničke poduhvate u Evropi. Oni su se spustili u okupirane zemlje iza neprijateljskih linija i priključili su se partizanima. *Löhner (Laner)* je služio, za vreme oslobodilačkih borbi jugoslovenskih partizana, kao padobranac – oficir za vezu u Titovom Glavnom štabu i posle u izraelskoj armiji je napredovao u čin generala.⁵

Hela (Elka) Junglajb ne spada među spasene. Ona je ubijena u Srbiji u proleće 1942. god. Pismeni kontakt sa njenom decom prekinut je ulaskom Nemaca u Jugoslaviju. Fridrih Junglajb (Šlomo Gur-Arje) i njegova sestra-bliznakinja nadali su se do 1945. god. da im je majka u životu. Kasnije im je naznačen dan smrti “Hašana raba” (dan pre Simhat Tora). Mada se ispostavilo da se ovaj datum smrti odnosi samo na muškarce transporta, a ne na žene i decu, Heliin sin do danas drži taj dan kao godišnjicu majčine smrti. “Vidite šta je Hitler napravio od dve srećne porodice”, pisao nam je Fridrih Junglajb (Šlomo Gur-Arje). Jedan brat njegovog oca bežao je iz Beča u Poljsku i kasnije stradao u Sovjetskom Savezu, dok je bratovljeva žena, Ani, sa oba njena deteta “poslata na istok” i tamo ubijena. Tetka Salcia, jedna očeva sestra, i teča Isak mogli su se spasti sa sertifikatima za Palestinu. Baka sa očeve strane deportovana je u Terezin i odatle u jedan logor za uništavanje. Istu sudbinu imala je i baka sa majčine strane. Dve od pet majčinih sestara, Genja (kao i njena kćerka Lili)⁶ i Berta (kao i njen muž i kćerka Suzi) deportovani su na istok i tamo ubijeni.⁷

---

⁵Laner je za vreme oslobodilačkog rata u Palestini postao komandant I regimente “Palmacha”, elitne trupe “Hagane”, a 1951. god. najmlađi komandant brigade izraelske armije; u šestodnevnom ratu 1967. god. vodio je trupe koje su razbile sirijski front; za vreme Jom-Kipurskog rata 1973. god. bio je komandant pancerdivizije na sirijskom frontu – v. Avriel, Gates, str. 39-42 i 230/1; Doron Niederland: Imigracija; Vajncirl/Kulka: Progon, str. 418.

⁶Druga Genjina sestra, Silvija, došla je sa “Dečjim transportom” u London i odatle u SAD.

⁷Dve majčine sestre mogle su se spasti: Ida sa mužem i kćerkom preko Kube u SAD; Mina sa mužem i sinom Georgom preko Singapura u Australiju; istim putem kao i Mina, bežao je i njihov jedini brat, Fred. Jedna druga sestra udala se za nejevrejina i preko Švedske pobegla u Australiju (Pismo koje je Šlomo Gur-Arje uputio piscu ove knjige).

Prve antijevrejske mere

Ni dve nedelje nije prošlo od odlaska srećnih vlasnika sertifikata iz transporta Kladovo kada su Hitlerove trupe 6. aprila napale Jugoslaviju i Grčku. Sasvim po tradiciji “munjevitih uspeha” i ove dve zemlje su za nekoliko dana primorane na kapitulaciju. Time je izgledao ispunjen Hitlerov cilj – osiguranje jugoistočnog krila za već nesporni napad na Sovjetski Savez. Jugoslovenska država je razbijena. Dok je u Hrvatskoj uspostavljena formalno nezavisna satelitska država i zemlja podeljena na italijanske i nemačke okupacione i uticajne zone, nemački Rajh je odlučio da okupira veći deo Srbije uključujući i Banat i stavi ga pod nemačku vojnu upravu. Po završetku borbi u Jugoslaviji nemačke borbene jedinice premeštene su još u proleće na istok zbog predstojećeg napada na Sovjetski Savez. Na njihovo mesto dovedene su 4 okupacione divizije neproverene u borbi, za obezbeđenje i stražarenje u Srbiji, dve su bile u (nekađašnjoj) Austriji specijalno za to pripremljene. Shodno tome i oficiri i vojnici bili su pretežno “Ostmarkeri” (Austrijanci).

Ispočetka za okupatora je sve teklo glatko, po planu. Srpsko stanovništvo bilo je u šoku posle munjevitog prepada i brze pobeде nacionalsocijalista. Ništa nije ukazivalo na to da će već u jesen iste godine nemački Vermaht biti na ivici vojničkog poraza. U zemlji je bilo mirno i opunomoćenik za privredu, odnosno štab, nailazio je na povoljne uslove da bi i dalje bio sproveden cilj okupatora – iscrpljivanje zemlje u pogledu resursa. Po principu štapa i kanapa srpskom stanovništvu se pretilo da će u slučaju povrede nemačkih odredbi biti kažnjeno merama najoštrije represije, a s druge strane nemački propagandni aparat, svakako sa malo uspeha, ubeđivao je stanovništvo u prednost okupacije. Jedna grupa stanovništva bila je od samog početka sistematski proganjana: Jevreji.

Jevrejska zajednica u Srbiji bila je relativna mala. Sa oko 23.000 ljudi mojsijeve vere, od kojih je oko polovina živela u Beogradu, Jevreji su učestvovali sa samo 0, 5% u ukupnom stanovništvu. Uz to bile su tu jevrejske izbeglice transporta Kladovo, koje su stigli njihovi gonici. Prve antijevrejske mere bile su prema proverenoj šemi iz “Starog Rajha”, “Ostmarka” (Austrija) i ostalih okupiranih teritorija: registracija – obeležavanje – pljačka – proterivanje. Kao jednu od prvih mera naredio je šef “Einsatzgruppe” SiPo i SD, dr Wilhelm Fuchs, 16. aprila 1941. god., dakle jedan dan pre kapitulacije Jugoslavije:

“Svi Jevreji treba da se jave 19.4. ove godine u 8h ujutro kod Gradske policije – Požarna komanda na Tašmajdanu. Jevreji, koji se ne odazovu ovoj obavezi prijavljivanja, biće streljani.”⁸

Jevreji, koji su se našli na zadatom mestu, prvo su registrovani od strane “saradnika jevrejskog referenta” pri Gestapou i određena im je obaveza prinudnog rada.⁹ Sledeći korak je bio pljačka jevrejske imovine u formi “divlje arizacije”, kao što je to već bilo u Austriji marta 1938. god.: feldžandarmerija je u Beogradu zaplenila jevrejske radnje i stanove i uz njih pripadajući inventar. Opljačkana pokretna dobra deponovana su u velikim halama, gde su pripadnici okupacione vlasti mogli da ih nabave po povoljnim cenama.¹⁰ Ostatak ukradene robe prodavao se kao poklon “po umerenim cenama nemačkoj nacionalnoj grupaciji”,¹¹ time se mislilo na lokalno nemačko stanovništvo – folksdojčere. Početkom maja započelo je plansko “ariziranje” jevrejske imovine. Savetnik Rademacher iz Ministarstva inostranih poslova u Berlinu stigao je u Beograd i odmah se usaglasio sa daljim tokom akcija sa nemačkim poslanikom, predstavnikom SD, i vojne uprave: “arizaciju” sprovesti slično merama koje su primenjene u Francuskoj, vrednovanje jevrejske imovine prilagoditi najnovijem stanju pljačke. Osnova tome bio je ostvaren plan od strane austrijskog SS-poručnika (Obersturmführer) dr Ericha Rajakowitscha u Holandiji: Jevreje je trebalo primorati da sami rasprodaju svoju imovinu i osnuju jedan “jevrejski specijalni fond”, koji je trebalo da služi i nemačkim ciljevima, eventualno kupovini važnih, za rat korisnih rudarskih pogona u Srbiji. Iz takvog “jevrejskog fonda” trebalo bi pokrivati i izdatke za jevrejske izbeglice kladovskog transporta u Šapcu, što je navodno već do tada iznosilo 200.000 dinara.¹² Rezultat sednice od 30. maja bila je

---

⁸AVJJ Nemačka Arhiva, 40-4-4.

⁹Između aprila i sredine juna 1941. god. na prinudni rad su upućeni svi radno sposobni Jevreji od 14 – 60 godina i Jevrejke od 16 – 60. U Beogradu je u račišćavanju bombardovanog grada učestvovalo 3.500 do 4.000 Jevreja.

¹⁰Uz ovo videti svedočenja pripadnika feldkomandanture 599 (Beograd), Vili J. i Anton W.: ZStL., 503 AR 12/62, priložena akta Bd 6.

¹¹BA/K, R 26 VI/602, Vrhovni finansijski ured Nemačkog Rajha glavnom opunomoćenom za privredu u Srbiji u vezi lokalnih istraga i ispitivanja pri upravljanju jevrejskom imovinom, 20.1.1943. god.

¹²Politički arhiv Ministarstva inostranih poslova u Bonu (nadalje PA/AA), unutrašnjost II A/B (Jevreji u Jugoslaviji 1936. god. – 1943. god.), sveska Bd 65/4, zapisi Rademahera o njegovim razgovorima u Beogradu, 23.5.1941. god.

“Zapovest za Jevreje”, izdata od vojnog zapovednika generala Ludwiga von Schrodera.

1. *Registracija svih Jevreja*, učiniti ih prepoznatljivim, za određivanje Jevreja merodavno je samo poreklo.

2. *Udaljiti Jevreje iz svih javnih nadležstava.*

3. *Arizacija radnji i preduzeća i postavljanje poverenika.* Postavljanje poverenika treba, barem kad se radi o velikim preduzećima da usledi na predlog glavnog opunomoćenika za privredu, a od strane feldkomandanture.

U manjim preduzećima postavljenja će se obaviti neposredno preko odgovarajućih komandantura. Od strane generalnog opunomoćenika za privredu do tada su arizirana oko 50 velikih preduzeća.

4. *Garancija jevrejske osnovne imovine.* Registraciju imovine sprovede generalni opunomoćenik za privredu.

5. *Osnivanje jevrejskih radnih grupa.* Plaćanje će uslediti prema efektivnom ostvarenju.

6. *Registracija svih jevrejskih organizacija.*

7. *Jevrejski lekari* moraju pre svega dobiti dozvolu za lečenje arijevskih osoba. U svakom slučaju folksdojčeri ne treba da se leče kod njih.

8. *Utvrdjivanje tačnog vremena*, kada Jevreji mogu ići u nabavku. Za Jevreje je u tramvaju dozvoljena upotreba samo zadnjih kola.

9. *Posećivanje restorana, bioskopa, pozorišta*, itd. biće zabranjeno za Jevreje. U Beogradu je za Jevreje dozvoljeno korišćenje samo dva posebna restorana.

10. *Zapošljavanje Jevreja u arijevskim preduzećima*, naročito kao osoblje koje uslužuje u javnim restoranima, zabranjuje se.¹³

Registracijom Jevrejki i Jevreja, njihovim obeležavanjem žutom trakom sa “Jude”, raznim plaćanjima u vidu poreza, “ariziranjem” jevrejske imovine i postavljanjem poverenika u jevrejska preduzeća, isključivanjem iz javnog života, potiskivanjem iz društvenog života,¹⁴ nemački okupatori su za tačno dva meseca završili prvu fazu obespravljenja i pljačkanja Jevreja u Srbiji.

---

¹³PA/AA Poslanstvo u Beogradu – jevrejska problematika, sveska 62/6. Zapis o razgovorima po jevrejskim pitanjima kod vojnog zapovedništva u Srbiji 14.5.1941. god.

¹⁴U Banatu je uvedena naredba u vezi vremena nabavki; Jevrejima je bila dozvoljena kupovina samo od 11–12 h, dok je to u Beogradu bilo samo pre 11h. Već od kraja aprila bilo im je zabranjeno korišćenje tramvaja, v. Glišić: Teror, str. 103.

“Jevrejske mere” izdate u proleće 1941. god. važile su i za kladovske izbeglice. Ali za razliku od Jevreja stalno naseljenih u Srbiji, ovaj prvi korak proganjanja Jevreja u Srbiji nije bitno izmenio život Kladovo-izbeglica. Oni su već u svojoj nemačkoj, odnosno austrijskoj domovini, bili obespravljeni, izolovani, opljačkani i proterani, već godinu i po dana živeli su kao izbeglice, bez prihoda, bez sredstava i zavisni od odluka na koje nisu imali nikakvog uticaja. Već u njihovoj nekadašnjoj domovini oteta im je materijalna egzistencija, ljudska prava i nekadašnja socijalna struktura. Okupacija Srbije od strane nacista oduzela je poslednje što su još imali: nadu u bekstvo ispred svojih mučitelja. Sa “jevrejskim merama” za kladovske izbeglice definitivno je izgubljena vera u odlazak za Palestinu. Nemačkim napadom na Jugoslaviju nestala je i mogućnost izdržati rat u neutralnoj Jugoslaviji uz podršku jevrejske organizacije za pomoć.

Odmah po raspadu Jugoslavije nemački okupator je Srbiju hermetički zatvorio. U spoljni svet jedva je koja vest prodrla o situaciji u zemlji.¹⁵ Sačuvani su malobrojni spisi okupacionih vlasti i nekoliko pisama izbeglica iz tog vremena. Iz ovih retkih dokumenata nazire se nejasna slika o uslovima života 1.107 jevrejskih učesnika transporta ostalih u Šapcu¹⁶ od vremena napada na Jugoslaviju u aprilu, do leta 1941. god.

Kada se krajem aprila 1941. god. *Herta Ajzler* ponovo vratila u Šabac, u gradu se malo šta promenilo:

“Ceo logor je bio, kao što sam ga ostavila pre 3 nedelje. Nemačka vojska je okupirala Šabac. Ja sam u noći 1. maja ponovo bežala na jug, sa mnom je pošla samo mala grupa Poljaka, odnosno poljskih Jevreja, ostali se nisu dali nagovoriti da pođu sa nama. Nisu shvatili kakva je opasnost.”¹⁷

Posle raspada Jugoslavije reka Sava je postala granica između marionetske države Hrvatske i od Nemaca okupirane Srbije. Šabac

---

¹⁵Bila je zabranjena korespondencija sa inostranstvom, izuzev Nemačke, kao i širenje, rasturanje produkata inostrane štampe. Domaća štampa odmah je “glajhšaltovana” (svi su pisali isto – ono što je bilo dopušteno) i kontrolisana od vojne obaveštajne službe i oficira za štampu propagandnog odseka. Odmah na početku okupacije uvedena je stroga cenzura pisama, telegrama i telefonskih razgovora i stroga kontrola autobuskog i železničkog saobraćaja. Potpuno zatvaranje Srbije išlo je dotle da su po naređenju vojnog zapovednika ubijeni svi poštanski golubovi. v. Glišić: Teror, str. 46.

¹⁶Ovu cifru dala je Mara Jovanović, svakako bez podataka o izvoru informacija (Jovanović: “Mi se pakujemo”, str. 257.).

¹⁷Pisma Herte Ajzler (Rajh) Ball-Kaduriju, 2.12.1964. god., YVA 01/322.

je time postao pogranični grad. Do avgusta 1941. god. okupatora su u gradu predstavljali samo organi Vermahta. 20. jula 1941. god. vojnici su isterali izbeglice grupe Kladovo iz svojih konaka i internirali su ih u barake van grada, na obalu Save.¹⁸ Mara Jovanović, šabačka Srпкиnja, opisuje prebacivanje izbeglica u logor na Savi.

“Jednog jutra ispred mlina su se zaustavili kamioni sa naoružanim vojnicima. Skočili su sa kola i ušli u mlin. Jevreji su morali tovariti na kola krevete i stolice i postrojili su se pored kamiona kako bi peške išli do logora na Savi. Naša ulica postala je siromašnija za 500 ljudi. Oni su zauvek napustili mlin. Ova zgrada je do danas ostala tužna. Toga dana svih 1.107 Jevreja (iz transporta Kladovo) prešli su u logor na Savi. Logor je bio na desnoj obali reke, gde je još bilo baraka iz I svetskog rata. Internirci su pokušali da uredi nekoliko baraka. Oko celog logora bila je razapeta bodljikava žica. Barake su bile dugačke 45 m, a široke 10 m. Svaka baraka imala je svoj broj. Danas nema više tih baraka. Logoru se moglo prići sa dve strane, sa jugoistoka i sa jugozapada. Preko jednog mosta prolazili su nemački oficiri, preko drugog – rasklimatanog drvenog mosta – zarobljenici.”¹⁹

Do avgusta 1941. god. u logoru su bile samo izbeglice iz kladovskog transporta, onda su doterali 63²⁰ Jevreja – meštana, od ukupno nastanjenih 89 (srpski Jevreji).²¹ Raspoređeni su na prinudni rad u grupama: u bolnicu, u komandanturu, u kasarne, ali i u privatne stanove nemačkih oficira.²²

Bečlijka Anna Hecht, koja je zajedno sa svojim mužem Jevrejinom Zigfridom bila učesnica transporta i kao hrišćanka preživela Holokaust u Srbiji, ovako opisuje stanje u logoru:

“Poslati smo u logor koji je ranije bio vojnički. Tamo smo stanovali u barakama. Muškarci su morali raditi kod Nemaca (pomoćni radovi, čišćenje, i dr.). Upravu logora sačinjavali su vojnici i oni su bili sasvim dobri prema nama. Logor smo smeli napustiti samo u određeno vreme. Snabdevani smo bili preko kuhinje. U ovom logoru u Šapcu bilo je oko 1.000 ljudi, samo jevrejske izbeglice iz Austrije i Nemačke.”²³

---

¹⁸Glišić: Koncentracioni logor, str. 711.

¹⁹Jovanović: Mi se pakujemo, str. 257 (prevedeno sa srpsko-hrvatskog).

²⁰Levental (Löwenthal): Zločini, str. 75.

²¹Gilbert: Endlösung (Konačno rešenje), str. 80.

²²Jovanović: “Wir packen” (Mi se pakujemo), str. 257.

²³Intervju dr Kurta Veigla (Weigl) sa Anom Heht, Beč, decembar 1955. god. YVA, 017/80.

Interniranje u logor nije sprovedeno rigorozno. Kari Kris avgusta 1941. god. pisao je svojoj sestri da je imao više puta mogućnosti da poseti svoje jevrejske rođake u Beogradu:

“Kao što si mogla videti po pečatu, opet sam u Beogradu, gde stanujem kod tetke Elies.²⁴ Ovoga puta neću ostati tako dugo kao zadnji put, sutra ću se već posle trodnevnog boravka vratiti u Šabac. Hoćeš da znaš šta radimo u Šapcu: radimo i čak nas u zadnje vreme plaćaju 30 din. na dan. Od toga dakako predamo 10 din., pošto plaćamo službe koje rade za nas (bolesnička nega, kuhinjsko osoblje, itd.). Rad je vrlo različit. Moj zadnji posao bio je demontaža dve čelične hale i utovar delova na brod. Činio sam se sebi kao da sam na nekom oblakoderu kad sam se pentrao po krovu i odšrafljivao čelične grede. Visina doduše nije bila kao kod oblakodera, ali da sam pao dole bilo bi i to dovoljno. Ponekad sam dobijao sasvim prijatne poslove, npr. kao tumač ili pisar pri regrutovanju konja, itd. Sad stanujemo u zajedničkom smeštaju, nekadašnje vojničke barake, ali vrlo lepo. Naročito je prijatno što smo odmah uz reku, tako da nam je blizu mesto za plivanje, pod uslovom da za to imamo vremena (radimo 9 sati dnevno) i da je lepo vreme, što nije baš često ovog leta. Vožnja brodom od Šapca do Beograda bila je neprijatna, sasvim mali brod, od 8 h do 16 h. Prošli put sam putovao ovamo vozom. Jedanput sam morao menjati voz, ali sam imao dobru vezu i ceo put je trajao 3,5 sata. Međutim prolazi se kroz Hrvatsku i to je sad komplikovano, pošto je potrebna viza. Nadam se da je sad dosta dugačko pismo i stići će. Mami pišem sve vreme i kako vidim iz njenih pisama, do sada je primila samo jedno. Piši mi opet na beogradsku adresu, kod Elies Feldman.“²⁵

Nekoliko dana kasnije *Kari* je opet pisao sestri iz Beograda. Ovaj put je objasnio koji je razlog njegovog boravka u Beogradu:

“Dakle evo me opet u Beogradu, ali ovaj put samo na 2-3 dana. Ovo je već treći put da sam ovde, ali konačno ovakav put ne košta tako mnogo. I ovoga puta hoću da iskoristim priliku da obavim svoju korespondenciju, jer iz Šapca to ide teško. U Beogradu sam da bih se informisao o mogućnosti odlaska i sličnih stvari, a imam čitav niz adresa koje hoću da potražim, jer bi mi mogli pomoći. U Šapcu nema ništa novo. Po svoj prilici će rad uskoro prestati što nije prijatno, jer prestaje i plaćanje. Naša finansijska situacija vremenom postaje sve bednija. Hvala bogu ja imam još privatnih para i veoma mnogo stvari za prodaju, dakle za mene ne treba da brineš. Što se mene tiče, meni je dobro i u Šapcu. Ovde se živi sasvim prijatno. Stvarno nemoj da brineš.”²⁶

---

²⁴Elies Feldman je bio predsednik jednog jevrejskog dobrotvornog udruženja u Beogradu. Kao takav imao je kontakte sa veroispovednom opštinom.

²⁵Pismo Karija Krisa / Šabac sestri Suzi, 4.8.1941. god.

²⁶Pismo Karija Krisa / Šabac sestri Suzi, 15.8.1941. god.

Kari Kris nije hteo da uznemiri svoju sestru. Jer on je dobro znao da ona ima puno razloga za brigu zbog njega. *Kari* je još tražio mogućnost za individualni odlazak iz zemlje. Zadnji naponi cionističkih organizacija da spasu iz zemlje kladovsku grupu, ostalu u Srbiji posle okupacije od Nemaca, propali su.

Poslednji pokušaji bekstva

Raspadom Jugoslavije potpuno su prekinute veze između predstavnika jevrejskih opština Srbije i Hrvatske. Kontakti sa jevrejskim organizacijama u inostranstvu samo su sporadično bili mogući. Ukoliko je uopšte bilo poštanskog i telegrafskog saobraćaja jevrejskih punktova sa inostranstvom to je prolazilo kroz ruke referenta za Jevreje pri Gestapou, u Beogradu, SS potporučnika (Untersturmfürer) Fridriha Štrakera, koji je pisma i telegrame lično cenzurisao.²⁷ Beogradska veroispovedna opština je odmah raspuštena. Na njeno mesto Gestapo je postavio "Predstavništvo jevrejskih zajednica Srbije". Na čelo ove nove organizacije Gestapo je postavio Šimu Špicera koji je do ulaska Nemaca kao sekretar Beogradske veroispovedne opštine brinuo o kladovskom transportu. U toj funkciji mu je uspelo da pošalje nekoliko pisama i telegrama na jevrejske punktove u inostranstvu, ali sadržina informacija bila je veoma uopštene prirode i ostavljala je mnoga pitanja otvorena, više nego što je bilo odgovora. U jednom pismu "Jevrejskoj agenciji" Špicer je krajem maja 1941. god. opisao tešku materijalnu situaciju u koju je dospela mala srpska jevrejska opština zbog bombardovanja Beograda i tražio je hitno sertifikate za odlazak iz zemlje.

"U ovoj oblasti (Srbiji) radi nezavisno od Hrvatske jedno predstavništvo Jevreja koje se brine o 1.000 duša Kladovo, 350 drugih emigranata i 4.000 domaćih bez krova nad glavom i bez hleba stop. Cela zajednica broji jedva 200 osoba koje mogu da pomognu stop. Potrebni su nam 100 vatic (starih cionista), 200 omladinskih alija i 200 dečjih sertifikata."²⁸

---

²⁷ Jedno od malobrojnih pisama koje je generalni sekretar Beogradske jevrejske opštine, Šime Špicer, mogao poslati predstavniku "Jevrejske agencije" u Ženevi, sadrži potpis Strakes (Strackes). Pismo Špicera Lihthajmu 2.6.1941. god., CZA, L, 22/14/2.

²⁸Telegram Špicera Lihthajmu, 28.5.1941. god. CZA, L, 22/14/2.

Odjednom se pitanje bekstva postavilo za sve Jevreje u Srbiji kao prvenstveno, a ne kao dosad, samo za izbeglice iz transporta Kladovo. Kakvih je bilo mogućnosti za napuštanje Srbije?

Vesti pristigle iz Hrvatske van svake sumnje su ukazivale na to da je hrvatski ustaški režim uz nemačku saglasnost već započeo sa zatvaranjem hrvatskih Jevreja u koncentracione logore, sa njihovim zlostavljanjem i ubijanjem na najsuroviji način. No male su bile šanse za bežanje iz Srbije. Bilo je skoro nemoguće u proleće 1941. god. dobiti vizu za ma koju zemlju. Nade su se usmerile na legalni ili ilegalni odlazak u Palestinu (s obzirom na ograničavanja od strane britanske mandatne vlade). Maja 1941. god. predstavnik "Jevrejske agencije" u Ženevi, Richard Lihthajm, informisao je Šimu Špicera, da je prosledio u Jerusalem Špicеровu molbu za sertifikate. Dodao je tome nedvosmisleno da nije voljan podržati ilegalno useljenje.

"Za druge mogućnosti putovanja ne vidim nikakve izgleda, a prema dosadašnjim iskustvima ne bih ni hteo da se oko toga angažujem." Time je mislio na ilegalno useljavanje u Palestinu.²⁹

Posle nekoliko nedelja stiglo je opet pismo od Lihthajma. Ovim je nestala svaka nada u legalno useljenje u Palestinu.

"Na moje telegrafsko pitanje u vezi sertifikata dobio sam od Agencije odgovor od 16. juna prema kojem je nemoguće slati bilo kakve sertifikate. Nezavisno od drugih razloga to verovatno prvenstveno potiče od toga da se u sledećih pola godine neće uopšte izdavati sertifikati. Prema tome ne mogu više ništa učiniti po tom pitanju."³⁰

Ovim je definitivno nestala nada da će se možda ipak dobiti sertifikat za legalno useljenje u Palestinu. Kao i u prvih pola godine po izbijanju rata, Britanci su između oktobra 1940. god. i juna 1941. god. ponovo generalno zaustavili useljenje u Palestinu za Jevreje.³¹

Nade Jevreja zaustavljenih u Srbiji, da će u proleće 1941. god. stići u Palestinu, ilegalnim putem, bile su bez osnova. Neuspeo pokušaj predstavnika Mosada decembra 1940. god. u Istanbulu da transportuju kladovske izbeglice brodom "Darien II" u Palestinu,

---

²⁹Pismo Lihthajma Špiceru, 26.5.1941. god. Unutar "Jevrejske agencije" Lihthajm je bio naročito protivnik ilegalnih useljavanja.

³⁰Pismo Lihthajma Špiceru, 19.6.1941. god.

³¹Vaserštajn: Britain, str.51.

bio je za više godina poslednji pokušaj da se grupa jevrejskih izbeglica dovede u Palestinu Dunavom i preko Crnog mora. Do 1940. god. glavna teškoća za ilegalna putovanja u Palestinu bila je za jevrejske organizacije u tome da svoje planove sprovedu uprkos najintenzivnijim protivmerama Britanaca. U toku 1941. god. Nemci su promenili svoju antijevrejsku politiku i generalno su zabranili iseljavanje Jevreja (time i ilegalne transporte za Palestinu, što su do tada tolerisali i čak podržavali, kao sredstvo za “rešenje jevrejskog pitanja”). Tako je uništena i ova mogućnost za bekstvo. Nemačkim napadom na Jugoslaviju i Grčku dospeli su pod kontrolu sila Osovine i tranzitni putevi za ilegalne emigrante u jugoistočnoj Evropi. Od marta 1941. god. do marta 1944. god. ni jedan Jevrejin nije više mogao ovim putem da se spasava iz Evrope od nacionalsocijalista.³²

Pretpostavlja se da kladovske izbeglice nisu više računale na odlazak u Palestinu, u to vreme, posle šesnaest meseci deprimirajućih iskustava. Odgovornost je bila na cionističkim organizacijama – godinu i po dana nisu uspele da organizuju dalje putovanje grupe za Palestinu. Stoga se nije moglo očekivati da će im to sad uspeti, u novoj, skoro beznadežnoj situaciji. Još pre okupacije Srbije od strane nacionalsocijalista izbeglice grupe Kladovo živele su sa osećanjem napuštenosti od svih cionističkih zvaničnih organa. Početkom okupacije Srbije uništena je i zadnja nada za pomoć iz inostranstva.

Prepušteni sami sebi pojedini među izbeglicama počeli su sami da traže mogućnost za odlazak. U leto 1941. god. *Kari Kris* je pravio aluzije u pismu sestri na svoje pokušaje da iz Beograda uspostavi kontakt sa poslovnim partnerom pokojnog oca u Lisabonu. Od njega se nadao pribavljanju makar samo tranzitne vize, na putu za SAD, kroz Portugaliju.³³ Pored individualnih pokušaja za odlazak bio je najmanje jedan organizovan pokušaj učesnika transporta za spasavanje od okupatora Srbije. 10. juna 1941. god. jedna grupa izbeglica obratila se nadležnom nemačkom uredu u Beogradu radi odobrenja za njihov odlazak u SAD preko Lisabona. Kao što iz ovog akta proizilazi već prethodnog meseca su se obraćali na nadležna

---

³² Videti: “Ilegalni transporti brodom za Palestinu 1937. god. –1944. god. organizovani od strane revizionista, privatnih osoba i Mosada”, u delu Perl, Rat na četiri fronta (The four front war), str. 367.

³³ Usmena informacija od strane Suzi Kris u vezi pisma njenog brata 15.8. 1941. god.

mesta sa molbom da se podrže njihovi planovi za odlazak i predlagali su razne puteve za Lisabon. U međuvremenu su doznali:

“...da će iz Beča i Berlina preko Pariza redovni zatvoreni transport kretati za Lisabon. S obzirom na iskustva iz centralnih nadležstava u Beču i Berlinu u vezi ovih puteva i saznanja o koracima, koje treba preduzeti, i nama se čini preporučljivim da iseljenje u Ameriku sprovedemo istim putem.”³⁴

Oko 40 molilaca naveli su i to da je plaćanje putnih troškova za Ameriku već regulisano, ali će im ukoro isteći važnost pasoša. Stoga mole nemačko poslanstvo u Beogradu da im se što je moguće brže odobri proputovanje kroz Nemački Rajh i okupiranu Francusku i da potpomognu dobijanje njihovih tranzitnih viza kroz slobodnu Francusku i Španiju. Dopis koji su potpisali Bečlija dr Karl Rotenštrajh (Rotenstreich)³⁵ i izvesni Kramer, stigao je preko raznih komandantura do nemačkog vojnog zapovednika lično, a on ga je dostavio nemačkom poslanstvu u Beogradu. Tamo je stavljena sledeća primedba:

“Ne preduzeti ništa.”³⁶

Članovi kladovske grupe bili su tačno informisani. Stvarno je u leto 1941. god. uspelo grupi od nekoliko stotina Jevrejki i Jevreja iz Beča da napuste Austriju. Oni su posedovali brodske karte za SAD i Latinsku Ameriku.³⁷

U Beogradu je za interese nesrpskih Jevreja bio nadležan nemački poslanik Bencler. No on u to vreme nije ništa preduzeo da bi potpomogao napore kladovskih izbeglica za iseljenje. 30. juna 1941. god., osam dana posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, poslanstvu se obratio referent za jevrejska pitanja pri Gestapou, SS

---

³⁴ PA/AA, poslanstvo u Beogradu, 62/6, sveska 2, pismo iz "Jevrejskog iseljeničkog logora Šabac" nemačkoj okružnoj komandi u Šapcu, 10.6.1941. god.

³⁵ Dr Karl Rotenštrajh, poreklom iz Kolomeje (Galicija), koji se sa suprugom Rozom priključio transportu Kladovo, bio je u Beču aktivni cionista u cionističkom radničkom udruženju "Ha'oveded" i jedan od osnivača radničke partije Ben Guriona (Mapai). Od 1938. god. Rotenštrajh je kao predstavnik Štorfera u Bratislavi bio angažovan u organizovanju ilegalnih transporta za Palestinu. (Štorfer je bio od strane Ajhmanovog Centralnog ureda za jevrejsko iseljavanje zaduženi jevrejski predstavnik za organizaciju ilegalnih transporta iz Beča za Palestinu.) Podaci o dr Rotenštrajhu potiču od Hajnriha Bergera (Den Haag).

³⁶ PA/AA, poslanstvo u Beogradu, 62/6, sveska 2, pismo iz "Jevrejskog iseljeničkog logora Šabac" nemačkoj okružnoj komandi u Šapcu, 10.6.1941. god.

³⁷ Moser: Jevreji Austrije (Moser: Österreichs Juden), str.195.

Untersturmfürer (potporučnik) Fridrih Štrake. On je hteo da obezbedi saradnju poslanstva u sprovođenju mere SD za proterivanje stranih Jevrejki i Jevreja iz Srbije. Međutim saopšteno mu je sledeće:

“Mi (poslanstvo) smo nezainteresovani u vezi proterivanja Jevreja i prepuštamo SD-u da preduzme odgovarajuće mere. Nećemo uložiti prigor.”³⁸

Nemački poslanik Bencler očigledno nije još shvatio da se SD sa proterivanjem inostranih Jevreja već pripremao za prvi stepen deportacione politike. Tek avgusta 1941. god., kada je po Benclerovoj želji Edmund Vezenmajer (Weesenmayer),³⁹ “ekspert za jevrejsko pitanje” u Ministarstvu inostranih poslova, dodeljen poslanstvu u ulozu savetnika, polako je postalo jasno Bencleru kakve lovorike može da osvoji i njegov ured i on lično pri “očišćenju Srbije od Jevreja”. Od tog momenta niko nije mogao sprečiti Benclera i Vezenmajera u njihovim naporima da započnu deportaciju Jevreja i da povrate izgubljeni teren u odnosu na druge okupatorske službe. Bencler je pokazivao malo interesovanja da preduzme nešto kada su 40 kladovskih izbeglica juna 1941. god. pokušavale da ostvare odlazak u SAD. Utoliko je žustrije 3 meseca kasnije zahtevao “neodložno isprazniti šabački logor od 1.200 Jevreja,⁴⁰ i “brzo i strogo likvidiranje jevrejskog pitanja” u Srbiji pomoću deportacije na istok.⁴¹

---

³⁸PA/AA, poslanstvo u Beogradu, 62/5, sveska 2, zapisnik od 30.6.1941. god.

³⁹Aprila 1941. god. Vezenmajer je poslat u Zagreb od strane ministra inostranih poslova Joakima fon Ribentropa radi vođenja razgovora sa predstavnikom ustaša, nekadašnjim austrougarskim generalštabnim pukovnikom Slavkom Kva-ternikom u vezi formiranja satelitske ustaške vlade. Na osnovu Vezenmajerovog izveštaja Hitler je definitivno odlučio da prizna ustaški pokret predvođen Pavelićem, kao podobnog nemačko-italijanskog partnera u savezništvu (v. Matl: Jugoslavija u II svetskom ratu, str. 102). Krajem jula 1941. god. Vezenmajer je poslat u Beograd radi uklanjanja “antinemačke klike zavernika” i zbog narastanja “komunističkih akcija u Srbiji” kao potpora Bencleru. Vezenmajer je pokušao, doduše sa malo uspeha, da iznutra razbije pokret ustanika, i to uz pomoć prikrivenih hrvatskih konfidenata i ubacivanjem agenata u komunističku organizaciju (v. Glišić: Teror, str. 55).

⁴⁰PA/AA, interni telegram Benclera na AA 12.9.1941. god.

⁴¹PA/AA, interni telegram Vezenmajera i Benclera upućen na AA 10.9. 1941. god.

Počinje partizanski ustanak protiv okupatora

Kao što je već spomenuto, posle povlačenja borbenih jedinica u proleće 1941. god. u Srbiji i Hrvatskoj stacionirane su 4 Vermahtove okupacione divizije. U Šabac, mesto boravka kladovskih izbeglica, upućeni su 6. i 8. puk 750. pešadijske regimente 718. pešadijske divizije. Ovim je broj Austrijanaca u ovom gradu znatno porastao. Osim oko 800 austrijskih izbeglica – Jevreja sad su se tu u Šapcu smestile stotine vojnika Vermahta iz Austrije, pošto se 718. divizija sastojala pretežno od Austrijanaca. Divizija je maja 1941. god. formirana u Inzbruku kao okupatorska trupa specijalno za Balkan. Oficiri i podoficiri poticali su 51% iz “Ostmarka” (Austrija posle Anšlusa), dok je među vojnicima taj procenat bio još veći, 62%.⁴² Kada je 718. divizija krajem 1941. god. stigla u Hrvatsku, kao podrška ustaškom marionetskom režimu, bila je pod zapovedništvom nekadašnjeg ministra u “anšlus-vladi” i sadašnjeg nemačkog generala u Zagrebu, Edmunda Gleiss-Horstenaua, koji je veći deo divizije rasporedio na srpsko-hrvatskoj granici, kao graničnu zaštitu. 6. i 8. puk je smešten u pogranični Šabac i bio je pod zapovedništvom komandujućeg generala u Srbiji.

Neposredno posle nemačkog napada na Sovjetski Savez 22. juna 1941. god. u Srbiji je otpočeo oružani otpor protiv okupatora. Odmah posle kapitulacije Komunistička partija (KPJ) osnovala je u svim regionalnim partijskim rukovodstvima vojne komitete. Početkom jula 1941. god. Centralni komitet KPJ, pod rukovodstvom Josipa Broza Tita, odlučio je da se započne sa oružanim ustankom protiv okupatora. Osnovan je Glavni štab partizanskih jedinica pod Titovom komandom i regionalni rukovodeći štabovi, takođe i u Crnoj Gori okupiranoj od Italijana i u Bosni. Težište partizanskog ustanka pod Titovim vođstvom bilo je u Srbiji. Između jula i sredine avgusta partizani su oružanu borbu započeli sa mobilnim jedinicama prvo na “niskom nivou”. Prvo su svoju snagu dokazali mnogobrojnim napadima i akcijama sabotaze na upravne institucije srpskih kolaboracionista, na vozove i komunikacione uređaje i ubijanjem saradnika okupatora. Ispočetka operacije su se skoncentrisale na seoske oblasti da bi se s jedne strane iskoristilo slabo vojno prisustvo Vermahta, a s druge strane da bi se izvukao politički kapi-

---

⁴²Vojni arhiv Frajburga (nadalje BA/MA); RH/26-718/3, KTB Ia 718 ID, -14.5 – 31.12.1941.

tal iz tradicionalnog agrar-boljševičkog stava seljaka i njihove mržnje prema gradskoj centralnoj vlasti. Ovim akcijama trebalo je da se postigne u narodu bezuslovna podrška uspešnom gerilskom pokretu, i da se regrutuju dobrovoljci za partizansku borbu.

Već posle mesec dana partizani su prešli na vojne akcije protiv nemačkog okupatora. Uspešni napadi na manje kontingente Vermahta ohrabрили su stanovništvo i povećali prestiž partizana. Istovremeno ove gerilske akcije služile su i za zaplenjivanje hitno potrebnog oružja, jer na početku borbi partizanima je iz zaostalog arsenala prethodne jugoslovenske vojske bilo na raspolaganju samo oko 20.000 pušaka (zastarelih), oko 500 automatskog oružja i 5 topova. Potrebe u oružju i municiji mogle su se delimično pokriti tek osvajanjem grada Užica sa fabrikom oružja (septembra 1941. god.), i to na kraće vreme. U leto-jesen 1941. god. broj partizana je u Srbiji iznosio 4.000 – 8.000 ljudi.⁴³

U toku avgusta naglo su porasli napadi partizana, dok su gubici Vermahta u ljudstvu od početka okupacije do kraja jula iznosili ukupno 10 vojnika, u prvoj dekadi palo je 22. Samo u toku ovih dana okupator je registrovao oko 100 sabotaža na železnici, telefonskim vodovima, zgradama opština i žandarmerije, rudnicima, fabrikama i kamionima Vermahta.⁴⁴

U sporazumu sa zapovednikom Vermahta šef SiPo i SD (Politička policija i Služba bezbednosti) u Srbiji naredio je kao "odmazdu" streljanje talaca i kažnjavanje civilnog stanovništva.⁴⁵ No, uskoro se pokazalo da je broj političko-policijskih organa za represiju (SD i policija) nedovoljan za slamanje partizanskog otpora.

---

⁴³Viler (Wheeler) smatra da se avgusta 1941. god. u Srbiji nalazilo 8.000 partizanskih boraca, u 21. odred. Viler: *Britanija i rat*, str.79. Đilas tvrdi da je u jesen 1941. god. u Srbiji bilo 4.000 aktivnih partizanskih boraca. Đilas: *Borba*, str. 128.

⁴⁴BA/MA, RW 40/5, 21.8.1941. god.

⁴⁵Dok je u Beogradu zbog sabotažnih akcija i napada partizana na okupacione centre u to vreme sprovedena kaznena ekspedicija uz streljanje talaca od strane nemačke policije i SD, u provinciji je u tome učestvovala i srpska žandarmerija. Kada je 18. jula 1941. god. kod srpskog grada Užica izvršen atentat na austrijskog generala i komandanta puka Adalberta Lončara, u kojem je teško ranjen njegov adutant, a on sam ostao nepovređen, sprovedena je "akcija čišćenja" od strane jedinica Vermahta stacioniranih na ovom prostoru uz učešće SD Ajnzac-grupe, nemačkih policijskih snaga i srpske žandarmerije, i to: u svakom mestu uhapšeno je po 10 talaca, "52. komunista, Jevreja i pripadnika bandi u mestima Užice, Valjevo i Čačak" streljani su. – v. Nirnberška organizacija (NO) dokument 2944, šef SiPo i SD, izveštaj o događajima, UdSSR br. 30, 22.7.1941. god.

Zbog “pogoršane situacije” zapovednik Vermahta u Srbiji, general Danckelman, zatražio je za “sprovođenje aktivnog savladavanja” srpskog otpora “dovođenje dodatna 2 policijska bataljona i najmanje 200 SD-ovih ljudi”.⁴⁶ Međutim njegov zahtev je odbijen sa obrazloženjem da su SD i policija neodložno potrebni na istoku. Mesto SD-a i policije treba Vermaht da se prihvati borbe protiv pokreta otpora:

“Zbog narastanja pobune i akata sabotaže Firer sad očekuje da se uključe snage Vermahta i brzom i oštrom intervencijom što pre uspostave mir i red.”⁴⁷

U Srbiji su odmah preduzete mere kako bi se ispunila Hitlerova očekivanja. Dva dana po prijemu pisama od Vrhovne komande (OKW) naredio je general Danckelman da trupe Vermahta “odmah krenu sa napadom na komunističke terorbande”.⁴⁸ U tu svrhu formirane su mobilne lovačke komande, koje su se sastojale od jedinica Vermahta, snaga policije i SD. Komandiri bataljona dobili su uputstva:

“U svakom regionu postaviti 1-2 lovačke komande sa jednim oficijom i 30-50 ljudi, koji, uz prevoz kamionima, povezani sa srpskim policijskim komandama, spremni na napad, treba da otkriju komunističke bande, da im postavte zasede, da ih unište ili oteraju u smrt. Ovim lovačkim komandama priključiti pripadnike policije, SD, srpske žandarmerije i tumača.”⁴⁹

Uspostavljanjem “mešovitih lovačkih komandi”, koje su se sastojale od policije, SD i jedinica Vermahta, vojnici su naučili “metode borbe” policije i SD i osposobili su se u njihovoj posebnoj formi borbe sa protivnikom.

Dok je u mnogim krajevima već otpočela partizanska borba, u Šapcu još nije bilo napada od strane partizana. Početkom avgusta stacionirani Vermahtovci u Šapcu javili su:

“U Šapcu se ne dešava ništa, mirno je.”⁵⁰

Ipak posle nekoliko dana stigle su 3 čete policijskog rezervnog bataljona 64. Neposredno posle toga pokazale su se prve posledice

---

⁴⁶BA/MA, RW 40/5, KTB Ia, prilog 5, pismo Dankelmana (Danckelmann) upućeno za Lista, 4.8.1941. god.

⁴⁷Šef OKW obaveštava vojnog zapovednika Srbije, 9.8.1941. god.

⁴⁸BA/MA, RW 40/5, 11.8.1941. god.

⁴⁹Isto.

⁵⁰Isto. KTB-unošenje, 12.8.1941. god.

prisustva policijskih trupa u Šapcu. 18. avgusta 1941. god. u gradu je obešeno 10 talaca.⁵¹

Sledećeg dana došlo je do vatrenog okršaja pri jednom "lovačkom izletu" oko 20 km od Šapca, između jedne od novoosnovanih lovačkih komandi sastavljenih od pripadnika obeju Vermaht-komandi stacioniranih u Šapcu i partizana. Radi podrške lovačkoj komandi na mesto borbe poslate su sve raspoložive snage šabačke policije. U borbama je ubijeno oko 30 partizana; tri vojnika i jedan policajac su poginuli, 10 vojnika je ranjeno.⁵² U noći između 20. i 21. avgusta 1941. god. okupator je sproveo "odmazdu" zbog nemačkih žrtava. Mara Jovanović se seća događaja te noći:

"U noći između 20. i 21. avgusta čula sam strahoviti prasak. Iskočila sam iz kreveta. Majka je već bila budna. Želela je da se vratim u krevet, ali ja nisam mogla. Ostala sam budna do jutra. Kad sam rano ujutru krenula u pekaru, saznala sam da su Nemci izvukli iz kreveta dr Boru Tirića i streljali ga. Isprva nisam mogla da poverujem u to, ali onda sam ugledala njegov leš. Moja prijateljica i ja videle smo i leševe ubijenih Jevreja. Na gradskom trgu, ispred Narodne banke više Jevreja je ležalo u krvi. Sve više i više, nikad kraja. Oko podne saznali smo imena nekolicine mrtvih: dr Bora Tirić, Milutin Jovanović, dr Alfred (Bota) Koen, trgovac Rista Ukropin, Milutin Petrović, Milutin i Milorad Misojčić, Nikola Perić, Dragoljub Dabić i Velimir Dukić."⁵³

Više se ne može utvrditi, koja je jedinica izvršila streljanje šabačkih Jevreja. Dnevni izveštaj AOK 12 OKW od 22. avgusta 1941. god. sadrži samo informacije o "uvođenju kaznenih mera".⁵⁴

Nije poznat tačan broj Jevreja ubijenih te noći, radi se o 10-20 ljudi. Kladovske izbeglice doživele su ovu akciju ubijanja kao svedoci. Pošto su na gradskom trgu sakupljeni leševi Jevreja ubijenih u noći, dovedene su iz logora za internaciju jevrejske izbeglice iz transporta Kladovo i upućene su na gradski trg. Primorane su da kroz ceo grad nose leševe ubijenih Jevreja i da ih radi zastrašivanja obese na električne bandere usred grada.⁵⁵

---

⁵¹ Glišić: Teror, str. 60.

⁵² BA/MA, RW 40/5, izveštaj o uključanju 3. čete Političko-rezervnog bataljona 64, 19.8.1941. god.

⁵³ Jovanović: Mi se pakujemo, str. 259.

⁵⁴ NOKW-1660, dnevni izveštaj AOK 12 Ic/AO, 22.8.1941. god.

⁵⁵ Levental: Zločini (The Crimes), str. 40.

63. preživelih iz šabačke jevrejske opštine oterani su u logor za internirce u severnom delu grada, gde su do tada živele samo izbeglice iz transporta Kladovo. Manji broj imućnih šabačkih Jevreja mogao je da se otkupi od internacije. Po naređenju okružnog zapovednika Šapca "šabački Jevreji, koji su imali stan, morali su da plate 520.000 dinara odštete zato što privremeno nisu odvedeni u logor."⁵⁶ I ova tako visoka ucena (u vrednosti od 25.000 rajhsmarki) nije mogla da spase imućne Jevreje od kasnijeg interniranja i ubistva. U jednom dopisu od decembra 1941. god., u kojem je reč o daljoj primeni pomenutog iznosa zvanog "jevrejski novac", cinično se kaže:

"Koliko je poznato jevrejski muškarci grada Šapca zbog prošlih nemira nisu više živi."⁵⁷

Posle toga ured generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji naredio je da se gotovinski iznos uputi na jedan konto (pod nazivom "Jevrejska potraživanja"), a vrednosni papiri i štedne knjižice deponeju kod Srpske nacionalne banke pod nazivom "Predata jevrejska imovina u Šapcu".⁵⁸ I u drugim mestima Srbije došlo je u leto 1941. god. do sličnih akcija ubijanja kao u Šapcu. Na početku akcije streljanja talaca srpski civili sakupljeni su često sasvim samovoljno i streljani su. Ovaj postupak ubrzo se za okupatora pokazao kontraproduktivnim. Izazvao je konflikt sa srpskom kolaboracionom vladom koja je protestovala zbog samovoljnog ubijanja potpuno nevinih seljaka, s druge strane imao je za posledicu da je sve više Srba bežalo u šumu da bi se priključilo pokretu za oslobođenje. Zbog toga su okupacione vlasti prešle na smišljeno traganje za dvema grupama žrtava: za komunistima i Jevrejima. No ni krvave mere represije u leto 1941. god. nisu dovele do željenog cilja. Početkom septembra vojni zapovednik Danckelman je rezignirano zaključio:

"Stalno narastanje oružanog ustanka nisu mogle da zaustave ni mere odmazde zbog sabotažnih akcija protiv nemačkog Vermahta, pri kojima je streljano ili javno obešeno do sada ukupno oko 1.000 komunisti i Jevreja, spaljene kuće bandita, čak i celo jedno selo."⁵⁹

---

⁵⁶Savezni arhiv (Bundesarhiv) Koblenc (nadalje BA/K), R26 VI/682, Štab Uprave opunomoćenog generala u Srbiji upućuje na generalnog opunomoćenika za privredu Srbije, 27.12.1941. god.

⁵⁷Isto.

⁵⁸Isto.

⁵⁹BA/K, NS 19/1730. Izveštaj zapovednika Dankelmana, Vermaht-zapovednika za jugoistok, 3.9.1941. god.

Do tog vremena kladovske izbeglice u Šapcu bile su pošteđene od streljanja Jevreja. Dolazak novog zapovednika u Srbiju zapečatio je njihovu sudbinu.

Bitka za Šabac

Uprkos dovođenju novih jedinica Vermahta dramatično se povećao otpor protiv nemačkog okupatora. Sredinom septembra 1941. god. partizani i deo nacionalističkih, kralju odanih Mihajlovićevih četnika, držali su pod kontrolom celu južnu i zapadnu Srbiju. Činilo se da Nemci ne mogu više dugo vladati Srbijom, samo je još u gradovima okupator imao punu kontrolu. Oreolom nepobeđivosti ovenčan Vermaht sada je na ovom sporednom ratištu u Srbiji bio suočen sa svojim prvim vojnim porazom. Da ne bi izgubio svaku kontrolu nad Srbijom, zapovednik Vermahta, odgovoran za ceo balkanski prostor, generalfeldmaršal za jugoistok, List, tražio je od Vrhovne komande da se uputi na Balkan jedna borbena divizija i postavi jedan general u čijoj ličnosti će biti skoncentrisana celokupna izvršna vlast u Srbiji.

“U obzir dolazi pešadijski general Beme (Böhme), kao ličnost naročito pogodna za taj položaj i istovremeno izvršni poznavalac balkanskih prilika.”⁶⁰

Hitler je prihvatio predlog i imenovao je Austrijanca, Franca Bemea za opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji.⁶¹ Hitler je mogao da se osloni na generala Bemea. Do marta 1938. god. Beme je kao čelni čovek austrijske obaveštajne službe na Hitlerovo zadovoljstvo dobro sarađivao sa nemačkom kontraobaveštajnom službom. Zbog toga je februara 1938. god., pri susretu austrijskog kancelara Šušniga sa Firerom u Berhtesgadneru, Beme prisilno nametnut Šušnigu, od strane Hitlera, za šefa austrijskog generalštaba. Samo je brzi anšlus marta 1938. god. sprečio da general Beme ne postane stvarni šef generalštaba austrijske armije. Snabdeven od strane Hitlera kompletnom punomoći nad vojnim i civilnim službama u Srbiji, a u cilju “uspostavljanja reda najoštrijim sredstvima”,⁶² general Beme je stigao u Beograd sredinom septembra. Na

---

⁶⁰BA/MA RH 19 XI/81, telegram Lista za OKW i OKH, 12.9.1941. god.

⁶¹Uputstvo Firera br. 31, 16.9.1941. god., citirano od Hubatscha, Hitlerova uputstva, str. 149.

⁶²Isto.

taj način sa Glaise-Horstenauom (opunomoćeni general u Zagrebu) i Bemeom (opunomoćeni komandujući general u Srbiji) najviše položaje Vermahta u prethodnoj Jugoslaviji zaposeli su "austrijski poznavaoi Balkana". Istovremeno sa generalom Bemeom u Srbiju je premeštena i 342. pešadijska divizija. U borbama proverena trupa od 12.000 ljudi došla je iz Francuske i bila je pod komandom austrijskog generala dr Waltera Hinghofera. General Beme je odmah prebacio diviziju u Šabac, pošto je u međuvremenu zapadna Srbija postala glavni centar otpora protiv okupatora. Okupator je snagu partizana i četničkih jedinica u ovom delu zemlje, takozvanom Sava-Drina-trouglu, cenio na 2.000 do 10.000 ljudi. Iako je u avgustu stiglo pojačanje 750. pešadijskom puku i 718. pešadijskoj diviziji u Šapcu,⁶³ njihova borbena moć nije bila dovoljna da savlada partizane i četnike.⁶⁴

Čelnici Vermahta shvatili su da se naspram nemačkih jedinica u ovoj oblasti nalazi vojnički organizovan neprijatelj:

"Komunističke i nama neprijateljske nacionalno maskirane bande u oblasti pobune tako su se organizovale u zadnje vreme da se već može govoriti o savezu neprijatelja. Njihovo vojno ustrojstvo je često pod odgovornim vođstvom nekadašnjih srpskih oficira."⁶⁵

Naređenje generala Bemea za "čišćenje savske okuke" bez sumnje je ukazivalo na to da mu nije bilo primarno direktno savlađivanje vojnog otpora, već razbijanje socijalne, logističke i materijalne baze pokreta otpora. Trebalo je prvenstveno savladati srpsko civilno stanovništvo, a ne toliko udružene snage otpora:

1. Neprijateljske bande pod vođstvom nekadašnjih srpskih oficira javljaju se u okuci Save zapadno od linije Mitrovica, Šabac i odatle južno u širokim planinskim predelima.

Stanovništvo u ravnici između Drine i Save pridružilo se pokretu ustanka. Žene i deca vršili su službu obaveštavanja i brinuli se o snabdevanju okolnih bandi. Time je celo stanovništvo uzelo učešća u ustanku.

---

⁶³BA/MA, RH 26-118/3; KTB Ia 718 ID-20.8.1941. god.

⁶⁴Posle vojnog uspeha partizana početkom septembra počeli su pojedini četnički rukovodioci sa svojim ljudstvom, ispočetka bez saglasnosti svog vođe Draže Mihajlovića, da izvode zajedničke operacije sa partizanima – v. zapisnik sa sastanka sa srpskim generalom Dražom Mihajlovićem, 11.11.1941. god.

⁶⁵BA/MA, RW 40/11, prilog uz KTB Ia, Zapovednik Srbije, 16.9.1941. god.

2. Ravnicu u predelu Drine i Save, gde je baza za snabdevanje ustanika, treba očistiti uništavanjem bandi, kako bi se za duže vreme presekli izvori snabdevanja ustanika u ovim krajevima.

Bezobzirnim merama treba postići da se pruži zastrašujući primer, koji će ubzo biti poznat u celoj Srbiji. Neprijateljski otpor treba bezobzirno slomiti. Sve učesnike, koji ma u kojoj formi učestvuju u borbi, treba smatrati četnicima i kao takve ih tretirati.

Treba spaliti sva naselja iz kojih ili iz čije blizine su pucali na nemačku vojsku ili se u njihovoj blizini naišlo na oružje i municiju. Treba uhapsiti svo muško stanovništvo od 15 do 60 godina i odvesti na sabirno mesto, kao zarobljenike divizije. Kasnije ih treba koristiti za rad, naročito na kukuruznim poljima i za unošenje letine. Celokupno žensko stanovništvo treba uključiti u iste radove ili odvesti na prinudni rad.

Po posebnoj zapovesti zarobljenike treba premestiti u koncentracione logore severno od Save, a žensko stanovništvo oterati na jug, u planinski kraj Cera. Spaliti sela i salaše uz poštedu poljoprivrednih mašina potrebnih za žetvu.

Stoku saterati na sabirno mesto s obe strane Save.”⁶⁶

General Beme je sa generalom Hinghoferom iz 342. pešadijske divizije želeo da zastraši srpsko civilno stanovništvo pružajući mu krvavi primer. Da bi se sa ostalim službama dogovorio o ovom postupku, Beme se sastao sa čelnicima ostalih okupacionih organa. Sledećeg dana posle ovog sastanka u Srbiji, stigao je general Glais-Horstenau u Beograd, da bi novog zapovednika Srbije obavestio o situaciji u Hrvatskoj. Da bi sprečili bekstvo partizana i četnika u Hrvatsku, Beme je obezbedio saglasnost Glais-Horstenaua u vezi jačanja četa 718. pešadijske divizije,⁶⁷ koje su se nalazile u šabačkom prostoru i u Mitrovici sa srpske strane. Novododate jedinice pripadale su diviziji podređenoj generalu Hinghoferu.⁶⁸ Pretpostavlja se da su oba nekadašnja k.u.k. oficira, koji su sad zauzimali najviše položaje u nemačkom Vermahtu u Jugoslaviji, svoje planove o daljim aktivnostima rešavali na prostoru istorijsko važnom za

---

⁶⁶BA/MA, RH 24-18/87 –Bemeovo naređenje za čišćenje okuke Save, 22.9. 1941. god.

⁶⁷BA/MA, RH 24-18/87, KTB Ia, opunomoćeni komandujući general u Srbiji, 20.9.1941. god.

⁶⁸Radilo se o štabu II bataljona i o 8. četi; uporediti sa BA/MA, RH 26-118/3, KTB, uneto 21. i 26.9.1941. god.

Austriju. Glaiß-Horstenau je opunomoćenom generalu Bemeu ponudio svoja vojno-strategijska iskustva:

“Maršal Kvaternik (komandant hrvatske armije) smatra na osnovu iskustava na ovom prostoru celishodnim da se napad ojačane 243. pešadijske divizije (misli se na 342. peš.div.) usmeri iz Sirmije. Na osnovu iskustava iz jeseni 1914. god. ja se pridružujem Kvaternikovom mišljenju.”⁶⁹

Međutim Beme nije visoko cenio niti predloge k.u.k. vojnika, niti istorijsko znanje vojnog istoričara Glaiß-Horstenaua. Beme je naredio generalu Hinghoferu, suprotno idejama Glaiß-Horstenaua, da se “očisti” jedno od glavnih uporišta partizana u predelu Cera, blizu grada Šapca (ili 50 km zapadno od Beograda). Podsećajući na istorijske događaje iz 1914. god. Beme je, zadojen staro-austrijskom mržnjom prema Srbima, ukazao oficirima i vojnicima 342. pešadijske divizije na “istorijsku dimenziju” predstojećeg zadatka. Beme nije izrazio nikakvu sumnju da će “kaznena ekspedicija” protiv Srbije započeta 1914, pod k.u.k. feldmaršalom Konradom von Hötendorfom, sada pod njegovom komandom biti uspešno dovedena do kraja:

“Trebalo da izvršite zadatak na prostoru gde je 1914. god. podlošču srpskih muškaraca i žena u potocima tekla nemačka krv. Vi ste osvetnici tih mrtvih Nemaca. Treba dati zastrašujući primer celoj Srbiji, da bude pogodeno celokupno stanovništvo. Svaki, koji bude milosrdan, ogrešiće se o živote svojih drugova. Biće pozvan na odgovornost bez obzira koja je ličnost u pitanju i izvešće se pred ratni sud.”⁷⁰

Pri dolasku trupa u Šabac već su se u gradu i okolini vodile žestoke borbe.⁷¹ 23. septembra 1941. god. Šabac je sa svih strana napadnut od oko 1.000 partizana. Bobbene grupe su već prodrle u grad i zauzele jednu fabriku i električnu centralu.⁷² Ovo je bio prvi napad boraca na jedan grad okupiran od Nemaca. Posle desetočasovnih uličnih borbi, u kojima su sa nemačke strane bila uključena i oklopna kola, napadači su se povukli iz grada.⁷³

---

⁶⁹BA/MA RH 24-30/270; telegram Glaiß-Horstenaua Listu 12.9.1941. god.

⁷⁰BA/MA RH 26-342/8; Beme se obraća jedinicama 342.ID, 25.9.1941. god.

⁷¹BA/MA RH 26-118/3; uneto 24.9.1941. god.

⁷²BA/MA RH 26-118/3; telegram II bataljona/750 upućeno na LXV, 23.9.1941. god.

⁷³BA/MA RH 26-118/3; II/JR 750, za IR 750, 23.9.1941. god.

Robert L. iz Inzbruka, nekadašnji podoficir u 6. četi 750. pešadijskog puka, još se i danas seća kako je njegova četa gađana iz šabačkog mlina (prethodno prebivalište kladovskih izbeglica).⁷⁴

Iste večeri u Šabac je stigao jedan bataljon 342. pešadijske divizije. Bataljonu je od strane general Bemea naredeno da se sledećeg dana na prepad uhapsi celokupno muško stanovništvo grada u dobu od 14 do 70 godina.

“Streljati sve stanovnike (i žene) koji su učestvovali u uličnim borbama u Šapcu, takođe i muškarce u čijim stanovima je pronađeno oružje ili municija, ili koji su pokušali bekstvo. Zarobljene muškarce prebaciti na hrvatsku teritoriju, severno od Save, u koncentracioni logor postavljen od strane divizije.”

Zarobljenici su mogli poneti sa sobom, osim odela na sebi, jedan mantil, cebe, porciju sa kašikom i hranu iz svojih zaliha.⁷⁵

Istovremeno jedan izviđački bataljon 342. pešadijske divizije otpočeo je gradnju koncentracionog logora severno od Šapca, na hrvatskoj strani.⁷⁶ 24. septembra 1941. god. 342. pešadijska divizija i delovi rezervnog policijskog bataljona 64, otpočeli su sa hapšenjem svih muškaraca i muške omladine u gradu.⁷⁷ Napredujući ka centru sa oboda grada sistematično su upadali u sve stanove i radnje, pljačkali su svu imovinu i terali sve muškarce na jedno sabirno mesto u zapadnom delu grada.⁷⁸ 342. divizija uspostavila je dva komandna mesta: jedno je bilo zaduženo za odvođenje uhapšenih muškaraca, a drugo za skladištenje opljačkanih dobara. Komandant divizije, dr Hinghofer, lično je izdao uputstva za delatnost komandnog mesta “Odvođenje zarobljenika”:

a) Preuzimanje dovedenih zarobljenika. Opšte prebrojavanje. U naročitim slučajevima poimenično utvrđivanje spiskova.

b) Izdvajanje “folksdojčera” i neopravdano uhapšenih.

c) Pretraživanje zarobljenika, traženje oružja i municije, uključujući sablje i bodeže. Utvrđivanje imena nosioca oružja i municije prema priloženom

---

⁷⁴Intervju sa Robertom L. na 20. drugarskom sastanku nosilaca hrastovog lista nekadašnje 118. lovačke divizije 3.6.1989. god. u Inzbruku.

⁷⁵BA/MA RH 26-342/11; naredenje generala Bemea za “čišćenje” Šapca 23.9.1941.

⁷⁶BA/MA RH 26-342/8; KTB Ia upućeno na 342.ID, 24.9.1941. god.

⁷⁷BA/MA RH 26-342/11; telegram Ia upućen na 342ID za opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji, 24.9.1941. god.

⁷⁸Isto.

spisku i njihovo izručenje prekom sudu. Posedovanje noževa, koji se ne smatraju ubojitim oružjem, ne opravdava izručenje prekom sudu. Među tim treba oduzeti sve noževe. (...)

d) Zarobljenički logor čuvati pod stražom

e) Odvođenje zarobljenika u koncentracioni logor.

Komandir javlja svakodnevno u 21 h o broju zarobljenika, streljanjima, oduzimanju oružja i o drugim događajima.”⁷⁹

Akcija je završena za tri dana i bilo je zarobljeno 4.459 civila-muškaraca. No pri sistematičnom čišćenju grada niti je pronađeno oružje, niti je bilo oružanog otpora prema vojnicima.⁸⁰ Nije bilo ni znakova da je stanovništvo grada aktivno učestvovalo u borbama prethodnih dana.

Međutim ovo nije bilo od prvorazrednog značaja, pošto je general Beme hteo, uz pomoć divizije generala Hinghofera, da sprovede prvo kolektivno kažnjavanje srpskog civilnog stanovništva. Odgovarajući tome bilans čišćenja bio je krvav.⁸¹ Mada stanovništvo i muškarci nisu pružali otpor, u toku akcije streljano je 75 šabačkih muškaraca, a za 5 ostalih je javljeno da su “umrli”.⁸²

“Krvavi marš”

Mučeništvo muškaraca ovog grada tek je započelo. Za odvođenje zarobljenika zaduženi su delovi divizijske rezerve 342. pešadijske divizije. Među deportovanima bili su i omladinci i muškarci transporta Kladovo. Po primeru izbeglica iz kladovskog transporta videlo se koliko je deportovanje muškog dela Šapca imalo malo veze sa partizanskim borbama i njihovim slamanjem. Izbeglice su davno, pre početka partizanskih borbi u ovom kraju, bile internirane u odvojene barake i nisu mogle kontaktirati sa stanovništvom, a kamoli sa partizanima ili četnicima.

---

⁷⁹BA/MA RH 26-342/8; predmet: premeštanje zatvorenika, 25.9.1941. god.

⁸⁰BA/MA RH 26-342/8; KTB, uneto 27.9.1941. god.

⁸¹BA/MA RH 26-342/11; dnevni izveštaj Ia od 342. ID upućeno na XVIII, AK, 25.9.1941. god.

⁸²BA/MA RH 26-342/11, KTB. Broj streljanih muškaraca pri “čišćenju” Šapca dobijen je iz pregleda dnevnih izveštaja između 24. i 27.9.1941. god.

Jedna četa oklopnih lovaca i biciklista 342. divizije preuzela je 26. septembra 1941. god. stražu pri transportovanju 5.000 osoba u KZ Jarak, severno od Šapca. Već pri formiranju transporta u Šapcu došlo je do masakra u kojem je zbog "suprotstavljanja" streljano 80 zarobljenika.⁸³ Zatim je otpočelo odvođenje zarobljenika, kasnije nazvano "krvavi marš". Više grupa terano je u dugačkoj koloni trčecim korakom bez prestanka i bez odmora sve do mosta Klenak na hrvatskoj teritoriji, gde su ostali bez hrane dva dana i dve noći. U Klenku su se nemačkim stražarima priključili pripadnici hrvatske vojske. Zarobljenici su pod udarcima terani do 20 km udaljenog tek postavljenog KZ Jarak.

"Ko nije mogao da drži korak i usput je zaostao, bez milosti je na licu mesta bio streljan. Pošto je tu bilo mnogo starih i slabih ljudi, broj žrtava je bio veliki."⁸⁴

Zarobljenici nisu dugo ostali u Jarku. 27. septembra 1941. god. logor je obišao "kvartirmajstor" XVIII armijske komande, nadležan za zarobljenike. Izgradnja logora privodila se kraju, čak su smeštena i kola za uništavanje vašiju. Ipak je odlučeno da se logor zbog svog, sa vojnog aspekta, nepovoljnog položaja ne naseli zarobljenicima.⁸⁵ Umesto toga u Šapcu je podignut jedan provizorni logor.⁸⁶

Tek što su muškarci potpuno iscrpljeni stigli u KZ Jarak, ponovo su terani za Šabac, ovaj put uz pratnju policijskog rezervnog bataljona 64, koji je bio predviđen za stražu u KZ Jarak.⁸⁷

"Septembra 1941. god. naša četa je morala da preuzme od Vermahta u KZ Jarak jedan transport sa zarobljenicima. Radilo se o približno 1.000 muškaraca od 16 do 65 godina, koji su poticali sa šabačkog prostora i koje smo morali vratiti u Šabac, da bi ih tamo u jednom logoru proverili. Prilikom pešačkog marša za Šabac, oko 30 km, čuo sam od zarobljenika da je već pri prvom transportu Vermaht vršio streljanja."⁸⁸

---

⁸³BA/MA RH 26-342/11; dnevni izveštaj Ia 342.ID od 26/27.9.1941. god. upućeno na XVIII, AK.

⁸⁴IMT, Nirnberg, sveska 6, str. 609.

⁸⁵BA/MA RH 24-18/212, KTB; odeljenje XVIII, AK, 26.9.1941. god.

⁸⁶BA/MA RH 26-342/104; posebna uputstva za snabdevanje, odeljenje 342.ID, 30.9.1941. god.

⁸⁷BA/MA RH 26-342/11; KTB Ia za 342.ID, 27.9.1941. god.

⁸⁸Centrala Zemaljskih pravosudnih uprava Ludwigsburg (nadalje ZStL), 503 AR 12/62, sveska 2; saslušanje Michaela Th.

Zarobljenici nisu bili u stroju, kao zatvoren transport, već su vraćani u Šabac u grupama, jer “na povratku su sreli drugu grupu od 800 seljaka, koji su morali preći isti put, ali su bili tretirani na još nemilosrdniji način. Bili su prisiljeni da idu sa visoko podignutim rukama i da trče, pri čemu su mnogi usput ubijeni.”⁸⁹

I 20 godina kasnije sećaju se pripadnici policijske jedinice, pri saslušavanju, izbeglica iz kladovskog transporta, koji su bili među žrtvama “krvavog marša”.

“Krajem septembra naša četa je krenula iz Beograda za Klenak. Tu smo preuzeli oko 400 jevrejskih muškaraca, pretežno nemačkih Jevreja, od jedne nemačke armijske jedinice. Njen tačan naziv mi nije bio poznat. Naša četa dovela je ove Jevreje peške do 25 km udaljenog Šapca. Ovi Jevreji predstavljali su stalno ljudstvo u jednom sabirnom logoru. Međutim oni su u Šapcu ostali kratko.”⁹⁰

I Bruno W., pripadnik policijske čete, sećao se jevrejskih izbeglica:

“Za sabirno mesto određen je logor u Šapcu, koji je i pre toga služio za tu svrhu. Meni su tada pričali da su u tom logoru bili zatvoreni Srbi i Jevreji. Koliko se ja sećam, kod Jevreja se delom radilo o jevrejskim izbeglicama iz Nemačke i Austrije. Kako sam tad saznao, ti ljudi su prisilno terani od mesta Klenak, severno od Šapca, do samog Šapca. Na tom maršu je prateća Vermaht komanda na licu mesta streljala svakog ko nije mogao dalje ili je uopšte bio slab za pešačenje. Danas više ne mogu ništa reći o broju žrtava. U svakom slučaju bilo je tako da se prilikom našeg dolaska u Šabac u logoru nalazilo još oko 400 ljudi, podeljeno u grupe od po 100.”⁹¹

Anna Hecht je morala da gleda kako je njen muž Zigfrid oteran na “krvavi marš”:

“Septembra 1941. god. svi zatočeniци logora odvedeni su na jednu veliku poljanu. Muškarci i žene postrojani su odvojeno. Muškarce su odveli i vratili su se tek posle 14 dana, pri čemu je nedostajao 21 muškarac. Kako smo kasnije saznali oni su u međuvremenu umrli. Šta su muškarci radili u međuvremenu i gde su bili, ne znam, pošto mi je moj muž vrlo malo ispričao o tome, a i sa ostalima sam imala malo kontakata. Doznala sam samo to da su muškarce odveli daleko u jednu kasarnu, pa su ih ponovo vratili u logor.”⁹²

---

⁸⁹Međunarodni vojni tribunal, suđenje ratnim zločincima, knjiga VI, str. 609.

⁹⁰ZStL – Priloženi spisi uz 503 AR 12/62, sveska 4; izjava Vili H.

⁹¹ZStL, 503 AR 12/62, s.3. Saslušanja Bruna W. Po jugoslovenskim procenama prilikom “krvavog marša” ubijeno je oko 150 ljudi- v. Glišić: Teror, str. 73.

⁹²Intervju sa Anom Heht, Beč, decembar 1955. god., YVA 017/80.

Ovih 21 stradalih bili su prvi članovi kladovskog transporta koji su postali žrtve krvave politike represije generala Bemea.

Pored već postojećeg "Jevrejskog logora" na obali Save, u međuvremenu je u Šapcu formiran i drugi KZ u barakama nekadašnje kasarne, u kojem su pored srpskih civila nekoliko dana držani zatvorenici i Jevreji transporta Kladovo koji su preživeli "krvavi marš". 4. oktobra 1941. god. ponovo su vraćeni u barake na Savi uz preostale učesnike transporta.⁹³

Pošto se gradnja koncentracionog logora u Jarku pokazala pogrešnom, Beme je žustro ali bez uspeha forsirao da se zatočenici iz KZ Šabac transportuju u Nemački Rajh. Pošto je molba poslanika Benclera, u vezi transportovanja kladovskih izbeglica iz jevrejskih logora u Šapcu na istok, već septembra 1941. god. odbijena od Ministarstva inostranih poslova, general Beme je morao sam rešavati "problem" civilnih zatvorenika u koncentracionom logoru Šabac, u zemlji. U grozničavoj žurbi tražilo se povoljno mesto za KZ u Srbiji. Iz razloga bezbednosti trebalo ga je po mogućnosti zakloniti od spoljnog sveta, da bi zadovoljio i manji kontingent ljudstva potrebnog za stražu.

Odluka je pala već 6. oktobra 1941. god.: kao prikladno mesto za izgradnju koncentracionog logora smatran je predeo kod sela Zasavica. Da bi se zatočenici u KZ Šabac mogli za dve nedelje prebaciti u novi KZ Zasavica, logor je u ubrzanom tempu formiran pod vedrim nebom. Alat potreban za gradnju stavili su na raspolaganje Bemeovoj službi, drvo za građu isečeno je na licu mesta, čime je popravljena preglednost terena. Uređenje logora za oko 30.000 zatočenika trebalo je da bude završeno do 20. oktobra 1941. god. Tek je predstojao sledeći korak: mesto Zasavicu priključiti logoru za zimsko prebivalište.⁹⁴ Kako proizilazi iz jednog SD-izveštaja, planiralo se da KZ Zasavica bude izgrađen kasnije za centralni KZ u Srbiji.

"U okuci Save kod Mitrovice formiraće se sabirni logor za osobe uhvaćene pri akcijama čišćenja Vermahta, takođe i za ostale osobe uhapšene od strane Vermahta. Ovaj logor izgradiće Organizacija Todt. Kapacitet će ispočetka biti 50.000 osoba, što će se moći povećati na 500.000. Logor će se graditi po uzoru na nemačke koncentracione logore."⁹⁵

---

⁹³Glišić: Teror, str. 112.

⁹⁴BA/MA RH 26-342/105; odsek opunomoćenog komand. generala u Srbiji za od.Ib 342 ID; 6.10.1941. god.

⁹⁵NO-dokument 3156, Šef Političke policije i Službe bezbednosti – izveštaj o događajima, UdSSR, br-108, 9.10.1941. god.

Izbor lokacije izvršen je prvenstveno u odnosu na strateški položaj terena. Zbog malog broja raspoloživih stražara trebalo je sa minimalnim ljudstvom čuvati maksimalan broj zatvorenika. Zaslavica je najbolje odgovarala ovom zahtevu. Zaslavica se nalazi u najsevernijem delu okuke Sava-Drina i bila je najsevernija tačka srpske okupacione zone.

Predviđeni teren za logor sa dužinom od preko 12 km i širinom od 3, 5 km imao je ogromne razmere. Prema severu, istoku i zapadu teren je Savom – srpsko-hrvatskom rečnom granicom – lučno omeđen, dok je močvarni deo preko reke Zaslavice na jugu obrazovao prirodnu granicu. Prilaz terenu bio je moguć samo sa severa, preko grada Mitrovice sa hrvatske strane. Samo na srpskoj strani, gde je teren prirodno ograničen Savom, Zaslavicom i močvarama, bio je na jugozapadu jedan zemljani pojas širine od oko 600 m, koji je trebalo iz sigurnosnih razloga ograditi bodljikavom žicom.⁹⁶

342. pešadijska divizija dobila je zadatak da odmah započne sa evakuisanjem celokupnog stanovništva sa tih prostora i da se proteraju u mesta južno od Zaslavice.⁹⁷ Već sledećeg dana feldžandarmerija 342. divizije preselila je stanovništvo tog prostora.⁹⁸ Sad je moglo da se započne sa gradnjom logora. 6. oktobra 1941. god. ujutro preuzeto je 400 zarobljenika od SD komandanta logora, šturmbanfirera Paula iz Šapca i sprovedeni su u Mitrovicu. Radilo se o grupi zanatlija (tesara, stolara, kovača), koji su bili određeni za gradnju koncentracionog logora.⁹⁹ Iste večeri dovedeni zarobljenici predati su jednoj jedinici II bataljona 750. pešadijskog puka 718. divizije u Mitrovici i vraćeni su u Šabac.¹⁰⁰

II bataljon bio je stacioniran u Šapcu i Mitrovici radi obezbeđivanja ovog područja, čuvanja zatvorenika pri izgradnji logora u Zaslavici. Međutim pojavile su se teškoće od samog početka, i to oko formiranja logora. Došlo je do nesuglasica između uprave logora i

---

⁹⁶BA/MA RH 24, 18/213; izveštaj sanitetskog oficira 183 o uspostavljanju logora za zatočenike u Zaslavici, 27.10.1941. god.

⁹⁷Isto.

⁹⁸BA/MA RH 26-342/102; KTB-uneto od odel. Ib za 342ID, 7.10.1941. god.

⁹⁹BA/MA RH 26-342/11 – zapovest od. Ia od 342ID upućeno biciklističkoj jedinici 342ID, 7.10.1941. god.

¹⁰⁰BA/MA RH 24-18/213; izveštaj od. Ib od 342 ID za od. Ib XVIII AK, 8.10.1941. god.

II bataljona. Radi bržeg napredovanja radova logorska uprava je tražila još 2.000 zarobljenika, kao radnu snagu:

“Pokušaj da se prvo smesti 500 ljudi i ubrzano izvede ograđivanje za daljih 2.000, propao je zbog prigovora regimente 750. Izjavili su da nema dovoljno stražara i nisu u stanju da na duže vreme dovedu više ljudi za stražu. Na primedbu da eventualno bekstvo pojedinih zarobljenika ne igra ulogu i da je najvažnije brže napredovanje redova uz uključenje većeg broja ljudi, suprotstavljeni su taktički razlozi. Moguće bekstvo više zarobljenika ugrozilo bi to područje, za čiju bezbednost odgovornost snosi ova regimenta.”¹⁰¹

Naredba generala Bemea za ubijanje Jevreja

Najposle prilikom “krvavog marša” šabačkog muškog stanovništva pokazalo se da izbeglice transporta “Kladovo” poreklom iz Austrije i Nemačke ne mogu očekivati neki poseban status od Vermahta. Kao i domaće civilno stanovništvo u ustaničkim krajevima Srbije, i oni su uvršteni među “simpatizere partizana” i u tom svojstvu se i postupalo sa njima. Izjednačavanje Jevreja i komunista bilo je naglašeno više nego ikad od nacionalsocijalističkog vodstva i njegovog propagandnog aparata posle prestanka pakta Hitlera i Staljina. To je uporno usadivano stanovništvu Trećeg Rajha radi ideološkog opavdavanja napada na Sovjetski Savez juna 1941. god. I kod Vermahta je ta propaganda naišla na plodno tlo, imala je užasne posledice za Jevreje u Srbiji.

Za Jevreje kladovskog transporta to je značilo da je njihova sudbina direktno vezana za sudbinu srpskih Jevreja.

Na dan postavljanja generala Bemea za komandujućeg generala u Srbiji šef Vrhovne komande armija, general feldmaršal Kajtel, izdao je zapovest u vezi savlađivanja “komunističkog pokreta ustanika u okupiranim oblastima”. U toj zapovesti predviđa se streljanje 50-100 civilnih talaca za jednog palog nemačkog vojnika.¹⁰² Ni u jednoj zemlji okupiranoj od Nemaca nije u to vreme bio tako masivan otpor kao u Srbiji. Ova Kajtelova zapovest, koja je bila u

---

¹⁰¹BA/MA RH 24-18/213; izveštaj Dulag Ia za od. Ib opunomoćenog komand. generala u Srbiji, 27.10.1941. god.

¹⁰²BA/MA RH 26-104/14; Šef Vrhovne komande, 16.9.1941. god. Ova zapovest je bila presudna da Kajtel u nirnberškom procesu bude osuđen na smrt i kazna je izvršena.

suprotnosti sa ratnim pravom, izgledala je primerena situaciji u Srbiji i postala je osnova ubilačkoj okupatorskoj politici generala Bemea u jesen 1941. god. Kao potencijalne grupe talaca Kajtel je eksplicitno naveo političke protivnike nacionalsocijalizma: trebalo je privesti komuniste, nacionalističke i građansko-demokratske grupe koji su bili povezani sa slučajem (napadom na pripadnike Vermahta)¹⁰³ bilo po političkoj, bilo po teritorijalnoj zavisnosti. General Beme je sam svojevolumeno proširio grupu žrtava koje su dolazile u obzir za streljanje. Naredio je da se pored političkih protivnika neodložno uhapse "svi Jevreji u Srbiji":

"1) U Srbiji je potrebno na osnovu "balkanskog mentaliteta" i zbog snažnog narastanja komunističkog i nacionalno maskiranog ustanka sprovesti u najstrožoj formi naredbe Vrhovne komande. Brzo i bezobzirno gušenje srpskog ustanka je doprinos nemačkoj konačnoj pobedi, i nije za potcenjivanje.

2) U svim mestima Srbije odmah na prepad pritvoriti sve komuniste, sve Jevreje, određeni broj nacionalistički i demokratski orijentisanih stanovnika i držati ih kao taoce. Njima i stanovništvu objaviti da će pri napadu na nemačke vojnike ili folksdojčere taoći biti streljani.

3) Ako nastanu gubici kod nemačkih vojnika ili folksdojčera, nadležni regionalni komandiri do komandira regimenta nadole odmah treba da naredi streljanje pritvorenih talaca, i to po sledećem principu:

a) za svakog ubijenog nemačkog vojnika ili folksdojčera (muškarca, žene ili deteta) 100 zarobljenika ili talaca,

b) za svakog ranjenog nemačkog vojnika ili folksdojčera 50 zarobljenika ili talaca.

Streljanje vrši četa, po mogućnosti, ona koja je pretrpela gubitke."¹⁰⁴

Sa ovom naredbom ustanovljeno je uništavanje Jevreja u Srbiji. Time je general Beme celokupno jevrejsko muško stanovništvo Srbije proglasio taocima, potpuno nezavisno od porekla i političkog stava. Ova naredba uključuje i muškarce transporta Kladovo. Oni su mogli da se ubroje među prve žrtve Vermahta.

Onog dana, kad su se muškarci Kladovo-transporta vratili sa "krvavog marša" ženama i deci, u "jevrejski logor" u Šapcu, general Beme je izdao naredbu kojom je zapečatio njihovu sudbinu:

---

¹⁰³BA/MA RH 24-18/213; Kajtel za OKH i Wbfh, SO, 28.9.1941. god.

¹⁰⁴BA/MA RH 26-104/14; naredba generala Bemea od 10.10.1941. god.

“2. oktobra prilikom napada na jedinice armijskog obavestajnog puka od strane komunističkih bandi, 21 vojnik¹⁰⁵ je između Beograda i Obrenovca na bestijalni način mučen do smrti.¹⁰⁶ Kao represaliju i odmazdu odmah streljati po 100 srpskih zatočenika za svakog ubijenog nemačkog vojnika. Šef vojne uprave se umoljava da 2.100 zatočenika odredi u koncentracionom logoru Šabac i Beograd (pretežno Jevreje i komuniste). Treba utvrditi mesto, vreme, kao i mesto gde će biti pokopani. Streljački vod oformiti od 342. divizije (za KZ Šabac) i odeljka 449 (za KZ Beograd). Treba uputiti zahtev vojnoj upravi preko opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji. Šef vojne uprave se umoljava da naloži logorskoj upravi potrebu saopštavanja razloga streljanja uhapšenih.”¹⁰⁷

U Šapcu je 342. pešadijska divizija generala Hinghofera zadužena za egzekuciju. Onog dana kad je SD najavio uređenje KZ Zavesica precizirao je i broj žrtava za streljanje iz KZ Šabac. Njih je trebalo streljati za odmazdu zbog napada kod Topole, a streljače ih Vermahtova komanda za egzekuciju.

“Iz šabačkog logora odvešće se 805 Jevreja i Cigana, a ostali iz beogradskog tranzitnog logora.”¹⁰⁸

Dva dana kasnije iz KZ Šabac odvedeni su muškarci transporta Kladovo. Anna Hecht seća se i datuma kad su iz logora odveli njenog muža i ostale:

---

¹⁰⁵ Još jedan teško ranjen vojnik je umro, tako da su se stvarni gubici popeli na 22 mrtva, pa je stvarna “kvota” (2.200 žrtava streljanja) utvrđena prema konačnom broju mrtvih.

¹⁰⁶ U to vreme general Beme je već znao da poginuli vojnici nisu bili zverski mučeni do smrti jer su njihova tela bila u Beogradu podvrgnuta obdukciji: “Na osnovu telefonskog izveštaja 714. divizije i pismenog javljanja o osakaćivanju palih vojnika izvršen je lekarski pregled u prisustvu pomoćnika Lokemana. Doveden je i fotograf Propagandnog odeljenja Srbije kako bi se sačuvala slika stanja ranjenih i mrtvih. Prema nalazu lekara ne mogu se dokazati postupci u cilju osakaćivanja ili bilo kakva zlostavljanja. Prilaže se nalaz-rezultat pregleda 22 izginula vojnika”. Slike su dostavljene generalu Bemeu. Sa lažnim širenjem legende o osakaćivanju general Beme je hteo da potpiruje mržnju kod saboraca palih vojnika. Konačno, oni su bili ti koji su izvršavali, odnosno morali da izvrše egzekuciju nevinih ljudi.

¹⁰⁷ BA/MA RH 24-18/213; telefonsko naređenje generala Bemea za odeljenje kvartirmajstera, 4.10.1941. god.

¹⁰⁸ NO dokument 3156, 9.10.1941. god. Pošto je šef vojne komande bio nadležan za izbor osoba predviđenih za streljanje, on je naređenje generela Bemea, da se streljaju pretežno Jevreji i komunisti, izmenio u jednoj tački: umesto komunistički streljati Cigane.

“11. oktobra 1941. god. u 18h došli su u logor SS-ovci i svi muškarci su morali da se postroje po azbučnom redu. Moj muž je tada baš bio na radu van logora, doveli su ga i morao se i on priključiti. Onda je izdata komanda: “Nadesno!” i nikad više ih nismo videli.”¹⁰⁹

I podoficir I čete policijskog rezervnog bataljona 64, Bruno W. bio je prisutan pri predaji izbeglica iz transporta Kladovo:

“400 Jevreja iz logora jednog dana su verovatno prema naredbi SS-Obersturmbannführera izvedeni i predati Vermahtu. Ne sećam se koja je to bila jedinica Vermahta.”¹¹⁰

Iz akata i šturih svedočenja ne može se više sa sigurnošću rekonstruisati koja jedinica Vermahta je odvela iz logora šabačke jevrejske žrtve streljanja. Zato smo upućeni na manje ili više prihvatljive pretpostavke. Uz najviše verovatnoće isključuje se 342. pešađijska divizija, prvobitno predviđena za izvršenje streljanja, pošto je u to vreme cela divizija bila uključena u borbe protiv partizana u području planine Cer. Mnogo više dolazi u obzir jedna četa II bataljona stacioniranog u Šapcu, koja je posle premeštanja 342. divizije u cersku oblast bila odgovorna za područje između Šapca i Mitrovice.

Samo bi iz svedočenja pripadnika Vermahta moglo jednoznačno da se razjasni koje su jedinice Vermahta preuzele Jevreje iz kladovskog transporta u Šapcu. Ali ovi ćute. Pokušaj da se ovaj događaj razjasni prilikom susreta “Hrastova krošnja” 750. divizije juna 1989. god. u Inzbruku propao je zbog izgovora “starih drugara” da imaju prazninu u sećanju.

Verovatno, uz lažno prikazivanje činjenica, da su bili radna snaga pri izgradnji KZ Zasavica. Jevreji i sa njima jedna grupa Cigana odvedeni su iz Šapca u Zasavicu. U tom području je tada već dva dana pljuštala kiša. U toku dve nedelje drugi put su muškarci morali prolaziti put ka severu. Još nisu znali da je ovo njihov put u smrt. Milorad Mića Jelesić je jedini koji je ostavio za sobom svedočenje o njihovoj smrti. Jelesić, poljoprivredni radnik iz tog kraja, doveden je u vreme “akcije čišćenja” Vermahta u KZ Šabac. Tu se on prijavio u grupu od 400 muškaraca koji su bili odabrani za rad na izgradnji KZ Zasavica.

---

¹⁰⁹Intervju sa Anom Heht, YVA 017/80.

¹¹⁰ZStI, 503 AR 12/60; priložena akta sv.3; saslušanje Bruna V.

“Pred Miholjdan sam se javio na rad, pošto su pitali ko hoće, a hteo sam tako da izađem iz logora. I tako je grupa od oko 400 ljudi odvedena u Klenak, a odatle vozom u Sremsku Mitrovicu. Tu smo bili tri dana bez hrane u vagonima kojima su nas dovezli. Preko dana smo bili na jednom polju. Četvrtog dana počeli su (grupa stražara iz II bataljona 750. pešadijske divizije) da izdvajaju grupe za rad, a kad su se oni uveče vraćali, nije im bilo dozvoljeno da se sa nama sastanu. Na Miholjdan i mene su odveli sa grupom od 40 ljudi i prebacili me u Mačvansku Mitrovicu (predgrađe Sremske Mitrovice) i odatle u Zasavicu. Usput smo mislili da nas vode na streljanje. Još veći strah nas je obuzeo kad smo stigli do jednog rova, 200 m dužine, 2, 5 m širine i 2, 5 m dubine. Kasnije sam saznao da su ovaj rov iskopali ljudi iz moje grupe, oni koje su prethodnog dana odveli iz vagona.

Terali su nas do Save, oko 250-300 m udaljeno i primorali nas da sednemo. Teren je bio podvodan i blatnjav i mi smo ih molili da nas ne muče, neka nas odmah ubiju. Jedan Nemač, koji je govorio srpski, kazao je da nas neće ubiti, nego smo mi radnici. Tada sam video da su Nemci pobili u zemlju drvene kolčeve, 15 cm debljine i 50 cm visine. Bilo ih je 50 – 70 komada na 3 – 4 m od rova. Onda su nas priveli bliže rovu, na 50 – 60 m, a u tom momentu došlo je oko 150 nemačkih vojnika. Nemcima je ovamo doneta hrana i svi su tu ručali.

Posle ručka, sa kukuruznog polja iz pravca Mitrovice, do rova su doveli grupu od oko 50 muškaraca u građanskom odelu. Video sam da su to Jevreji. Svaki od privedenih morao je da pristupi jednom od kolaca, koji su bili u zemlju pobijeni na razmaku od 1 – 2 metra. Stajali su tako da su im kolčevi bili između nogu. Svi su bili licem okrenuti ka rovu. Posle toga čete su se tako rasporedile da na svakog Jevrejina dođu dva vojnika. Vojnici su bili udaljeni od Jevreja najviše 10 m, a mi najviše 50 m iza Jevreja. Zatim su 4 vojnika doneli jedno rašireno čebe gde su Jevreji bacali nešto, verovatno novac i stvari od vrednosti. Kada je i to završeno, oficir je izdao zapovest i Nemci su gađali iz pušaka u potiljak – po dvojica u jednog Jevrejina.

Mi smo odmah prišli trčecim korakom, bacali smo ubijene u rov, a Nemci su nam onda naredili da sve pretresemo i uzmemo sve vredne stvari, kao novac, sat, i da im skinemo prstenje sa ruku. Pošto mnogima nije bilo moguće skinuti prstenje, Nemci su mi dali klješta sa kojima sam sekao prstenje i predao isto Nemcima. Još pre nego što su bili bačeni u rov, video sam kako Nemci vade zlatne zube ubijenih, a kada im to nije uspevalo, izbili su ih štiklama od čizama.

Kada je sa prvom grupom završen postupak, ponovo smo morali da se udaljimo, trčecim korakom. Iza kukuruznih polja došla je druga grupa, sa kojom je ponovljen isti postupak. Koliko je grupa streljana tog dana ne znam, ali kolčevi su uglavnom bili svi zauzeti. Tek su nas uveče vratili u Sremsku Mitrovicu i zaključali nas, nas 40, u jedan vagon. Sledećeg jutra cela grupa, nas 40, ponovo smo dovedeni na isto mesto Zasavicu i otpočelo je streljanje,

kao prethodnog dana. Dok su prvog dana ubijani samo Jevreji, drugog dana je bilo više naših Cigana, nego Jevreja. Za sve vreme streljanja više Nemaca je snimalo pojedine scene, kao i žrtve pre streljanja, prekoračenje kolčeva, leševe pored kolčeva, nas kako nosimo leševe u raku, postrojeno ljudstvo i ostale scene. Ja mislim da je u ovim dvema grupama streljano najmanje 1.200 građana. Tu procenu zasnivam na sledećem: broj streljanih grupa, veličina rake od 200 m koja je bila skoro do vrha puna, osim na jednom kraju oko 5 m; mesto gde su nabacane stvari bilo je 1, 5 m visoko.

Prve večeri ostavili smo nezatranu raku sa streljanima tog dana, a kad smo došli sledećeg dana zatekli smo više pasa koji proždiru ubijene i vuku za sobom pojedine delove leševa. Jedan Nemač je ubio psa i rekao: "I ovo su psi – i pokazao na raku – i to je vaš brat", pri čemu je upro prstom na ubijenog psa."¹¹¹

U ovom masakru su po naređenju austrijskog generala Bemea streljani jevrejski muškarci iz transporta Kladovo, pretežno austrijskog porekla. Oni su ubijeni kao odmazda za napad partizana na jednu Vermaht-jedinicu u kojoj je većina bila iz Austrije.

Odvođenje i streljanje jevrejskih muškaraca iz kladovskog transporta 12. i 13. oktobra 1941. god. nije se moglo sakriti od stanovništva Šapca. Folksdojčer Jakob U., koji je tada živeo u Šapcu, ovako se seća:

"Ne mogu da kažem ko je vršio odvođenje. Ja nisam video ništa, samo sam čuo o tome, a ne mogu reći od koga, ali mogu da tvrdim da se u Šapcu mnogo govorilo o tome."¹¹²

Josef F., drugi šabački folksdojčer se nasuprot tome dobro seća ko je odveo jevrejske izbeglice iz Šapca. "Digli su na noge Jevreje proterane iz Austrije – to je učinio Vermaht, a ne SS – i odveli su ih. Bečki Jevreji streljani su na obali Save. Šta se desilo šabačkim Jevrejima, to ne znam."¹¹³

"Sad smo mi, žene i deca, ostali sami. Bilo nas je 750 – 800", pisala je Doroteja Fink posle rata bratu svog ubijenog muža. Dalje je izveštavala kako su žene bile u potpunoj neizvesnosti o sudbini odvedenih muževa i kako su ih stražari policijske čete duševno kinjili.

"SS je svaki put dolazio sa drugačijim vestima u logor. Čas bi nam rekli da muškarci grade puteve, čas da su svi streljani. Naslađivali su se plakanjem

---

¹¹¹Iskaz svedoka Milorada-Miče Jelesića uzeto 20.2.1945. god. u Okružnom komesarijatu zemaljske komisije Srbije za ratne zločine u Šapcu, YVA 010/12.

¹¹²ZStI, 503 AR 2670/67; saslušavanje Jakoba U.

¹¹³ZStI, 503 AR 2670/67; saslušavanje Josifa F.

žena i dece i rekli su i nama će se to desiti ako ne prestanemo sa jadikovanjem. A nama je već sve bilo svejedno.”¹¹⁴

Anna Hecht, druga preživela iz transporta Kladovo, nezavisno od Dorteje Fink potvrđuje sadističko ponašanje stražara:

”Sledećih dana nekoliko žena je zapitalo SS-ovce šta se to desilo sa muškarcima. Jedan je odgovorio da su streljani. Potom je drugi kazao da to nije istina. U stvari tek sam posle rata saznala u Beču da su naši muževi ubijeni.”¹¹⁵

U jednom SD-izveštaju od 20. oktobra 1941. god. indirektno su pomenuti KZ-logoraši iz Šapca koji su streljani za odmazdu povodom izginulih vojnika kod Topole. Tu je o KZ Šabac rečeno sledeće:

”Ukupan broj zarobljenika je oko 22.000, do sada je ispitano 8.000, a likvidirano od Vermahta 910.”¹¹⁶

Žene i deca ostali u logoru nadali su se da su muškarci još živi. Hansi Han, jedna od logorašica, na neobjašnjiv način je uspela da decembra 1941. god. pošalje jednu kartu Crvenog krsta u Palestinu (i ona je bila iz transporta Kladovo). Karta je stigla do primaoca. Hansi Han je kartu sročila 27. decembra 1941. god. Ne znamo kako je uspela da dostavi kartu van logora KZ-Šabac. Može biti da je neko od osoblja logora bio u božićnom raspoloženju, pa je u nastupu čovečnosti predao kartu Crvenom krstu, a možda je i prokrijumčarena iz logora. Redovi su upućeni Leu Klajnu u Haifi, ocu tada 28-godišnjeg Bečlijca, učesnika transporta, *Valtera Klajna*. U malo reči Hansi je izrazila svoju nadu:

”Valter na radu van logora. Mislim na vas, sve ću preneti. Šalje: Hansi Han, logor jevrejskih iseljenika, Šabac, Srbija.”¹¹⁷

---

¹¹⁴Pismo Doroteje Fink rođaku Henriju Finku 22.8.1945. god., YVA 010/12.

¹¹⁵Intervju sa Anom Heht, YVA 017/80

¹¹⁶Šef SiPo i SD. Izveštaj o događajima UdSSR, br. 119, 20.10.1941. god. Ne može se razjasniti razlika između streljanja 805 Jevreja i Cigana iz KZ Šabac (naređenje od 9.10.1941. god.) i broja stvarno streljanih (910) od strane Vermahta. Moguće je da je 12. i 13.10.1941. god. Vermaht likvidirao sve Jevreje i Cigane iz logora, što bi bilo objašnjenje za veći broj. Verovatnija je druga pretpostavka: u međuvremenu je umro još jedan vojnik, ranjen kod Topole. Time se broj ubijenih popeo na 22, što prema Bemeovoj “1:100-kvoti” znači da je umesto 2.100 trebalo streljati 2.200 talaca. Pretpostavka je verovatna da je 100 zatočenika više uzeto iz KZ Šabac i streljano. Ipak ostaje još razlika od 5 streljanih, što nije razjašnjeno.

¹¹⁷Crveni krst, pismo Hanzu Han (Hansi Hahn) upućeno Leu Klajnu, 27.12.1941. god. YVA 01/309.

Karta je do Palestine putovala mesecima. 2. avgusta 1942. god. Leo Klajn je poslao odgovor na primljene znake života iz Šapca:

“Jako se radujemo tvojim saopštenjima. Šta radi Valter? Prima li pare? Da li je nemoguća ilegalna korespondencija? Nas troje smo i dalje zdravi i zauzeti. Najlepše želje!”¹¹⁸

Želje nisu stigle do Hansi Han i *Valtera Klajna*. U avgustu 1942. god. niko više nije bio u životu među Jevrejkama i Jevrejima interniranim u Šapcu. Tog meseca šef vojne uprave u Srbiji, SS-divizijski general (Gruppenführer) Harald Turner informisao je novog vojnog komandanta za jugoistok, austrijskog generalpukovnika Aleksandra Lera (Löhr) da je u Srbiji jevrejsko pitanje već rešeno...¹¹⁹

---

¹¹⁸Pismo Lea Klajna za Hanzi Han, 2.8.1942. god., YVA 01/309.

¹¹⁹NOKW: dokument 1486; referat Turnera kod Lera (Löhr), 29.8.1942. god.

Koncentracioni logor Sajmište

Ubijanje muškaraca Kladovo-transporta od strane Vermahta sredinom oktobra 1941. god. bio je znak za početak besprimerenog masovnog ubijanja civilnog stanovništva. Kada je početkom decembra 1941. god. general Beme razrešen dužnosti opunomoćenog generala u Srbiji, Vermaht i SD su pod izgovorom "streljanja talaca" streljali prema opreznim procenama 20.000–30.000 Jevreja, Cigana i Srba.¹ U nekim slučajevima egzekucija, Vermahtove jedinice su u istoj akciji ubile nekoliko hiljada ljudi.² Među žrtvama su se pored muškaraca transporta Kladovo nalazili i skoro svi jevrejski muškarci Srbije, njih oko 6.000.³ Kada je krajem oktobra 1941. god. stigla delegacija iz Berlina, savetnik Franc Rademaher (Rademacher) iz Ministarstva inostranih poslova i oba predstavnika RSHA, major Fridrih Sur (Suhr) i potporučnik Franc Stuška (Stuschka), radi usklađivanja daljeg postupka prema Jevrejima sa okupacionim vlastima, zapanjeno su konstatovali da je general Beme već sam započeo "rešavanje jevrejskog pitanja". Rademaher je zabeležio "da je kao represalija za napad na nemačke vojnike već preko 22.000 tih Jevreja ubijeno", ostatak iznosi još "oko 4.000 od kojih može da se strelja samo 3.500".⁴

---

¹5. decembra 1941. god. prilikom ispraćaja generala Bemea njegovo odeljenje je pokušalo da napravi bilans o broju streljanih. Pri tome su došli do sledećeg: 3.562 neprijatelja palih u borbama i 11.164 streljanih talaca. U izveštaju se navodi da neke jedinice Vermahta još nisu dostavile broj streljanih, tako da je stvarni broj žrtava znatno veći – (Odmazde do 5.12.1941. god.). Tačan broj žrtava nije moguće utvrditi. I sam okupator je dao znatno veći broj ubijenih: vojni upravnik Turner piše u svom izveštaju od 6.11.1941. god. da broj streljanih Srba, Jevreja i Cigana u borbi ili "usled represalija iznosi oko 20.000". Iz izveštaja Benclera proizilazi da je broj žrtava-talaca u toku 1941. god. bio oko 20.000. Šef srpskog kvislinškog režima Milan Nedić, piše u svom izveštaju general-pukovniku Leru o oko 17.000 izvršenih streljanja (v. Glišić: Teror, str. 95). Bez podataka o izvorima informacija Müller /Zöllner pišu da je u Srbiji "samo do decembra 1941. god. streljano ili obešeno 34.900 lica". Ako se sabere broj učesnika pokreta otpora palih u borbi sa žrtvama-taocima, ova cifra se približava realnosti.

²Oba velika masakra – masovna ubijanja, odigrala su se oktobra 1941. god. u gradovima Kraljevo i Kragujevac. Tom prilikom je streljano ukupno 6.000 muškaraca (v. Manošek: Srbija je oslobođena od Jevreja, str. 137).

³Ovaj broj se zasniva na podacima Rademahera iz Ministarstva inostranih poslova, koje je sastavio prilikom službenog puta u Beograd krajem oktobra 1941. god. zajedno sa "ekspertima za jevrejsko pitanje" pri okupacionim vlastima.

Sada je ostalo otvoreno pitanje: “Šta će biti sa jevrejskim ženama i decom?” Za ovaj problem organi Vermahta nisu se osećali nadležnima, to je spadalo u oblast odgovornosti civilnih i policijskih okupacionih nadležstava. Tri izaslanika iz Berlina dogovorili su se sa šefom vojne uprave (SS) Turnerom, poslanikom Benclerom i šefom Ajnzac-grupe (udarne grupe za specijalne zadatke), dr Fuchsom i njegovim referentima za jevrejska pitanja o daljim akcijama prema jevrejskim ženama i deci. Rademaher je objasnio da je njihovo proterivanje u Rumuniju nemoguće iz spoljnopolitičkih razloga. Oba predstavnika RSHA opet su naveli da je eventualna deportacija na istok isključena pre početka proleća 1942. god.⁵ Najzad su se složili u tome da žene, decu i stare treba skoncentrisati u jedan geto. Za sada bi Vermaht ostavio u životu 500 jevrejskih muškaraca, koji treba da obavljaju zdravstvenu službu i održavaju red u “jevrejskom logoru”. Jevrejke i Jevreje je trebalo sakupiti na tzv. “Ciganskom ostrvu” na Savi i noću ih prebaciti u KZ Zasavica, koji je još bio u izgradnji – dakle na mesta gde su pre nekoliko dana streljani od pripadnika Vermahta muškarci transporta Kladovo, njih oko 400. Osim logora za 50.000 srpskih talaca u Zasavici se planiralo osnivanje i dodatnog “jevrejskog logora”. Logor je trebalo da bude provizornog karaktera, pošto je Rademaher predvideo kasniju deportaciju Jevreja na istok.⁶

Nekoliko dana po završetku “jevrejske konferencije” u Beogradu, zaustavljena je gradnja KZ Zasavica zbog loših vremenskih prilika. Umesto tog logora trebalo je izgraditi jedno centralno sabirno mesto – koncentracioni logor neposredno pri ulazu u Beograd. Na levoj obali Save, u delu grada zvanom Zemun, nalazio se prostor sa zapuštenim, neiskorišćenim zgradama koje su pre rata služile održavanju sajмова. Sajmište je bio i naziv tog prostora. Izgrađeno je tridesetih godina radi oživljavanja međunarodnih trgovinskih odnosa sa Beogradom. U neposrednoj blizini sajamskog prostora nalazio se i beogradski aerodrom. Aprila 1941. god. prilikom bombardovanja aerodroma teško je oštećeno i Sajmište. Ovo mesto je bilo znatno pogodnije za podizanje koncentracionog logora nego Šabac, ili Zasavica. Kao i Zasavica sa tri strane je bilo oivičeno Sa-

---

⁴PA/AA, Inland II g, zabeležio Rademaher o rezultatu njegovog službenog puta u Beograd, 7.11.1941. god.

⁵Isto. Dalji podaci takođe potiču iz ovog izveštaja.

⁶Isto.

vom, te je već usled svog položaja davalo minimalnu mogućnost za bekstvo. Neposredna blizina glavnog grada pružala je dodatnu sigurnost protiv spoljnih pokušaja za oslobađanje zatočenih. Sa centrom grada Beograda bilo je povezano mostom preko Save, te je rastojanje od logora do Glavne uprave i policije bilo vrlo malo. Kontrola i snabdevanje logora bili su na taj način znatno jednostavniji nego na selu, gde je bilo veće prisustvo partizana i četnika, a loši putevi i uslovi saobraćaja činili zbrinjavanje logora skoro nemogućim.

Bilo je i negativnih okolnosti u vezi organizovanja logora na ovom terenu: sa beogradske strane iz samog centra grada svako je mogao da uperi pogled pravo u logor – sa dobrim durbinom je čak bilo moguće prepoznati lica. Bilo je simptomatično, vezano za osećaj sigurnosti u pogledu pobede “nacije-gospodara” u ovoj fazi rata, da su potpuno zanemarili držanje logora u tajnosti. Kao i prilikom streljanja talaca, tako i pri organizovanju koncentracionog logora, čuvanje tajnosti nije igralo ulogu: u to vreme nemački okupator nije ni pomišljao na to da će se ikada otkriti njegovi zločini.

Početak novembra 1941. god. Turner je naredio nadležnim službama “da utvrde približan broj jevrejskih i ciganskih žena i dece sa mestima stanovanja i da pripreme njihovo prebacivanje u sabirni logor u blizini Beograda.”⁷

Kada je mesec dana kasnije vrhovni komandant za jugoistok, general Kunce (Kuntze), došao u oproštajnu posetu u Beograd (prilikom odlaska iz Srbije opunomoćenog komandujućeg generala Franca Bemea), Turner ga je lično informisao o planiranom interniranju još živih Jevrejki, Jevreja i Cigana u KZ Sajmište. Povodom Kunceovog puta u Beograd, Odeljenje kontraobaveštajne službe u Solunu (kome se posle nekoliko meseci pridružio i Kurt Valdhajm (Waldheim)) saopštava:

“Svi Jevreji i Cigani biće prebačeni u koncentracioni logor kod Zasavice (tada se radilo o 16.000 osoba). Dokazano je da su oni vršili službu obaveštavanja za ustanike.”⁸

Jevrejski muškarci streljani su pod izgovorom “streljanja talaca”, žene i deca oterani su u koncentracioni logor pod izgovorom špijunaže. I u tu igru bio je umešan Vermaht: niko iz kontraobaveštajne službe vrhovne komande ne može ozbiljno da poveruje da je

---

⁷NOKW-801, Turner komandantima, 3.11.1941. god.

16.000 žena, dece, staraca i “odojčadi” (“slučajno” samo Jevreji i Cigani) “dokazano vršilo službu obaveštavanja za ustanike”. Ali Vermahtu su uvek bili potrebni izgovori (vojni) za rasistička proganjanja, pa makar i stranputicom. U jesen su iz “vojnih razloga” streljali jevrejske muškarce, zimi su iz “vojnih razloga” zatvorili žene i decu u koncentracione logore.

Šef vojne uprave mogao je da sprovede interniranje žena i dece uz saglasnost Vrhovnog komandanta Vermahta na Balkanu.

Nekoliko dana kasnije po nalogu Turnera “policija za Jevreje” izdala je naredbu da se u policijskoj stanici u ulici Džordža Vašingtona pojave svi Jevreji i Jevrejke koji još žive u Beogradu.⁹ Naređeno im je da sa sobom ponesu ručni prtljag i hranu za 3 dana, da zaključaju svoje stanove, a ključeve sa naznakom adrese predaju policijskoj stanici.¹⁰ Sledećeg jutra po beogradskim ulicama kretalo se prema nemačkoj policijskoj stanici na stotine jevrejskih žena i dece sa svojom poslednjom preostalom imovinom. Pred zgradom policije čekali su satima. Bio je hladan zimski dan i ljudi su se celo pre podne stiskali jedan uz drugog, kako bi se štitili od hladnoće. Posle nekoliko sati stigli su kamioni. Pripadnici 3. čete policijskog rezer-

---

⁸Primedbe povodom “putovanja predstavnika Vrhovnog komandanta za Beograd”, 5.12.1941. god. Broj od 16.000 Jevreja i Cigana je sigurno prevelik. “Izveštaj Rademahera” od oktobra 1941. god. polazi od ukupno 28.000 Jevreja (8.000 muškaraca i 20.000 žena, dece i starih ljudi) i ukupno 1.500 Cigana, od kojih su u ovom broju sadržani ciganski muškarci, streljani još od Vermahta. Očigledno je Gestapo u Beogradu bio nesposoban da makar približno odredi broj Jevreja u Srbiji. Prilikom “Konferencije o jevrejskim pitanjima” oktobra 1941. god. posle izvesne zbrke zadržan je broj od oko 8.000 jevrejskih muškaraca u dobu od 14-65 godina, dakle ona kategorija koja je predviđena za streljanje. Taj broj se otprilike slaže. “Ostatak od oko 20.000 Jevreja (žene, deca, stari) je svakako izmišljena cifra. Posle pregleda podataka iz zvaničnih jugoslovenskih izveštaja “Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomoćnika”, podataka iz Jad Vašema i Gilberta (mape 63, 68) u celoj Srbiji je živelo oko 18.000 Jevreja. Ako se od toga oduzmu “Jevreji za streljanje (muškarci)”, preostaje 10.000 žena, dece i starih. Prilikom Kunceove posete očigledno je ovaj broj korigovan za 5.000 nadole, ali je još uvek bio suviše veliki. Kao i u drugim okupiranim oblastima, i u Srbiji se pokazalo da je mnogo citirana birokratska tačnost nacističkog aparata čista fikcija.

⁹O tačnom datumu ne postoji jedinstveno mišljenje u literaturi. U zvaničnim državnim publikacijama datum prvih deportacija jevrejskih žena i dece sa Sajmišta bio je 8.12.1941. god. (Levental: Zločini ... str.12), Romano/Kadelburg (Treći Rajh, str. 682.) daju datum 12.12.1941. god. i pozivaju se pri tome na srpske novine “Novo Vreme” od 11.12.1941. god. gde je objavljen poziv na registraciju.

¹⁰Romano/Kadelburg, str. 682.

vnog bataljona 64 terali su ih da se popnu na kamione i vozili ih preko savskog mosta u koncentracioni logor Sajmište.¹¹ Sledeća tri dana kamioni su neprestano vozili tamo-natrag između policijske stanice i logora i prebacili su u logor preko 5.000 žena, dece i starih. Uz njih je priključeno i onih 500 jevrejskih muškaraca, koji su pošteđeni od streljanja radi održavanja reda u logoru. Kada je završeno interniranje Jevrejki i Jevreja, sredinom decembra sakupljene su ciganske žene i deca u Beogradu i takođe prebačeni u koncentracioni logor Sajmište, gde su ostali oko dva meseca, pre nego što ih je većina puštena.¹² Na Božić 1941. god. u logoru se nalazilo oko 5.300 jevrejskih zatočenika.¹³ Ispočetka su sabijeni u jednu veliku halu, takozvani Paviljon.

3. januara 1942. god. u koncentracioni logor prebačene su žene i deca transporta Kladovo iz Šapca, njih oko 700 – 800.¹⁴ Anna Hecht, Bečlijka, ovako opisuje život u logoru Sajmište:

“U ovom logoru bilo je oko 7.000 žena i vrlo malo muškaraca. Logor je postavljen na beogradskom sajmištu, bio je veoma velik. Žene su radile uglavnom u samom logoru, neke u kuhinji, neke u krojačnici, ja sam radila u logorskoj bolnici. Kad sam stigla bila je čiča zima i prvi posao nam je bio razbijanje leda na Savi. Logorom su upravljali SS-ovci, ali je bilo i jevrejske logorske uprave. U ovom logoru bilo je i Jevreja iz Srbije i Cigana. Ovi ma je bilo još mnogo teže nego nama. Oni su dobijali još manje hrane, samo ono što je ostalo za nama.”¹⁵

Doroteja Fink, druga pripadnica transporta Kladovo izveštava o svom radu logorašice za Vermaht:

---

¹¹ZStI, 503 AR 12/62; priložena akta, sv. 6; izjava svedoka Otto F.

¹²Glišić: Teror, str. 113.

¹³Do 15.12.1941. god. uhvaćeno je i dovedeno 5.281 lice. NOKW dokument 610, 18.12.1941. god. u logoru je bilo 5.300 ljudi (v. Šelah: Sajmište, Grafički prikaz stanja u logoru, str. 256). Šelahovi statistički podaci baziraju se uglavnom na dokumentima iz beogradskog vojnog arhiva. Ovi podaci se razlikuju od dokumentacije okupatora. Dok se prilikom suđenja zapovedniku policije, dr E. Šiferu polazilo od 6.280 ubijenih osoba (BA/K, R70 Jugoslavije, sv. 33, Optužnica protiv Šefera, str. 31), Šelahova statistika daje podatke od oko 7.300 ubijenih u logoru. Ako se računa i sa brojem umrlih od gladi i bolesti u zimu 1941. god. /42. god., onda se može smatrati da zvanični jugoslovenski podaci od 7.500 nastradalih jevrejskih logoraša nisu previsoki.

¹⁴(Saopštenja o bivšim pripadnicima folksdojčera, kulturbunda u Zemunu.) Izjava bivšeg predsednika Jevrejske veroispovedne opštine Zemun, Leva Brandajsa, pred komisijom za jugoslovenske ratne zločine, 28.8.1945. god.

¹⁵Intervju sa Anom Heht, YVA 017/80.

“Početkom januara 1942. god. mi žene došle smo u Zemun, kod Beograda, u drugi koncentracioni logor. Tamo smo morale da radimo veoma naporno. To je bio pakao. Da bih se izvukla odatle prijavila sam se za spoljne radove, čišćenje snega na aerodromu. Tamo sam barem od Vermahta dobijala tanjir vruće supe.”¹⁶

Ispočetka je logorom upravljalo 500 muškaraca-Jevreja. Rukovodstvu i zdravstvenu službu organizovao je jevrejski savet pod rukovodstvom nekadašnjeg predsednika Beogradske jevrejske opštine, Emila Dojča, i njegovog sekretara, Mila Demaja. Zadatak redara bila je raspodela hrane, briga o kuhinji i ambulanti. Slično koncentracionim logorima u Nemačkoj, NS-rukovodstvo logora imenovalo je “Blockälteste” (starešina barake), koji su bili odgovorni za po 100 zatočenika.¹⁷ Uprkos tome u logoru je od samog početka vladala anarhija: stotine ljudi lutalo je u potrazi za mestom, deca su vikala i plakala. Logor nije raspolagao sanitanim uređajima, bila su samo dva bunara. Među razdraženim majkama dolazilo je do tuča, one su pokušavale da zaštite svoju decu od hladnoće. Prozori barake bili su razbijeni, zidovi naprsli i sneg je padao kroz pukotine na krovu na betonski pod gde su se bare mrzle.¹⁸ Svakodnevno je u logor dolazilo sve više žena i dece.

Do februara 1942. god. za logor su bili odgovorni Lotar Kraus, tadašnji čelnik Gestapoa i Hans Helm, kasnije policijski ataše u Zagrebu. Sam Hans Helm je priznao da su prilike u logoru bile neljudske:

“Poznato mi je da su u logoru Sajmište vladali vrlo loši uslovi života, kako u pogledu higijene, tako i u pogledu ishrane i o tome je bilo reči prilikom jutarnjih podnošenja izveštaja. Sećam se da je u logoru jednom izbila epidemija i da je tim povodom nadležni SS-lekar dr Jung preduzeo potrebne mere da bi sprečio širenje epidemije. Jednom prilikom sam obišao logor Sajmište, ali to je bilo na samom početku njegovog postojanja. Tada još nisu bili tako nepodnošljivi uslovi, ali sam primetio da je velika prenatrpanost. Ništa nisam preduzeo u cilju poboljšanja smeštaja, jer sam bio ubeđen da za to ne postoji mogućnost.”¹⁹

---

¹⁶Pismo Doroteje Fink rodacima, juli 1945. god., YVA 010/12.

¹⁷Glišić: Teror, str. 116. Pošto su muškarci streljani februara 1942. god. ovaj zadatak su prihvatile dve Jevrejke, navodno izbeglice iz Nemačke (v. Šelah: Sajmište, str. 251.)

¹⁸Izjava svedoka Vere Danon i Hedvige Šenfajn (Schönfein), citirano iz Šelah: Sajmište, str. 247.

U logoru su bile katastrofalne prilike što se vidi i iz opisa šefa Gestapoa. Starci, žene i deca dovedeni su u logor usred zime. Logor je tada bio tek dopola ureden. "Organizacija Todt" je imala na raspolaganju 6 nedelja za adaptaciju logora, a za to vreme se stiglo do prve faze izgradnje. Od procenjenog ukupnog koštanja izgradnje u iznosu od 330.000 rajhsmaraka do 16. decembra 1941. god. utrošeno je samo 180.000 RM.²⁰

Jedna logorašica je ovako opisala prilike u logoru:

"Ne znam kako bih okarakterisala jednom rečju, ali ovde je jedna velika štala za 5.000 i više ljudi, bez zidova, bez ograda, sve u istom prostoru."²¹

Paviljon 3 je uskoro bio dupke pun, pa je oko 500 zatočenika premešteno u drugu zgradu, paviljon 1. Posle izvesnog vremena "Organizacija Todt" je u barakama postavila trospratne drvene ležajeve. Nekadašnja logorašica Šarlota Ćosić ovako opisuje prilike u spavaonicama:

"Svako od nas je imao na raspolaganju pola metra prostora za spavanje. Penjanje na treću etažu bilo je vrlo opasno. Često su žene, naročito starije i oslabele, padale i teško se povređivale. Neke od njih su umrle od povreda. Vlaga na zidovima smrzavala se, osećali smo se kao u hladnjaku. Sa viših ležajeva padali su dečiji izmeti na donje ležajeve. Slama, na kojoj smo spavali, nikad nije menjana, počela je da zaudara i trune. Nismo dobili ni čaršave, ni ćebad, koji to nisu poneli sa sobom, preko noći su se smrzli."²²

Kao i izgradnja logora, tako su se i izdaci za upravljanje i snabdevanje logora finansirali iz opljačkane jevrejske imovine. Turner, šef vojne uprave nadležan za brigu o logoru pošao je od toga da ukupna jevrejska imovina treba da obezbedi troškove održavanja logora.²³ Za zbrinjavanje (održavanje) logora bio je nadležan beogradski ured. Iz jednog spisa za snabdevanje može se jasno sagledati strašno stanje: u prvih 16 dana do Badnje večeri (katoličke,

---

¹⁹BA/K All, proces 6, dokument 1434; saslušavanje Hansa Helma od strane državnog vojnog tužilaštva jugoslovenske armije.

²⁰BA/K, R 26/VI, sv. 476; pismo Organizacije Todt Štabu uprave 16.12.1941. god. i 19.6.1942. god.

²¹Citat iz Glišić: Teror, str. 117.

²²Isto.

²³BA/K, R 26/VI, sv. 602; izveštaj upravnika jevrejske imovine, savetnika Ratne uprave, Gurskog (za mesto glavnoopunomoćenog za privredu Srbije) upućeno Vrhovnom finansijskom sudu (arbitru) Trećeg Rajha, 23.6.1942. god.

odnodno protestantske) 1941. god. logor je snabdeven sa 1.500 kg pasulja, 2.700 kg kupusa (od čega pola pokvareno), 100 kg masti, 3.600 kg krompira, 50 kg brašna, 1.500 kg luka (od čega pola pokvareno), 36 kg paprike²⁴ – što iznosi 6.300 kg namirnica za 5.300 ljudi za 16 dana – ili 80 g po čoveku na dan! Nadležni beogradski ured je dopremio u logor hranu tek pošto je zbrinuto beogradsko stanovništvo koje je i samo trpelo pod strogim uslovima racioniranog snabdevanja uvedenog od strane okupatora. Bilo je zabranjeno unošenje hrane u logor. Deca, kojoj bi uspelo da se provuku ispod bodljikave žice (ne pod naponom struje!) da bi van logora prošla za hranu, bila su zlostavljana od straže prilikom povratka u logor.²⁵ I nemačka uprava logora je posle kratkog vremena morala priznati da će kvalitet i kvantitet hrane dovesti do smrti zatočenika. Dok je dnevna porcija hleba za logorsku Gestapo-upravu iznosila 700 g po čoveku, zatočenici su dobijali po 200 g.²⁶ U januaru 1942. god. za trećinu je povećano sledovanje mleka za decu.²⁷ Oko 300 male dece od tada su dnevno primale 60 l mleka, dakle 200 g dnevno po detetu.²⁸

Stalno je rastao broj bolesnih, u logorskoj bolnici nije više bilo dovoljno mesta za sve. Deo bolesnih prebačen je u beogradske bolnice. Nameštenik jedne beogradske bolnice ovako je posle rata opisao stanje dovedenih bolesnika:

“U zimu 1941. god. /1942. god. doveden je izvestan broj novih pacijenata: žene sa Sajmišta. Sa njima su došla deca sa smrztotinama. Nokti su im otpadali od gladi i hladnoće. Izgledali su kao živi kosturi, samo koža i kost. Iz starih muških lica zurile su u nas dečije oči. Oni više nisu imali ničeg zajedničkog sa decom. Žene su izbegavale da govore o tome šta se na Sajmištu dešava.”²⁹

Hilda Dojč, beogradska Jevrejka, koja je prvo radila u jevrejskoj bolnici u Beogradu, pa se dobrovoljno prijavila i prešla na Saj-

---

²⁴JIMB 24; dokument primljen sa zahvalnošću od Menahema Šelaha (stavljen na raspolaganje).

²⁵Browning: *Fateful months* (Sudbonosni meseci), str. 71.

²⁶Šelah: *Sajmište*, str. 247, prim. 22.

²⁷Isto.

²⁸Šelah: *Sajmište*, str. 247; Browning: *Fateful months*, str. 71.

²⁹Izjava svedoka K. Kuznina (prevod sa engleskog), citirano iz Šelah: *Sajmište*, str. 247.

mište kao medicinska sestra, opisuje u sačuvanim pismima raspoloženje:

“Mi logorašice od gladi postajemo divlje zveri. Mi smo prkosne, razdražljive i stalno brojimo zalogaje svojih suseda. Očajne smo.”³⁰

Uz psihički slom sledio je i fizički. Hilda Dojč kaže:

“Ti ne znaš ono što i ja nisam znala, šta znači biti ovde. I ne želim da to ikad saznaš. (...) Kakve su im namere sa nama? Ja sam stalno napeta, hoće li nas streljati, dići u vazduh, oterati u Poljsku?! (...) Već u detinjstvu sam se plašila da me ne zakopaju živu, a ovo ovde je kao prividna smrt.”³¹

I dalje:

“Ne mogu da nađem mira za moju napaćenu dušu. Moje filozofske misli nataknete su na bodljikavu žicu strašne realnosti. Kada biste vi tamo napolju mogli zamisliti sebi našu bednu situaciju sigurno biste gorko ridali. Nije moguće opisati naš život, naše strašne patnje. Naše duševne potrebe utope se u suzama od gladi i zime. Nada u buduću spas uništena je našom pasivnom egzistencijom koja se više ne može nazvati “životom”. Ovo je jedna neverovatna tragedija. Mi živimo, ne zato što smo jaki, nego što nam nije poznata naša stvarna situacija.”³²

Kada je januara 1942. god. glad postala nepodnošljiva, logorašice su započele sa protestom. SS-major Štrake (Stracke), šef odeljenja za Jevreje pri Gestapou, odmah je došao u logor. U govoru pred sakupljenim logorašima on je objasnio da će u slučaju daljih protesta odmah streljati 100 zatočenika.³³ Januara 1942. god. temperatura se spustila veoma nisko, najniže te zime. Počelo je veliko umiranje. Ispočetka su uglavnom umirala deca i starije žene – prvo 10, zatim 25 svake noći.³⁴ Logorašice su morale preko zamrznute Save odvući leševe umrlih žena i dece na beogradsku obalu. Tamo bi nameštenici beogradske opštine natovarili leševe na kola i odvezli ih na jevrejsko groblje.³⁵

---

³⁰Prevod sa engleskog po Šelahu, str. 247.

³¹Citat: Glišić, Teror, str. 118.

³²Prevod sa engleskog, Šelah: Sajmište, str. 248.

³³Šelah: Sajmište, str. 248.

³⁴BA/K, All, proces 6, dokum. 1432; izveštaj Jugoslovenske državne komisije, str. 5; Šelah: Sajmište, str. 248.

³⁵BA/K, All, proces 6, dok. 1432, str. 5.

Odluka u Berlinu

8. decembra 1941. god. Bencler se sastao sa Rademaherom, ovog puta u Berlinu. Kao i na konferenciji o Jevrejima oktobra 1941. god. u Beogradu, ponovo je Bencler tražio da se "Jevreji što pre odvedu na istok".³⁶

Benclerov zahtev bio je istovetan sa intencijama Ministarstva inostranih poslova. Prvobitno je planirano da se "Vanze (Wannsee) konferencija" održi sledećeg dana, ali ona je pomerena za 20. januar 1942. god. Za tu konferenciju bilo je već pripremljeno u pismenoj formi – "Želje i ideje ministarstva inostranih poslova u vezi predviđenog sveobuhvatnog rešenja jevrejskog pitanja u Evropi." Uz to uzeti su u obzir utisci koje je Rademaher stekao na službenom putu po Srbiji oktobra 1941. god. Osim odvođenja svih Jevreja, koji žive u Trećem Rajhu, i svih bez državljanstva na okupiranim teritorijama, kao treća i poslednja tačka zahtevano je i "odvođenje svih srpskih Jevreja".³⁷ (Pod odvođenjem se može razumeti "udaljenje, pomeranje"!)

Ministarstvo inostranih poslova je sasvim sigurno bilo informisano preko Benclera o neposrednom predstojećem interniranju jevrejskih žena i muškaraca u KZ Sajmište. Dakle moglo se računati sa tim da će Srbija biti prva od okupiranih zemalja u kojoj će biti uhvaćeni svi još živi Jevreji i sakupljeni na jednom mestu. Time su u Srbiji skoro u potpunosti ispunjeni uslovi za deportaciju (politički i tehnički uslovi). Međutim Rademaher je morao saopštiti Bencleru da "ovo nikako ne dolazi u obzir pre proleća 1942. god. jer tome treba da prethodi transportovanje nemačkih Jevreja na istok. Čak i za proleće je ta akcija neizvesna."³⁸

Na listi prioriteta nalazili su se Jevreji iz Rajha, predviđeni za deportaciju. Kada je u jesen 1941. god. žustri pokušaj deportovanja svih Jevreja iz Rajha naišao na krupne tehničke smetnje, Rademaher, na svoju veliku žalost, nije bio u stanju da Bencleru odredi definitivni datum deportovanja srpskih Jevreja.

Nekoliko nedelja posle susreta Bencler – Rademaher "režiseri" uništavanja Jevreja uveli su novo poglavlje sa "Vanze konferencijom" 20. januara 1942. god. Toga dana vrhovi RSHA i ministarska

---

³⁶PA/AA, Inland II g, Rademaherove napomene, 8.12.1941. god.

³⁷NG 2586, prilog protokola o razgovorima na Vanze (Wannsee) konferenciji 20.1.1942. god.

³⁸Kao pod (36).

birokratija utvrdili su koncept za “konačno rešenje jevrejskog pitanja”. Po Hajdrihovom predlogu trebalo je prvo “očistiti od Jevreja” Generalni guverner, da bi se onda izvukli Jevreji iz Nemačkog Rajha, pre nego što će se Evropa od zapada ka istoku, zemlja po zemlja, pročešljati od Jevreja i sve ih deportovati na istok. Podsekretar ministarstva inostranih poslova, Martin Luther, izrazio je bojazan da će deportacija u Danskoj i Norveškoj naići na otpor, ali je smatrao da pri postupku sa Jevrejima u jugoistočnoj Evropi ne treba očekivati nikakve teškoće.³⁹ Luther je bio odlično informisan o položaju Jevreja u Srbiji. Znao je da sve nadležne službe u Srbiji (nemačke službe) insistiraju na brznoj deportaciji Jevreja iz KZ Sajmište. Ipak na “Vanze konferenciji” planirano “konačno rešenje jevrejskog pitanja” uz “pročešljavanje Evrope” u potrazi za Jevrejima značilo je da će se deportacija srpskih Jevreja sigurno odložiti.⁴⁰

Vrhovi ministarske birokratije nisu na berlinskoj Vanze konferenciji bili upućeni samo u planove RSHA u vezi deportacije u celoj Evropi. Hajdrih im je u poverenju saopštio da je konačan cilj deportacije fizičko uništenje Jevreja. Hajdrih je objasnio da će “Jevreji biti odvedeni u velikim radnim kolonama na izgradnju puteva u tim krajevima, pa će bez svake sumnje veliki deo na tom radu prirodno otpasti. Ostali – posle ove “prirodne selekcije” – pri čemu se “svakako radi o najotpornijima” – biće odgovarajuće tretirani pošto kako je to u prošlosti dokazano, oni mogu ostati, “kao zametak za ponovno oživljavanje jevrejstva”.⁴¹ Iz terminologije izveštaja Ajnzac-grupe poznato je da se pod “odgovarajućim tretiranjem” podrazumeva ubijanje Jevreja. Na konferenciji se razmatrao i način izvršavanja, odnosno uništavanja. Pod izrazom “moguća rešenja” navode se streljanje i upotreba gasnih automobila.⁴²

Sprovođenje deportacije predstavljalo je snažan organizacioni poduhvat. Trebalo je odrediti i pohvatati žrtve, ograničiti njihovu slobodu kretanja i konfiskovati njihovu imovinu. Tek posle zamašnih predradnji moglo se pristupiti njihovom sakupljanju i deporto-

---

³⁹S. Hilberg, *Uništenje*, str. 424.

⁴⁰Na Vanze konferenciji utvrđen “Vremenski plan deportacije” nije uvek bilo moguće poštovati. U drugim zemljama jugoistočne Evrope koje su okupirali Nemci (Hrvatska, Grčka) tek u proleće 1943. god. sprovedene su deportacije Jevreja za Aušvic. Pretpostavlja se da je jedna grupa srpskih Jevreja tek tada deportovana.

⁴¹Hilberg, *Uništenje*, str. 423.

⁴²Isto.

vanju. Za razliku od većine drugih zemalja izvan granica Velikog Nemačkog Rajha, u Srbiji je u vreme "Vanze konferencije" januara 1942. god. taj proces bio pri kraju: imovina Jevreja je već bila zaplenjena, Vermaht je već poubijao jevrejske muškarce, "ostatak" u potpunosti pohvatan i najvećim delom sakupljen u KZ Sajmište. Usled povoljnosti zbog relativno malog broja Jevreja nemački okupator je u Srbiji obavio "idealno posao". Ništa više nije stajalo na putu deportaciji gladnih i promrzlih žena i dece – Jevreji su bili spremni "za put na istok". Ali prema organizacionom planu "štaba za deportaciju" pod rukovodstvom Adolfa Ajhmana i njegovog vođe transporta, Franza Novaka, Austrijanca, još nije bio predviđen transport Jevreja iz Srbije. Činilo se da Jevrejima iz KZ Sajmište predstoji dugotrajna internacija. To nemačkom okupatoru u Srbiji nije odgovaralo, i to iz više razloga. Opunomoćenik za privredu morao je da pripremi novac za logor iz "jevrejskog fonda". Šef uprave je imao rasprave sa srpskim vlastima zbog snabdevanja logora. Za Benclera je deportacija bila stvar prestiža, on je bio taj koji je od leta 1941. god. žestoko forsirao "udaljavanje Jevreja". I najzad čelnik Vermahta je već nestrpljivo očekivao da se logor isprazni, kako bi tu smestio zarobljene partizane. "Jevrejsko pitanje u Srbiji" rešeno je brže nego što se očekivalo, i to na drugi način.

Bez obzira na neljudske prilike u logoru Sajmište, ipak do kraja februara 1942. god. ništa nije ukazivalo na to da se planira smišljeno ubijanje i jevrejskih žena i dece, na njihovom tlu, na srpskom tlu. Tako i Turner, a i vođa Ajnzac-grupe, dr Vilhelm Fuks (Wilhelm Fuchs), koji je januara 1942. god. bio zamenjen SS-pukovnikom (Standartenführer) dr Emanuelom Šeferom (Schäfer), smatrali su da je postojanje "jevrejskog logora" još uvek privremeno međurešenje do deportacije zatočenika na istok. U međuvremenu logoraši bi morali da vegetiraju uz najmanje troškove za hranu i osoblje u logoru. No, dok je Turner do početka marta 1942. god. redovno dostavljao gradskoj opštini novac za snabdevanje logora, od tog vremena neredovno i sa zakašnjenjem su stizala sredstva potrebna za minimalno zbrinjavanje zatočenika.⁴³ Ova promena u finansijskim potezima ukazivala je na to da se situacija u logoru menja. Već sredinom juna 1942. god. uprava je zatražila završni bilans izdataka beogradske opštine i "Organizacije Todt" za "Jevrejski logor". Pored provere računa viši ratni savetnik Ranze dao je i predlog za dalju upotrebu stvari koje se još mogu koristiti.

"Nadalje treba napomenuti da je u logor donet niz predmeta koji su neznatno izgubili od svoje upotrebljivosti prilikom korišćenja." Ovi predme-

ti, kao na pr. radioaparata, nameštaj (stolice, kreveti, posteljina, 600 jorgana), kao i kazan za kuhinju i razni alat danas se teško mogu nabaviti i njihovo dalje korišćenje bilo bi od opšteg interesa. Predlaže se da se svi predmeti predaju nekoj službi komande logora, koja bi ih mogla izdavati prilikom zahteva jedinica prema potrebi.”⁴⁴

Očigledno jevrejskim internircima nisu više bili potrebni predmeti za upotrebu. Šta se desilo sa ženama, decom i starima?

Gasni automobil

“Ajzack-komanda sa specijalnim kolima Saurer na putu sa specijalnim nalogom.”⁴⁵ Po nekim izjavama tako je nekako glasilo telegram, koji je sredinom marta 1942. god. novi zapovednik BdS (Policija bezbednosti i Služba bezbednosti) u Srbiji, dr E. Šefer primio od šefa Gestapoa u Berlinu, SS-general armije (Obergruppenführer) Hajnriha Milera.⁴⁶

---

⁴³Browning: Sudbonosni meseci, str. 72. Do 7.3.1942. god. Turner je gradskoj opštini isplatio za Sajmište 16, 5 miliona dinara, što je opština potvrdila 20.4.1942. god. Istovremeno gradska opština je tražila hitno još daljih 15 miliona dinara da bi se pokrila pozajmica, koju je opština bila primorana da uzima zbog sporog pristizanja Turnerovog plaćanja. Takođe je sa ovim iznosom trebalo refundirati pristigle dugove opštine za snabdevanje logora i izdatke koji su nastali prilikom interniranja muškaraca – Jevreja iz Beograda i Banata, avgusta i septembra 1941. god. u zatvor Topovske Šupe. Posle ovih računa preostalo je još 3 miliona dinara koje je trebalo upotrebiti za snabdevanje logoraša do kraja aprila 1942. god. Tek sredinom juna 1942. god. Turner je opštini platio hitno zatražen iznos. To je bila zadnja suma koju je Turner dao “za jevrejski logor” (BA/K, R 26/VI, sv. 476). Ukupno je 33, 5 miliona dinara (oko 1,7 miliona rajhsmaraka) upotrebljeno iz likvidiranog jevrejskog imetka za zbrinjavanje logoraša (BA/K, R 26/VI, sv 602, izveštaj jevr. Referata pri glavnoopunomoćenim za privredu Srbije pri vrhovnom finansijskom sudu o izdacima na teret jevrejske imovine, 18.9.1942. god.

⁴⁴BA/K, R 26/VI, sv. 476; izveštaj komandanture 599, Beogradska uprava štabu Turnera, 6.7.1942. god.

⁴⁵Državno tužilaštvo, Hanover, 2 Js 299/60, proces protiv Pradela i ostalih (nadalje “Proces Pradel”). Izjava svedoka dr Emanuela Šefera, 2.5.1966. god.

⁴⁶O uništavanju gasom Jevreja u Srbiji malo je ostalo pismenih dokumenata. Od jevrejskih interniraca na Sajmištu verovatno je preživelo samo 6 osoba koje su u međuvremenu umrle. Sem nekoliko sačuvanih izveštaja samo smo se koristili intervjuima, odnosno pismima preživelih, i pretežno iskazima počinitelja zločina prilikom procesa. Uprkos nedovoljnim izvorima podataka može se van svake sumnje rekonstruisati ceo postupak.

“Odmah mi je bilo jasno da se pod specijalni misli na gasni auto i da će ti me biti ugušeni Jevreji zemunskog logora.”⁴⁷

Šefer je logično zaključio da se Berlin sad odlučio na ubijanje i jevrejskih žena i dece.⁴⁸

Himler i Hajdrih su od jeseni 1941. god. dali nalog da se razvije nova tehnika za ubijanje Jevreja. Ta tehnika je za situaciju u Srbiji, gde se jevrejske žene i deca nisu mogli u dogledno vreme deportovati na istok, izgledala tačno primerena: ubijanje u gasnim automobilima. Gasni automobili su u zvaničnim dokumentima naznačavani kao specijalni auto, S-auto, specijalno vozilo i kola za uništavanje vašiju. Već je primenjivan pri takozvanoj eutanaziji. Na početku akcije ubijanja gasom, u jesen 1939. god. unete su u kola flaše ugljenmonoksida a gas je uveden i u prostorije maskirane za tuširanje ili inhalaciju. U tim prostorijama su se već nalazile žrtve. Krajem 1939. god. specijalna komanda “Lange” koristila je prva pokretna gasna kola.

“Za odvođenje bolesnika Sonderkommando (Posebna komanda) je dovela veliko, hermetički zatvoreno vozilo, kao špediterska kola, ispred kojeg je bila zaprega. Na obema stranama vozila bio je natpis “Trgovina Kaiser-kafe”.⁴⁹

Ovo vozilo je funkcionisalo po istom principu kao gasne komore “eutanazije”. Iz vozila koje je vuklo “kafe-auto”, iz čelične boce dovodio se ugljenmonoksid. Auto je dakle bio gasna komora na točkovima.

U vreme nemačkog napada na SSSR počela su istraživanja u kriminalno-tehničkom institutu RSHA, u cilju konstrukcije gasnog automobila novijeg tipa. Umesto gasnih boca trebalo je koristiti izduvne gasove samog vozila.

---

⁴⁷Proces Pradel, izjava svedoka Šefera, 2.5.1966. god.

⁴⁸Šefer je već kao šef Gestapoa u Katovicama čuo o upotrebi gasnih vozila za ubijanje duševno bolesnih ljudi. Jedna “specijalna komanda” je sprovođila ovu akciju od kraja 1939. god. do leta 1940. god., i to u lečilištima Pomeranije, istočne Pruske i Poljske (v. Browning: Sudbonosni meseci, str. 76). Tu “specijalnu komandu” predvodio je Herbert Lange. Šefer je znao da je “Specijalna komanda Lange” bila određena u zimu 1941. god. /42. god. u Helmnu (Kulmhof) za ugušivanje nemačkih i poljskih Jevreja, kao i Cigana, u tamo stacioniranom gasnom vozilu. Sa prekidima je do avgusta 1944. god. u Helmnu ubijeno gasom najmanje 150.000, ali je moguće i 300.000 ljudi (Kogon / Langbajn / Rikerl, Masovna ubijanja otrovnim gasom, str. 110-145).

⁴⁹Kogon / Langbajn / Rikerl, Masovna ubijanja, str. 63.

Razvojem ratnih operacija pojavile su se razne inicijative za tehničke inovacije kod planiranog korišćenja postupka ubijanja gasom.

U SSSR-u je bilo nedovoljno efikasno primeniti do tada korišćene gasne boce, zbog ogromnih rastojanja i enormnog broja potencijalnih žrtava.

Avgusta 1941. god. Himler je prisustvovao jednoj akciji streljanja od strane Ajnzac-grupe u SSSR i posetio je i lečilište za duševne bolesnike. Tom prilikom je došao na ideju da se, do tada samo pri akcijama "eutanzije" primenjivani, postupak ubijanja gasom uvede i pri akcijama Ajnzac-grupa. Početkom septembra 1941. god. u Minsku i Mogilevu činjeni su pokušaji ubijanja pomoću izduvnih gasova. Hajdrihovi "eksperti" za gas su posle toga predložili da se konstruiše gasni auto kod kojeg će, za razliku od dotadašnjeg "Kaiser-Kaffee-Wagena", da bude sjedinjena vuča, prikolica i izvor otrovnog gasa.⁵⁰ Hajdrih je odobrio plan i stavio je na raspolaganje potrebna tehnička pomoćna sredstva. Već posle mesec dana novi postupak prvi put je primenjen "sa uspehom" na sovjetskim ratnim zarobljenicima u KZ Saksenhauzenu (Sachsenhausen).⁵¹ Time je stvoren prototip gasnog automobila i uskoro su i druga vozila adaptirana u gasna. Decembra 1941. god. već je šest gasnih automobila bilo u radu: u Rigi, Chelmnu i Poltavi. Njima su dopunjavali uništavanje Jevreja od strane streljačkih vodova Ajnzac-komande.

U Srbiji nije bilo Ajnzac-grupa koje bi mogle da izvedu streljanje žena i dece. Zbog toga je, preko pola Evrope, dovezen u Beograd jedan gasni automobil. Nekoliko dana posle telegrafske najave u Beograd je stigao gasni automobil Saurer sa oba vozača, SS-ovcima Gecom (Götz) i Mejerom (Meyer). Kada je u jesen 1941. god. Vermaht ubijao jevrejske muškarce, SP (policija) je bila van tog događaja. Sada je htela da se vrati u stari kolosek i da se aktivira u svojoj osnovnoj delatnosti, u uništavanju Jevreja.

"Jevreji su nam predstavljali ogromno opterećenje. Logor se nalazio na hrvatskoj teritoriji, snabdevanje je usledilo od beogradskog šefa policije, stražu su obavljali nemački policajci."⁵²

---

⁵⁰Beer, Razvijanje upotrebe gasnih vozila, str. 409.

⁵¹Kogon / Langbajn / Rikerl, Masovna ubijanja, str. 83.

⁵²Državno tužilaštvo u Štutgartu, 15 Js 85/67. Postupak protiv Edgara Engea. Izjava svedoka Emanuela Šefera, 28.6.1967. god.

“Zaista naporan posao” za zapovednika policije.

Emanuel Šefer je pozvao šefa Gestapoa Bruna Satlera (Sattler) i naložio mu da se pre dolaska gasnih automobila izvrše sve pripreme za nesmetano odvijanje akcije ubijanja. Kada su oba “eksperta za opsluživanje”, Gec i Mejer, stigli sa vozilom u Beograd javili su se Šeferu, koji ih je uputio na novog šefa u Gestapou, Satlera. Ovaj je u međuvremenu obavio dobar posao i pripremne radnje su bile završene: organizaciju akcije Satler je preneo komandantu KZ Sajmište, austrijskom SS-potpporučniku (Untersturmführer) Herbertu Andorferu.

Komandant KZ SS-potpporučnik Herbert Andorfer

Herbert Andorfer, koji je tek stigao u Srbiju, imao je karijeru tipičnu za SD-ovca srednjeg ranga.⁵³ Rođen je 1911. god. u Lincu kao vanbračno dete, a rastao je u Salcburgu. Maturu je položio 1929. god. ali zbog lošeg materijalnog stanja nije mogao da studira, već je završio jednogodišnju trgovačku školu za kancelarijske poslove. Posle toga je preko leta radio kao upravnik hotela, a zimi je bio bez posla i povremeno bi se zaposlio kao predstavnik neke firme. 1934. god. preselio se u Inzbruk i u istoj godini se oženio. Njegova žena je zarađivala popravljanjem tepiha. Još u svojoj 12. godini Andorfer se pridružio nemačkom gimnastičkom savezu. U jesen 1931. god. učlanio se u nacističku partiju NSDAP (članska karta broj 610869), septembra 1933. god. u ilegalni SS (članska karta 309600).⁵⁴ 14. marta 1934. god. postao je (ilegalno) vođa grupe u mestu Sölden, a maja 1938. god. saradnik u SS-štabu, odeljenje 36, u Inzbruku. Onda se prijavio u SD i postavljen je u Odeljak III (obaveštajna služba za unutrašnjost). U vremenu koje sledi Andorfer studira 4 semestra državne nauke u Inzbruku, zbog toga je nadalje oslobođen svoje službe u SD. U proleće 1940. god. po kazni je premešten u Salcburg, pošto je javno govorio o nepopularnosti gaulajtera Tirola, Franca Hofera. U Salcburgu je opet dospao na visok položaj, kao stručnjak za obaveštajnu službu pri SD. U njego-

---

⁵³Podaci o delatnosti Andorfera uzeti su iz materijala o presudi prilikom procesa, v. ZStL, 503 AR 2656/67, presuda protiv Herberta Andorfera.

⁵⁴BDC – akt Andorfer.

vim SS-karakteristikama ovako opisuju Andorfera njegovi pretpostavljeni:

“Andorferov karakter je besprekoran. Pouzdan je, iskren, odan i drugarskog duha. Njegov pogled na svet i držanje nalaze se na liniji nacionalsocijalizma. Njegova inteligencija i aktivnost su zadovoljavajući. U ispunjavanju svojih službenih dužnosti i u privatnom životu Andorfer pokazuje naglašenu samostalnost, kao i mnogo lične inicijative.”⁵⁵

Posle kursa za Ajnzac-grupe u logoru za obučavanje Pretzsch na Elbi i kursa za rukovodioce u Berlinu 1940. god. Andorfer je odmah posle napada na Jugoslaviju dospeo u Zagreb, kao pripadnik vodećeg SS-štaba Ajnzac-grupe Fuks (Fuchs). U leto 1941. god. prilikom napada partizana upućen je u blizinu Maribora, unapređen u SS-potporučnika i 29. oktobra 1941. god. prekomandovan za Beograd, kao zapovednik SiPo.⁵⁶ Prvi zadatak u Srbiji bio mu je logor u Šapcu. Novembra – decembra 1941. god. tamo se nalazilo još oko 12.000 osoba, većinom partizana i četnika.⁵⁷ Po završetku “kaznene ekspedicije” generala Bemea, okupacione vlasti su nastojale da utvrde politički identitet uhapšenih i da izdvoje “bezopasne” na prinudni rad u srpske rudnike, ili su ih streljali. Na procesu u Dortmundu 1967. god. Andorfer je priznao da je bio zadužen za političko isleđivanje zarobljenih četnika.⁵⁸ Decembra 1941. god. počela je evakuacija šabačkog logora, a završena je sredinom januara 1942. god., pošto je streljano oko 500 partizana.⁵⁹ Time je završena i Andorferova uloga u Šapcu.

“Po završetku ovog zadatka (...) vratili smo se opet u Beograd i bili smo taoreći bez posla.”⁶⁰

Nije dugo ostao Andorfer “bez posla”. U Beogradu se javio na svoje radno mesto, u Odeljenje III (obaveštajna služba-unutrašnjost). Šef je bio Andorferov zemljak, SS-ovac Hans Reksajzen (Rexeisen), poreklom iz Filaha (Villach). Za razliku od ostalih odeljenja sa 100 ljudi naraslih na 400 u uredu zapovednika SiPo u Beo-

---

⁵⁵BA/K R 58/841, lični dosije o glavnim pripadnicima SD, Herbert Andorfer. Procena SS-majora dr Gelba, SD, odsek Inzbruk, 23.8.1939. god.

⁵⁶BA/K R58/841 SS – lični dosije Andorfera.

⁵⁷Glišić: Koncentracioni logori, str. 710.

⁵⁸Proces Andorfer. Protokol o saslušanju Andorfera, 30.8.1967. god.

⁵⁹Isto.

⁶⁰Isto.

gradu,⁶¹ u Odeljenju III, nije bilo činovnika, nego isključivo partijskih ljudi, izraziti partijski i SS-nameštenici.⁶² Hans Reksajzen je bio stari aktivista SD-a. Ilegalni nacionalsocijalista do 1933. god., 1935. god. mu je poverena organizacija SD (služba bezbednosti) u Filahu. Krajem 1938. god. prešao je u Klagenfurt, pre nego što je u proleće 1941. god. premešten u Hrvatsku, u Ajnzac – grupu Fuks.⁶³ Reksajzen je brzo pronašao odgovarajući posao za Andorfera. U tek uspostavljenom KZ Sajmište bilo je još upražnjeno mesto komandanta.

“U to vreme prišao mi je Reksajzen i rekao da mu je poznato kako ja nerado obavljam poslove za piscima stolom, pa bi on predložio drugo zanimanje za mene. Danas već ne znam tačno kad sam stvarno preuzeo upravljanje logorom. Ako je početkom 1942. god. Šefer bio u Beogradu zapovednik, onda sam ja upravljanje logorom mogao preuzeti krajem januara ili početkom februara 1942. god. i kao upravnik logora nisam pripadao Odeljenju IV, samo sam postavljen tu. Sa ljudima Odeljenja IV nisam uopšte bio u vezi. Moj rukovodilac odeljenja i dalje je bio Reksajzen.”⁶⁴

---

⁶¹Isto. Priloženi akti, protokol o saslušanju Šefera, 25.1.1952. god.

⁶²ZStL AR 1256/61, Bd. 2, Izjava svedoka Ernsta Venera (Werner) M., bivšeg Šeferovog adutanta, 16.2.1952. god.

⁶³Reksajzen je bio aktivan u SD obaveštajnoj službi u Jugoslaviji do kraja rata. 1945. god. je uhvaćen u Filahu i interniran. 1948. god. je osuđen zbog veleizdaje na 3 godine strogo zatvora. Početkom pedesetih Reksajzen je započeo novu političku karijeru.

Pored Reksajzena i Andorfera koji su službovali u Beogradu, bilo je u to vreme još najmanje tri Austrijanca na visokim položajima u SiPo (policija). Karl Pamer, SS-potporučnik, poreklom iz Braunaua vođa Ajnzac-komande u Bačkoj i Banatu, poručnik Rupert Mandl u istoj funkciji u Nišu, a Emil R., policijski činovnik iz Inzbruka, bio je šef Gestapoa u Kladovu i Negotinu. Pamer, član partije od 1933. god. i član SS-a od 1938. god. – 1941. god. bio je u Beču nadležan za pitanja narodnosti. Na osnovu tih svojih iskustava bio je upućen na rad uglavnom u Bačkoj i Banatu, koji su bili naseljeni folksdojčerima. Posle okupacije Mađarske 1944. god. ponovo ga je njegov bivši pretpostavljeni iz Beča uputio u Novi Sad. Sada je taj bivši šef bio na čelu kontraobaveštajne službe u Budimpešti, a zvao se dr Vilhelm Hetl (Wilhelm Höttl) (austrijski SS-kapetan). I Rupert Mandl je poticao iz “Hetl-referata”, u kojem je radio od 1939. god. do proleća 1941. god., pri SD-odseku za Beč, kao pomoćni referent Odeljenja VI (inostrana obaveštajna služba). U Nišu je rukovodio Ajnzac-komandom do jula 1941. god. Mandl je učestvovao u oslobađanju Musolinija u okviru specijalne komande Skorcenija (Skorzeny). (BDC akt Mandl)

⁶⁴Proces Andorfer, Zapisnik sa saslušanja 30.8.1967. god.

U procesu se stalno vraćalo na pitanje da li je Andorfer pripadao u Beogradu “jevrejskom referatu” pri Gestapou, ili je tamo bio samo premešten za vreme svoje službe. Ovo pitanje se nije moglo raščistiti do kraja zbog kontradiktornih izjava svedoka.

Na primedbu da je obično Gestapo (Odeljenje IV) bio nadležan po "jevrejskim pitanjima", Andorfer je rekao:

"Ni danas ne znam zašto sam baš ja određen na mesto upravnika logora, kada je jevrejska problematika obrađivana u referatu IV. Kao što sam već spomenuo, u referatu III nije bilo mnogo posla i to mogu da tumačim samo tako da je Šefer znao za našu nedovoljnu zaposlenost i poverio mi je baš taj zadatak. Može biti takođe da je izbor pao na mene zato što je Šefer poznavao moje iskustvo na radu u hotelu i bio je mišljenja da bih ja bio pravi čovek za savlađivanje zadataka upravljanja."⁶⁵

Krajem januara 1942. god., ukratko posle dovođenja žena i dece Kladovo-tansporta, Andorfer je preuzeo komandu u KZ Sajmište. On je zamenio dotadašnjeg rukovodioca logora, po rangu nižeg podnarednika (Scharführer), Edgara Engea, koji mu je sadodeljen u svojstvu pomoćnika. Vođenje logora bilo je relativno jednostavno. Oko 500 jevrejskih muškaraca vodili su logor u vidu "samoupravljanja i unutar logora obavljali su i službu straže."⁶⁶ Spolja je straža bila sastavljena od 25 pripadnika policijskog rezervnog bataljona 64, koji su se međusobno smenjivali. Sam Andorfer nije imao mnogo posla:

"Stvarnu logorsku upravu sačinjavali su sami logoraši. Bio je jedan upravnik – muškarac i jedna žena, kao i osoblje uprave od oko 30 ljudi, koji su radili u kancelariji. (...) Logor je bio ograđen bodljikavom žicom, stražari su bili policajci. Ljudstvo straže nalazilo se van ograde i na samom terenu logora nije imalo nikakvog posla. Ni ljudi iz zapovedništva sigurnosne policije nisu se zadržavali u logoru. S nemačke strane nije bilo logorskog personala. Moji zadaci su se u stvari sastojali u sledećem: jevrejska uprava logora mi je podnosila molbe i žalbe, zatim pred uvođenje mera poboljšanja bila je potrebna moja saglasnost. Tako je, na primer, jedanput instaliran jedan tuš, pa je sređena mala bolnica i najzad su i u kuhinji uvedena neka poboljšanja. Za ova poboljšanja nije dostavljen materijal spolja, već je iz praznih hala uzimano šta je potrebno. Za snabdevanje i ostalu dopunu ni-

---

⁶⁵Proces Andorferu, Zapisnik sa saslušanja 27.9.1967. god. Šefer, ni Reksajzen nisu hteli da se sećaju Andorfera. Na pitanje da li smatra mogućim da je pripadnik njegovog referata bio postavljen za komandanta KZ, on je odgovorio: "Ne smatram isključenim da su i pripadnici referata III bili angažovani na zadacima koji su spadali u kompetenciju drugih referata. Ne treba gubiti iz vida da je službeni aparat u Beogradu bio relativno mali i takoreći su bili podređeni Šeferu. Kada je bilo većih akcija, kao na primer hapšenja i osoblje nije bilo dovoljno po broju, povukli su se ljudi iz drugih sektora za izvršenje tog zadatka." Proces Andorfer, iskaz sve-doka Reksajzena, 27.9.1967. god.

⁶⁶Browning, *Fateful months*, str. 71.

sam ja morao da se brinem.⁶⁷ Pošto je pre početka akcije (ubijanja gasom!) bilo već prilično hladno i drvo za ogrev je bilo pri kraju, na molbu jevrejskog rukovodstva logora pobrinuo sam se za dovoz drva. Transport je obavljen vodenim putem i brodove su istovarivali logoraši. Pošto je među logorašima bilo relativno malo muškaraca, radove su uglavnom obavljale mlade žene.”⁶⁸

Andorfer je noćio u svom stanu u Beogradu. Svakog jutra donosio je svojoj komandi izveštaj o stanju u logoru.⁶⁹ Posle toga odvezao bi se u logor i slušao izveštaj jevrejskog upravnika o najnovijim događajima. Prema Andorferovoj izjavi između njega i jevrejskih zatočenika iz uprave brzo se razvio prislan odnos. Pio je kafu sa njima, kartao se i objašnjavao im da će ih uskoro transportovati u Rumuniju.⁷⁰ Verovatno u prvoj nedelji marta 1942. god. Andorfer je pozvan u komandu. Tamo je primio informaciju o skorašnjem dolasku “specijalnog vozila”⁷¹ iz Berlina, u kojem će trebati “uspavati” Jevreje iz logora.

Neposredno posle toga iz logora su otpuštene 292 internirane Romkinje i njihova deca.⁷² Sad je Andorfer skovao jednostavan, ali davolski plan da bi se nesmetano obavio postupak ubijanja gasom:

“Pre početka akcije dao sam da se u logoru postave oglasi obaveštavajući logoraše o preseljenju, ali ne na istok, već privremeno, kao međustanica, na jugoslovensku teritoriju.”⁷³

Zatočenici su ipak želeli da znaju tačnije pojedinosti o novom logoru. Da bi prekratio mučna pitanja logoraša, Andorfer je napravio fiktivni plan za novi logor i okačio ga u KZ.⁷⁴ Da ne bi izazvao

---

⁶⁷Ovaj iskaz je samo utoliko tačan, ako je feldkomandatura Beograda utvrdila količinu namirnica za dostavljanje i gradska uprava istu dostavila. Andorfer je trebalo da potvrdi prijem namirnica. Pošto dostavljene namirnice (naravno plaćene od opljačkane jevrejske imovine) ni izdaleka nisu bile dovoljne za preživljavanje logoraša, Andorferov zadatak bi bio da interveniše kod nadležnih institucija. Andorferov prethodnik, komadant logora Edgar Enge, više puta je tražio povećanje količine namirnica. Međutim u aktima nigde nema tragova o urgenciji te vrste od strane Andorfera.

⁶⁸Proces Andorfer. Protokol sa saslušanja, 30.8.1967. god.

⁶⁹BA/K, 70 Jugoslavija, sv. 33, Optužnica protiv dr Emanuela Šefera str. 29.

⁷⁰Browning, Sudbonosni meseci, str. 79.

Andorferovi iskazi dati su u ulepšanom vidu i trebalo bi da su blizu istine. Oni govore o tome da se potvrđuje pretpostavka po kojoj Andorfer u nedeljama pre pristizanja gasnog vozila nije bio informisan o daljnjoj sudbini logoraša.

⁷¹Browning: Fateful months, str. 79.

sumnju, dao je uputstvo da zatočnici mogu poneti svoj prtljag i uz svaki transport je dodeljen po jedan jevrejski lekar i medicinska sestra, koji će se na putu brinuti o zdravlju učesnica i učesnika transporta.

U svom neznanju zatočnici su pretpostavljali da svaka promena mesta može doneti samo poboljšanje u odnosu na grozne uslove u KZ Sajmište. Masovno su se javljali za navodno preseljenje. Andorfer nije bio primoran da sastavlja listu kandidata smrti za pojedine transporte:

“Sećam se da je jevrejska uprava određivala ko će kog dana biti transportovan.”⁷⁵

Između početka marta i maja 1942. god. svakodnevno, sem nedelja, putovala su dva kamiona u KZ Sajmište. Manji bi ušao u logor i zaustavio bi se ispred zgrade komandanta. Tu su već čekali oni

---

⁷²Prilozi Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina nemačkog okupatora i njegovih pomagača u Srbiji. O razlozima otpuštanja Roma postoje samo pretpostavke. Šefer je prilikom svog procesa tvrdio da su Romi otpušteni po njegovom nalogu. Ipak, mnogo je veća verovatnoća da su Romi u Srbiji pošteđeni od totalnog uništenja iz vojnopolitičkih i diplomatskih razloga. Za razliku od drugih zemalja Evrope, Romi u Srbiji pripadali su u velikom broju islamskoj verskoj zajednici. Na pitanje Nemaca islamski velikodostojnici su potvrdili da su Romi u Srbiji u stvari muslimani. Uz to treba dodati da su se Romi pri prethodnim popisima stanovništva u Srbiji prijavljivali kao turske ili albanske nacionalnosti. Da bi se izbegle eventualne razmirice sa islamskim državama, Nemci su morali da se odreknu totalnog uništenja Roma u Srbiji (v. Kenrick-Puxon: Sinti i Romi, str. 92). U Jugoslaviji okupator se trudio da muslimane pridobije za sebe. 1943. god. u Hrvatskoj je formirana SS-divizija “Handžar” koju su sačinjavali bosanski muslimani. Oni su uključeni u rat sa partizanima u Hrvatskoj. Pored toga u zemlji je živio veliki broj Vlaha, koji su bili Rumuni. Samozvani nemački “eksperti za pitanje rasa” teško su ih razlikovali od Cigana.

⁷³Proces Andorfer, protokol o saslušanju, 5.7.1967. god.

⁷⁴Prilikom tog saslušanja Andorfer je ovako branio svoje ljudske motive za ovaj manevar zavaravanja: “Ja nisam dobio zapovest da obmanem logoraše pred njihovo uništavanje (transportovanje). Ja sam samo želeo da ljude poštedim nepotrebnih patnji. Hteo sam da ih sačuvam od straha od smrti. Ništa se ne bi menjalo i da nisam objavio plakate. Ne verujem da bi uspelo masovno bežanje logoraša.” (Zapisnik od 27.9.1967. god.) Sud je akceptirao Andorferovo objašnjenje i ocenio ga kao olakšavajući faktor. Stoga “sud nije došao do sigurnog ubeđenja da je optuženi želeo da produbi obmanu logoraša”. U jednom pismu autorima ove knjige Andorfer je povukao svoj iskaz sa procesa i tad je tvrdio da nikad ništa nije objavio na plakatima (pismo Herberta Andorfera od 5.8.1993. god.).

⁷⁵Isto.

zatočnici koji su se prethodne večeri javili za "preseljenje". Prema iskazu jedne preživle logorašice Andorfer je savetovao da ponese samo "najvrednije stvari". Taj savet im je dao u prijateljskom tonu, uz obrazloženje da će oni biti prebačeni na rad u jedan drugi, bolji logor, gde će biti bolje snabdevanje, čak vrlo dobro.⁷⁶

Tada bi ljudi smestili svoj prtljag u kamion i prišli, ništa ne slu-teći, sivo obojenom "saurer-kamionu" koji je pred ulazom u logor čekao na njih. Pre ukrcavanja, jedan od vozača podelio bi deci slatkiše, pa su se deca uvek brzo okupljala oko gasnog automobila i utovar je obavljan glatko. Unutrašnji prostor bio je oko 10 m² sa klupama postavljenim po širini. Na 10 klupa smestilo bi se 50-80 ljudi.⁷⁷ Tada bi zaključali zadnja vrata. Gasni auto je kretao u pravcu mosta na Savi. Za njim je kretao otvoreni kamion sa prtljagom i Andorferov auto. Na savskom mostu Andorfer je morao da pokaže hrvatskim pograničnim organima specijalne papire kojima se pozivaju da bez kontrole, nesmetano propuste zatvoreni kamion. Stigavši na srpsku stranu kamion sa prtljagom bi skrenuo i dopremao je stvari žrtava u beogradski depo "Nacionalsocijalističkog ureda za zbrinjavanje naroda". Gasni auto bi se nakratko zaustavio i jedan od vozača bi pomerio polugu, te je izduvni gas doveden u unutrašnjost kamiona. Tada bi, za vreme nastavljene vožnje kroz Beograd ka cilju, Avali, oko 15 km jugoistočno od glavnog grada Srbije, Jevreji bili ugušeni gasom. Andorfer je svoja službena kola vozio neposredno iza ubilačkog vozila. Kada bi gasni auto stigao na strelište Avala (koje je već u jesen 1941. god. korišćeno za streljanje talaca), jedna grupa zatočenika je već bila iskopala raku za ljude ubijene gasom u autu.

Jedan nekadašnji srpski zatočenik neposredno posle rata ovako je opisao ove događaje:

"Ja sam lopatom izbacivao zemlju iz jama. Mi smo samo iskopavali, a zatočnici su posle zatrpavali jame. Njih su Nemci svakodnevno dovodili. (...) Izdaleka sam video da se približava jedan mali auto u kojem je sedeo nemački oficir. Onda je stiglo jedno veliko, zatvoreno vozilo, iz kojeg je kuljao gust dim. (...) Dva meseca, od marta do maja 1942. god., ja sam kopao rake za ugušene Jevreje. Kad su naši stražari ugledali kako stiže kon-

---

⁷⁶Izjava svedoka Hedvig Šenfajn, izvod iz "Večernjih novosti", 15.5.1967. god.

⁷⁷ZStL, AR 1256/61, izjava svedoka Hedvige Šenfajn koja je preživela internaciju u KZ Sajmište.

voj, oterali su nas i nismo smeli da gledamo. (...) U to vreme sam iskopao 81 ili 82 masovnih grobova, u kojima je bilo bačeno oko 1.000 ubijenih.”⁷⁸

Jedna druga grupa zatočenika je istovarivala mrtve i zatrpavala rake.⁷⁹ Ovu grupu su dovodili pripadnici policijskog rezervnog bataljona 64. Karl W., koji je već u jesen 1941. god. učestvovao⁸⁰ u streljanju Jevreja, i njegova tri druga iz bataljona, dopremali su ih na mesto užasa:

“Početkom 1942. god., po nalogu moje komande, trebalo je da se javim u zapovedništvo bataljona, komandiru Jostenu. On mi je saopštio da sam upućen u Beograd, u SD. Trebalo je da povedem sa sobom trojicu, pa sam odabrao Paula Sch., Lea L. i Karla L.. Prijavili smo se kod tadašnjeg SS-potpukovnika (Obersturmführer) Andorfera. On mi je naložio da sledećeg jutra dođem u određeno vreme sa svojim ljudima u beogradski zatvor. Tamo ću preuzeti radnu grupu sastavljenu od kažnjenika i sa njima se uputiti na streljište Avala. Bliža uputstva nisam dobio. Sledećeg jutra došao sam sa svojim ljudima u zatvor, preuzeo grupu od sedam kažnjenika i kamionom SD-a odveo se na streljište. Posle kraćeg vremena stigao je svojim kolima i Andorfer. Kada je stigao gasni auto (a da se radilo o takvom vozilu znao sam iz Andorferovih objašnjenja), Andorfer mi je dao uputstva u vezi mog zadatka. Andorfer je objasnio da tovar kamiona sačinjavaju Jevreji iz zemunskog logora. Oni su ugušeni gasom. U međuvremenu ovo vozilo se zastavilo pored iskopanih jama. Sad je Andorfer samnom zajedno prišao tom mestu. Od Andorfera sam dobio naređenje da se ja i moji ljudi pobrinemo da niko od sedmorice kažnjenika ne pobegne za vreme pokopavanja gasom ubijenih Jevreja. Tada je počeo istovar vozila, što je trajalo oko pola sata. Za to vreme Andorfer je ostao sa nama. Jednog od mojih ljudi sam postavio da čuva stražu na nekih 50-60 metara na putu do rake, kako našu akciju ne bi ometali nenadležni. Nas trojica smo čuvali stražu nad grupom kažnjenika. (...) Sa tovarom jednog kamiona do vrha se napunila jedna raka. (...) Iskopana raka bila je po mom mišljenju 5 m dugačka, 2 m široka i oko 2 m duboka. Gasni kamion dovozio je mrtve svakodnevno, a često i

---

⁷⁸Izjava “zatočenika-grobara” Milutinovića decembra 1944. god. citat iz Šelah, Sajmište, str. 252 (prevod sa engleskog).

⁷⁹“Eksperti gasnih vozila” u RSHA došli su do zaključka da istovar gasom ugušenih uz pomoć sopstvenog policijskog osoblja ima nepovoljne posledice. Tako je povodom “akcije eutanazije” glavni hemičar RSHA dr Beker pisao: “Zapovednike tih komandi upozorio sam kakve ogromne duševne i zdravstvene štete može izazvati na ljude ovaj rad, ako ne odmah, ali kasnije svakako. Ljudi su mi se žalili na glavobolju koju su osetili posle svakog istovara. (Proces Andorferu, prilog Bd, 3, pismo Bekera Raufu, 16.5.1942. god.).

⁸⁰Proces Andorfer, prilozi sv. 2, saslušavanje svedoka Karla W., od 24.11. 1964. god.

dva puta dnevno. (...) Mogu da kažem, onda nisam razmišljao o nepravdi, koju čini SD, u svakom slučaju ne kao danas.”⁸¹

Od KZ do mesta pokopavanja mrtvih Andorfera je na putu pratio njegov adutant, SS-podnarednik Edgar Enge. Prilikom procesa šezdesetih godina Enge je opisao istovar gasom ugušenih Jevreja:

“Pokopavanje (sahranjivanje) ugušenih Jevreja bilo je uvek na istom terenu. Gasni kamion se sasvim približio jami. Posle otvaranja vrata trebalo je utvrditi da li su se leševi po pravilu nalazili u zadnjem delu vozila. Tada su zatočenici preneli leševe do jame i prekrili ih zemljom. Nije mi palo u oči da je broj muških leševa bio vrlo mali. Ni u jednom slučaju nisam uočio na telima znake života. Lica su bila bleđa. Unutrašnjost gasnog vozila nije bila znatno zaprljana, samo su se mestimično videli tragovi povraćanja. Prilikom sahranjivanja nije bio prisutan lekar. Nije se čak ni pojedinačno utvrđivalo da li su ugušeni Jevreji stvarno mrtvi. (...) O gasnom automobilu mogu ovo da kažem: kola su izgledala kao obična vozila za transport namirnica. Pozadi su bila vrata, koja su bila obezbeđena jednom poprečnom gredom. Iznutra je bila limena obloga. Na podu je bila rešetka od letava, koja se mogla izvaditi. Kola su čišćena u dvorištu našeg nadleštva, a čistila su ih oba vozača.”⁸²

Dva meseca, dan za danom, gasno vozilo obavljalo je svoja smrtonosna putovanja. Početkom maja 1942. god. akcija je okončana. Oko 7.500 Jevreja iz KZ Sajmište, pretežno žena i dece, ugušeni su gasom.⁸³

Kada su zadnji Jevreji zatrpani, 7 srpskih zatočenika, “pogrebna komanda” ubijeni su mašinkama od strane prisutnih nemačkih organa i bačeni su u rake sa ostalima.⁸⁴

---

⁸¹Andorfer danas poriče da je pripadnicima policije izdavao uputstva ove vrste (pismo Andorfera od 5.8.1993. god.). Prilikom glavnog pretresa protiv Andorfera ova okolnost se nije mogla razjasniti “sa dovoljnom sigurnošću”. (Presuda Andorferu)

⁸²Proces Andorfer, prilozi sv. 1, protokol sa saslušanja, Edgara Engea, 20. i 21.1.1966. god.

⁸³Broj ljudi ugušenih gasom ne može se više tačno utvrditi. Po Šelahu, prema proceni, svakako nekompletnih i međusobno kontradiktornih izveštaja o logoru KZ Sajmište između decembra 1941. god. i početka maja 1942. god. najmanje 8.000 Jevreja je umrlo kao žrtve trovanja (gušenja) gasom (Šelah, Sajmište, str. 255).

Zvanične jugoslovenske institucije dale su broj ubijenih gasom 7.500 (Levental, Zločini, str. 4). Prilikom saslušanja SS-potpukovnika Tajhmana, predstavnika BdS, od strane jugoslovenskog suda, dat je broj od 7.000 Jevreja ubijenih gasom (zapisnik sa saslušanja Ludviga Tajhmana, 17.9.1946. god.).

Nov način ubijanja funkcionisao je bez problema. Andorferu, o čijim aktivnostima u njegovim SS-ličnim podacima piše "Odeljenje III bez naročitih zadataka", postalo je dosadno praćenje gasnog vozila. Sve češće je poveravao to praćenje svom adutantu Engeu. Ugušivanje gasom postala je rutinska stvar.⁸⁵

Andorferov manevar prevare jevrejskih žrtava bio je potpun uspeh. Nekoliko dana pred kraj akcije ubijanja gasom jedno jevrejsko dete pričalo je sa novopridošlim srpskim zatočenicima o ostalim Jevrejima, poznanicima, o kojima su se ovi raspitivali:

"O, da, oni su bili tu. (...) Nedavno su odvedeni u pravcu Poljske. Svi ćemo ići tamo u geto. Čuli smo da je tamo život mnogo lakši. Odrasli će tamo raditi, a mi deca pohađaćemo školu. Većina je već otišla i ja jedva čekam da idem za njima."⁸⁶

Među pripadnicima nemačkog okupatora ubrzo je počelo da se govori o ubijanju gasom jevrejskih žena i dece. Unutar SD-a bila je javna tajna da se Jevreji u vozilu guše gasom.⁸⁷ I u policijskom rezervnom bataljonu 64 znalo se pouzdano:

"Uprkos strogog čuvanja tajne postepeno se doznalo za našu akciju, pogotovo što su vozilo čuvali isto ljudi iz naše čete i imali su više puta priliku da ga vide."⁸⁸

Šef odeljenja kod vojnog upravnika Turnera, dr Walter U., seća se da je u proleće 1942. god. čuo u folksdojčerskim krugovima o ugušivanju gasom Jevreja iz zemunskog logora.⁸⁹

Leševi žrtava pokopani su na strelištu, mestu gde su vojnici Vermahta stacionirani u Beogradu, redovno obavljali streljačke vežbe. Vozač kamiona komande Beograda, Anton W., pričao je kako je jednog dana otkrio ostatke ubijenih Jevrejki i Jevreja:

---

⁸⁴Prilikom istrage protiv policajaca, kao i u procesu Andorferu i Engeu bitnu ulogu je imalo pitanje izvršioca streljanja, i to iz jurističkih razloga. Pošto su optuženi tvrdili ili da ništa nisu videli i samo su čuli pucnje ili su jedan drugog optuživali za učinjena zlodela, nije se moglo utvrditi ko su bili stvarni izvršioci.

⁸⁵BA/K, R58/841 SS-lični dosije Herberta Andorfera.

⁸⁶Citirano iz Šelah, Sajmište, str. 251 (prevod sa engl.).

⁸⁷Proces Andorfer, prilozi sv. 3, protokol sa saslušanja Edgara Engea, 2.5. 1966. god.

⁸⁸ZStL, 503 AR 1256/61, sv. 7, zapis sa saslušanja Karla W., 24.11.1964. god.

⁸⁹ZStL, 503 AR 1256/61, sv. 2, izjava svedoka dr Valtera U., 5.4.1952. god.

“Jednog dana ponovo su bile vežbe gađanja i svi pripadnici naše komandature vozili su se kamionima na streljište koje se nalazilo 14-15 km jugoistočno od Beograda. Pošto smo stigli, meni je naredeno da sa svojim kamionom odvezem mete (table za gađanje) na kraj streljišta. (...) Pošto sam dobro poznao teren levo i desno od puta, palo mi je u oči da je na delovima terena bila sveže nabacana zemlja koja nije bila obrasla travom. Mogla su se raspoznati četvorougona ispupčenja. Radilo se o bezbroj takvih pravougaonika veličine oko 5x10 metara ili čak i većih, ako između njih nije bilo drvo. Zaustavio sam moj kamion i sišao, zajedno sa mojim drugom, sa kojim je trebalo da postavim table – mete za gađanje. (...) Pošto je bilo još toplo vreme odmah sam osetio slatkasti zadah, kakav se oseća kod trulog mesa. Prišavši bliže primetio sam pukotine u tlu, gde su se videli delovi odeće i dronjci. Sigurno se radilo o ženskim haljinama, to sam tačno video. Muška odela, odnosno delove istih, nisam primetio. Mora da je ovo bila masovna grobnica za žene.”⁹⁰

U vreme izvršenja ovog čina ubice se još nisu pridržavale strogo čuvanja tajne. Tek kad je počeo da se nazire nemački poraz pri onuli su grozničavom uklanjanju tragova svojih zlodela – masovnih ubijanja. Novembra 1943. god. u Beograd je stigla “Specijalna komanda 1005” vođe Ajnzac-grupe Paula Blobela. Oni su 4 meseca iskopavali leševe streljanih i gasom ugušenih žrtava, napravili lovaču i spalili ih.⁹¹

Po okončanju ubijanja gasom u logoru je još ostala mala grupa banatskih Jevreja koji su govorili nemački i nekoliko preživelih iz Kladovo-transporta. To je bilo maja 1942. god. Oni su morali da očiste logor. Po završetku radova većinu su streljali.⁹² Samo je vrlo malo njih preživelo boravak u logoru. Bile su to nejevrejke udate za Jevreje. One su otpuštene iz logora uz uslov najstrožeg čuvanja tajne o događajima u logoru. Jedna od njih bila je Doroteja Fink koja je sa mužem Valterom (Jevrejinom) dospela u šabački logor kao učesnica kladovskog transporta. Tamo je prvo izgubila muža, pa je sa ženama i decom transporta dovedena u KZ Šajmište. Posle rata je u pismu deveru opisala svoju dalju sudbinu:

“Tad sam imala sreću, neko je moje pismo poneo u nemačku ambasadu u Beograd. Pismo je došlo u prave ruke i malo je još potrajalo dok me SS nije

---

⁹⁰ZStL, 503 AR 12/62, prilozi sv. 6, zapis sa saslušanja Antona W., 9.8.1962. god.

⁹¹ZStL, 503 AR-z 115/77, saopštenja protiv pripadnika “Specijalne komande 1005” (Sonderkommando), v. Šelah, Sajmište, str. 254.

⁹²Šelah, Sajmište, str. 253.

pustio na slobodu. Naravno, moje prvo pitanje odnosilo se na Valtera. Uz podrugljiv osmeh mi je rečeno da je on već davno s one strane. Htela sam pismenu potvrdu o tome. To su odbili. (...) Tada sam ostala u Beogradu i izdržavala se šivenjem. (...) Htela sam natrag u Berlin. I to su odbili. Najzad posle godinu dana dozvoljen mi je povratak u Nemačku. To je bilo juna 1942. god. O ženama u KZ Zemun sam čula da je tamo izbila neka epidemija, pa su sve streljane. Od ambasade sam dobila da ponese u Nemačku sledeći dokument: "Valter Israel Fink, umro u Šapcu 16. oktobra 1941. god."⁹³

Ugušivanjem Jevrejki i Jevreja izvršen je Andorferov zadatak i on je napustio Srbiju. Pred kraj rata, u borbama sa partizanima u Italiji ranjen je u glavu, i po sopstvenom iskazu tek je u jednoj švajcarskoj bolnici došao k svesti. Davanjem lažnih podataka dobio je pasoš za strance. Uz pomoć SS-organizacije "Odesa" prvo je dospao u Švedsku, a zatim u Venecuelu. Pedesetih godina vratio se u Nemačku. 1964. god. zatražio je u austrijskom konzulatu u Hamburgu da mu se pod njegovim pravim imenom izda austrijski pasoš, što je i dobio bez ikakvih teškoća.⁹⁴ 1966. god. u Nemačkoj je izdata poternica za Andorferom. 1967. god. uhapšen je u Minhenu i predat austrijskim vlastima. Neposredno posle toga izručen je Saveznoj Republici Nemačkoj i nemački sud ga je zbog saučesništva u ubijanju osudio na dve i po godine zatvora.⁹⁵ Danas živi u Austriji.

I Andorferov ađutant Edgar Enge bio je izveden pred zapadno-nemački sud. Državni tužilac zahtevao je četiri i po godine zatvora.⁹⁶ Enge je doduše proglašen krivim zbog saučesništva u ubijanju, ali se "odustalo od kažnjavanja".⁹⁷

---

⁹³Pismo Doroteje Fink Henriju Finku, 22.8.1945. god., YVA 010/12.

⁹⁴Proces Andorfer, protokol sa saslušanja, 21.2.1968. god.

⁹⁵ZStL 503 AR 2656/67. Presuda o krivičnom predmetu Herberta Andorfera, str. 29.

⁹⁶Ludvigsburške novine "Zahteva se zatvor za Engea", 11.6.1968. god.

⁹⁷ZStL 503 AR 706/66, sv. 3. Presuda o krivičnom predmetu Edgara Engea, 5.8.1968. god.

Epilog

Od ličnosti predstavljenih u ovoj knjizi navešćemo imena onih koji su zajedno sa oko 200 izbeglica iz transporta "Kladovo" uspeli da se spasu od strašne sudbine njihovih sapatnika. To su: Edit Dem (Dita Semo), Herta Ajzler (Rajh), Erih Fajer (Efraim Lahav), Hilde Figer (Fuks), Kurt (Abraham) Hacker, bračni par Hans (Chanan) i Lisl Klajn, Erih Nahhajzer (Ehud Nahir), Mirjam Najfeld (Brajer), Hajnrih (Cvi) Kveler, Romek i Stefan Rajh, Karl (Hajim) Šacker, Suzan Šik (Ja'el Pagi) i Frida (Fani) Viner (Rozencvajg). Nisu uspeli da pobegnu Albert i Blanka Batsa, Helene Berger, Benno Dojč (Deutch), Mozes Genzer, Josef i Helene Haker, Hela Junglajb, Valter Klajn, Rudolf Kon (Kohn), Kari Kriss, Aleksander i Margit Rot, Jakob i Sara Rotman, Regina i Nachman Samuely, Jetty Šacker, Isak Levi i Hene Rifka Šajn, Emanuel i Martha Vajnberger, Sabina i Šandor Vajnštajn. Oni su ostali u Jugoslaviji i 1941. god. i 1942. god. zajedno sa oko hiljadu ostalih Jevrejki i Jevreja transporta ubijeni su od strane nacista.

Tek se posle rata saznalo za sudbinu učesnika transporta koji su ostali u Srbiji. Međutim do danas, posle više od 50 godina, javnost nije upoznata sa svim pojedinostima tih događaja. Rodbina žrtava dobila je 1945. god. iz Jugoslavije obaveštenje da su žene i deca streljani u jesen 1941. god., zajedno sa muškarcima. Neki rođaci ubijenih još uvek ne znaju da su žene i deca ubijeni u gasnim automobilima u koncentracionom logoru Sajmište.

Nije čudo što pitanje krivice još uvek zaokuplja preživеле, rodbinu žrtava i druge. "Ko je kriv za tragediju transporta Kladovo?" pitao je u jednom članku u novinama Erih Fajer (E. Lahav) koji je pobegao iz Šapca. Različiti su odgovori na ovo pitanje. Više njih okrivljuje Šimu Špicera, generalnog sekretara Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, koji je sprečio odlazak grupe decembra 1940. god., u zadnjem mogućem trenutku. Okrivljuju ga za fatalne posledice njegove odluke. Optužbe idu čak i dalje, tvrdeći da su se jugoslovenske jevrejske opštine i prvenstveno Špicer obogatili zahvaljujući boravku grupe u Jugoslaviji. (Tačnije rečeno zahvaljujući davanjima finansijskih sredstava iz inostranstva za potrebe izbeglica.) Erih Fajer (E. Lahav) u vezi s tim skreće pažnju na glasine iz 1940. god. /1941. god., po kojima su bogati jugoslovenski Jevreji pre svog bekstva koristili finansijska sredstva određena

za grupu da bi svoju imovinu transferisali u inostranstvo. On smatra da ove glasine ni do danas nisu demantovane. Ovom stavu treba suprotstaviti činjenicu da su se jugoslovenski Jevreji zbog prisustva izbeglica ne svojom voljom suočili sa teškoćama i davali i sami velike iznose novca u korist kladovske grupe. Šime Špicer je i sam stradao kao žrtva okupatora i nije preživio 1941. god. Nema tačnih podataka o okolnostima njegove smrti.

Drugi su mišljenja da je Mosad zakazao u svojim akcijama. Oko hiljadu ljudi je umrlo zbog pogrešnih postupaka Mosada u Palestini – pogrešan potez, koji je još uvek zagonetka, kritikuje profesor Karl Sacker, koji je u Jugoslaviji izgubio majku, ujaka i ujnu. Po njegovom mišljenju to je sramotni promašaj cionističkog vođstva. Agenti Mosada bili su “hrabri i požrtvovani” ljudi, ali “osrednjeg kalibra”, dodaje tome Erih Fajer u pomenutom članku. Izraelska istoričarka Dalia Ofer bavila se tim pitanjima i pokušala je da razjasni pogrešne odluke Mosada, kao i tadašnjeg cionističkog rukovodstva, diferenciranom analizom istorijsko-političke situacije.¹

Ipak ne sme se izgubiti iz vida jedna bitna činjenica. Šime Špicer i razne jevrejske organizacije reagovali su na jednu situaciju koju nisu oni prouzrokovali i očajnički su se trudili da u toj situaciji postupaju adekvatno. Jevreji su brutalno proterani iz “područja Rajha”, bežali su ostavljajući za sobom imovinu da bi spasli svoje živote. U Austriji je stanovništvo izuzetno aktivno učestvovalo u antijevrejskim akcijama i sramotno se obogatilo. Jedan Austrijanac, šef nekadašnje austrijske vojne obaveštajne službe, general Franc Beme, izdao je zapovest da se ubiju jevrejski muškarci. Njegovu zapovest sproveli su u delo pripadnici Vermahta pretežno austrijskog porekla. SS-potporučnik Herbert Andorfer, poreklom iz Linca, upravljao je logorom Sajmište i vršio nadzor nad ubijanjem žena i dece u gasnom vozilu.

Sve u svemu, tužna sudbina transporta Kladovo u dvostrukom pogledu je za Austriju od velikog značaja. Pretežno austrijski članovi nacionalsocijalističkog teror-aparata – vojnici Vermahta i pripadnici SS-a, ubili su grupu pretežno austrijskih Jevrejki i Jevreja.

---

¹Efraim Lahav: Ko je kriv za tragediju kladovskog transporta? Jedina grupa ilegalaca koja je stradala u Holokaustu. Gemeinde (organ Jevrejske veroispovedne opštine Beč), 28.4.1982. god.; intervju sa Erihom Fajerom (Efraim Lahav); intervju sa Karlom (Hajimom) Sackerom. Projekat Vajncir/Kulka: Holokaust, str. 42; Ofer, Kladovo – Darien – Affair.

Na dva mesta obeleženo je sećanje na oko hiljadu ubijenih iz transporta Kladovo. U Beogradu, gde je početkom šezdesetih Bečka jevrejska veroispovedna opština postavila mermernu ploču, i u Jerusalimu, gde je izraelska vlada posvetila "Šumu mučenika" u znak sećanja na žrtve Holokausta.

Zvanična Austrija do danas nije smatrala vrednim da se seća ubijenih Austrijanki i Austrijanaca transporta Kladovo.

Pravosnažni izveštaj

od 24.7.1959. god.

izdat od suda u Beču

U M R L I C A

Karl Kriss

rođen 26.6.1922. god. u Beču, sin ing. Markusa Krissa i Berte rođ. Horovic, unet u knjigu Jevrejske veroispovedne opštine Beč, 1922. god., registarski broj 1558, austrijski državljanin (sa pravom stanovanja u Beču), neoženjen, zadnje mesto stanovanja Beč, XIV, Hadikgasse 102/5.

streljan u Jugoslaviji 1941. god.

Od tada nema izveštaja

Na zahtev majke, Berte Kriss, sa stanom u Beču, XIII, Maxingstrasse 4a, posle bezuspešnog proteklog roka od isticanja objava

Proglašen je mrtvim

Istovremeno se izjavljuje da Karl Kriss nije preživeo 13. oktobar 1941. god.

Obrazloženje

Objava se zasniva na uobičajenoj proveru, naročito na dopisu Jevrejske veroispovedne opštine Beograd od 4.3.1946. god., centralne prijavnice u Beču od 19.5.1958. god. i na nesumnjivim podacima moliteljke. Ovim je utvrđeno i dokazano da je Karl Kriss 12. ili 13. oktobra 1941. god. ubijen iz rasističkih razloga u selu Zasavica kod Šapca u Jugoslaviji.

Od tada nedostaje svako obaveštenje.

Lista mrtvih

Uz listu mrtvih pripadnika transporta "Kladovo" ubijenih u Srbiji od strane nemačkog i austrijskog okupatora, potrebno je dati izvesne napomene. Naš spisak se bazira na listi iz arhiva Jad Vašema u Jerusalimu.¹ To je dopunjeni prepis liste mrtvih iz Beograda od 24.12.1945. god., koja se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.² Lista Jad Vašema sadrži 23 imena više nego original iz Beograda. Kod tih dodatih imena radi se o osobama čija je smrt utvrđena tek posle 1945. god. u toku daljih istraživanja. Njihova imena su posebno naznačena. Beogradska lista od decembra 1945. god. nosi naslov "Spisak Jevreja streljanih od strane nemačkog okupatora oktobra 1941. god. u selu Zasavica kod Šapca". Lista iz Jad Vašemovog arhiva ima naslov "Spisak stradalih odn. streljanih Jevreja oktobra 1941. god. u logoru Zasavica kod Šapca".

Ni jedan od ta dva spiska ne daje tačnu informaciju o istorijskim činjenicama. Oba polaze od toga da su svi članovi grupe Kladovo koji su ostali u Srbiji, i šabački Jevreji stradali u Zasavici oktobra 1941. god. Dok se beogradska lista bazira na pretpostavci da su sve Jevrejke i Jevreji streljani u Zasavici, Jad Vašem-lista govori o "Jevrejima stradalim odn. streljanim u logoru Zasavica kod Šapca". Implicitno se pri tome polazi od toga da nisu svi streljani u selu ili u jednom (nepostojećem) logoru Zasavica, već su i na neki drugi način stradali, deportovani u koncentracioni logor Sajmište, kod Beograda, i tamo u proleće 1942. god. ubijeni gasom.

Od 50 izbeglica iz Danciga samo su trojica preživela. Imena 50 danciških izbeglica dostavila je Hanna Weiner (kibuc Neo Mordehaj), poreklom iz Danciga.³ Zahvaljujemo joj se.

U listi su kurzivom naznačena imena šabačkih Jevreja koji su ubijeni u Zasavici, zajedno sa kladovskim izbeglicama.

---

¹Jad Vašem Arhiva 87/61. Lista je 24.2.1961. god. dopunjena od službe za informacije pri Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd

²Jevrejski istorijski muzej, Beograd, reg. 1769, Sign. R 24-3-1/1.

³Prema informaciji dobijenoj od Hane Vajner Aron Langsam je bio poreklom iz Danciga.

- 1) *Abinun Josef, činovnik, 35 god., iz Šapca*
- 2) *Abinun Alfred, student, 17 god., iz Šapca*
- 3) *Abinun Samuilo, student, 19 god., iz Šapca*
- 4) *Abrahamovic Salomon, 1.10.1893, iz Nemačke*
- 5) *Abrahamovic Berta, 2.6.1894.*
- 6) *Adižes Reina, 13 god., iz Šapca*
- 7) *Adižes Rahela, krojačica, 25 god., iz Šapca*
- 8) *Adižes Sara (Sarah), 23 god., iz Šapca*
- 9) *Adižes, rabin, 56 god., iz Šapca*
- 10) *Adižes Sofija, priv., iz Šapca*
- 11) *Adižes Amada, učenica, 20 god., iz Šapca*
- 12) *Adižes Margarete, učenica, 18 god., iz Šapca*
- 13) *Albahari Bukas, 63 god., iz Šapca*
- 14) *Albahari Salamon, trgovac, 73 god., iz Šapca*
- 15) *Aleksander Rut (Ruth), 14.3.1911.*
- 16) *Aleksander Herbert, 6.9.1904.*
- 17) *Altman Maksimilijan (Altmann Maximilijan) 13.1.1907*
- 18) *Altman Leo, 9.2.1919.*
- 19) *Amzanovski (Amzanowsky) Sima, 15.10.1892. (iz Danciga, Hašomer Hacair)*
- 20) *Amzanovski Aron, 6.8.1893. (iz Danciga, Hašomer Hacair)*
- 21) *Antserl Oskar, 2.5.1897.*
- 22) *Antserl Roza (Rosa), 16.8.1908.*
- 23) *Ašenbrenner (Aschenbrenner) Margarete, 24.11.1915.*
- 24) *Aufrihtig (Aufrichtig) Egon, 7.2.1907. (iz Beča)*
- 25) *Austerer Moses, 25.8.1896.*
- 26) *Avramovic Jakob, trgovački nameštenik, 27 god., iz Šapca*
- 27) *Avramovic Ašer (Ascher), zubotehničar, 20 god., iz Šapca*
- 28) *Bak (Back) Arpad, 21.2.1909.*
- 29) *Bader Lidija (Lydia), 11.12.1921.*
- 30) *Bader Pavel (Paul), 15.7.1920, iz Slovačke*
- 31) *Bana Mozes, 21.4.1897.*
- 32) *Baner Heim, 17.10.1885.*
- 33) *Ber Valter (Bär Walter), 5.3.1911.*
- 34) *Baran Hajnrlih (Heinrich), 18.3.1891.*
- 35) *Baran Mela (Mehla), 18.7.1898. (18.7.1899)*
- 36) *Bararon Eugenia, 10 god., iz Šapca*
- 37) *Bararon Roza (Rosa), 50 god., iz Šapca*
- 38) *Bararon Jakob, limar, 49 god., iz Šapca*
- 39) *Barbe Alfred, 19.5.1907.*
- 40) *Baron Elias, 10.7.1897.*
- 41) *Barsai Ester, 2.10.1892.*
- 42) *Barc Margo (Bartz Margot) 26.2.1913.*
- 43) *Basist Oto (Bassist Otto), 6.9.1911.*
- 44) *Basist (Bassist) Berta, 19.1.1914.*
- 45) *Batsa Blanka, 23.7.1894.*
- 46) *Batsa dr. Albert, 3.10.1895.*
- 47) *Bauber G., prof.*
- 48) *Bauhbar (Bauchbar) dr Izrael (Israel) Hans, 13.1.1890.*
- 49) *Bauer Valter (Walter), 19.3.1920. (iz Austruje, Hašomer Hacair)*
- 50) *Bauer Valter (Walter), 25.7.1909 (9.2.1909.)*
- 51) *Bauer Alisa (Alice), 16.12.1919.*

- 52) Bauer Rolf, 25.5.1920.
- 53) Bauman (Baumann) Paul, 5.2.1922. (iz Austrije. Hašomer Hacair)
- 54) Baumfeld Fridrih (Friedrich) Egon, 13.9.1915. (gradski kibuc, Beč)
- 55) Baumgarten Josef, 21.9.1900.
- 56) Baumgarten Irma, 1.6.1887.
- 57) Baumvol (Baumwoll) Simon, 21.9.1900. (iz Danciga)
- 58) Bazman prof.Oto (Bazman Oto)
- 59) Bekerman (Beckermann-Becksmann) Alfred, 10.4.1912.
- 60) Ber Frida (Beer Frieda), 22.6.1911.
- 61) Ber Bertold (Beer Berthold), 5.4.1923.
- 62) Ber Ana (Beer Anna), 27.10.1884.
- 63) Bendit David Karl, 18.7.1891.
- 64) Bener (Benner) Haja, 17.5.1888.
- 65) Berenji (Berenyi) Ilona 24.7.1900. (iz Francuske)
- 66) Bergeld Adam (protokol)
- 67) Berger Edit, 25.6.1921.
- 68) Berger Helene, 14.3.1884.
- 69) Bergman Oto (Bergmann Otto), 30.1.1885. (iz Nemačke)
- 70) Bergman Emilija (Bergmann Emilie), 8.5.1895.
- 71) Bergman (Bergmann) dr.Herbert, 6.10.1918. (iz Breslaua)
- 72) Bergverk Felicija (Bergwerk Felicia), 20.5.1898.
- 73) Bergverk (Bergwerk) dr Salo, 17.1.1896.
- 74) Berkman (Berkmann) Julius, 15.4.1886. (iz Nemačke)
- 75) Bernbah (Bernbach) Adolf, 11.3.1893. (iz Poljske)
- 76) Bernštajn Tea (Bernstein Thea), 4.8.1922.
- 77) Bernštajn Rahel (Bernstein Rachel), 7.7.1889. (iz Nemačke)
- 78) Bjalogovski (Bialogowsky) Herš (Hersch), 20.5.1919.
- 79) Bjalostocki Maks (Bialostozky Max), 1.4.1893. (iz Danciga)
- 80) Biksler Vilhelm (Bichler Wilhelm) 27.2.1915.
- 81) Bindenfeld (Bienenfeld) Robert, 16.3.1921. (gradski kibuc, Beč)
- 82) Bitel (Büttel) Rena (Renee), 26.7.1920. (gradski kibuc, Beč, Plavo-beli)
- 83) Blat (Blatt) Kaja, 2.10.1897. (iz Poljske)
- 84) Blauštajn (Blaustein) Edmund, 22.9.1915. (medicinar iz Beča)
- 85) Blic Rozalija (Blitz Rosalie), 26.12.1860.
- 86) Bloh (Bloch) Eugen, 31.3.1893.
- 87) Bloh Margo (Bloch Margot), 4.10.1919.
- 88) Bloh (Bloch) Herman, 2.9.1914.
- 89) Blumental Judit (Blumenthal Judith), 12.10.1909 (iz Nemačke)
- 90) Blumental (Blumenthal) Lili, 13.8.1918. (iz Nemačke)
- 91) Bem (Böhm) dr Oskar, 25.1.1891.
- 92) Borer Maks (Bohrer Max), 18.7.1922.
- 93) Boleck (Bolezk) Noah, 23.9.1905.
- 94) Boleck Mina (Bolezk Minna), 12.2.1900.
- 95) Boskovic (Boschkovic) Karl, 14.10.1906.
- 96) Braslavski (Braslowsky) Margaret, 6.10.1893.

- 97) Brajer (Breier) Hilda,
14.7.1904.
- 98) Brajer (Breier) Gustav,
9.3.1893.
- 99) Brajer (Breier) Sigmund,
29.9.1884. (iz Beča)
- 100) Brajter (Breiter) Abraham,
1.8.1903.
- 101) Brajtner (Breitner) Robert,
13.11.1887.
- 102) Brener Ana Edit (Brenner Anna
Edith), 28.5.1921. (iz Mađar-
ske)
- 103) Brener Lili (Brenner Lilli),
8.6.1921.
- 104) Brestiker Jakob, 27.11.1918.
- 105) Bretholz (Brettholz) Norbert,
17.4.1920.
- 106) Brings Liza (Liese), 11.12.1921.
(iz Nemačke)
- 107) Brod (Brodsky, Brocky) inž.
Aleksandar, 7.1.1900.
- 108) Brodski (Brodsky) Flora,
22.4.1901.
- 109) Broner (Bronner) Rahela (Rosa,
Rachel), rođ. Špajzer (Speiser),
12.11.1921.
- 110) Broner (Bronner) Jakob,
11.11.1932.
- 111) Bruner (Brunner) Leonora,
13.11.1921. (gradski kibuc,
Beč)
- 112) Bruner (Brunner) Emil,
2.6.1893.
- 113) Bruner Roza (Brunner Rosa),
4.9.1898.
- 114) Bruner (Brunner) Hugo, 20, 12,
1893.
- 115) Bruner (Brunner) Eva,
1.5.1904.
- 116) Buhelovic (Buchelovic) Robert,
(iz Beča, po protokolu)
- 117) Buckovic Norbert, 7.5.1912.
- 118) Burnstajn (Burnstein) Rifka,
13.3.1900.
- 119) Burnstajn (Burnstein) Volf
(Wolf), 27.8.1901.
- 120) Damit Joahim (Joachim),
17.5.1903.
- 121) Danemark Abraham,
23.8.1887.
- 122) Danker Fredo, 21.2.1900.
- 123) Danciger (Danziger) Eugen,
6.6.1921.
- 124) Daše Herman (Dasche Her-
mann), 23.2.1910. (iz Hohenau
March, Donja Austrija)
- 125) Daskalovic Elizabeta,
18.11.1901.
- 126) Daskalovic Samuel, 26.1.1902.
- 127) Dac (Datz) Sara, 2.12.1902.
- 128) Dac (Datz) Herman, 28.1.1896.
- 129) David Greta, 6.7.1897.
- 130) David Lujza (Luise), 6.11.1921.
(gradski kibuc, Beč, Plavo-beli)
- 131) David Vilhelm (Wilhelm),
19.9.1909. (gradski kibuc, Beč,
Plavo-beli)
- 132) David Marta, 15.1.1921.
- 133) David Marcel, 16.3.1920.
(gradski kibuc, Beč, Plavo-beli)
- 134) David Oto (Otto), 16.9.1904.
(gradski kibuc, Beč, Plavo-beli)
- 135) David Verner (Werner),
27.6.1904.
- 136) Dermer (Dermer) Abraham,
4.6.1897.
- 137) Dajč Hajnrih (Deutsch Hein-
rich), 24.1.1922.
- 138) Dajč (Deutsch) Ernst,
22.9.1920.
- 139) Dajč Fric (Deutsch Fritz),
26.12.1923.
- 140) Dajč Ignac (Deutsch Ignatz),
27.4.1911.
- 141) Dajč (Deutsch) Johan (Johann),
3.5.1912.

- 142) Dajč (Deutsch) Bernard, 3.3.1911.
- 143) Dajč (Deutsch) Edit, 22.10.1921.
- 144) Dajč Beno (Deutsch Benno), 14.3.1884. (iz Beča)
- 145) Diamant Adolf, 6.10.1913.
- 146) Dodal Rifka, 20.5.1918. (iz De-bice, Poljska)
- 147) Donskoj Maks (Max), 13.5.1900. (iz Danciga)
- 148) Dorfman (Dorfmann) Adolf, 16.2.1919. (iz Beča, Plavo-beli)
- 149) Dorfman (Dorfmann) Jakob, 14.7.1884. (iz Beča)
- 150) Dorfman (Dorfmann) Rebeka, 16.2.1919.
- 151) Dornrajh (Dornreich) Marianne, 5.6.1898.
- 152) Dornrajh (Dornreich) Hans, 26.1.1892.
- 153) Dortort Haim Fišel (Fischel-Franz), 26.3.1897.
- 154) Dresner (Dresner) Bernard, 29.9.1905.
- 155) Druker (Drucker) Ernst, 3.7.1913.
- 156) Druker (Drucker) Gertrude, 13.6.1918.
- 157) Dvorjanski Valter (Dvorijsky Walter), 21.10.1919.
- 158) Dvorjanski (Dvorijsky) Dezi (Daisy), 14.3.1919.
- 159) Dvorjanski (Dvorijsky) Vera, 25.12.1897.
- 160) Ekštajn Hajnrih (Eckstein Heinrich), 19.5.1920.
- 161) Edel Giza, 24.12.1892.
- 162) Edel dr Jakob, 20.5.1887.
- 163) Eger Mozes (Moses), 11.11.1905.
- 164) Eger Fric (Fritz), 23.11.1904.
- 165) Eger Gertrude, 11.11.1905.
- 166) Egert Lili, 29.2.1920.
- 167) Erenkranc Hajnrih (Ehrenkranz Heinrich), 13.3.1905.
- 168) Erlih (Ehrlich) Bruno, 25.7.1910.
- 169) Erlih (Ehrlich) Ester, 17.3.1893. (17.3.1892.)
- 170) Erlih (Ehrlich) Kurt, 6.2.1912.
- 171) Erlih (Ehrlich) Ervin (Erwin), 1.5.1913.
- 172) Erman Maks (Ehrmann Max), 24.7.1906.
- 173) Ajzenhamer (Eisenhammer) Robert, 10.10.1895.
- 174) Ajsland Etel (Eisland Ethel), 31.10.1897.
- 175) Ajzner (Eisner) Dušan (po protokolu)
- 176) Elefant Ladislaus, 17.3.1916.
- 177) Elefant Rifka, 10.10.1913. (iz Madarske)
- 178) Elias Edmund, 24.6.1884.
- 179) Elias Irma, 28.5.1890.
- 180) Elbogen Lotar (Ellbogen Lot-har), 19.6.1900.
- 181) Elenberg (Ellenberg) Gerson, 2.3.1879.
- 182) Engel Grete, 25.6.1884.
- 183) Engel (Eugen) Juda, 31.10.1899. (iz Danciga)
- 184) Engel Blanka, 21.4.1915. (iz Nemačke)
- 185) Engel Edit, 20.6.1904.
- 186) Engel Oskar, 1.11.1896.
- 187) Engelman Cili (Engelmann Cilly), 1.4.1912.
- 188) Engelman Lea (Engelmann), 30.9.1891.
- 189) Engelman Mozes (Engelmann Moses), 7.12.1889.
- 190) Engelman (Engelmann) Miriane, 1.4.1912.
- 191) Engler Edit, 20.6.1904.
- 192) Engler Alfred, 16.8.1900.

- 193) Epler Feliks (Eppler Felix), 10.2.1922.
- 194) Epštajn (Epstein) Viktor, 12.1.1893.
- 195) Epštajn Erih (Epstein Erich), 19.6.1919.
- 196) Epštajn (Epstein) Perl, 7.5.1895.
- 197) Erlbaum Hans Moric (Moritz), 14.12.1889.
- 198) Fabian Maks (Max), 24.8.1916.
- 199) Feder Tomi (Tommy), 30.3.1910.
- 200) Feder Herman, 20.10.1906.
- 201) Fajgl Erih (Feigl Erich), 2.4.1908.
- 202) Fajntuh (Feintuch) Paul, 24.10.1911.
- 203) Feldman (Feldmann) Hudio (Hilda) 21.1.1890.
- 204) Fenihtel Oto (Fenichtel Otto), 23.12.1920.
- 205) Feral Bruno, 9.6.1920.
- 206) Feri Oto (Ferri Otto), 23.12.1920.
- 207) Ferško Ervin (Ferschko Erwin), 5.6.1915. (9.6.1915)
- 208) Ferško Edit (Ferschko Edith), 27.7.1915.
- 209) Ferško Roza (Ferschko Rosa), 12.5.1921.
- 210) Fojerštajn Jeti (Feuerstein Jetty), 30.10.1893.
- 211) Fojerštajn Volf (Feuerstein Wolf), 4.7.1893.
- 212) Fizelman (Fieselmann, Fieselsen) Isak, 14.8.1893.
- 213) Figdor Ernst, 24.8.1916. (24.7.1916.)
- 214) Figdor Elsa, 20.6.1908.
- 215) Figdor Regina, 16.2.1860.
- 216) Finder Liza (Lisa), 2.9.1921.
- 217) *Fingerhut Salomon (rabin iz Rume u Srbiji)*
- 218) Fink Fajte (Faite), 13.12.1900.
- 219) Fink Valter (Walter), 17.6.1909.
- 220) Fink Josef Mozes (Moses), 12.6.1906.
- 221) Fišer Saul (Fischer), 18.6.1896.
- 222) Fišer (Fischer) Eduard, 6.12.1917.
- 223) Fišer (Fischer) Gizela (Gisela), 13.9.1917.
- 224) Fišer (Fischer) Serena, 19.5.1903.
- 225) Fišer (Fischer) Gideon, 5.10.1918.
- 226) Fišer (Fischer) Paul, 1.1.1922.
- 227) Flaks Stela (Flacks-Flachs Stela), 1.6.1900.
- 228) Flaks (Flacks-Flachs) Ignac (Ignatz), 17.11.1893.
- 229) Flaks (Flacks) Luci (Lucy), 30.6.1921.
- 230) Flašner (Flaschner) Egon, 23.11.1890.
- 231) Fleš (Flesch) Leopold, 1.12.1920. (iz Beča, Hašomer Hacair)
- 232) Flus Erih (Fluss Erich), 16.2.1922.
- 233) Forstencer (Forstenzer) Margarete, 30.10.1893.
- 234) Forstencer (Forstenzer) Paul, 16.9.1891.
- 235) Fotel Hani (Hanni), 29.10.1913.
- 236) Frankfelder Josef, 30.11.1920.
- 237) Frankfurt inž. Sigmund, 15.4.1889.
- 238) Frankfurter Hajnrih (Heinrich), 3.1.1919. (3.1.1918, iz Beča, Hašomer Hacair)
- 239) Frankfurter Sofi (Sophie), 5.3.1919. (iz Beča, Hašomer Hacair)
- 240) Frojd (Freud) Hans, 8.9.1907.
- 241) Frojd (Freud) dr Erih (Erich), 25.9.1896.

- 242) Frojd (Freud) Frederike, 7.11.1896.
- 243) Frojnd (Freund) Margarete, 23.10.1908.
- 244) Frid (Fried) dr Kurt, 21.1.1911. (iz Praga, Plavo-beli)
- 245) Frid Gothold Efraim (Fried Gothold Ephraim), 9.5.1881.
- 246) Frid (Fried) Hans, 11.2.1902.
- 247) Frid (Fried) Arnold, 15.9.1916.
- 248) Fridfertig (Friedfertig) Abraham, 13.3.1900. (13.3.1909)
- 249) Fridl (Friedl) Ernst, 1903. (iz Nemačke)
- 250) Fridland Lujza (Friedland Luise), 8.5.1920.
- 251) Fridman Emil (Friedmann), 24.10.1895.
- 252) Fridman (Friedmann) Isak, 13.7.1913. (iz Danciga)
- 253) Fridman (Friedmann) Vera, 19.10.1921.
- 254) Fridman (Friedmann) Aron, 15.3.1888. (iz Danciga)
- 255) Frimet (Friemet) Simon, 2.7.1913.
- 256) From Ana (Fromm Anna), 20.11.1911.
- 257) From Lajb (Fromm Leib), 14.4.1907.
- 258) Fuks (Fuchs) Gertrude, 25.1.1921. (iz Beča, Hašomer Hacair)
- 259) Fuks (Fuchs) Leo, 27.6.1882.
- 260) Fuks (Fuchs) Aurelia, 27.1.1909.
- 261) Fuks Hajnrih (Fuchs Heinrich), 16.3.1905.
- 262) Fuks Ervin (Fuchs Erwin), 21.12.1919.
- 263) Furman (Fuhrmann) Alfred, 16.2.1921.
- 264) First Edit (Fürst Edith), 1.7.1894.
- 265) Firstenberg Marta (Fürstenberg Martha), 19.2.1924.
- 266) Firstenberg (Fürstenberg) Marian, 17.11.1917.
- 267) Gans Pradella (Fradella), 16.12.1896.
- 268) Gans Oskar, 19.11.1896.
- 269) Gencer Rahela (Genzer Rache-la), 5.5.1902.
- 270) Gencer (Genzer) dr Mozes (Moses), 21.12.1889.
- 271) Gelbard Arje-Lajb (Arie-Leib) 16.8.1889. (učitelj veronau-ke iz Mistelbaha, Donja Austri-ja)
- 272) Gelbard Batja, 1.7.1896. (iz Austrije)
- 273) Gelberger Teodor, 23.2.1921. (iz Beča)
- 274) Geler (Geller) Celer (Zeller) Al-fred, 20.9.1926. (iz Beča)
- 275) Gereht Roza (Gerecht Rosa), 16.12.1886.
- 276) Gereht Ajzig (Gerecht Eisig), 11.2.1887.
- 277) Geri Hajnrih (Heinrich), 16.1.1912.
- 278) Geršen (Gerschen) Gerhard, 1.7.1920.
- 279) Gerson Mina (Minna), 21.9.1920. (iz Beča, Hašomer Hacair)
- 280) *Gidic Fatima, 43 god., iz Šapca*
- 281) *Gidic Samuilo, 7 god., iz Šapca*
- 282) *Gidic Gedalja, 20 god., iz Šapca*
- 283) *Gidic Naum, trgovac, 49 god., iz Šapca*
- 284) *Gidic Delisia, 20 god., iz Šapca*
- 285) Gigulski Volf (Gigulsky Wolf), 1.12.1898. (iz Rusije)
- 286) Giser Margit (Margarete), 26.4.1909.
- 287) Glazer Maks (Glaser Max), (iz Beča, po protokolu)

- 288) Glazer Valter (Glaser Walter), 28.12.1912.
- 289) Glausbauer (Glasbauer) Josef, 13.11.1921. (gradski kibuc, Beč)
- 290) Glik Lote (Glück Lotte), 3.6.1925.
- 291) Glik Erih (Glück Erich), 26.11.1918. (iz Beča)
- 292) Glikman Hana (Glückmann Hanna), 14.12.1893.
- 293) Glikman (Glückmann) Adolf, 25.11.1888.
- 294) Glikzelig (Glückselig) Hugo, 6.1.1914.
- 295) Goldberg David, 30.4.1895. (iz Beča)
- 296) Goldberg Berta, 15.5.1895. (iz Beča)
- 297) Goldberg Rihard (Richard), 4.4.1914.
- 298) Goldenberg Gustav, 28.2.1913.
- 299) Goldring Eduard, 2.9.1914.
- 300) Goldšmit Ana (Goldschmidt Anna), 27.7.1908.
- 301) Goldšmit Vilhelm (Goldschmidt Wilhelm), 13.12.1899.
- 302) Goldšmit (Goldschmidt) Eduard, 2.9.1914.
- 303) Goldšmit (Goldschmidt) David, 15.11.1889.
- 304) Goldšmit (Goldschmidt) Roza (Rosa), 27.10.1897.
- 305) Gorlicer (Gorlitzer) Altar, 7.10.1902.
- 306) Gotesman (Gottesmann) Pinkas, 25.3.1897.
- 307) Gotesman (Gottesmann) Sima, 14.6.1896.
- 308) Gotesman (Gottesmann) Haim (Hermann), 3.12.1885. (iz Beča)
- 309) Gotlib (Gottlieb) Aleksandar, 29.12.1904.
- 310) Gotlib (Gottlieb) Greta, 19.7.1908.
- 311) Gotliber Haim-Kurt (Gottlieber Chaim), 25.5.1921. (iz Beča)
- 312) Graf Greta, 5.3.1897.
- 313) Granek Simon, 15.5.1911.
- 314) Grebler Sabse-Sigmund, 12.5.1899.
- 315) Grifler (Griffler) Alfred, 24.7.1908.
- 316) Groner (Grohner, Gronner) Kurt, 21.12.1921.
- 317) Groniger Ida, 27.3.1887.
- 318) Grosfeld (Grossfeld) Sarul, 24.1.1900.
- 319) Gruber Gusta, 19.5.1895.
- 320) Gruber Mozes (Moses), 28.12.1888.
- 321) Grinberger (Grünberger) Herbert, 17.10.1920.
- 322) Grinfeld (Grünfeld, Grünsfeld) Regina, 23.2.1921.
- 323) Grinsfeld Vilhelmina (Grünsfeld Wilhelmina), 23.2.1921.
- 324) Grinštajn (Grünstein) Tibor, 25.1.1915.
- 325) *Ginberger (Günzberger) Julius, trgovac, 73 god., iz Sapca*
- 326) Gutštajn (Gutstein) Leo, 20.9.1922.
- 327) Gutman Frajdl (Guttmann Freidle), 16.4.1905. (iz Poljske)
- 328) Gutman (Guttmann) Bär, 19.2.1907.
- 329) Has Moric (Haas Moritz), 20.2.1879.
- 330) Has (Haas) Greta, 5.8.1922. (5.3.1922)
- 331) Has (Haas) Hans, 1.1.1912.
- 332) Haber Josefina, 11.6.1921. (gradski kibuc, Beč, Plavo-beli)
- 333) Haber Maks (Max), 10.2.1919.
- 334) Haker (Hacker) Arnold, 14.6.1882.

- 335) Haker Zigfrid (Hacker Siegfried), 11.12.1912. (iz Nemačke)
- 336) Haker (Hacker) Alfred, 1.11.1914.
- 337) Haker (Hacker) Johanna, 23.8.1889.
- 338) Haker (Hacker) Malvine, 12.9.1896.
- 339) Haker (Hacker) Josef, 23.1.1890.
- 340) Haker (Hacker) Helene, 5.8.1892.
- 341) Haker (Hacker) Hilde, 16.9.1913.
- 342) Haker (Hacker) Samuel, 6.6.1908.
- 343) Han Fani (Hahn Fanny), 9.5.1889.
- 344) Han (Hahn) Johanna (Hansi)
- 345) Han Bertold (Hahn Berthold), 11.9.1891.
- 346) Han (Hahn) Robert, 18.7.1910.
- 347) Harman (Hahrmann) Juda, 19.11.1888.
- 348) Harman (Hahrmann) Maria, 29.12.1891.
- 349) Halbkran Franc (Franz), 10.11.1913.
- 350) Hambah (Hambach) Fedor, po protokolu
- 351) Hamber Antonia, 15.4.1898.
- 352) Hamber Hugo, 23.3.1889.
- 353) Ham (Hamm) Josefine, 7.1.1902.
- 354) Hamerštajn (Hammerstein) Gerda, 21.4.1914.
- 355) Hamerštajn (Hammerstein) Fric (Fritz), 12.9.1906.
- 356) Hana Rahela, 15.3.1896. (15.3.1898.)
- 357) Hand Margarete, 24.8.1902.
- 358) Hand dr Rihard (Richard), 2.1.1891.
- 359) Handler Hajnrih (Heinrich), 29.5.1920.
- 360) Hartman (Hartmann) Hans, 19.12.1913.
- 361) Haserl Roza (Hasserl Rosa), 24.9.1890.
- 362) Hauzer Cili (Hauser Cilly), 9.5.1901.
- 363) Hauzer (Hauser) Berta, 18.5.1892.
- 364) Hauzer Gotfrid (Hauser Gottfried), 26.3.1882.
- 365) Hauzer Oswald (Hauser Oswald), 8.1.1919. (iz Beča)
- 366) Hauzer (Hauser) Oskar, 14.10.1901.
- 367) Hauzer (Hauser) Georg, 18.10.1913. (iz Beča, po protokolu)
- 368) Hauzer (Hauser) Greta, 7.6.1912.
- 369) Heht Zigfrid (Hecht Siegfried), 3.3.1905.
- 370) Hajlbrun (Heilbrunn) Kurt, 24.7.1913.
- 371) Held Hajnc (Heinz), 10.6.1922.
- 372) Held Alis (Alice), 8.12.1921.
- 373) Held Zigfrid (Siegfried), 20.12.1900.
- 374) Heler Hajnrih (Heller Heinrich), 9.10.1919. (iz Beča, Gordonia)
- 375) Helmrih (Helmrich) Herbert, 13.1.1922.
- 376) Helpern (Heilpern) Roza, 17.1.1909. (iz Presburga, Slovačka)
- 377) Herman (Hermann) Paul, iz Paderborna (po protokolu)
- 378) Herman (Hermann) Kurt, 26.1.1920. (iz Beča)
- 379) Heršel Zigfrid (Herschel Siegfried), 29.5.1918. (iz Danciga)
- 380) Heršel (Herschel) Josef, 9.5.1905.

- 381) Heršenbaum (Herschenbaum) Naftali, 4.9.1921.
- 382) Heršman (Herschmann) Georg, 22.5.1918.
- 383) Heršman (Herschmann) Leonora, 4.11.1920.
- 384) Herc (Herz, Hertz) Manfred, 26.2.1923.
- 385) Herce Neli (Hertze Nelly), 21.10.1917.
- 386) Herce (Hertze) Hans, 14.4.1907.
- 387) Hes Bene (Hess Benö), 19.9.1914.
- 388) Hes Oto-Sami (Hess Otto), 22.2.1923. (iz Beča, Hašomer Hacair)
- 389) Hes (Hess) Selma, 14.3.1919.
- 390) Højfeld Lili (Heufeld Lilli), 9.5.1905.
- 391) Hilkovic Kurt, 25.11.1911.
- 392) Hilkovic Irma, 24.8.1914.
- 393) Hilkovic Vilhelm (Wilhelm), 14.5.1912.
- 394) Hirš (Hirsch) Martin, 10.6.1915.
- 395) Hirš Majer (Hirsch Mayer), 28.9.1889.
- 396) Hirš (Hirsch) Hildegard, 2.3.1919.
- 397) Hirš Fric (Hirsch Fritz), 27.7.1920.
- 398) Hiršenhauzer (Hirschenhauser) Eugenie, 15.2.1922.
- 399) Hiršhorn (Hirschhorn) Bernard, 1.3.1920.
- 400) Hiršl (Hirschl) Samuel, 27.10.1909.
- 401) Hiršl (Hirschl) Margarete, 26.9.1916.
- 402) Hohhaus (Hochhaus) Alfred, 19.2.1909.
- 403) Hofman (Hoffmann) Leopold, 17.7.1906.
- 404) Hofman Volf (Hoffmann Wolf), 15.8.1885.
- 405) Hofman Cipolea (Hoffmann Cipolea), 16.9.1888. (19.6.1888.)
- 406) Holenberg (Hollenberg) Mordko, 6.2.1909.
- 407) Holc Johana (Holz Johanna), 27.5.1912.
- 408) Holc (Holz) Gertrude, 3.11.1920.
- 409) Henig (Hönig) Hans, 29.12.1914.
- 410) Henig (Hönig) Livia, 11.5.1888.
- 411) Henig (Hönig) Matje, 25.11.1888.
- 412) Horovic Izrael (Horowitz Israel), 6.12.1895.
- 413) Huserl (Husserl) Marcel, 21.8.1889.
- 414) Hvat (Chwat) Mordo, 28.9.1894. (iz Danciga)
- 415) Imergut (Immergut) Herta, 12.9.1921.
- 416) Jeger Ignac (Jäger Ignatz), 6.11.1916.
- 417) *Jakob Sarina, 53 god., iz Šapca*
- 418) *Jakob Džek (Jack), industrijalac, 60 god., iz Šapca*
- 419) Jakob Ilsa, 31.12.1922. (iz Beča, Hašomer Hacair)
- 420) Jakobi Rahel (Rachel), 28.6.1901.
- 421) Jakobovič (Jakobowitsch) Mikulas, 8.12.1920. (iz Nemačke)
- 422) Jakubic (Jakubitz) Natan (Nathan), 6.4.1915.
- 423) Jecic Tauba, 3.9.1889.
- 424) Jedlinski Valter (Jedlinsky Walter), 7.4.1916.
- 425) Joahimson Franc (Joachimson Franz), 31.12.1912.
- 426) Joahimson (Joachimson) Agnes, 28.7.1908.
- 427) Jofe (Joffe) Manfred, 3.1.1921.

- 428) Julius dr Leopold
429) Junglajb (Jungleib) Elka,
4.12.1917. (iz Austrije)
430) Kahan Moše (Kachan Mosche),
27.1.1919. (iz Mađarske)
431) Kahane Volf (Kachane Wolf),
23.1.1895.
432) Kagan (Kahan) Leon,
19.9.1903. (iz Danciga)
433) Kan Wolfgang (Kahn Wolfgang),
po protokolu
434) Kan (Kahn) Eva, 31.7.1920.
435) Kan (Kahn) Helmut,
25.12.1913. (iz Nemačke)
436) Kaiser Berthold, 12.4.1921.
437) Kaliski (Kalisky) Hans,
18.9.1919.
438) Kamlot Fani (Fanny),
26.6.1886. (iz Beča, gradski ki-
buc)
439) Kandler Pinkas, 15.2.1907.
440) Kanditor Haim Isak, 25.4.1909.
441) Kanditor Mali, 10.4.1890.
442) Kari Oto (Otto), 6.1.1921.
443) Karpeles Maria, 29.11.1896.
444) Karpeles Oto (Otto), 8.9.1886.
445) Karpeles Fric (Fritz), 3.2.1881.
446) Kezer Herman (Käser Her-
mann), 28.3.1914.
447) Kasirer Hajnc (Kassierer Heinz),
10.2.1918.
448) Kastner Salika, 23.9.1912.
449) Kastner Oto (Otto), 2.10.1917.
(iz Beča, Hašomer Hacair)
450) Kastner Karl, 12.3.1911. (iz Be-
ča)
451) Kac (Katz) Blanka, 9.3.1913.
452) Kac (Katz) Amalia, 9.3.1913.
453) Kaufman (Kaufmann) Josef,
23.8.1888.
454) Kerner Israel, 15.11.1878.
455) Kerner Ester, 24.8.1884.
(25.8.1884.)
456) Kesler Valter (Kessler Walter),
23.5.1914.
457) Kesler (Kessler) Ernst,
11.1.1913.
458) Kifer (Kiefer) Ernest, 4.9.1920.
(iz Beča, Hašomer Hacair)
459) Kinberg Isidor (iz Berlina)
460) Klap (Klapp) Rudolf, 23.3.1921.
461) Klap (Klapp) Melanie,
23.7.1921. (20.7.1921)
462) Klavon (Klawon) Erna,
13.11.1893.
463) Klajn Oto (Klein Otto),
3.1.1920. (iz Beča)
464) Klajn (Klein) Karl, 5.10.1891.
465) Klajn (Klein) Valter (Walter),
13.9.1913. (iz Beča, gradski ki-
buc)
466) Klajn (Klein) Isidor, 5.6.1878.
467) Klajn (Klein) Isak
468) Klajnberg (Kleinberg) Sofija,
5.3.1903.
469) Klajnberger Ignac (Kleinberger
Ignatz), 26.10.1908.
(28.10.1908.)
470) Klajner Hajnc (Kleiner Heinz),
13.12.1920.
471) Klimka Mikulas, 27.4.1919. (iz
Slovačke)
472) Klug Markus, 12.3.1878. (iz Be-
ča)
473) Klug Tereza (Therese),
29.6.1878.
474) Knesbah (Knesbach, Knasbach)
Jet (Jetti), 21.5.1892.
475) Kesbah (Knesbach, Knasbach)
Osijas, 10.12.1888.
476) Knobel Bernhard, 26.6.1885.
(iz Poljske)
477) Koen Luci, 4 god., iz Šapca
478) Koen Elsa, 29 god., iz Šapca
479) Kofler (Koffler) Ester,
27.12.1895.

- 480) Kofler (Koffler) Jakob,
17.11.1892.
- 481) Kon (Kohn) Kurt, 27.1.1922.
- 482) Kon (Kohn) Fridrih (Friedrich),
14.5.1918.
- 483) Kon Fridrih (Kohn Friedrich),
23.2.1917.
- 484) Kon Franc (Kohn Franz),
3.12.1899.
- 485) Kon Vilhelm (Kohn Wilhelm),
28.1.1910.
- 486) Kon (Kohn) Sigmund,
26.9.1916.
- 487) Kon (Kohn) Rudolf, 23.6.1921.
(iz Austrije)
- 488) Kon (Kohn) Kurt, 9.3.1910.
- 489) Kon Maksimilijan (Kohn Maxi-
milian), 11.5.1919. (iz Beča,
Hašomer Hacair)
- 490) Kon Ela (Kohn Ella),
18.12.1916.
- 491) Kon (Kohn) Oskar, 28.5.1916.
(iz Nemačke)
- 492) Kon (Kohn) Josef, 5.4.1911.
- 493) Kon (Kohn) Sidonia, 6.1.1895.
(iz Beča)
- 494) Kon Sigfrid (Kohn Siegfried),
11.12.1899. (iz Beča)
- 495) Kon (Kohn) Hilde Rut (Ruth),
3.7.1914.
- 496) Kon Volfgang (Kohn Wolfgang),
4.11.1920.
- 497) Kon Ana (Kohn Anna),
11.8.1919.
- 498) Kon (Kohn) Lea, 4.5.1920. (iz
Beča, gradski kibuc, Plavo-beli)
- 499) Kon (Kohn) Isidor, drogerista
- 500) Kon (Kohn) Hermine, 3.8.1920.
(iz Beča, gradski kibuc, Pla-
vo-beli)
- 501) Kon inž. Fridrih (Kohn Frie-
drih) 25.6.1901.
- 502) Kolb Gertrude, 7.11.1919. (iz
Beča, gradski kibuc)
- 503) Kolnik Bencion (Bention),
4.4.1893.
- 504) Kolnik Edith, 19.12.1901.
- 505) Komornik Silvia, 29.6.1921.
- 506) Kopel (Koppel) Klara,
14.1.1921.
- 507) Kopel (Koppel) Malvine, 1918.
- 508) Koper (Kopper) Alfred,
5.7.1921.
- 509) Kopštajn Aleksandar (Koppstein
Alexander), 5.10.1897.
- 510) Korman (Kormann) Gabel Roza
(Rosa), 29.9.1897.
- 511) Korman (Kormann) Gabel Jo-
sef, 11.1.1889.
- 512) Korn Hana (Hanna), 8.4.1891.
- 513) Kornblut Gertrude, 12.8.1921.
- 514) Korner Maks (Max), 2.3.1912.
- 515) Korner Elka, 15.3.1909.
- 516) Kornfajn Valter (Kornfein Wal-
ter), 5.12.1920.
- 517) Kozminski Fridrih (Kozminsky
Friedrich), 12.8.1888.
- 518) Kozminski (Kozminsky) Martin,
21.4.1921.
- 519) Kraft Aurelia, 24.5.1905.
- 520) Kraft Josef, 16.8.1898.
- 521) Kral (Krahl) Kurt, 26.8.1922.
- 522) Krainer Zlata, 3.10.1891.
- 523) Krainer Artur, 5.6.1884.
- 524) Kramer Robert, 12.10.1887.
- 525) Kramer Roza (Rosa), 3.7.1899.
- 526) Kramer Haim, 11.2.1896.
- 527) Kramer Nikolaus, 9.9.1896.
- 528) Krebs Hajnc (Heinz),
16.4.1922.
- 529) Krojtner Vilhelm (Kreutner Wil-
helm), 17.4.1918. (iz Beča,
gradski kibuc)
- 530) Krigsman Frida (Kriegsmann
Frieda), 4.3.1912.
- 531) Krigsman (Kriegsmann) Karl,
19.6.1914.

- 532) *Krishaber Riki*, 22 god., iz *Sapca*
- 533) *Krishaber dr Laslo (Laszlo)*, 29 god., *zubni lekar*, iz *Šapca*
- 534) *Kris Karl (Kriss)*, 26.6.1922. (iz Beča, betar)
- 535) *Kris (Kriss, Kries) Regina*, 1.9.1903.
- 536) *Kris (Kriss, Kries) Alfred*, 22.4.1899.
- 537) *Ku (Kuh) Viktor*, 25.11.1917. (iz Beča, Hašomer Hacair)
- 538) *Kulka Lili*, 28.9.1924.
- 539) *Kulka Olga*, 5.4.1896.
- 540) *Kimelhajm (Kümmelheim) Leon*, 18.12.1902.
- 541) *Kupferman (Kupfermann) Karpel*, 25.12.1892.
- 542) *Kupferman (Kupfermann) Sara*, 16.9.1895.
- 543) *Kučer (Kutscher) Simon*, 25.8.1907.
- 544) *Kutner (Kuttner) Cveta*, 15.5.1912. (iz Danciga)
- 545) *Kutner (Kuttner) Isak*, 27.7.1920. (iz Danciga)
- 546) *Lakenbaher Ana (Lackenbacher Anna)*, 18.8.1863.
- 547) *Lagštajn (Lagstein) Paul*, 21.1.1920. (iz Beča)
- 548) *Lagštajn Mozes (Lagstein Moses)*, 17.9.1918. (iz Beča)
- 549) *Lamp Georg*, 20.12.1921.
- 550) *Lampel (Lempl) dr Oskar*, 28.9.1909.
- 551) *Lampl Rudolf*, 4.4.1909.
- 552) *Lampl Margarete*, 17.12.1912.
- 553) *Landau Laibis*, 2.2.1886.
- 554) *Landsberg Jakob*, 3.3.1922.
- 555) *Landskroner Herš (Hersch)*, 18.7.1897.
- 556) *Lang Teodor*
- 557) *Langenbah (Langenbach) Verner (Werner)*, 21.12.1919.
- 558) *Langsam (Latsam) Aron*, 1.8.1902. (iz Beča)
- 559) *Lazerštajn (Laserstein, Löserstein) Gertrude*, 4.11.1924.
- 560) *Lasman (Lassmann) Leo*, 23.5.1922.
- 561) *Lauringer Moric (Moritz)*, 18.10.1914.
- 562) *Lautner Klara*, 5.11.1920.
- 563) *Lautner Dora*, 21.11.1893.
- 564) *Ledenhajm (Ledenheim) Aleksandar*, 2.3.1912.
- 565) *Lajkram Gizela (Leihkram Gisela)*, 4.11.1924.
- 566) *Lajnkram (Leinkram) Paula*, 27.7.1899.
- 567) *Lajnvender (Leinwender) Emilia*, 28.9.1885.
- 568) *Lajnvender (Leinwender) Beno (Benno, Benö)*, 12.5.1885.
- 569) *Lemb Karl*, 3.6.1917.
- 570) *Lemberg Sita*, 3.9.1897.
- 571) *Lemberger Erih (Erich)*, 10.2.1914.
- 572) *Lemberger Antonia*, 2.8.1889.
- 573) *Leozicki Brandla (Leozicky, Lenczycki Bronia)*, 4.11.1892. (iz Danciga)
- 574) *Lerh (Lerch) dr Markus*, 16.7.1898.
- 575) *Lerh Ana Eugenija (Lerch Anna Eugenie)*, 15.12.1903.
- 576) *Levinson Karl Filip (Lewinson, Philipp)*,
- 577) *Levniovski (Lewniovsky) Malvine*, 14.3.1910.
- 578) *Levniovski Mina (Lewniovsky Minna)*, 28.1.1912.
- 579) *Libert Hajnc (Liebert Heinz)*, 7.10.1920.
- 580) *Libling Fridrih (Liebling Friedrich)*, 19.12.1915.
- 581) *Librajh Ignac (Liebreich Ignatz)*, 19.12.1903.

- 582) Lizak, Lisak Majleh (Liesack, Lissak Majlech), 9.2.1921. (iz Danciga)
- 583) Linder Kurt, 25.2.1922.
- 584) Linker Leon, 18.2.1907.
- 585) Linker Hedvig (Hedwig), 3.7.1917.
- 586) Linsen Paul, 24.4.1909.
- 587) Lion Margarete, 15.12.1909.
- 588) Litvic Liza (Litwitz Liese), 13.3.1893.
- 589) Leb Maks (Löb Max), 26.3.1922.
- 590) Lebl Agnes Rahel (Löbl Rachel), 10.6.1916.
- 591) Lebl (Löbl) Luci, 16.6.1880.
- 592) Lefler (Löffler) Emil, 25.6.1896.
- 593) Levi (Löwi) Šandor, 14.4.1914.
- 594) Levi (Löwy) Gustav, 31.3.1921.
- 595) Levi (Löwy) Irma, 18.7.1914.
- 596) Levi Sigmund Moric (Löwy Moritz), 12.9.1885.
- 597) Levi Lili (Löwy Lilli), 3.5.1920.
- 598) Levi Herman (Löwy Hermann), 26.1.1918.
- 599) Lustig Greta, 17.3.1917.
- 600) Lustig Maks (Max), 10.3.1908.
- 601) Mader Bajle (Beile) Malke (zvana Berta Mader, rođ. Nacisenfeld-Nazissenfeld), 7.10.1891. (13.10.1891, iz Poljske)
- 602) Makovski Hajl (Makowsky Heil), 10.7.1907. (iz Danciga)
- 603) Mamber Otilija (Otilie), 19.10.1910.
- 604) Mandel Teodor, 6.12.1912.
- 605) Mandel Lajb (Leib), 14.10.1889.
- 606) Mandl Maria, 2.4.1888. (iz Krumbacha, Austrija)
- 607) Mandl Ernst, 5.1.1920.
- 608) Mandl Lajb Ignac (Leib Ignatz), 27.7.1916.
- 609) Mandl Roza (Rosa), 14.1.1916. (iz Mattersburga, Austrija)
- 610) Mandl Elsa, 18.4.1891.
- 611) Mandl Emerih (Emmerich), 22.10.1880.
- 612) Mansvirt Fridrih (Manswirth Friedrich), 26.1.1918. (iz Beča, Hašomer Hacair)
- 613) Mantler Kurt, 18.4.1909.
- 614) Mantler Grete, 21.1.1911.
- 615) Marban Karl, 22.9.1897.
- 616) Marhfeld Valter (Marchfeld Walter), 18.2.1917.
- 617) Margulis Felicia, 7.2.1890.
- 618) Margulis Mozes (Moses), 15.4.1890.
- 619) Markbrajter Ignac (Markbreiter Ignatz), 30.4.1911.
- 620) Markštajn (Markstein) Ernst, 4.9.1895.
- 621) Markus Frida (Frieda), 1.7.1898.
- 622) Markus Kurt, 13.10.1921.
- 623) Markus Ida, 2.3.1889.
- 624) Majer (Mayer) Kata, 27.8.1919.
- 625) Majer Sigbert (Mayer Siegbert), 27.8.1919.
- 626) Majer (Mayer) Beno (Benno), 5.4.1885.
- 627) Majer Ana (Mayer Anna), 18.11.1895.
- 628) Majer (Mayer) Aron, 28.11.1892.
- 629) *Medina Ignac (Ignatz), 17 god., stolarski kalfa (iz Šapca)*
- 630) *Medina Beno, 20 god., činovnik iz Šapca*
- 631) *Medina Buhora, 71 god., iz Šapca*
- 632) *Medina Binja, 73 god., trgovac, iz Šapca*
- 633) *Medina Rebeka, 42 god., iz Šapca*

- 634) *Medina Salomon, rentijer, 50 god, iz Šapca*
- 635) *Melamed Silva, 12 god., iz Šapca*
- 636) *Melamed Žanina (Jeanina), 10 god., iz Šapca*
- 637) *Melamed Nisim, 5 god., iz Šapca*
- 638) *Melamed Samuel, trgovački nameštenik, 15 god., iz Šapca*
- 639) *Melamed Samuilo, obučar, 60 god., iz Šapca*
- 640) *Melamed Jakob, 54 god., trgovac, iz Šapca*
- 641) *Melamed Lika, 35 god., iz Šapca*
- 642) *Melamed Sultana, 17 god., iz Šapca*
- 643) *Melamed Isak, 22 god., krojač iz Šapca*
- 644) *Melamed Nisim, 25 god., trgovački pomoćnik, iz Šapca*
- 645) *Melser Suzana (Susanne), 3.8.1920.*
- 646) *Mendelson (Mendelsohn) Genter, 4.4.1913.*
- 647) *Mendelson Lili (Mendelsohn Lilli-Elli) 6.1.1913.*
- 648) *Mecies (Mezies) Klara, 27.4.1910.*
- 649) *Milcincki Harli, 20.7.1905.*
- 650) *Milcinski Pauline, 9.4.1918.*
- 651) *Mitelman (Mittelmann) Samuel, 16.5.1872.*
- 652) *Mitelman (Mittelmann) Regina, 17.10.1875.*
- 653) *Meler (Möller) Josef Hirš (Hirsch), 26.12.1894.*
- 654) *Mondšajn Rene (Mondschein Renee), 21.5.1912. (21.3.1912.)*
- 655) *Morberger (Moorberger) Rudolf, 5.9.1888. (iz Beča)*
- 656) *Moreno Moric, 39 god., trgovac, iz Šapca*
- 657) *Morgenštern Ester, 9.8.1892.*
- 658) *Morgenštern Fric (Fritz), 13.11.1910.*
- 659) *Morgenštern Neti (Netti)-Sara, 27.3.1921.*
- 660) *Miler Sulamit (Müller Sulamith), 12.8.1919.*
- 661) *Miler (Müller) Berthold, 2.6.1910.*
- 662) *Miler Heni (Henny), 4.10.1922.*
- 663) *Minc Ani (Münz Anny), 2.1.1907.*
- 664) *Minc (Münz) Adolf, 29.6.1911.*
- 665) *Mincer Fajga (Münzer Feiga), 24.9.1896.*
- 666) *Mincer Mozes (Münzer Moses), 16.4.1891.*
- 667) *Nahman (Nachmann) Samuel, po protokolu*
- 668) *Nasimov Feliks (Simon), 14.6.1922. (iz Danciga)*
- 669) *Najger (Neiger) Karl, 15.8.1917.*
- 670) *Nemet Jakob, 12.10.1894.*
- 671) *Nemet Berta, 25.5.1900.*
- 672) *Nojberger Ignac (Neuberger Ignatz), 24.10.1907.*
- 673) *Nojfeld Lili (Neufeld Lilli), 9.5.1905.*
- 674) *Nojhauzer (Neuhauser) Leopold, 1.5.1909.*
- 675) *Nojman Katarina (Neumann Katharine), 2.6.1885.*
- 676) *Nojman (Neumann) Julius, 8.2.1886.*
- 677) *Nojman (Neumann) Gertrude, 19.12.1884.*
- 678) *Nojman (Neumann) Bernhard, 9.3.1906.*
- 679) *Nojman (Neumann) Rihard (Richard), 16.6.1921.*
- 680) *Nojman (Neumann) Rudolf, 11.2.1911.*
- 681) *Nojman (Neumann) dr Paul, 23.11.1876.*

- 682) Nojman (Neumann) dr Hudia, 7.6.1893.
- 683) Novak Sigfrid (Nowak Siegfried), 12.5.1921.
- 684) Okshorn Giza (Ochshorn Gisa), 6.7.1913. (iz Berlina)
- 685) Orenštajn (Ohrenstein) Leopold, 27.9.1922.
- 686) Pahtman (Pachtmann) Haja, 23.9.1886.
- 687) Pahtman (Pachtmann) Marcel, 11.9.1913.
- 688) Pais Mosek, 14.5.1886.
- 689) Pais Erna, 21.8.1923.
- 690) Pais Ita (Itta), 31.8.1896.
- 691) *Papo Danko, 39 god., zubotehničar, iz Šapca*
- 692) Paškes Rozita (Paschkes Rosita), 1.4.1919.
- 693) Paškes Valter (Paschkes Walter), 16.5.1914. (16.6.1914.)
- 694) Paul Serel Basia, 10.4.1889.
- 695) Paul Isidor Jakob, 26.3.1897.
- 696) Pener Gitel (Penner Gittel), 2.10.1892.
- 697) Pener (Penner Simon), 26.4.1890.
- 698) Perlman Moric (Perlmann Moritz), 4.1.1908.
- 699) Pečenik Abraham Hirš (Petschenik, Hirsch), 11.8.1892.
- 700) Pfefe Hajnrih (Peffe Heinrich), 30.1.1908.
- 701) Pfefer Zigfrid (Pfeffer Siegfried), 16.4.1909. (iz Nemačke)
- 702) Pfefer Ana (Pfeffer Anna), 15.1.1907.
- 703) Piker Rahel (Picker Rachel), 2.9.1913.
- 704) Pinkasevic Teodor (Pinkasevic), 28.11.1921. (iz Beča, gradski kibuc)
- 705) Pinkus Kurt, 26.1.1912.
- 706) Plaček Sigfrid (Platschek Siegfried), 28.11.1921.
- 707) Plaut Herman, 5.12.1909.
- 708) Poličer (Politscher) Eugen, 21.3.1921.
- 709) Polak (Pollak) Julius, 24.12.1882.
- 710) Polak Hajnrih (Pollak Heinrich), 17.5.1909.
- 711) Polak (Pollak) Aranka, 20.10.1888.
- 712) Polonski (Polonsky) Suza, 12.12.1910. (iz Danciga)
- 713) Polonski (Polonsky) Gerhard, 9.5.1905. (iz Danciga)
- 714) Pomerant Eli, 26.8.1893.
- 715) Pomerant Maks, 26.8.1893.
- 716) Pompan Jakob, 2.5.1884.
- 717) Pompan Regina, 23.9.1891.
- 718) Pragan Rudolf, 30.3.1920.
- 719) Prajs Gizela (Preis Gisela), 15.11.1890.
- 720) Prajs Valter (Preis Walter), 14.4.1920. (iz Beča, Hašomer Hacair)
- 721) Prajs Oto (Preis Otto), 15.11.1919. (iz Graca, Plavo-beli)
- 722) Prajs Fridl (Preis Friedel), 1.1.1923. (iz Beča, Hašomer Hacair)
- 723) Preminger Hajnrih (Heinrich), 10.3.1885. (iz Beča)
- 724) Preminger Hudia, 14.3.1906.
- 725) Preminger Emil, 19.11.1899.
- 726) Preminger Mela, 13.2.1890. (iz Beča)
- 727) Pruker Fridl (Prucker Friedel), 14.10.1920. (iz Graca, gradski kibuc Beč)
- 728) Pulgram Herman, 11.12.1908.
- 729) Purec (Puretz, Pupet) dr Sara, rođ. Šenhals (Schönhals) Lea, 1.4.1893.

- 730) Rat Elsa, 25.9.1920.
- 731) Rehnicher Hedvig (Rechnitzer Hedwig), 15.10.1900. (1909)
- 732) Rehnicher (Rechnitzer) Jakob, 3.10.1908.
- 733) Reberger Rihard (Rehberger Richard), 9.11.1908.
- 734) Rajnhold (Reinhold) Hermina, 20.12.1920.
- 735) Rajninger (Reininger) Marta, 19.4.1928.
- 736) Rajs Simce (Reis Simche), 19.10.1909.
- 737) Rajs Lili (Reis Lilli), 12.8.1915.
- 738) Rajs Fridrih (Reis Friedrich), 11.7.1914.
- 739) Rajzer (Reiser) Molo (Mali), 15.10.1896.
- 740) Rajzer (Reiser) Lemel, 19.2.1892.
- 741) Rajsman (Reismann) Elsa, 4.6.1914.
- 742) Rajsman (Reismann) Julian, 7.3.1909.
- 743) Renhold Adolf, 20.12.1916.
- 744) Repštajn (Repstein) Nita (Natalia), 20.12.1915. (iz Danciga)
- 745) Revelski (Rewelsky) Herman, 22.6.1910.
- 746) Rihter (Richter) Hans, 30.6.1920.
- 747) Rigler (Riegler) Julius, 28.12.1880.
- 748) Rigler (Riegler) Elsa, 23.5.1900.
- 749) Rigler (Riegler) Leopold, 21.4.1895.
- 750) Rigler (Riegler) Julia, 3.11.1885.
- 751) Rize (Riese) Karl, 23.6.1922.
- 752) Rozenbaum (Rosenbaum) Kurt, 22.9.1922. (iz Austrije)
- 753) Rozenbaum Ludvig (Rosenbaum Ludwig), 14.5.1910.
- 754) Rozenberg (Rosenberg) Karl, 13.6.1898.
- 755) Rozenberg (Rosenberg) Irma, 16.11.1910.
- 756) Rozenberg (Rosenberg) Paula, 26.10.1908.
- 757) Rozenberg (Rosenberg) Rudolf (Viktor), 7.9.1921.
- 758) Rozenberg (Rosenberg) Herbert, 2.6.1922.
- 759) Rozenblum Moric (Rosenblum Moritz), 3.11.1920.
- 760) Rozenblum (Rosenblum) Traute (Trude), 3.1.1916. (iz Danciga)
- 761) Rozenblum Volf (Rosenblum Wolf), 27.8.1918. (iz Danciga)
- 762) Rozenštrauh Adelhajd (Rosenstrauch Adelheid), 20.5.1905.
- 763) Rozenštrauh (Rosenstrauch) J. Abraham, 29.3.1892.
- 764) Rozental Ginter (Rosenthal Günther), 31.5.1920.
- 765) Rozental (Rosenthal) Karl, 10.6.1913. (iz Nemačke)
- 766) Rozental Lajcer (Rosenthal Leitzer), 6.6.1906. (iz Poljske)
- 767) Rozner Fridrih (Rosner Friedrich), 15.4.1876. (iz Beča)
- 768) Rozner Cecilija (Rosner Cäcilie), 19.12.1909.
- 769) Rozner (Rosner) Else, 9.4.1932. (1882)
- 770) Rozner Valter (Rosner Walter), 17.1.1912.
- 771) Rozner (Rosner) Edita, 1.2.1909.
- 772) Rosman Roza (Rossmann Rosa), 28.5.1895.
- 773) Rosman (Rossmann) Josef, 28.4.1889.
- 774) Rotberg Eva, 15.8.1921.
- 775) Rotenštrajh Rahela (Rotenstreich Rachel), 29.5.1900. (iz Beča)

- 776) Rotenštrajh (Rotenstreich) Karl,
13.6.1893. (iz Beča)
- 777) Rot (Roth) Aleksandar,
30.7.1904.
- 778) Rot Gizer (Roth Giser)-Elsa,
6.2.1921.
- 779) Rot Gizer-Lotar (Roth Giser-Lot-
har), 4.11.1912.
- 780) Rotštajn (Rothstein) Asig,
10.2.1913.
- 781) Rotštajn Fajga (Rothstein Fei-
ga), 19.8.1911.
- 782) Roter (Rotter) Ernestine,
27.3.1902. (iz Soprona, Mađar-
ska)
- 783) Rotman (Rottmann, Rothmann)
Jakob, 22.4.1898. (iz Beča)
- 784) Rotman (Rottmann, Rothmann)
Sara, 5.2.1898. (iz Beča)
- 785) Rubenson Verner (Rubensohn
Werner), 25.4.1921.
- 786) Ribner (Rübner) Alfred,
16.7.1906. (iz Nemačke)
- 787) Ruhhalter (Ruchhalter) Amalie,
14.1.1922.
- 788) Ruf Artur, 16.7.1906.
- 789) *Rusa (Russa) David, 25 god., či-
novnik iz Šapca*
- 790) *Rusa (Russa) Avram, 17 god.,
učenik iz Šapca*
- 791) *Ruso (Russo) dr Haim, okružni
lekar, 65 god., iz Šapca*
- 792) *Ruso Žana (Russo Jeanne), 53
god., iz Šapca*
- 793) Saks (Sachs) Adam-Adolf,
9.9.1921.
- 794) Salamon Judit, 22.9.1922.
- 795) Salamon Laura, 27.6.1897.
- 796) Salamon Ela, 14.1.1921.
- 797) Salamon Herman, 24.11.1888.
- 798) Salter Ervin (Erwin), 6.4.1892.
- 799) Salter Sofia-Gisela, 5.4.1897.
- 800) Samori (Zamori) Eduard,
1.1.1893. (iz Danciga)
- 801) Samueli (Samuely) Regina,
15.1.1893.
- 802) Samueli Nahman (Samuely
Nachman), 16.5.1892.
- 803) Safir Ervin-Robert (Saphier Er-
win), 21.7.1921.
- 804) Safirstajn (Saphierstein) Artur,
31.1.1921.
- 805) Sojfer Hana (Säufer Hanna),
24.8.1892.
- 806) Sojfer (Säufer) Amrajam Nafta-
li, 26.9.1892.
- 807) Šehter (Schächter) Josef,
27.7.1908. (iz Beča)
- 808) Šehter Ana (Schächter Anna),
15.10.1909. (iz Beča)
- 809) Šehter (Schächter) Rifka,
23.7.1878.
- 810) Šaner (Schaner, Schöner) Teo-
dor, 22.8.1897. (1896)
- 811) Šaner (Schaner) Franciska,
19.1.1902.
- 812) Šapira Ignac (Schapira Ignatz),
13.11.1902.
- 813) Šapira Mina (Schapira Minna),
4.7.1894.
- 814) Šacker Jeta (Schatzker Jetta),
1.4.1900. (iz Beča)
- 815) Šajn (Schein) Isak Levi,
21.7.1891.
- 816) Šajn (Schein)- Herner Rifka,
10.10.1893.
- 817) Šenk (Schenk) dr Natan Aron,
2.1.1913.
- 818) Šenk Ana (Schenk Anna),
13.11.1912.
- 819) Šerf (Scherf) Gusta, 14.3.1902.
- 820) Šerf (Scherf) Salomon,
27.7.1898.
- 821) Šimper Šarl-Stela (Schimper
Scharl-Stella), 29.9.1910.
- 822) Šindler Valter (Schindler Wal-
ter), 6.9.1911.

- 823) Šlajfer Ervin (Schleifer Erwin), 5.10.1911.
- 824) Šlezinger (Schlesinger) Elka, 19.7.1911.
- 825) Šlimper (Schlimper) Robert, 17.12.1916. (iz Beča, Hašomer Hacair)
- 826) Šmeterling (Schmetterling) Malka, 19.7.1897.
- 827) Šmeterling (Schmetterling) Karl, 20.1.1898.
- 828) Šmitmajer (Schmitmayer, Schmidtmayer) Kela, (Hela), 23.6.1921. (iz Danciga)
- 829) Šmic (Schmiz) Ernst, 17.1.1919.
- 830) Šnajder (Schneider) Haim-Pinkas, 17.6.1904.
- 831) Šnajder (Schneider) Albert (Alfred), 14.9.1914.
- 832) Šnajder (Schneider) Robert, 22.12.1918.
- 833) Šober (Schober) Gisela, 30.5.1914.
- 834) Šober (Schober) Ernst (Ernest), 9.9.1914.
- 835) Šober (Schober) Josef, 11.10.1912.
- 836) Šenfeld Stela (Schönfeld Stela), 24.8.1897. (1893.)
- 837) Šram (Schram) Josefina, 22.1.1900.
- 838) Šram (Schram) Simon, 19.8.1897.
- 839) Šrajber Maks (Schreiber Max), 25.6.1922. (iz Austrije, Hašomer Hacair)
- 840) Šrajber Lajb (Schreiber Leib), 20.7.1891. (iz Danciga)
- 841) Šreter Ana (Schröter Anna), 18.8.1902. (iz Tešica-Teschitz, Čehoslovačka)
- 842) Šreter (Schröter) Leo, 11.10.1908.
- 843) Šuleman Valter (Schulemann Walter), 28.12.1909.
- 844) Švahter Ignac (Schwachter Ignatz), 2.6.1907.
- 845) Švadron Mozes (Schwadron Moses), 10.11.1888.
- 846) Švadron (Schwadron) Oskar, 24.10.1917.
- 847) Švalbe (Schwalbe) Inge, 21.1.1919.
- 848) Švam (Schwamm) Klara, 4.4.1911.
- 849) Švam Oto (Schwamm Otto), 29.11.1908.
- 850) Švarc (Schwarz) Stefanie, 26.12.1887.
- 851) Švarc (Schwarz) Paula, 1.4.1897.
- 852) Švarc (Schwarz) Egon Eugen, 11.9.1894.
- 853) Švarc (Schwarz) Gustav, 5.2.1909.
- 854) Švarc (Schwarz) Marcel, 31.10.1921. (iz Beča, Gordonia)
- 855) Švarcblatel Oto (Schwarzblattel Otto), 13.3.1905.
- 856) Švarcblatel (Schwarzblattel) Jantet, (Ženi-Jenny, rod. Dickman-Dickmann) 18.6.1914.
- 857) Švarcer (Schwarzer) Kurt, 30.3.1920.
- 858) Šveber (Schweber) Markus, 13.8.1886.
- 859) Šveber (Schweber) Sara, 9.8.1885.
- 860) Šverger (Schwenger) Malvine, 18.9.1922.
- 861) Sehter Emil, 31.3.1903.
- 862) Sefeld (Seefeld) Irma, 15.1.1914.
- 863) Seliger (Seeliger, Seelinger) Siegbert, 10.1.1914. (iz Danciga)

- 864) Seliger Lote (Seeliger, Selinger Lotte), 10.11.1914. (iz Danciga)
- 865) Sajdler Levek (Seidler Lewek), 9.5.1888.
- 866) Sajdler (Seidler) Sabine, 15.1.1898.
- 867) Sajdner Stela (Seidner Stella), 28.3.1922.
- 868) Sajdner (Seidner) Hermine, 1.5.1892.
- 869) Sajf (Seif) Abraham, 5.2.1897.
- 870) Sajf Frida (Seif Frieda), 23.12.1897.
- 871) Sajnblit Fajfa, Fajga (Seinblüth Feifa, Feiga), 5.7.1887. (iz Danciga)
- 872) Sajnblit (Seinblüth) Josef-Mosko, 1.2.1882. (iz Danciga)
- 873) Sajnman Ksenija (Šeinman, Scheinmann Xenia), 11.10.1912. (iz Danciga)
- 874) Sajnman (Šeinman, Scheinmann) Josef, 25.6.1909. (iz Danciga)
- 875) Sajse, Sajde Volf (Seisse, Seide Wolf), 13.12.1904. (iz Danciga)
- 876) Sajvah (Seiwach) Regine, 1.5.1921.
- 877) Sigel Beriš (Siegel Berisch), 24.4.1909.
- 878) Silber Haja, 27.8.1897.
- 879) Silberman (Silbermann) Emil, 12.7.1909.
- 880) Silberman (Silbermann) Josefina, 8.4.1912.
- 881) *Simonovic Rakila, 72 god., udovica, iz Šapca*
- 882) Singer Salim, 12.1.1891.
- 883) Singer Karl, 1.4.1917. (iz Beča, gradski kibuc)
- 884) Singer Abraham-Haim, 2.2.1882.
- 885) Sklarek Georg, 3.4.1890.
- 886) Sklarek Else, 20.12.1892.
- 887) Smejanski (Smejansky) Ester, 4.4.1885.
- 888) Zener, Cener (Söhner, Zenner) Roza, 26.4.1890. (iz Beča)
- 889) Zener, Cener (Söhner, Zenner) Haim, 28.6.1887. (iz Beča)
- 890) Sontag Herta (Sonntag Hertha), 18.2.1922.
- 891) Špigl (Spiegel) Elsa, 7.12.1922.
- 892) Špigl (Spiegel) Ernest, Ernst, 2.3.1908.
- 893) Špigl Johan (Spiegel Johann), 11.7.1921.
- 894) Špigl Maks (Spiegel Max), 22.12.1918.
- 895) Špigler Alis (Spiegler Alice), 11.9.1902.
- 896) Špigler Erich (Spiegler Erich), 31.3.1911.
- 897) Špilberger (Spielberger) Paul, 10.5.1920.
- 898) Špilberger (Spielberger) Albert, 21.7.1916.
- 899) Špira Moses, 19.4.1913. (iz Poljske)
- 900) Špic (Spitz) Emanuel, 20.1.1894.
- 901) Špic (Spitz) Elisabeth, 11.9.1902.
- 902) Špic Kete (Spitz Käthe), 19.5.1920.
- 903) Špic (Spitz) Kurt, 2.4.1915.
- 904) Špicer Oto (Spitzer Otto), 12.1.1906.
- 905) Špicer (Spitzer) Jana, 29.9.1915.
- 906) Špicer Alis (Spitzer Alice), 20.10.1910.
- 907) Špicer (Spitzer) Ernest, 4.5.1897.
- 908) Špringer Kete (Springer Käthe), 29.12.1918.

- 909) Šprung (Sprung) Mendel, 20.4.1893.
- 910) Šprung (Sprung) Gusta, 4.2.1893.
- 911) Štegl Fric (Stegl Fritz), 7.12.1905.
- 912) Štajn (Stein) Leo, 30.1.1894.
- 913) Štajn (Stein) Kurt, 2.11.1919.
- 914) Štajn Moric Martin (Stein Moritz), 23.4.1907.
- 915) Štajn Alis (Stein Alice), 3.11.1898.
- 916) Štajn Berih-Leo (Stein Berich), 17.7.1913.
- 917) Štajnberg (Steinberg) Leo, 26.8.1918. (iz Danciga)
- 918) Štajner Oto (Steiner Otto), 22.4.1909.
- 919) Štajner (Steiner) Paul, 10.2.1921.
- 920) Štajner (Steiner) Edith, 20.12.1892.
- 921) Štajner (Steiner) Hans, 1.9.1920.
- 922) Štajner (Steiner) Julia, 25.11.1921. (iz Beča)
- 923) Štajner Franc (Steiner Franz), 22.6.1897.
- 924) Štajner (Steiner) Artur, 22.9.1904.
- 925) Štajner (Steiner) Herman, 19.4.1920.
- 926) Štelper (Stelper) Kurt, 11.10.1913.
- 927) Štern (Stern) Josef, 15.7.1893. (15.6.1893), iz Beča
- 928) Štern (Stern) Emil, 28.8.1903.
- 929) Štern (Stern) Aladar, 27.8.1906.
- 930) Štern (Stern) Rudolf, 20.6.1908.
- 931) Štern (Stern) Elsa, 19.3.1899.
- 932) Štern Matijas (Stern Mathias), 1.4.1915.
- 933) Šternberg (Sternberg) Fabian, 5.5.1889.
- 934) Šternberg Basja (Sternberg Basia), 17.11.1889.
- 935) Štolc (Stolz) Haim, 22.5.1900.
- 936) Štrasman Volf-Lajb (Strassmann Wolf-Leib), 5.3.1898.
- 937) Štrasman (Strassmann) Isak, 23.10.1908.
- 938) Štrauber Franciska (Strauber Franziska), 9.10.1914.
- 939) Štrauber (Strauber) dr Salomon, 23.2.1912.
- 940) Štrajfler Lota (Streifler Lotta), 23.10.1908. (iz Beča)
- 941) Štrajfler (Streifler) Jonas-Jakob, 4.10.1888. (iz Beča)
- 942) Štibl (Stübel) Herbert, 18.8.1921.
- 943) Sulfer Rudolf, 6.9.1906.
- 944) Sulke Maks-Herman, 25.5.1921.
- 945) Zisman Tereze (Süssmann Tereze), 19.7.1891.
- 946) Zisman Maks (Süssmann Max), 13.11.1921.
- 947) Zisman (Süssmann) Karl, 5.6.1891.
- 948) Svintalski (Swintalsky) Haim, 22.8.1899. (iz Danciga)
- 949) Sabo (Szabo) Viktor, 30.8.1894.
- 950) Talert Egon, 4.6.1910.
- 951) Tanenbaum (Tannenbaum) Robert, 4.10.1909.
- 952) Tanenbaum (Tannenbaum) Herman, 12.8.1922. (iz Austrije, Hašomer Hacair)
- 953) Tanenbaum (Tannenbaum) Ernst, 2.11.1919.
- 954) Taubenslag Verner (Taubenschlag Werner), 26.3.1921.
- 955) Tauber Salomon, 25.5.1911.
- 956) Tauber Josef, 26.9.1913.

- 957) Trebič (Trebitsch) Herta,
6.1.1921.
- 958) Tuhfeld (Tuchfeld) Herbert,
19.7.1923.
- 959) Tuter Jeti (Tutter Jeti)
20.10.1920.
- 960) Tuter Hajnrih (Tutter Heinrich)
27.2.1920. (gradski kibuc Beč)
- 961) Ulman (Ullmann) Kurt,
17.11.1921.
- 962) Urban Ela (Ella), 14.11.1912.
- 963) Urban Eduard, 7.3.1912.
- 964) Ferštendig (Verständig) Malka,
20.8.1904.
- 965) Ferštendig Mozes (Verständig Moses),
12.6.1901.
- 966) Valdman (Waldmann) Ernst,
21.7.1878.
- 967) Valdman (Waldmann) Malvina,
19.1.1901.
- 968) Valtuh Fric (Walltuch Fritz),
7.10.1917.
- 969) Vaserman Fridl (Wassermann Friedel),
20.12.1901.
- 970) Vaserman (Wassermann) Rifka,
15.10.1897. (iz Beča)
- 971) Vaserman Simče (Wassermann Simche),
20.1.1897. (iz Beča)
- 972) Vajgel Valter (Weigel Walter),
27.2.1907.
- 973) Vajnberger Marta (Weinberger Martha),
2.3.1896.
- 974) Vajnberger (Weinberger) Emanuel,
15.1.1880.
- 975) Vajngarten Beti (Weingarten Betty),
23.6.1921.
- 976) Vajnštajn (Weinstein) Sabina,
6.7.1894. (iz Austrije)
- 977) Vajnštajn Šandor (Weinstein Sandor),
7.6.1890. (iz Austrije)
- 978) Vajnštok (Weinstock) Haje-Ides,
10.5.1895.
- 979) Vajntraub (Weintraub) Sara,
10.11.1909.
- 980) Vajntraub, Vajnraub Mozes (Weintraub, Weinraub Moses),
10.1.1899.
- 981) Vajzer (Weiser) Georg,
2.6.1902.
- 982) Vajzer (Weiser) Helene,
27.4.1907.
- 983) Vajs (Weiss) Adelberg,
6.4.1902.
- 984) Vajs (Weiss) Ester, 28.11.1909.
(iz Dragomoresti, Mađarska)
- 985) Vajs (Weiss) Karoline,
14.10.1910.
- 986) Vajs (Weiss) Rudolf, 15.9.1901.
- 987) Vajs Frida (Weiss Frieda),
6.8.1914.
- 988) Vajs (Weiss) Eva, 10.11.1925.
- 989) Vajs Lizbet (Weiss Lisbeth),
29.1.1922.
- 990) Vajs (Weiss) Aleksander,
9.12.1921.
- 991) Vajs Rut (Weiss Ruth),
25.8.1924. (iz Beča, gradski kibuc, Plavo-beli)
- 992) Vajs (Weiss) Gerold, 6.3.1915.
(iz Beča, gradski kibuc, Plavo-beli)
- 993) Vajs Fric (Weiss Fritz),
14.7.1916. (iz Beča, gradski kibuc, Plavo-beli)
- 994) Vajs Franc (Weiss Franz),
19.4.1920.
- 995) Vajsberg, Vajsman Zigfrid (Weissberg, Weissmann Siegfried),
1.6.1921. (iz Beča, Hašomer Hacair)
- 996) Vajsberg (Weissberg) Mordko Maks (Max),
21.9.1898. (iz Danciga)
- 997) Vajsberg (Weissberg) Bulin (Sulin),
23.9.1905.
- 998) Vajc dr Ignac (Weitz Ignatz),
24.6.1889.

- 999) Vajc (Weitz) Angela, 6.2.1883.
- 1000) Veliš (Wellisch) Ernst,
10.5.1908.
- 1001) Veliš (Wellisch) Melanie,
3.1.1907.
- 1002) Velvar (Wellwahr, Velward)
Elvira, 4.9.1914. (iz Beča)
- 1003) Velvar (Wellwahr, Velward)
Emil, 7.3.1915. (iz Beča)
- 1004) Venig (Wenig) Hansi,
19.7.1900.
- 1005) Verdihajm, Verdishajm
(Werdihheim, Werdishheim),
Karl, 31.10.1921.
- 1006) Verthajm (Wertheim) Alfred,
11.6.1920.
- 1007) Vesel (Wesel) Paul, 12.7.1912.
- 1008) Vesel Fajga (Wesel Feiga),
19.4.1918.
- 1009) *Vetendorfer (Wettendorfer) Bernat, 70 god., penzioner, iz Šapca*
- 1010) *Vetendorfer Aleksandar (Wettendorfer Alexander), 35 god., iz Šapca*
- 1011) *Vetendorfer Franc (Wettendorfer Franz), 32 god., trgovački pomoćnik, iz Šapca*
- 1012) Vikelholz Ela (Wickelholz Ella), 5.11.1916.
- 1013) Vider (Widder) Eugen,
30.9.1911. (iz Slovačke)
- 1014) Vidovski (Widowsky) Mordko,
13.4.1918. (iz Danciga)
- 1015) Vizelberg Mina (Wieselberg Minna), 3.4.1920.
- 1016) Vizelberg (Wieselberg) Artur,
10.5.1916.
- 1017) Vizelman Maks (Wieselmann Max), 4.9.1922.
- 1018) Vizinger, Visinger (Wiesinger, Wissinger) Ernst, 17.9.1917.
- 1019) Vizner (Wiesner) Amalie,
6.1.1892.
- 1020) Vizner (Wiesner) inž. Daniel,
7.8.1881.
- 1021) Vilner, Vimer Vilhelmine (Wilner, Wimmer Wilhelmine),
31.3.1899.
- 1022) Vimer (Wimmer) Haim,
19.2.1910.
- 1023) Vimer Gotlib (Wimmer Gottlieb), 12.8.1896.
- 1024) Vimer Rahel (Wimmer Rachel), 8.3.1900.
- 1025) Vinkler (Winkler) Aleksander,
24.9.1918.
- 1026) Visternic (Wisternitz) Hans,
7.3.1921.
- 1027) Vičes (Witsches) Sofija, Sonja,
6.12.1889. (iz Danciga)
- 1028) Vičes (Witsches) Salomon,
8.11.1895. (iz Danciga)
- 1029) Vol Karl Hajnc (Wohl Heinz),
4.6.1922.
- 1030) Volfson Ester Ema (Wolfsohn Emma), 20.9.1880. (iz Danciga)
- 1031) Voliš dr Fridrih (Wollisch Friedrich), 16.1.1903.
- 1032) Volman Žilijet (Wollmann Juliette), 7.7.1895. (8.7.1895.)
- 1033) Vinšbaher Erih (Wünschbacher Erich), 16.6.1922.
- 1034) Camori (Zamory) Manfred,
19.8.1924. (iz Danciga)
- 1035) Cajgfinger (Zeigfinger) Benjamin, 16.5.1900. (iz Danciga)
- 1036) Cevicger (Zewitzger) Robert
- 1037) Cimerman Lidija (Zimmermann Lydia), 6.4.1888.
- 1038) Cimerman (Zimmermann) Samuel, 19.3.1881.
- 1039) Cukerberg Citel (Zuckerberg Zittel), 21.3.1880.
- 1040) Cukerberg Ana (Zuckerberg Anna), 10.12.1908.

- 1041) Cviker (Zwicker) Julius, 1898,
iz Beča
- 1042) Cviker Franc (Zwicker Franz),
19.8.1919.
- 1043) Cviker (Zwicker) Ilona,
23.7.1909.
- 1044) Cviker (Zwicker) Berta, 1879.
- 1045) Cviker (Zwicker) Josefina,
21.11.1893.
- 1046) Cviker Suzana (Zwicker
Susanne), 10.4.1925.
- 1047) Cviker (Zwicker) Robert,
29.6.1909.
- 1048) Cviker Zigfrid (Zwicker
Siegfried), 1.5.1885.
- 1049) Cvibl (Zwiebel) Sofie,
5.5.1901.
- 1050) Cvibl Ziskind (Zwiebel Süs-
skind), 15.8.1900.
- 1051) Cvirn (Zwirn) Egon, 7.1.1919.

GLOSAR – značenje termina

Affidavit – (efidevit) kod beležnika overena garancija od strane rođaka ili prijatelja za lice koje traži dozvolu useljavanja u SAD. Garant treba da se izjasni da će se o useljeniku brinuti finansijski, i da priloži dokaze o svom materijalnom stanju od banke i poreskih vlasti.

Alija – u cionističkoj terminologiji naziv za useljenje u Palestinu.

Alija Bet – ilegalno useljavanje u Palestinu bez sertifikata, u organizovanoj formi od 1934. god. do 1948. god.

Alija – komisija – u Palestina-uredu odlučuje o dodeli sertifikata.

Opšti cionisti – cionistička partija, predstavljala je umerene građanske stavove i pre svega pokušavala da potpomogne izgradnju u Palestini; “Opšti cionisti” su u Austriji pre Anšlusa imali većinu u cionističkoj organizaciji; unutar su bili podeljeni na grupu A jače naklonjeni socijalizmu i grupu B konzervativnu (ova druga u Austriji dominantna).

Aškenazi – naziv za Jevreje iz Nemačke, kasnije iz Francuske, Engleske i severne Italije; za razliku od Jevreja izgnanih iz Španije ili orijentalnih Jevreja razvili su sopstvenu tradiciju npr. drugačiji izgovor hebrejskog.

Inostrana hahšara – poljoprivredna priprema za Palestinu van zemlje porekla.

Barak – omladinski savez cionističke partije za “jevrejsku državu” (desno orijentisani).

Bar Micva – “obveznik prema zakonu”, dečaci po navršenoj 13. godini postaju punoletni u religioznom pogledu i ravnopravni članovi jevrejske opštine; prvo čitanje Tore obavlja se uz posebnu svečanost.

Betar – skraćena za “brit Trumpeldor” (“brit”–savet); 1923. god. osnovan omladinski cionistički pokret “revizionista” nazvan po Josefu Trumpeldoru, cionističkom pioniru poginulom 1920. god., militantnih stavova u odnosu na sredstva za postizanje cilja tj. stvaranje jevrejske države u Palestini.

Brit Nahmanija – posle 1934. god. naziv u Austiji za cionistički omladinski savez “Gordonija”.

Chajes (hajes) real gimnazija – cionistički orijentisana škola u Beču (osnivač rabin Cvi Chajes Perez).

Chaluz (haluc) – pionir – mladi radnik – useljenik u Palestinu.

Haver (haverim), havera (haverot) – drug (drugarica), prijatelj (prijateljica), posebno odomaćeno među levo orijentisanim cionistima.

Heder – religiozna škola; pohađa se od 3. godine života, pored redovne osnovne škole.

Hevra – grupa, zajednica.

“Davar” – list palestinskog sindikata “Histadrut”.

Dojč abtajlung – Nemačko odeljenje unutar “Jevrejske agencije” – odeljenje za useljavanje Jevreja iz Nemačke u Palestinu, a posle 1938. god. i iz Austrije.

Erev Pesah – predvečerje praznika Pesah.

Erec Izrael – “zemlja Izrael” – u cionističkoj terminologiji naziv za Palestinu pre stvaranja države Izrael.

Evianska konferencija – održana u mestu Evianu (Francuska) 1938. god. po pitanju izbeglica.

Galut – naziv za rasutost Jevreja po zemljama van Palestine, “egzil”, “izgon”.

Gordonija – religiozno-socijalistički orijentisan omladinski cionistički pokret.

Hahšara – “osposobljavanje”; pretežno u kampovima provođena priprema za pozive u Palestini, u prvom redu poljoprivreda i zanati.

Hagana – hebr. “zaštita”; vojna podzemna organizacija (za samoodbranu) palestinskih Jevreja za vreme britanskog mandata (1920. god. -1948.g.) u prvom redu zaštita od narastajućih napada Arapa na jevrejska naselja, kasnije usmerena i na mandatsku vlast.

Hanoar Hacioni – omladinska organizacija “opštih cionista”.

Hašomer Hadati – “religiozni stražar”, religiozni cionistički omladinski savez.

Hašomer Hacair – “mladi stražar”, levo orijentisana cionistička omladinska organizacija.

Hehaluc – 1918. god. osnovana međunarodna organizacija za pripremu omladine za useljavanje u Palestinu, pretežno skoncentrisana na prekvalifikaciju pri poljoprivrednim radovima.

Hitachdut Olej Germania (we-Austria) – organizacija za samopomoć useljenika u Palestinu na radu u poljoprivredi (od 1932. god. za useljenike iz Nemačke, zatim posle Anšlusa i iz Austrije).

Hlinka – garda nazvana po Andreju Hlinki (1864. god. –1938. god.), slovački političar; 1905. god. suosnivač, a od 1918. god. predsjednik katoličko-konzervativne slovačke partije; zahtevao autonomiju Slovačke unutar ČSR; posle 1938. god. po ugledu na fašiste borbena organizacija, koristila terorističke metode (narodna partija).

Irgun cvaj Leumi – militaristička podzemna organizacija “revizionista” u Palestini; delimično organizovala i iskrnavanje ilegalnih transporta za useljenje.

Ivrit – novohebrejski, za razliku od starog biblijskog jezika.

Ješiva – religiozna viša škola za izučavanje Talmuda i Biblije.

Jevrejska agencija za Palestinu (Sohnut) – jevrejska institucija priznata od strane britanske mandatne vlasti; bavila se svim pitanjima vezanim za izgradnju jevrejskog nacionalnog doma.

Joint – američka jevrejska organizacija za pomoć.

Jom Kipur – praznik izmirenja, pokajanja, uz strogi post (bez jela i pića); kao svi jevrejski praznici počinje u predvečerje i spada u najveće jevrejske praznike, uz Roš Hašanu.

Omladinska alija – organizacija za useljenje u Palestinu omladinaca od 15 – 17 godina i vaspitavanje u kolektivnim naseljima.

Kašrut – “košer”, čisto, odnosi se prvenstveno na ritualne propise u ishrani.

Keren Kajemet – jevrejski nacionalni fond za otkup zemlje u Palestini.

Keren Hajesod – centralni fond za izgradnju Palestine, osnovan 1920. god.

Kibuc – kolektivno naselje u Palestini / Izraelu; vrsta zajednice sa široko razvijenim stepenom zajedništva imovine, produkcije i rada, kao i kolektivnih socijalnih institucija; prvi kibuc bio je Deganija A, osnovan 1909. god. blizu Galilejskog jezera (Kineret).

Lift – špediterski sanduci za prenos imovine useljenika.

Ma'apilim – ilegalni useljenici (bez sertifikata).

Madrih – vođa grupe ili omladinskog saveza.

Makabi – jevrejska sportska organizacija.

Makabi Hacaair – cionistički omladinski savez.

Maskir – sekretar, npr. kibuca, vodeći menadžer.

Maskirut – sekretarijat.

Maces – lepinja bez kvasca, jede se za vreme Pesaha.

Mizrahi – religiozna cionistička partija, osnovana u Vilni 1902. god.

Mosad – unutar Hagane osnovano odeljenje za organizovanje ilegalnog useljavanja.

Ole – jevrejski useljenik u Palestinu.

Oneg – sastanak, okupljanje.

Oneg Šabat – društveno okupljanje u predvečerje Šabata.

Ortodoksija – jevrejstvo verno Tori; ortodoksni Jevreji su oni koji pisane i usmene zakone (Bibliju i Talmud), kao i kasnije komentare, božanski inspirisanima i obaveznima smatraju i pridržavaju se tog učenja.

Palestina ured – institucija u zemljama dijaspore; obavljao je organizovanje useljavanja u Palestinu, odgovarao vrsti diplomatskog predstavnništva.

Palmah – komandna trupa Hagane (od 1941. god. do osnivanja države).

Patronka – bivša fabrika patrona u Bratislavi, služila je kao tranzitni logor za jevrejske izbeglice.

Permit – dozvola za useljenje u Veliku Britaniju.

Pesah – “praznik prelaska, prekoračenja”; religiozni praznik sećanja na izlazak Jevreja iz Egipta; osmodnevni praznik, počinje sa “Seder” večerom, praznični sto uređen je po propisima; za vreme Pesaha važi poseban način ishrane, naročito u odnosu na uzimanje macesa umesto hleba; pada u proleće, oko Uskrsa.

Kvotni broj – useljenje u SAD bilo je ograničeno i regulisano je kvotnim sistemom. Bio je određen broj imigranata koji se godišnje mogu useljavati iz raznih zemalja pri čemu nije merodavno zadnje mesto stanovanja, već mesto rođenja; zbog velikog broja prijavljenih za useljenje postale su liste čekanja gde je bio evidentiran datum registracije.

Rebe – rabin, specijalno hasidski.

Revizionisti – nova cionistička organizacija (NZO), desno orijentisana partija sa radikalnim zahtevima u pogledu teritorije u Palestini; za oružanu borbu pri osvajanju Palestine. Osnivač Vladimir (Zeev) Žabotinski. “Svetsku cionističku organizaciju” napustio je 1935. god. posle dugogodišnjih razmirica. Danas je u Izraelu njegov sledbenik “Cherut”-partija.

Roš Hašana – jevrejska Nova godina, u ranu jesen, septembar ili oktobar, sa Jom Kipurom spada u najveće praznike. Početak desetodnevno kajanja.

RSHA – glavni ured Rajha za bezbednost.

Šabat – kao nedelja kod hrišćana. Dan strogo poštovanog odmora, kad se Bog odmarao od stvaranja sveta. Počinje u petak uveče kad padne mrak. Žena, domaćica kuće, pre mraka pali sveće, pošto je tradicija zabrana paljenja vatre na Šabat. Tradicionalna jela spremaju se u petak i održavaju topla.

Salijah – izaslanik Jevrejske agencije radnika ili kibuc-pokreta u dijaspori.

Sertifikati – potreban dokument za useljenje u Palestinu. Bilo je raznih kategorija, npr. A-kategorija – potreban kapital min. 1.000 funti; sertifikat za pripadnike slobodnih profesija, zanatlije, primaocce rente (uz uslov minimalnog kapitala). B-kategorija – lica koja imaju obezbeđeno izdržavanje. B1 – siročad ispod 16 godina, čije izdržavanje obezbeđuju javne ustanove. B3 – studenti i daci sa obezbeđenim izdržavanjem. C – radnički sertifikat za radnike od 18 do 35 godina, izuzetno do 45. D-kategorija – supruge, deca ispod 16 godina i roditelji, ukoliko rođaci u Palestini dokažu da ih mogu izdržavati, mladi od 15 do 17 godina (od Jevrejske agencije ili Palestina-ureda).

Skedul (Schedule) – engl. plan, raspored: broj aktuelnih odobrenih sertifikata za useljenje u Palestinu objavljuju Britanci svakih pola godine sa tzv. "schedule" : tiče se prvenstveno sertifikata za radnike.

Šul, Šil – oznaka za sinagogu.

Šoa – katastrofa, velika nesreća, holokaust.

Šohet – vrši ritualno klanje.

SD – Služba bezbednosti.

Seder – red; praznik u predvečerje Pesaha, ceremonija se sprovodi po "redu".

Sefardi – Jevreji izgnani iz Španije 1492. god. U jugoistočnoj Evropi, severnoj Africi, Aziji i delom u Holandiji; potomci su sačuvali tradiciju.

Siha – dogovor.

Sidur – molitvenik.

SiPo – Politička policija.

Slobodarna – domovi omladine ili neženja u Bratislavi; poslužili su jevrejskim izbeglicama kao tranzitni logor.

Sohnut – v. “Jevrejska agencija”.

Štirmer (Stürmer) – antisemitski list Juliusa Štrajhera.

Suka – mali šator od grana i krošnji. Tu se porodica hrani za vreme praznika Sukot.

Talmud – jevr. “studija”. Autorizovano religiozno delo jevrejskih zakona i tradicije. Zove se i usmeno i pismeno učenje za razliku od pismenog izučavanja Tore.

Talmud-Tora – škola religiozna nastava za omladinu.

T'helet-Lavan – Plavo-beli ili “Necah”; 1912. god. osnovan u Nemačkoj; levo orijentisan omladinski cionistički savez.

Tehnion – tehnički fakultet u Haifi.

Tefilin – dva kožna kaiša za molitvu, obmotavaju se oko glave i ruku pri dnevnoj molitvi.

Tenah – Sveto pismo.

Tora – Mojsijevih 5 knjiga. Rukom pisan tekst na jednom svitku od pergamenta, čita se pri božjoj službi.

Trefe – nije košer, ne odgovara verskim propisima za hranu.

Vaad Leumi – nacionalni savet palestinskih Jevreja pod britanskim mandatom, administracija buduće države.

Vatik – zaslužan cionist.

VICO – udruženje jevrejskih žena – cionista, organizacija u mnogim zemljama dijaspore.

Centrala za jevrejsko iseljenje u bečkoj Rotšild-palati – organizovao je Adolf Ajhman. Ured za birokratsko racionalizovanje jevrejskog “iseljavanja” (podrazumevati “progon”). Kasnije je ovde sprovedeno organizovanje deportacija iz Beča; slične institucije osnovane su i u Berlinu i u Pragu.

Značajni datumi povezani sa transportom Kladovo

- 1.9.1939. god. – izbijanje rata, napad na Poljsku.
- 3.9.1939. god. – Velika Britanija i Francuska objavljuju rat Nemačkoj.
- 21.9.1939. god. – Rajnhard Hajdrih izdaje uputstva za Ajnzac (Einsatz) grupe u okupiranoj Poljskoj. Koncentrisanje Jevreja u geta.
- Oktoibar 1939. god. – prva deportacija Jevreja iz Austrije i Češko-moravskog okruga u Poljsku.
- 19.10.1939. god. – Turska sklapa sa Velikom Britanijom i Francuskom pakt o nenapadanju.
- Kraj novembra-početak decembra – odlazak grupe “Kladovo” iz Beča.
- Nova godina 1940. god. – grupa izbeglica stiže u Kladovo.
- 12/13.2.1940. god. – prve deportacije Jevreja sa teritorije Rajha za Lublin.
- 28.3.1940. god. – ratni savez saveznika odlučuje između ostalog da se pripreme mere za prekid snabdevanja Nemačke naftom iz Rumunije i SSSR-a (ometanje plovidbe Dunavom i sl.). Krajem aprila posle početka nemačke ofanzive na zapadnom frontu prestaju ove pripreme.
- 10.5.1940. god. – počinje nemačka ofanziva na zapadu.
- 14.5.1940.god. – kapitulacija Holandije.
- 28.5.1940. god. – kapitulacija Belgije.
- 4.6.1940. god. – evakuacija britanskog ekspedicionog korpusa iz Denkerka.
- 10.6.1940. god. – Italija se uključuje u rat.
- 14.6.1940. god. – nemačke trupe ulaze u Pariz.
- 22.6.1940. god. – potpisivanje nemačko-francuskog primirja.
- Juni-avgust 1940. god. – u Ministarstvu inostranih poslova i Glavnom uredu bezbednosti Rajha napravljen plan za deportaciju evropskih Jevreja na francusko ostrvo Madagaskar na Pacifiku.
- 31.7.1940. god. – Hitler saopštava Vrhovnoj komandi svoju odluku: na proleće vojni pohod na Sovjetski Savez.
- 23.8.1940. god. – početak oštrijih vazдушnih napada na Veliku Britaniju.

- 2.9.1940. god.** – Hitler odlučuje o slanju nemačke vojne misije u Rumuniju.
- 4.9.1940. god.** – kralj Karol imenuje generala Jona Antoneskua za premijera Rumunije i posle dva dana abdicira predajući presto sinu Mihajlu. Antonesku želi jače veze sa Nemačkom.
- 13.9.1940. god.** – Italijani kreću sa ofanzivom u severnoj Africi iz Libije.
- 17-22.9.1940. god.** – preseljenje izbeglica iz Kladova u Šabac.
- 27.9.1940. god.** – potpisivanje Trojnog pakta u Berlinu: Nemačka, Italija i Japan.
- 12.10.1940. god.** – komisija Vermahta u Rumuniji.
- Jesen 1940. god.** – u Generalnom guvernmanu osnovana mnoga geta (Varšava, Lublin, Krakov, Lođ i dr.).
- 22/23.10.1940. god.** – Jevreji iz Badena, Sarske oblasti i Alzasa deportovani u neokupiran deo Francuske.
- 28.10.1940. god.** – počinje italijanski napad na Grčku.
- 3.11.1940. god.** – početak grčke kontraofanzive protiv Italije: do početka decembra 1940. god. Grčka zauzima trećinu Albanije, britanska ekspedicija iskrcava se na Krit i u Atinu.
- 20.11.1940. god.** – Mađarska pristupa Trojnom paktu, Rumunija je sledi 23.11. a Slovačka 24.11.
- 9.12.1940. god.** – počinje kontraofanziva britanske armije sa Nila protiv Italijana u severnoj Africi.
- 18.12.1940. god.** – Hitler potpisuje naredbu br.21 (plan "Barbarosa"), koji priprema nemački Vermaht na brzi pohod na Sovjetski Savez.
- 11.2.1941. god.** – prve jedinice "nemačkog Afrika-korpusa" (general fon Romel) stiže u Tripoli.
- 1.3.1941. god.** – Bugarska pristupa Trojnom paktu i dozvoljava ulazak nemačkih trupa.
- 16.3.1941. god.** – prva grupa vlasnika sertifikata odlazi iz Kladova za Palestinu.
- 25.3.1941. god.** – Jugoslavija pristupa Trojnom paktu.
- 27.3.1941. god.** – srušena pronemačka vlada Jugoslavije putem vojnog puča. Istog dana Hitler saopštava odluku o napadu na Jugoslaviju i Grčku.
- 6.4.1941. god.** – nemački napad na Jugoslaviju i Grčku.
- 10.4.1941. god.** – proglašena satelitska država Hrvatska – NDH. Vođa fašističkog ustaškog pokreta Ante Pavelić imenovan za šefa države.

17.4.1941. god. – kapitulacija armije kraljevine Jugoslavije.

1.5.1941. god. – u Srbiji i Grčkoj postavljene kolaboracione vlade.

30.5.1941. god. – u Srbiji prve objave protiv Jevreja.

22.6.1941. god. – nemački napad na Sovjetski Savez. Za trupama armije dolaze 4 Ajnzac (Einsatz) grupe za izvršavanje posebnih zadataka – policije i službe bezbednosti. Njihov zadatak je sistematsko ubijanje Jevreja, komunističkih funkcionera, Cigana i drugih “nepoželjnih elemenata”. U 1941. god. /1942. god. palo je preko milion žrtava Ajnzac (Einsatz) grupa.

4.7.1941. god. – proglas Komunističke partije Jugoslavije pod vodstvom Josipa Broza – Tita – poziv na oružanu borbu protiv okupatora.

20.7.1941. god. – izbeglice kladovske grupe internirane u logor (barake) u Šapcu.

9.8.1941. god. – Hitler upućuje Vermaht na slamanje partizana u Srbiji. Do kraja avgusta kao odmazda streljano je više od 1.000 Jevreja i komunističkih.

Septembar 1941. god. – sa izuzetkom gradova Titovi partizani drže pod kontrolom veći deo Srbije. Nemački izaslanik u Srbiji, Feliks Bencler, šalje više telegrama Ministarstvu spoljnih poslova i urgira hitnu deportaciju svih Jevreja u Rumuniju ili u Generalni gubernman (Poljsku).

1.9.1941. god. – na teritoriji Nemačkog Rajha Jevreji moraju nositi jevrejsku – Davidovu zvezdu.

18.9.1941. god. – general Franc Beme (Böhme) dolazi u svojstvu opuno-moćnog komandujućeg generala u Srbiji.

1.10.1941. god. – zabrana iseljavanja Jevreja iz Nemačkog Rajha.

Septembar-oktobar 1941. god. – prva probna ugušivanja gasom u gasnom automobilu u KZ Sachsenhausen (Sachsenhausen).

10.10.1941. god. – general Beme naređuje hapšenje svih odraslih Jevreja muškaraca u Srbiji. Oni treba da budu streljani prilikom nemačkih gubitaka u ljudstvu, i to u odnosu 1:100.

12/13.10.1941. god. – muškarci iz transporta Kladovo streljani od strane Vermahta u Zasavici, kao odmazda zbog partizanskog napada.

5.12.1941. god. – general Beme opozvan iz Srbije. Po njegovom naređenju u toku od tačno dva meseca streljano je kao “odmazda” više od 30.000 civila, među njima i jevrejski muškarci iz Srbije.

Početak januara 1942. god. – žene i deca iz transporta Kladovo premešteni iz Šapca u KZ Sajmište.

20.1.1942. god. – partijski funkcioneri i činovnici ministarstva pod upravom Rajnharda Hajdriha usaglasili su na Vanze (Wannsee)-konferenciji mere za “konačno rešenje” jevrejskog pitanja.

17.3.1942. god. – početak akcije “Rajnhard”: pod vođstvom Odila Globočnika u fabrikama za ugušivanje Belzec, Sobibor i Treblinka do jeseni 1943. god. ugušeno je više od 1,5 miliona Jevreja.

Kraj marta 1942. god. – u Beograd stiže gasno vozilo-auto. U svakodnevnoj vožnji pod nadzorom komandanta KZ Herberta Andorfera gasom je ubijeno preko 7.500 Jevreja, pretežno žena i dece.

Početak maja 1942. god. – završeno ubijanje ženskih zatočenika u KZ Sajmište. Iz kladovskog transporta od akcije ugušivanja gasom najverovatnije su se spasle samo Ana Heht (Hecht) i Dorotea Fink. One nisu bile Jevrejke (muževi ubijeni 1941. god.).

Kraj maja 1942. god. – završeno ubijanje jevrejskih logoraša.

29.5.1947. god. – general Beme izvršio samoubistvo u ćeliji, prilikom procesa u Nirnbergu.

Januar 1969. god. – komandant KZ Sajmište, Herbert Andorfer, u Saveznoj Republici Nemačkoj osuđen na dve i po godine robije!

Izvori i literatura

1. Spisak literature

ADAP (akta o nemačkoj spoljnoj politici), serija D (1937-1945), sveska 12, Baden-Baden, 1950.

Aliav, Ruth / Mann, Peggy, *The Last Escape. The Launching of the Largest Secret Rescue Movement of All Time*, London, 1974.

Anderl, Gabriele, "Entweder ihr verschwindet über die Donau, oder in der Donau". Die Flucht österreichischer Juden nach Palästina, in Streibel, Robert, *Pötzlich waren sie alle weg. Die Juden der "Gauhauptstadt Krems" und ihre Mitbürger*, Wien, 1991, S. 252-270.

Anderl, Gabriele, *Fluchtpunkt Mauritius*, in "Profil", Nr. 28, 29, 30, 31. Juli / August, 1990.

Anderl, Gabriele, *Emigration und Vertreibung*, in Erika Weinzierl / Otto D. Kulka (Hrsg.), *Vertreibung und Neubeginn*, Wien 1992, S.167-337.

Avriel, Ehud, *Open the Gates! A Personal Story of 'Illegal' Immigration to Israel*, New York, 1975.

Barker, Elisabeth, *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London, 1976.

Bauer, Yehuda, *American Jewry and the Holocaust. The American Jewish Joint Distribution Committee, 1939-1945*, Detroit, 1981.

Beer, Mathias, *Die Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden*, in *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 3 (1987), S. 403-417.

Binder, Johannes, *Von Wien zum Schwarzen Meer*, Eigenverlag der DDSG, Wien o.D. (erste Auflage 1972).

Broszat, Martin/Frei, Norbert (Hrsg.), *Das Dritte Reich im Überblick. Chronik. Ereignisse. Zusammenhänge*, München/Zürich, 1989.

Browning, Christopher R., *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution*, New York/London, 1985.

Savezno Ministarstvo za prognane, izbeglice i ratom oštećene. *Dokumentacija o progonu Nemaca iz Istočne i Srednje Evrope*, sveska III. *Sudbina Nemaca u Rumuniji*. Minhen, 1984.

Dilas, Milovan, *Der Krieg der Partisanen. Memoiren, 1941-1945*, Wien/München/Zürich/Innsbruck 1978.

Dokumentacioni arhiv austrijskog pokreta otpora. Jevrejske sudbine. Is-povesti progonjenih, Beč 1992.

Eckert, Brita (Hrsg.), Die jüdische Emigration aus Deutschland 1933-1941. Die Geschichte einer Austreibung, Frankfurt / Main 1985.

Erel, Shlomo, Neue Wurzeln. 50 Jahre Immigration deutsch-sprachiger Juden in Israel, Gerlingen 1983.

Gilbert, Martin, Endlösung. Die Vertreibung und Vernichtung der Juden, ein Atlas, Frankfurt/Olten/Wien 1983.

Glisić, Venceslav, Concentration Camps in Serbia (1941-1944), in: The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945, ed. by Institute for Contemporary History, Belgrade 1977. S. 691-715.

Glisić, Venceslav, Der Terror und die Verbrechen des faschistischen Deutschland in Serbien von 1941 bis 1944, phil. Diss., Berlin-Ost, 1968.

Hilberg, Raul, Die Vernichtung der europäischen Juden, 3 Bände, Frankfurt/Main 1991.

Hubatsch, Walther (Hrsg.), Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht, München, 1965.

Jakober, Andrea, Die jüdische Gemeinde in Tulln. Kultur im Alltag, Wien o. D.

Jovanović, Mara, "Wir packen, wir auspacken...", in: Zbornik 4, ed. by The Federation of Jewish Communities, Beograd 1979, S. 246-279.

Kenrick, Donald/Grattan Puxon, Sinti und Roma – die Vernichtung eines Volkes im NS-Staat, Göttingen, 1981.

Kogon, Eugen /Langbein, Hermann /Rückerl, Adalbert, u. a. (Hrsg.) Nationalsozialistische Tötungen durch Giftgas, Frankfurt/Main, 1986.

Kriss, Susanne, Jung war ich in "Grosser Zeit", in: Erika Thurner (Hrsg.), Wien – Belgien – Retour? Materialien zur Zeitgeschichte, Band 7, Wien/Salzburg, o.D., S. 23-136.

Kroh, Ferdinand, David kämpft. Vom jüdischen Widerstand gegen Hitler, Hamburg, 1988.

Lahaw, Ephraim, The Kladovotransport, in: The Jerusalem Post Magazine, March 5, 1982.

Lahaw, Ephraim, Wer ist schuld an der Tragödie des Kladovo-Transportes? in: Die Gemeinde (Organ der Israelitischen Kultusgemeinde Wien), 28.4.1982.

Landmann, Salcia, Jiddisch. Das Abenteuer einer Sprache, Frankfurt/Main/Berlin 1986.

Longerich, Peter (Hrsg.), Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945, München/Zürich, 1990.

Lorenz, Werner (Hrsg.), Bücher der Heimkehr. Der Zug der Deutschen aus Bessarabien und Nord-Buchenland, Berlin, 1942.

Löwenthal, Zdenko (Hrsg.), The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia, Belgrade 1957.

Luft, Gerda, Heimkehr ius Unbekannte. Eine Darstellung der Einwanderung von Juden aus Deutschland nach Palästina vom Aufstieg Hitlers zur Macht bis zum Ausbruch des Zweiten Weltkrieges, 1933-1939, Wuppertal, 1977.

Manoschek, Walter, "Serbien ist judenfrei!" Militärische Besatzungspolitik und die Ermordung der Juden in Serbien 1941/1942, (Schriftenreihe des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes Freiburg, Band 38), München 1993.

Manoschek, Walter /Safrian, Hans, Österreicher in der Wehrmacht, in: Tálos, Emmerich, Neugebauer, Wolfgang und Hanisch, Ernst (Hrsg.), NS-Herrschaft in Österreich, Wien, 1988, S.331-360.

Matl, Josef, Jugoslawien im Zweiten Weltkrieg, in: Werner Markert (Hrsg.), Osteuropa-Handbuch, Jugoslawien, Köln/Graz, 1954, S.99-121.

Moser, Jonny, Österreichs Juden unter der NS-Herrschaft, in: Emmerich, Tálos, Neugebauer, Wolfgang und Hanisch, Ernst, NS-Herrschaft in Österreich, Wien, 1988, S.185-199.

Müller, Norbert/Zöller, Martin, Okkupationsverbrechen der faschistischen Wehrmacht gegenüber der serbischen Bevölkerung im Herbst 1941, in: Zeitschrift für Militärgeschichte, 6, (1970), S.704-715.

Niederland, Doron, Die Immigration, in: Weinzierl, Erika/Kulka, Otto D. (Hrsg.), Vertreibung und Neubeginn. Israelische Bürger österreichischer Herkunft. Wien/Köln/Weimar, 1992, S.339-444.

Ofer, Dalia, Escaping the Holocaust. Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939-1944, New York/Oxford 1990, S.341-355.

Ofer, Dalia, Personal Letters in Research and Education on the Holocaust, in: Holocaust and Genocide Studies, Vol. 4, Nr. 3, (1989), 341-355.

Ofer, Dalia, The Kladovo-Darien Affair – Illegal Immigration in Palestine, Zionist Policy and European Exigencies, in: Cohen, Richie (Hrsg.), Vision and Conflict in the Holy Land, Jerusalem 1985, S.218-245.

Penkower, Monty Noam, *The Jews were expendable. Free World Diplomacy and the Holocaust*, Detroit, 1988.

Perl, William, *The Four-Front War*, New York, 1979.

Rath, Ari, Autobiographie in: Weinzierl, Erika/Kulka, Otto D. (Hrsg.), *Vertreibung und Neubeginn. Israelische Bürger österreichischer Herkunft*, Wien/Köln/Weimar, 1992, S.515-543.

Rohwer, Jürgen, *Jüdische Flüchtlingsschiffe im Schwarzen Meer, 1934-1944*, in: Büttner, Ursula (Hrsg.), *Das Unrechtsregime, Band 2; Verfolgung – Exil – Belasteter Neubeginn*, Hamburg, 1986, S.197-248.

Romano, Jasa/Kadelburg, Lavoslav, *The Third Reich, Initiator, Organizer and Executant of Anti-Jewish Measures and Genocide in Yugoslavia*, in: *The Third Reich and Yugoslavia* ed. by Institute for Contemporary History, Belgrade, 1977, S.670-690.

Rosenkranz, Herbert, *Verfolgung und Selbstbehauptung. Die Juden in Österreich; 1938-1945*. Wien, 1978.

Sella, Gad Hugo, *Die Juden Tirols. Ihr Leben und Schicksal*, Tel Aviv, 1979.

Shelach, Menachem, *Sajmiste – An Extermination Camp in Serbia*, in: *Holocaust and Genocide Studies*, 2 (1987), S.243-260.

Spiel, Hilde (Hrsg.), *Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart. Die zeitgenössische Literatur Österreichs*. München, 1976.

Stafford, David A.T., *SOE and British Involvement in the Belgrade Coup d'Etat of March 1941*, in: *Slavic Review*, Vol. 36, No. 3 (Sept. 1977).

Sweet-Escott, Bickham, *Baker Street Irregular*, London, 1965.

Trepp, Leo, *Das Judentum. Geschichte und lebendige Gegenwart*, Hamburg, 1982.

Vogel, Rolf, *Ein Stempel hat gefehlt. Dokumente zur Emigration deutscher Juden*, München/Zürich, 1977.

Wasserstein, Bernard, *Britain and the Jews of Europe, 1939-1945*, Oxford/New York, 1988.

Weingarten, Ralph, *Die Hilfeleistung der westlichen Welt bei Endlösung der deutschen Judenfrage. Das "Intergovernmental Committee on Political Refugees" (IGC) 1938-1939*, Bern 1983.

Weinzierl, Erika, *Das österreichische Judentum von den Anfängen bis 1938*, in: Weinzierl, Erika/Kulka, Otto D. (Hrsg.), *Vertreibung und Neubeginn. Israelische Bürger österreichischer Herkunft*. Wien/Köln/Weimar, 1992, S.17-166.

Wheeler, Marc C., Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943 (East European Monographs Bd LXIV), New York 1980.

Wimmer, Adi, Die Heimat wurde ihnen fremd, die Fremde nicht zur Heimat. Erinnerungen österreichischer Juden aus dem Exil, Wien, 1993.

2. Neobjavljeni materijali

a) Sećanja, dnevnici i intervjui

Dnevnik Hanana (Hansa) Klajna, Ramat Gan

Sećanja Ja'el Pagi (Suzane Šik), Kibuc Ha'ogen

Sećanja Hajnriha (Hajni) Cvi Kvelera, Ramat Gan

Sećanja Herte Rajh (Ajzler), Jerusalem

Sećanja Stefana Rajha, Tel Aviv (zapisala Herta Rajh)

Izjave svedoka iz zbirke Hajnija Bergera (CZA, K11/372) i dr Bal Kadurija (YVA, 01/305, 01/322)

Intervjui iz Istraživačkog projekta "Izraelski državljani austrijskog porekla", objavljeni na inicijativu prof. Erike Vajncirl/Beč (intervjui su u vidu kratkih biografija obuhvaćeni u knjizi Vajncirl/Kulka: Progon.

Intervju sa Šlomo Gur-Arje (Fridrih Junglajb), Jerusalem, 16.2.1986.

Intervju sa prof. Nahumom (Teodor) Grosom, Jerusalem, 29.1.1985.

Intervju sa Saulom Kadarijem (Paul Gencer), Rehovot, 24.9.1986.

Intervju sa Maksom Šafnerom (Schaffner), Jerusalem, 8.7.1986.

Intervju sa prof. Hajimom (Karl) Šackerom, Haifa, 17.1.1986.

Intervju sa Hajimom Hagitijem (Hajnc Vajnštajn), Jerusalem, 18.11.1984.

b) Pisma autorima ove knjige

Herbert Andorfer Valteru Manošku 5.8.1993.

Stela Argoman, Holon 23.11.1990.

Eli Buhvald, Ramat Hašaron 22.7.1990.

J.K. Karmiel/Haifa 10.3.1990 (sa biografijom), 6.6, 22.9. i 2.12.1990.

Gertrud Cipke (Czipke), Beč 28.7.1988.

Klara Dorfman, Ramat Gan 20.6. i 19.8.1990.

Šlomo Gur-Arje, Jerusalem 1.4. i 15.11.1990.

Hilde Fuks, Beč 6.9.1990.

Kurt Abraham Hacker, Holon 26.4.1990.

Saul Kadari, Rehovot 24.3.1990.

Hans (Hanan) Klajn, Ramat Gan 6.10. i 6.11.1990, 29.1.1993.

Efrajim Lahav, Jerusalem 10.9.1987.

Ehud Nahir, Kibuc Ha'ogen 30.10.1990.
A. Pompan, Natanja 31.7.1990.
Hajnrih Cvi Kveler, Ramat Gan 21.10, 23.10. i 27.12.1990.
Cipora Ratner, Kibuc Gat 9.7.1990.
Herta Rajh, Jerusalem 9.3.1989, 22.4, 16.10. i 5.12.1990, 18.6.1991.
Arje Rotman, Kibuc Ejn Hamifraz 5.8, 18.9, 27.10, 12.11.1990. (sa biografijom), 20.1. i 5.5.1991.
Eli Rotman, Kibuc Ejn Šemer 22.9. i 29.10.1990.
Hana Šab (Schab), Haifa 19.6. i 1.1.1990. i 7.1.1991.
Sidi Šefer (Schäfer), Kirjat Tiwon 8.7.1990.
Jozef Šik, Kibuc Ha'ogen 9.12.1988.
Mešulam Šlezinger, Ramat Gan 5.7.1990.
Maks Štrajfler, Tel Aviv 6.4.1989.
E. Štrajfler Savit, Tel Aviv 4.12.1990.
Tirca (Tirzah) Zagorski, 24.4.1990.
Dov Zur, Kibuc Dovrat 20.6. i 14.10.1990, 5.1.1991.

c) Intervjui vođeni od strane autora ove knjige. Intervjui sa:
Mirjam Brajer (Najfeld), Beč, 14.9.1988.
Pninom Fefferberg (Pepi Šmeterling), Jerusalem, 26.3.1989.
Hilde Fuks (Figer), Beč, 11.1.1993.
Efrajimom Lahavom (Erih Fajer), Jerusalem, 3.8. i 6.8.1987.
Ehudom Nahirom (Erih Nahhajzer), Kibuc Ha'ogen, 28.8.1987. i 13.4.1989.
Gizom Nusbaum, Jerusalem, 30.3.1989.
Arje Rotmanom, Jerusalem, 4.11.1992.
Hajimom (Karl) Šackerom, Haifa, 10.4.1989.
Ditom Semo (Edit Dem), Haifa, 13.4.1989.

**d) Veća razmena pisama (obuhvata pisma primljena od navedenih li-
ca, kao i njima upućena)**
Hela (Elka) Junglajb (autorima stavio na raspolaganje Šlomo Gur-Arje)
Valter Klajn (YVA 01/309)
Kari Kris (autorima stavila na raspolaganje Suzi Kris)
Mirjam Najfeld (Brajer) (lično stavila autorima na raspolaganje)

Jakob Rotman (autorima stavio na raspolaganje Eli Rotman, delimično je na hebrejskom jeziku. Neka od pisama potiču iz CZA, 575/1157 i 56/3750/1)

Natan i Regina Samueli (autorima stavio na raspolaganje Vili Samueli)

Emanuel i Marta Vajnberger (autorima stavio na raspolaganje J.Karmiel)

3. Skraćeni nazivi arhiva

AVJJ	Arhiv vojnoistorijskog instituta Beograd
BA/K	Savezni arhiv /Koblenc
BA/MA	Savezni arhiv – Vojni arhiv, Frajburg
BDC	Berlinski dokumentacioni centar
CAHJP	Centralni arhivi istorije jevrejskog naroda, Jerusalim
CZA	Centralni cionistički arhivi, Jerusalim
JIMB	Jevrejski istorijski muzej, Beograd
PA/AA	Politički arhiv Ministarstva spoljnih poslova, Bon
PRO	Public Record Office (London)
YVA	Jad Vašem arhivi, Jerusalim
ZStL	Sedište zemaljskih pravosudnih uprava, Ludvigsburg

Poreklo fotografija

Sl. 1, 2, 4-6, 8, 10-12, 15-17, 19, 21, 23, 28-34, 36, 38-43, 48, 49, 51 privatna svojina Ehuda Nahira

Sl.3 privatna svojina Hane Avriel

Sl. 7, 9, 13, 14, 18, 24-27, 35, 37, 50 privatna svojina Hansa Klajna

Sl. 20, 58 privatna svojina Suzi Kris

Sl. 22, 46, 47 privatna svojina Dite Semo

Sl. 44, 45 privatna svojina Arje Rotmana

Sl. 52, 54, 56 privatna svojina Mirjam Brajer

Sl. 57 iz arhiva slika Austrijske nacionalne biblioteke

Sl. 53 privatna svojina Herte Rajh

Sl. 59 privatna svojina Valtera Polaka

Sl. 60 privatna svojina Gabriele Anderl / Valtera Manoška

Mapa: Katarina Ušan (Uschan)

Autori

Dr Gabriele Anderl, rođena 1958. god., historičarka i autor slobodnog poziva. Živi u Beču. Težište njenog istraživačkog rada: progon Jevreja, vreme nacizma, usmeno istorijsko istraživanje, razne publikacije iz tih oblasti, između ostalog Emigracija i proterivanje u delu: Erika Vejnčirl (Weinzierl) / Otto D. Kulka (izd.), Izgon i nov početak: Izraelski građani austrijskog porekla, Beč, 1992. god., str. 167–337.

Dr Valter Manošek (Walter Manoschek), rođen 1957. god., asistent na Institutu za državne i političke nauke na Univerzitetu u Beču. Težište istraživačkog rada: politički sistem austrofašizma i nacionalsocijalizma, Holokaust, identitet Austrije posle 1945. god.

Objavljene su mu knjige: "Srbija je bez Jevreja", politika vojne okupacije i uništenje Jevreja u Srbiji 1941. god. /1942. god., Minhen, 1993. god. Za ovo delo odlikovan je "Frenkel-nagradom za savremenu istoriju" Vinerove biblioteke u Londonu.

Sadržaj

Predgovor	7
Uvod.	10
PROGON	15
Pozadina	15
Organizuje se transport izbeglica.	20
Uzaludna borba za legalne sertifikate za Palestinu	22
Jakob i Sara Rotman (Rothman)	22
Helena (Hela, Elka) Junglajb (†1942)/Beč	27
“Hehaluc” i “Omladinska alija”	30
Erih Nahhajzer (Ehud Nahir) / Beč	30
Edit Dem (Dita Semo) / Beč	32
Hajnrih (Hajni Cvi) Kveler / Beč	33
Herta Ajzler (Eisler) (Rajh) Mirccušlag	33
Erih Fajer (Erich Feier) (Efraim Lahaw) / Beč	35
Josef i Helene Hacker (†1941. god. odn. 1942. god.) / Gainfarn	38
Rastanak	39
Suzan (Susanne) (Susi, “Muschi” Šik (Schick) (Ja'el Pagi) / Beč.	39
Karl (Hajim (Chaim)) i Jeti Šacker (Jetty Schatzker) (†1942) – Sabina i Šandor (Sandor) Vajnštajn (Weinstein) (†1942 odn. 1941) / Beč	41
Hilde Figer (Fuks (Fuchs)) / Beč	43
Mirjam Najfeld (Neufeld) (Brajer) (Breuer) / Lajpcig.	45
Rudolf Kon (Kohn) †1941. god. / Tuln (Tulln)	48
U Bratislavi	49
Na dunavskim brodovima	51
Hans (Chanan) Klajn (Klein) / Prag, Lisl Klajn (Klein) (rod. Berger) i Helene Berger (†1942. god.) / Beč	52
Valter Klajn (Walter Klein) (†1941) / Beč.	55
Ekskurs: Pomoć izbeglicama od jugoslovenskih jevrejskih opština.	57
“Mi sedimo u mestu” – vreme u Kladovu	92
Život na brodovima.	92
Karl (“Kari”) Kris (Kriss) (†1941. god.)/Beč	95

Poseta u Kladovu	97
Preseljenje na kopno	98
Glad	102
Bolesti	106
Potražnja za zaposlenošću	107
Grupa se povećava	109
Romek i Stefan Rajh (Reich) / Bielitz (Bielsko-Biala) . . .	110
Emanuel i Marta Vajnberger (†1941. god. odn. 1942. god.)/Grac	111
Dr Mozes i Rahela Gencer (†1941. god. odn. 1942. god.)/Beč	114
Nahman (Nachman) i Regina Samueli (Samuely) (†1941. god. odn.1942. god.) / Beč	116
Čežnja i očajanje	118
Ozlojeđenost – revolt	124
Društveni odnosi	129
Glasine o polasku	131
Opraštanje od Kladova	137
Ekskurs: Ponovno useljavanje folksdojčera iz Besarabije i severne Bukovine	141
Iza kulisa: Mosadovi napori za spasavanje	144
Saradnja sa Britancima	149
Krajnja stanica Šabac	151
Dolazak u Šabac.	151
Smeštaj grupe	153
Društveni život	157
Materijalna oskudica	164
Pakovanje, raspakivanje:	
Uzaludna nada u nastavak puta	167
Individualni planovi za bekstvo	172
Uzbuđenje i rezignacija	177
Traženje krivca	178
Društveno srozavanje	180
Politička pozadina neuspelog transporta.	184
Dani odluke	189
Isprave za Palestinu	196
Posle Nemačkog napada na Jugoslaviju	202
Uspelo bekstvo	202
Herta Ajzler (Rajh)/Romek Rajh.	202
Frida Fani Viner (Rozencvajg)	212

Prve antijevrejske mere	216
Poslednji pokušaji bekstva.	222
Počinje partizanski ustanak protiv okupatora	227
Bitka za Šabac.	232
“Krvavi marš”	237
Naredba generala Bemea za ubijanje Jevreja	242
Koncentracioni logor Sajmište	250
Odluka u Berlinu	259
Gasni automobil.	262
Komandant KZ SS-potporučnik Herbert Andorfer.	265
Epilog	277
Lista mrtvih	281
GLOSAR – značenje termina	305
Značajni datumi povezani sa transportom Kladovo	311
Izvori i literatura	315
1. Spisak literature	315
2. Neobjavljeni materijali	319
3. Skraćeni nazivi arhiva	321
Poreklo fotografija	321
Autori	322

Približno hiljadu austrijskih Jevreja – muškaraca i žena, napustilo je Beč dunavskim brodovima u jesen 1939. godine. Želeli su da se sklone od nacionalsocijalističke vlasti. Pokušali su ilegalno da izbegnu u Palestinu, zbegavajući britanske propise o useljenju. Međutim, bekstvo se završilo u Srbiji, u malom gradu na Dunavu – Kladovu, gde su izbeglice na brodovima morale da provedu oštru zimu. Posle toga, mesecima su boravili u gradu Šapcu, da bi na kraju, posle upada nemačke vojske u Jugoslaviju, pali u ruke nacionalsocijalistima. Sve žene i muškarci iz kladovskog transporta su pobijeni, osim oko dve stotine omladinaca i nekoliko odraslih koji su u poslednjem trenutku uspeali da pobegnu. Muškarci su streljani kao navodni taoci, a žene ugušene u specijalnim kamionima, takozvanim dušegupkama. Izvršioци ovih ubistava bili su Nemci, uglavnom oficiri nemačke vojske i austrijski vojnici.

